

**T.C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**CÂHİLİYE AHLÂKINDAN KUR'AN AHLÂKINA DEĞİŞİM VE
DÖNÜŞÜM**

(Doktora Tezi)

Hasan KESKİN

**Danışman
Prof. Dr. Muhammet YILMAZ**

**RİZE
2024**

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında, Prof. Dr. Muhammet YILMAZ danışmanlığında, Hasan KESKİN tarafından hazırlanan *Câhiliye Ahlâkından Kur'an Ahlâkına Değişim ve Dönüşüm* adlı bu tez çalışması, 09/08/2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Doktora Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri	Ünvanı, Adı SOYADI	İmza
Başkan	: Prof. Dr. Muhammet YILMAZ	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman HARBİ	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAZDAL	
Üye	: Prof. Dr. Ziya ŞEN	
Üye	: Doç. Dr. Abdussamet VARLI	

ETİK BEYAN

Temel İslam Bilimleri Doktora Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim “Câhiliye Ahlâkından Kur’an Ahlâkına Değişim ve Dönüşüm” adlı tezim, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riayet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Tez çalışmamda, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünüz Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar, şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dâhil, sahibine/kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır. Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve / veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılacak bir durumun ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitim kadronuzun hiçbir şekilde sorumlu tutulmayacağını hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim.

09/08/2024

Hasan KESKİN

ÖN SÖZ

İlk insandan günümüze kadar, hayatın her alanında sürekli bir değişim ve gelişim yaşanmaktadır. Hayatın öznesi olan insan, fıtratı gereği sürekli bir arayış içerisinde olmuştur. İnsan, iyiliğe ve kötülüğe istidatlı olması hasebiyle bu noktada doğru bir yön çizebilmesi için iyi bir rehberlik ve yönlendirmeye muhtaçtır. Yüklendiği sorumluluk gereği çevresini etkileyen ve şekillendiren en önemli aktör insandır. Ayrıca, tabiatı gereği insan, tek başına yaşama imkânı olmayan sosyal bir varlıktır. Bu sosyal etkileşimlerin sağlıklı ve yapıcı olabilmesi için ahlâkî değerlere ihtiyaç duyulmaktadır.

Yeni nesiller, önceki nesillerin tecrübelerinden yararlanarak sosyal, kültürel, teknik ve bilimsel alanlarda sürekli yeni kazanımlar elde etmişlerdir. Değişim, kaçınılmaz bir olgu olarak kabul edilmiştir. Bu süreçte birey ve toplum, yaratıcı tarafından örneksiz ve rehbersiz bırakılmamıştır. İlk insanla başlayan bu yönlendirme ve rehberlik, Orta Doğu'nun merkezinde bulunan Hicaz bölgesinde yaşayan Arap toplumu aracılığıyla, insan hakları ihlalleri ve ahlâkî yozlaşmanın zirveye ulaştığı bir dönemde, Hz. Muhammed'e indirilen Kur'an ile evrensel bir mesaj olarak tamamlanmıştır.

Toplumların zaman içerisinde değişip gelişmesi sosyal bir vakıadır. Bu bağlamda toplumun karakterini ortaya koyan ana unsurlardan biri olan ahlâk da bu değişimden etkilenmiştir. Zamanla meydana gelen ahlâkî yozlaşma ve bozulmalara Kur'an müdahale etmiştir. Son ilâhi kitap olması, orijinalliğini muhafaza etmesi, evrenselliği ve dinamik yapısı ile Kur'an, başvurulması gereken en önemli kaynaktır. Çalışmamızda câhiliye kültürünün öne çıkan ahlâk anlayışı ile Kur'an'ın içerdiği ahlâk anlayışı ve Hz. Peygamberin fiiliyattaki uygulamaları bütünleştirilerek, Kur'an merkezli bir analiz gerçekleştirilmiştir.

Çalışmanın oluşmasında emeği geçen ilk danışmanım Prof. Dr. Mustafa Hocaoglu'na, danışmanlığımı devralan Prof. Dr. Muhammet Yılmaz'a, çalışma sürecinde katkı sunan Prof. Dr. İhsan Arslan'a, Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman Harbi'ye ve Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Kazdal'a teşekkür ederim.

Hasan KESKİN

RİZE/2024

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	I
ETİK BEYAN.....	II
ÖN SÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖZET	VII
ABSTRACT.....	VIII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ	1
1. CÂHİLİYE TOPLUMUNUN AHLÂK ANLAYIŞI VE DAYANAKLARI.....	8
1.1. Câhiliye Kavramı ve Câhiliyenin Ahlâk Anlayışı	10
1.1.1. Câhiliye Kavramının Anlam Dünyası	12
1.1.2. Ahlâk Kavramının Anlamı	19
1.1.3. Câhiliyenin Ahlâk Anlayışı	20
1.3.1.1. Câhiliye Ahlâkının Dayanakları	21
1.3.1.2. Câhiliyede Öne Çıkan Ahlâkî Kavramlar.....	33
2. KUR'AN'IN AHLÂKALGISI VE AHLÂKÎ DÖNÜŞÜM METODU	49
2.1. Kur'an'ın Ahlâk Algısı	49
2.1.1. Kur'an Ahlâkının Amacı ve Hedefleri	51
2.1.2. Kur'an Ahlâkının Oluşumda Etkin Unsurlar.....	58
2.1.2.1. Akıl ve İrade	58
2.1.2.2. Özgürlük ve Sorumluluk	60
2.1.3. Ahlâkî Oluşumda İman ve Tevhid İnancının Etkisi.....	62
2.1.3.1. İman ve Tevhid	62
2.1.3.2. Allah'ın İsim ve Sıfatları Vurgusunun Mümin Karakterine Yansıması	65
2.1.3.3. İman-Ahlâk Etkileşimi	69
2.1.4. Ahlâkî Açıdan Kardeşlik ve Birlik Çağrısı	70
2.1.4.1. Kardeşlik Söylemi	72
2.1.4.2. Soy-Köken Birliği.....	76
2.1.4.3. Öteki ile İlişki	77

2.2. Kur'an'ın Ahlâkî Dönüşüm Metodu	78
2.2.1. Kur'an'a Göre Ahlâkî İyi ve Kötünün Ölçütü.....	79
2.2.2. Örnekleme Uygulaması.....	85
2.2.3. Tedrîcî Gelişim Yöntemi.....	88
2.2.4. Güdüleme ve Uyarı Argümanı	92
2.2.4.1. Umut, İstiğfar ve Bağışlanma Vurgusu	93
2.2.4.2. Âhîret İncancının Ahlâkî Gelişime Katkısı	95
2.2.4.2.1. Cennet Müjdesinin Ahlâkî gelişime Katkısı.....	99
2.2.4.2.2. Cehennem Uyarısının Ahlâkî Davranışlar Üzerindeki Etkisi	103
2.2.5. Kur'an'ın Ahlâk Anlayışında ve Ahlâkî Evrilmede Etken Değerler ...	104
2.2.5.1. İbadet Hayatında Kazanılan Ahlâkî Değerler.....	106
2.2.5.2. Sosyal Hayatta Ahlâkî Değerler	122
2.2.5.3. Ahlâk Zafiyetine Yol Açan ve Kaçınılması Gereken Tutumlar ...	150
2.2.6. Kur'an'ın Câhiliye Tutumlarına Yaklaşımı ve Öne Çıkardığı Mümin Karakterleri.....	192
2.2.6.1. Câhiliyede Öne Çıkan Bazı Davranışlara Kur'an'ın Bakışı ve Ortak Yaklaşımlar.....	197
2.2.6.2. Kur'an'da Câhiliye Karakterleri ve Eleştirilen Ahlâkî Tutumları	217
2.2.6.3. Kur'an'da İdeal Toplumu Oluşturan Mümin Karakterleri	223
2.2.7. Kur'an Ahlâkının Çevresel Yansımaları	226
3. KUR'AN'A GÖRE AHLÂKÎ DEĞİŞİMDE ROL MODEL: HZ. PEYGAMBER	233
3.1. Ahlâkî Değişimde Hz. Peygamber.....	233
3.1.1. Hz. Peygamber'e Uyuma Yükümlülüğü	240
3.1.2. Hz. Peygamber'in Örnekliği.....	241
3.1.2.1. Adâletli ve Emniyetli Tutumu	243
3.1.2.2. Doğruluğu ve Güvenilirliği	244
3.1.2.3. İstikrar ve Sebatı.....	245
3.1.2.4. Yumuşak Davranması.....	246
3.1.2.5. Kolaylaştırıcı Tutumu.....	247
3.1.2.6. Ashabıyla Etkileşimi.....	248
3.1.2.7. Aile ve Yakın Çevresiyle İlişkisi.....	250

3.2. Hz. Peygamber'in Uygulamaları.....	251
3.2.1. Hz. Peygamber'in Etkinliklerinde Kurumsal İzler.....	252
3.2.1.1. Eğitim Mekânı Dârülerkam	253
3.2.1.2. Mescid-i Nebi ve Ashab-ı Suffe	253
3.2.1.3. Medine Sözleşmesinde Toplum İnşası	255
3.2.2. Yeni Nesil Oluşturma Aşamaları ve Pratik Yansımaları.....	256
3.2.2.1. Yerinde ve Zamanında Konuşma	258
3.2.2.2. Dikkat Çekme, Merak Uyandırma ve Güdüleme	259
3.2.2.3. Yumuşak Söz Söyleme ve Rencide Etmeme.....	260
3.2.2.4. Sabır ve Tedrîcîlik	261
3.2.2.5. Örnek Olay ve Öykünme	262
3.2.2.6. Değişim ve Dönüşümü Yansıtan Spesifik Örnekler.....	263
3.2.2.7. Veda Hutbesi ve Evrensel Öğütler	266
3.3. Hz. Peygamber'e Teselli, Müjde ve Uyarılar.....	268
3.3.1. Teselli ve Müjdeler.....	268
3.3.2. Uyarılar.....	270
4. SONUÇ.....	272
KAYNAKÇA.....	278

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimler
Tez Türü : Doktora Tezi
Danışman : Prof. Dr. Muhammet YILMAZ
Hazırlayan : Hasan KESKİN
Yıl : 2024
Sayfa Sayısı : 293

ÖZET

CÂHİLİYE AHLÂKINDAN KUR'AN AHLÂKINA DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜM

İnsanı yönlendiren en önemli unsurların başında din duygusu gelmektedir. Sosyal bir varlık olan insan, fitratında var olan bu duygu ile tarih boyunca kendisine yön vermiştir. Yaratıcı da onlara doğru rehberlik etme amacıyla sürekli peygamberler ve ilâhi kitaplar göndermiştir. İlâhi kitapların ana gündemlerinden biri de ahlâk sorunsalıdır. Bu kitapların sonuncusu olan Kur'an da doğal olarak ahlâk konusuna ağırlık vermiştir.

Bu tezde son ilâhi kitap olan Kur'an ve Kur'an'ı tebliğ ve tebyinle görevlendirilen Hz. Muhammed'in önderliğinde câhiliye toplumundan hareketle mevcut toplumun ahlâkî açıdan değişim ve gelişimine vurgu yapılmaktadır. Ayrıca bu değişimi sağlayan ahlâkî kodların güncel topluma nasıl katkı sağlayabileceği incelenmektedir.

Bu araştırmanın sonucunda, Kur'an'ın bireylerde meydana getirdiği değişimden hareketle, sadece geçmişte değil her dönemde moral değerleri yükselen, ideal bir toplum oluşturmayı hedeflediği anlaşılmıştır. Tezde, Kur'an'ın evrenselliği ve dinamikliği bağlamında bütüncül bir yaklaşımla ahlâkî tekâmül stratejisi, değişim ve dönüşüm irdelenmiş, Kur'an'ın evrensel mesajı esas alınarak, Kur'an merkezli bir çalışma yapılmıştır.

Çalışma, câhiliye döneminin ahlâk algısını ve ahlâkî erdemlerini içermektedir. Ayrıca Kur'an'ın ahlâk anlayışını, ahlâkî prensiplerini, câhiliye ahlâkına müdahalesini ve Hz. Peygamber'in örnekliğini kapsamaktadır.

Kur'an, ahlâkî değerlerini bir süreç içerisinde topluma aktarmıştır. İnançtan ibadete, bireyden topluma devam ettirilmesi ve kaçınılması gereken pek çok değer, tutum ve davranış belirlemiştir. Sadece söylem değil eylem geliştirmiştir. Kur'an, ortaya koyduğu kriterleri ve buna bağlı prensipleri Hz. Peygamber'in rol modelliğinde eyleme dönüştürerek pratik hayata yansıtmıştır.

Sonuç olarak asabiyete ve ataların devam ettirdiği örf ve adetlerin egemenliğine dayanan câhiliye ahlâkının yerini, sınırlarını ilâhî otoritenin çizdiği değerlerin öncelendiği ahlâk anlayışının aldığı anlaşılmıştır. Asabiyet duygusuyla hareket etme, şan, şeref ve övünme amacıyla yapılan cömertlik ve iyiliklerin yerini Allah rızası ve takvâya dayalı değerlerin aldığı ortaya çıkmıştır. Kur'an'ın iyinin ve kötünün referansını kendinin belirlediği bir ahlâk algısı ortaya koyduğu; müminlerini bu kriterleri özümsemeye ve hayata tatbik etmeye yönlendirdiği; müşriklerin gayri ahlâkî tavırlarına müdahale ederek vizyon belirlediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Câhiliye Ahlakı, Kur'an, Tefsir, Tedricilik, Değişim, Strateji.

Recep Tayyip Erdogan University Institute of Graduate Studies

Department : Basic Islamic Sciences
Thesis Type : Doctoral Thesis
Supervisor : Prof. Dr. Muhammet YILMAZ
Author : Hasan KESKİN
Year : 2024
Pages : 293

ABSTRACT

CHANGE AND TRANSFORMATION FROM JĀHILIYYA ETHICS TO QUR'ANIC ETHICS

One of the most important elements guiding human beings is the sense of religion. As a social being, humans have directed themselves with this inherent sense throughout history. The Creator has constantly sent prophets and divine books to guide them correctly. One of the main agendas of these divine books is the issue of morality. Naturally, the Qur'an, the last of these books, places significant emphasis on morality.

This thesis emphasizes the moral transformation and development of contemporary society by referencing the era of ignorance (Jāhiliyya) under the guidance of the Qur'an and Prophet Muhammad, who was tasked with conveying and elucidating the Qur'an. Additionally, it examines how the moral codes facilitating this transformation can contribute to contemporary society.

The results of this research show that the Qur'an, by instigating change in individuals, aims to create an ideal society with elevated moral values not only in the past but in every era. The thesis examines the strategy of moral evolution, change, and transformation in a holistic approach, within the context of the universality and dynamism of the Qur'an, focusing on its universal message and centered on the Qur'an.

The study includes the moral perception and virtues of the Jāhiliyya period. It also covers the Qur'an's understanding of morality, its moral principles, its intervention in the morality of Jāhiliyya, and the example set by the Prophet Muhammad.

The Qur'an has conveyed its moral values to society through a process. It has identified many values, attitudes, and behaviors to be continued or avoided, spanning from belief to worship, and from the individual to society. It has developed not just discourse but action. The Qur'an has reflected its established criteria and related principles into practical life through the role modeling of the Prophet Muhammad.

As a result, it has been understood that the morality of the Age of Ignorance, which was based on tribalism and the dominance of ancestral customs and traditions, has been replaced by a moral understanding that prioritizes values defined by divine authority. Acts of generosity and goodness performed with the intention of gaining honor, glory, and pride, driven by a sense of tribalism, have been replaced by values based on seeking Allah's pleasure and piety. It has been identified that the Qur'an presents a moral perception where it itself determines the reference for good and evil; directs believers to internalize and apply these criteria in their lives; and intervenes in the immoral behaviors of the polytheists, setting a vision.

Keywords: Jāhiliyya Ethics, Qur'an, Exegesis, Gradualism, Change, Strategy.

KISALTMALAR

b.	:	Bin, ibn (Oğlu)
bk.	:	Bakınız
by.	:	Basım yeri yok
çev.	:	Çeviren
ed.	:	Editör
H	:	Hicri
Hız.	:	Hazret, Hazreti
nşr.	:	Neşreden
ö.	:	Ölüm tarihi
şerh.	:	Şerh eden
thk.	:	Tahkik eden
tsh.	:	Tashih eden
t.y.	:	Basım tarihi yok
vb.	:	Ve benzeri
vd.	:	Ve diğerleri
y.y.	:	Yayıncı yok

GİRİŞ

Araştırmanın Önemi

İnsanlık tarihi boyunca ahlâkî gelişim insanların karşılaştığı temel sorunlardan biridir. Günümüz toplumunda da başlıca zafiyetlerden biri, ahlâkî gelişimi tamamlamamış bireylerin varlığıdır. Dolayısıyla insanlığın maruz kaldığı problemlerden biri toplumların ahlâkî değerlerden uzak bir yaşam tarzını benimsemesidir. Zamanla bozulan birey ahlâkı ve toplumların çöküşüne neden olan ahlâk sorunsalı ilahi kitapların da öncelikli gündemlerindendir. Bu kitaplar, toplumları doğru yönlendirerek dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştırmayı amaçlar. İlahi mesajlar, bu konuda her zaman rehberlik etmiştir. Bu bağlamda ahlâk meselesi son ilâhi kitap olan Kur'an'ın da ana konuları arasında yer almaktadır.

Ahlâk, geniş bir çalışma alanı olan, sürekli üzerinde çalışılabilecek potansiyele sahip bir konudur. Bu sebeple bu alanda sürekli olarak araştırmalar yapılmaktadır. Ahlâk konusunda teorik olarak sayısız çalışmalar yapılmasına rağmen bireyler ve toplumlar açısından ahlâkî zafiyetin varlığı bir realite olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle kâmil bireylerden oluşan ideal bir toplum oluşturma hususunda öneme sahip olan ahlâk sorunsalı hâlâ güncelliğini korumaktadır.

Ahlâk üzerine güncel çalışmaların yapılması bir gereksinimdir. Özellikle Kur'an'ın ahlâkî mesajlarının insanlığa aktarılması büyük önem taşımaktadır. Yaptığımız ön araştırmada Kur'an ahlâkının câhiliye ahlâkını değiştirmesi ve dönüştürmesine yönelik kapsamlı akademik bir çalışma tespit edilemediğinden tez konumuzu “Câhiliye Ahlâkından Kur'an Ahlâkına Değişim ve Dönüşüm” olarak belirledik.

Yaptığımız ön çalışma, ahlâk konusunda tamamlanan ve devam eden pek çok tez yayınlanan onlarca kitap ve makale olduğunu göstermektedir.¹ Dipnotta bir

¹ Bu çalışmalardan önemli bir kısmı şunlardır: Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî (ö. 450/1058), *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), *el-Ahlâk ve's-siyer fî müdâvâtî'n-nüfûs*; Ebû Ali Emînüddîn el-Fazl el-Hasen et-Tabersî (ö. 548/1153), *Mekârimü'l-ahlâk*; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111), *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn, Mîzânü'l-'amel*; Ali Turgut, *Kur'an-ı Kerime Göre Ahlâk Esasları* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1980); Ahmet Lütfi Kazancı “Cahiliyye Devrinde Müsbet Davranışlar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Ocak 1986) 103-110; M. Yaşar Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlâkı* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1993); Özkan Kılbaş, “Kur'an'da Evrensel Ahlâk İlkeleri” (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999); Abdullah Draz, *Kur'an*

kısmına değindiğimiz bu eserler genellikle Kur'an ahlâkını ve İslam ahlâk esaslarını ele almaktadır. Çalışmaların bir kısmı müspet ve menfî yönleriyle câhiliye ahlâkına odaklanmaktadır. Bu çalışmalardan Durdane Yılmaz'ın "Câhiliyeden İslam'a Kur'an'ın Gerçekleştirdiği Toplumsal Zihniyet Değişimi" adlı yüksek lisans tezi, Duran Ali Yıldırım'ın "Câhiliyeden İslam'a Kur'an'ın Gerçekleştirdiği Karakter Değişimi" adlı makalesi ve Hasan Tahsin Feyizli'nin "Câhiliye Zihniyetinin Kur'an'la Değişimi" adlı kitabı, Yasin Pişgin'in "Vahiy ve Karakter İnşası" adlı makalesi ve "Kur'an'da Karakter İnşası" adlı kitabı tezimizi kısmen ilgilendiren ancak genel olarak karakter ve zihniyet değişimini konu edinen çalışmalardır. Bu çalışma ise câhiliye toplumunun ahlâkî yapısını inceleyerek Kur'an'ın bu ahlâkî yapıyı nasıl değiştirdiğini ve dönüştürdüğünü analiz etmesi; Kur'an merkezli ve peygamber örnekliği bağlamında bütüncül bir yaklaşımla Kur'an'ın mesajının günümüze nasıl aktarıldığını ele alması bakımından özgün bir çalışmadır.

Araştırmanın Konusu

Bu çalışmada câhiliye döneminin ahlâk anlayışı, ahlâkî normlarının incelenmesi ve bu normlara Kur'an'ın müdahale ederek değişim ve dönüşüm sağlaması ele alınmaktadır. Tezde, Kur'an'ın nüzul ortamı ve indiriliş sürecinde ahlâkî değerlerde meydana gelen değişim araştırılmaktadır. Ayrıca bu dönüşüm sürecinin toplumsal ve bireysel düzeyde nasıl yansıdığı, hangi argümanlarla gerçekleştiği ve değişimde uygulanan stratejiler detaylı bir şekilde tartışılmaktadır. Bu bağlamda tezde Kur'an'ın ahlâkî değerleri ile câhiliye döneminin ahlâkî değerleri arasındaki çatışma noktaları incelenmiş, Kur'an'ın getirdiği ahlâkî değerlerin bireyler ve toplum üzerindeki olumlu etkileri ele alınmıştır.

Ahlâkî, Çeviren Emrullah Yüksel-Ünver Günay (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002); Ahmet Koç, "Eleştirel Açıdan Kur'an-ı Kerim'de Müşriklerin Ahlâkî Vastfları" (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Fatma Abacı (Yılmaz), "Kur'an Kıssalarının Ahlâkî Boyutu" (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Rabia Soyucak, "Ahlâkî Değerlerde Evrensellik ve Değişme Sorunu" (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011); Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a*, Tahkik Eden Ebü'l-Yezîd el-Acemî (Kahire: Dârü's-Selam, 1428/2007); Yasin Pişgin "Vahiy ve Karakter İnşası", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2014), 185-222; Mustafa Çağrııcı, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Ahlâk İnsan İlişkileri* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017); Fethullah Zengin, "Cahiliye Araplarında Bazı İyi Ahlâk Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Nisan 2017), 53-69; Hasan Tahsin Feyizli, *Câhiliye zihniyetinin Kur'an'la Değişimi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020); Yasin Pişgin, *Kur'an'da Karakter İnşası*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021); Taha Abdurrahman, *Ahlâk Sorunsalı Batı Modernitesinin Ahlâkî Eleştirisine Bir Katkı*, çev. Tahir Uluç (İstanbul: Pınar Yayınları, 2021); Duran Ali Yıldırım "Cahiliyeden İslam'a Kur'an'ın Gerçekleştirdiği Karakter Değişimi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/48 (Aralık 2019), 423-460.

Kur'an'ın ana hedeflerinden biri ahlâkî gelişim ve değişimdir. Bu bağlamda Kur'an, içerik bakımından yüzlerce ahlâk temalı âyet barındıran en geniş kapsamlı metinlerden biridir. Dolayısıyla Kur'an, İslam ahlâkî olarak isimlendirilen üstün ahlâkî fikir ve uygulamalarla kendine özgü bir ahlâkî model üretmiştir. Sürekli değişim ve gelişim gösteren toplumların bu projeden faydalandıkları ölçüde özlere dönerek fitrata uygun bir yaşam tarzını benimseyebilecekleri öngörülmektedir. Bu nedenle, Kur'anî perspektif bu çalışmanın omurgasını oluşturmaktadır.

Değişim, evrenin bir geleneği, yaşamın bir kanunudur.² Ünlü filozof Herakleitos (Milattan Önce 540-480), “Aynı ırmakta iki kez yıkanamayız.”³ sözüyle kâinattaki sürekli değişimi ifade etmiştir. Değişim, mevcut durumdan farklılaşmayı, başkalaşmayı ifade eden nesnel bir kavramdır ve mutlak manada iyiye veya kötüye doğru bir yön göstermez.⁴ Bu bağlamda, Kur'an merkezli ve peygamber odaklı ahlâkî değişimin pozitif yönlendirmesinin değerlendirilmesi ve süreç içindeki gelişimin analiz ve sentezle ortaya konulması çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır.

Araştırmanın Amacı

Bu tezde, evrensel mesaj olarak tüm insanlığa gönderilen son ilâhi kitap olan Kur'an'ın ve Kur'an'ı tebliğ ve tebyinle görevlendirilen Hazreti Muhammed'in rehberliğinde mevcut toplumun ahlâkî açıdan dönüşümüne; İslam toplumunun şekillenmesine nasıl katkıda bulunduklarının ortaya konulması hedeflenmektedir. Bu çerçevede, Kur'an'ın ahlâkî prensiplerini detaylı bir şekilde inceleyerek bu prensiplerin bireyler ve toplum üzerindeki etkilerinin araştırılması amaçlanmaktadır. Tez, Kur'an'ın ahlâkî öğretilerinin insan davranışlarına, ahlâkî değerlere ve toplumsal normlara olan katkılarını anlamak için kapsamlı bir analiz sunmaktadır. Araştırmada, câhiliye dönemi ahlâkî normlarının Kur'anî ahlâkla nasıl bir dönüşüm geçirdiği ve bu dönüşümün sosyokültürel, dini ve etik boyutlarının incelenmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca Kur'an'ın ahlâkî mesajlarının günümüz toplumlarına nasıl uygulanabileceği araştırılarak literatüre önemli katkılarda bulunması hedeflenmektedir.

Bu tezde, genel olarak peygamberleri ve özelde Hz. Muhammed'i ideal insan prototipi⁵ olarak sunan Kur'an'ın takip ettiği stratejinin, mevcut toplumu değiştirme

² Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2020), 19.

³ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985), 26.

⁴ Okumuş, *Toplumsal Değişme*, 24.

⁵ el-Ahzâb 33/21.

yönündeki ahlâkî yansımalarının objektif bir bakış açısıyla değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda ilâhi mesajın ahlâkî açıdan toplumu dönüştürme süreci detaylı bir şekilde ele alınarak bu kriterlerin akademik bir çerçevede incelenmesi hedeflenmiştir.

Bu çalışmada, Kur'an ve Hz. Peygamber'in ahlâkî öğretilerinin, Hz. Peygamber'in ahlâkî liderlik özelliklerinin ve davranışlarının incelenmesi; onun yaşamının birey ve toplum üzerindeki etkilerinin ve ahlâkî değerlerde nasıl bir değişime yol açtığına anlaşılmaya çalışılması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda tezin ana hedefi, Kur'an ahlâkının câhiliye ahlâkını dönüştürmedeki etkisinin açıklanması ve bu dönüşümün sosyokültürel, dini ve etik boyutlarının derinlemesine irdelenmesidir. Araştırmada, Kur'an'ın ahlâkî prensiplerinin birey ve toplum üzerindeki etkilerini çözümleyerek bu prensiplerin tarihsel ve sosyokültürel bağlamda taşıdığı dönüşüm gücünün ortaya konması hedeflenmektedir.

Araştırmanın Kaynakları

Araştırmada câhiliye dönemi ile ilgili klasik kaynaklar ve günümüz güncel eserlerinden yararlanılmıştır. Muhammed İbn İshak İbn Yesar (Ölüm Tarihi 151/768) ve Ebû Muhammed Abdulmelik bin Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîre*'si yanında Cevad Ali'nin *Mufasssal*'ı yararlanacağımız eserler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Ebu Abdullah Muhammed b. Muni' el-Bağdâdî İbn Sa'd (ö. 230/845), Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr (ö. 774/1373), Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî (ö. 207/823), Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî (ö. 279/892-893) ve Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî (ö. 310/923) gibi âlimlerin klasik eserleri yanında konuyla ilgili güncel eserler kullanılan literatür arasında yer almıştır.

Temel hadis kaynakları olan “*Kütüb-i Tis'a*”dan yararlanmak elbette kaçınılmazdır. Âyetlere ulaşmada M. Fuad Abdülbaki'nin “*Mu'cemu'l Müfrehes*”i, hadislerle ulaşırken Arent Jan Wensinck'in “*Concordance*”ı, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın “İslâm Ansiklopedisi” başvurulmuş kaynaklardandır. Ayrıca Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) “*Lisânu'l-Arab*”ı, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. 502/1108) “*el-Müfredât*”ı ve klasik sözlük kitapları kaynaklar arasındadır. Toshihiko Izutsu'nun (1914-1993) “*Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*”, “*Kur'an'da Tanrı ve*

İnsan” adlı çalışmaları da önemsenen ve başvurulmuş eserlerdendir. Ayrıca araştırmada gerektiğinde konuyla ilgili akademik çalışmalardan yararlanılmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Kur’an, özel yapısı ve indiriliş süreci bakımından kendine has özellikleriyle diğer semâvî ve beşerî kitaplardan farklı özellikler taşımaktadır. Kur’an’da konular, bir bütün halinde sıralı bir düzen içinde değil, genel olarak dağılım göstererek anlatılmaktadır. Bazı kıssalarda olduğu gibi zaman zaman farklı bakış açılarıyla konu tekrarı yapılsa da bu tekrarlar bağlam itibarıyla her zaman farklılık gösterir. Bu yüzden Kur’an, benzersiz bir kitap yapısına sahiptir. Dolayısıyla Kur’an bağlamında bir konuyu incelerken bu özelliklerden hareketle olgu ile vahiy arasındaki bağı doğru bir şekilde kurabilmeyi temel almak önemlidir. Bir konu araştırması olan bu çalışmada mevcut olgulardan yola çıkarak Kur’an’ın ahlâkî bakış açısı, tedricî değişimin ahlâk boyutunun izlenmesi ve peygamber rehberliğinde pratiğe yansıtılması aşamalarının takip edilmesi yöntem olarak benimsenmiştir.

Câhiliye kültürü, Hz. Peygamber’in de içinde bulunduğu ve yetiştiği ortamı da kapsadığı için büyük önem taşımaktadır. Bu sebeple dönemin örf ve âdetleri, çalışmanın kapsamı içinde müspet ve menfi yönleriyle değerlendirilmiştir. Yerleşik normların Kur’an kriterlerine göre tahlil edilmesi gerekliliği nedeniyle çalışmada ilgili âyetler Kur’an’ın bütünlüğü içinde referans alınarak tarama, karşılaştırma, analiz ve sentez yöntemleri kullanılmıştır.

Bu çalışmada câhiliye döneminin ahlâk anlayışından yola çıkarak Kur’an’ın ve tebliğcisi Hz. Muhammed’in ahlâkî uygulamalarının izlediği yol ile şekillendirilen ideal topluma ulaşmada Kur’an’ın evrenselliği ve dinamikliği dikkate alınarak bütüncül bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu bağlamda, câhiliye toplumunun ahlâk anlayışı ile Kur’an’ın ahlâk algısı ve ahlâkî tekâmül stratejisinin, değişim ve dönüşüm süreçleri incelenerek analiz edilmesi hedeflenmiştir.

Kur’an’ın doğru bir şekilde okunup mesajının anlaşılabilmesi için nüzul süreci ve ortamının yanı sıra tarihi arka planın önemi dikkate alınmıştır. Bu bağlamda klasik ve çağdaş literatürden faydalanılarak bugünden nüzul ortamına ve oradan günümüze doğru çift yönlü bir sentezleme yöntemi benimsenmiştir.

Kapsam ve Sınırlılıklar

Çalışma tefsir, sîret ve sosyoloji ile ilişkili olmakla beraber bu alanlar öncelenmemekte, bilhassa ahlâkî devinim, gelişim ve tekâmülün, evrensel kodlar içermesi ve dinamik bir yapıya sahip olması hasebiyle Kur'an bağlamında öne çıkarılması gerektiği düşünülmektedir. Bu bağlamda, nüzul ortamındaki değerlerin ve bunların toplum tarafından benimsenmesini ortaya koyan ve varılması istenen hedefe ulaşmadaki tadrîcî süreç ve ahlâkî değişim ve bu değişimde Hz. Peygamber'in rolü araştırma kapsamında yer almaktadır. Bu sebeple İslam öncesi câhiliye döneminden başlayarak tadrîcî değişim ve gelişim esas alınarak araştırma planlanmıştır. Ancak araştırma sırasında her bir örneğin detaylı bir şekilde incelenmesi yerine, sonuca yönlendirecek ve amacı açıklayacak yeterlilikte örneklerle yetinilmiştir. Kur'an merkezli bir çalışma olması ve konuyla ilgili birçok âyetin bulunması, tüm âyetlerin mealinin verilmesini imkânsız hale getirmektedir. Bu nedenle, pek çok yerde meal ve tefsirden ziyade içerik öne çıkarılarak çalışmanın kapsamı sınırlandırılmıştır.

Bu tez, giriş bölümünün yanı sıra üç ana bölüm ve bir sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin önemi, konusu, amacı, yöntemi ve kaynakları ele alınmıştır. Câhiliye ahlâkını tüm yönleriyle incelemek çalışmanın amacını ve kapsamını aşan bir konudur. Bu nedenle, ilk bölümde ahlâk ve câhiliye kavramlarının tanıtımının ardından câhiliye ahlâkının temelleri ve karakteristik özelliklerini vurgulayan ahlâkî değerler incelenmiş, örneklerden yola çıkarak bütüncül bir sunum yapılmaya çalışılmıştır.

Tezin ikinci bölümünde, Kur'an Ahlâkının amacı, hedefleri ve genel yaklaşımı; Kur'an'ın ahlâk algısı; ahlâkî oluşumda etkili unsurlar ve ahlâkî tekâmül yöntemi ile değişim ve gelişimi sağlayacak etmenler detaylı bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca, Kur'an'ın ahlâk anlayışı ve ahlâkî dönüşümde etkin unsurlar, câhiliye döneminde ortaya konan değerlere Kur'an'ın yaklaşımı ve bakış açısı ile Kur'an ahlâkına evrilme süreçleri bu bölümde ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca olumsuz tutumlara yönelik eleştiriler, kazandırılması hedeflenen değerler ve Kur'an ahlâkının çevresel yansımaları ayrıntılı olarak tartışılmıştır.

Tezin son bölümünde, ahlâkî değişim sürecinde Hz. Peygamber'in üstlendiği rol ve toplumu eğitip şekillendirmesi incelenmiştir. Bu bölümde, Hz. Peygamber'in örnekliği, ona uyma zorunluluğu, toplumla iletişim biçimi, doğruluk, istikrar ve sabrı,

yumuşak tutumu ve kolaylaştırıcı uygulamaları ele alınmıştır. Ayrıca, Kur'an tarafından yönlendirilmesi, yol haritası uygulamaları, yeni bir nesil oluşturma süreçleri ve nihayet değişim ve dönüşümü yansıtan somut örnekler ve evrensel mesajlara yer verilmiştir. Sonuç bölümünde ise elde edilen veriler ışığında genel bir değerlendirme yapılmış ve çalışma tamamlanmıştır.

Ahlâk, toplumların varlığını sürdürebilmesinde en temel değerlerden biridir. Câhiliye döneminde olduğu gibi, ilâhi yönlendirmeden uzak kalan toplumlarda meydana gelen bozulmalar, Kur'ânî müdahale ile ideal bir topluma dönüşme imkânı elde etmiştir. Câhiliye döneminde olduğu gibi ahlâkî yönden bozulmuş toplumların tekâmül etmiş bir toplum yapısına kavuşabilmesinde Kur'an'a dayalı ahlâkî yöntemin çözüm üretecek bir potansiyel barındırdığı göz önünde bulundurulmalıdır. Çalışmanın barındırdığı güncel yapısı ile bundan sonra yapılacak çalışmalara olumlu katkılar sunması umulmaktadır.

1. CÂHİLİYE TOPLUMUNUN AHLÂK ANLAYIŞI VE DAYANAKLARI

Yaratılış itibariyle özel bir sorumluluğa sahip olan insan akıl, irâde ve ahlâk sahibi olması itibarı ile diğer varlıklardan ayrılmaktadır. Özellikle insanı hayvandan ayıran şey ahlâklılıktır. Yani insan akıllılık değil ahlâklılık sayesinde insandır.⁶ Ancak insanın sahip olduğu ahlâkın kâmil ve düzgün bir ahlâk olabilmesi için de beşer üstü ilâhî bir kriterin olması, ahlâkî ilke ve kuralların bu ölçütlere dayanması kaçınılmazdır. Aksi halde kişiye, topluma, bölgeye ve sair etkenlere bağlı bir yörede ahlâkî kabul edilen bir değer, başka bir bölgede ahlâkî değer ifade etmeyebilir. Bir toplumda fazîlet olan bir davranış başka bir toplumda rezîlet olarak değerlendirilebilir. Bu da genel geçer olmayan göreceli bir ahlâk anlayışının oluşmasına neden olur. Böyle bir ahlâkî anlayış ahlâken olgunlaşmış, tekâmülünü tamamlamış bireyler yetişmesinde yetersiz kalır.

Sahip olduğu bilgi, akıl maddi ve manevi yeti⁷ ile ontolojik olarak Allah'a en yakın makama ulaşma istidadına sahip olan insan, sınanmak için dünyaya gönderilmiştir.⁸ Bu sınav sürecinde uyulması gereken kurallar, takip edilmesi gereken stratejiler, doğru güzergâh ve istikamet, süreç boyunca elçilerle gönderilen kitaplar aracılığıyla kendisine iletilmiştir. Bu mesajların son halkasını ahlâkî gelişim, değişim ve dönüşümü sağlayacak prensipleri içeren Kur'an oluşturmaktadır. Hz. Peygamber ve onun yolundan gidenlerin hayatlarında yansımalarını bulan Kur'an'ın ahlâk anlayışı, özellikle çağın sorunu olan ahlâkî yozlaşmanın engellenmesine yönelik pratik çözümler sunmaktadır. Bu nedenle Kur'an'ı temel alarak ahlâk alanında yenilenme çalışmalarının yapılması büyük önem arz etmektedir.

Kur'an, "el-Furkan" sıfatıyla hakkı batıldan, iyiyi kötünden ayıran ve karanlığı aydınlatan⁹ bir özelliğe sahiptir. Bu özelliğiyle Kur'an, indiği toplumda var olan değerleri ve ahlâkî tutumları yeniden şekillendirerek amacına uygun hale getirmiştir.

⁶ Taha Abdurrahman, *Ahlâk Sorunsalı Batı Modernitesinin Ahlâkî Eleştirisine Bir Katkı*, çev. Tahir Uluç (İstanbul: Pınar Yayınları, 2021), 23-24.

⁷ Allah'ın Âdemoğlunu muhatap alıp kendi hakkında şahit tutması ve Rab oluşunu onlara itiraf ettirmesi (el-A'râf 7/172); Hz. Âdem'in bilgi ile donatılması (el-Bakara 2/31); Hz. Âdem'le ahitleşmesi (Tâhâ 21/115); insanın yeryüzünde halife kılması (el-Bakara 2/30) insanın özel konumuna işaret etmektedir.

⁸ Hayrettin Karaman, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2001), 3/165.

⁹ Şerafeddin Gölçük, *Kur'an ve Mekke* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 18.

Bu bakış açısı, ilk insanla başlayan ilâhî kaynaklı insanı yönlendirme faaliyetinin sonucudur. Dolayısıyla Kur'an, bir yandan kötüyü eleştirirken diğer yandan alternatif iyiyi de ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Kur'an, önceden devam ettirilen yanlışın kaldırılmasının yanı sıra yeni ve doğru olanı yerleştirmesi hasebiyle çift yönlü bir faaliyet icra etmektedir. Kur'ânî yaklaşım, kendine has, alternatifli olmayan, antitezlerle çürütülemeyecek örnek değerler sistemine sahiptir. O diğer sistemlerle ifade ve izah edilemeyecek, insanı yaratılışında sahip olduğu fitrata döndürecek bir ıslah projesidir.¹⁰

Kur'an'ın getirdiği sistemde tadrîcî bir yöntem kullanılmış ve bu planlama günlük yaşama ve özel hayata kadar uzanmıştır.¹¹ Bu yaşamın merkezinde öncelikle iman ve ahlâk ele alınmış, ahlâk imanla irtibatlandırılmıştır. Dolayısıyla ilk inen ayetler olan Mekkî âyetlerin teması iman ve ahlâk ağırlıklı olmuştur. Belirli bir temel oturtulduktan sonra Medenî ayetlerde de ibadet ve muamelat içerikli âyetlerle¹² ahlâkî temellendirme sürdürülmüştür.

Kur'an'ın muhatap aldığı dönemdeki câhiliye ahlâkına yaptığı en önemli müdahale, hayatlarına yön veren ataların egemen âdeti¹³ ve kabile geleneğine karşı Allah'ın iradesine dayalı yeni bir ahlâk algısı geliştirme çabası olmuştur. Bu bağlamda Kur'an insanlığa en güzel ahlâkî getirmiş,¹⁴ farklı ve karakterli bir yaşam fırsatını sunmuştur.

¹⁰ Ali Murat Daryal, *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açısından Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 114; Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), 3/370.

¹¹ Ahmet Önkâl, *Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016), 331.

¹² Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevvez Ahmed Zemerli (Beyrut: Dâru'l Kitabi'l Arabî, 1/166-168; Subhî Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, İstanbul: Dersaadet, Basım Tarihi Yok), 183-184. Mekkî ve Medenî sûrelerin özellikleri ile ilgili detaylı bilgi için bakınız Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdîr ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1376/1957), 1/187-205; Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Basım Yeri Yok: el-Heyetu'l-Âmmetu'l-Mısıriyye, 1394/1974), 1/36-72; Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/159-168.

¹³ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları 2013), 99.

¹⁴ Ebu Abdullah Muhammed b. Muni' el-Bağdâdî İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 1/273; Muhammed Yusuf el-Kandehlevî, *Hayâtü's-sahâbe* (Beyrut: Dâru sa'b, t.y.), 2/521.

1.1. Câhiliye Kavramı ve Câhiliyenin Ahlâk Anlayışı

Câhiliye dönemi, risâletten önce Arap Yarımadasına hâkim olan genellikle ahlâkî zafiyeti ifade eden, kabalığa ve zulme dayanan bir yaşam tarzının adıdır.¹⁵ Genel manada Câhiliye Arapları, semâvi bir kitap ve peygamber rehberliğinden yoksun, kötülük yapmalarını engelleyecek bir din anlayışı, otorite ve otokontrolden uzak, bedevî bir yaşam tarzına sahiptirler.¹⁶ Her ne kadar ilâhi dinlerden uzak bir yaşantıları olduğundan bahsedilse de toplumun bir kesiminde Hz. İbrâhîm'den kalma bir takım ilâhi kökenli uygulamalara da rastlanmaktadır.¹⁷

Câhiliye toplumu, genellikle göçebe veya yarı göçebe yaşam tarzına sahip, kurumsal yapı ve devlet geleneğinden uzak, çevresindeki medeniyetlere kıyasla geri kalmış, çoğunlukla kabile hayatının hüküm sürdüğü bir yapıyı yansıtmaktadır.¹⁸ Öte yandan, bu dönemde insanların tamamen medenî yaşamdan yoksun bir hayat tarzına sahip oldukları sonucunu çıkarmak doğru bir görüş değildir. Çünkü “câhiliye” terimi, dönemin Araplarının tamamen medeniyetten yoksun olduklarını değil o zamandaki dînî ve toplumsal yaşamlarına dair adet ve gelenekleri ifade eder.¹⁹ Dolayısıyla bu dönem genel olarak gaflet ve cehâlet içinde, ahlâkî ve yaşam tarzı açısından dış dünyaya kapalı, içe dönük bir yaşam tarzını aksettirmektedir. Câhiliye Araplarına gösterişli bir tarih atfedilemez.²⁰ Bu bağlamda câhiliye döneminde ilim ve felsefeye

¹⁵ Fikret Karaman ve diğerleri *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, 2006), 79; Ahmet Nedim Serinsu vd., *Dinî Terimler Sözlüğü* (Ankara Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2009), 44.

¹⁶ Mustafa Fayda, “Câhiliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/17-19.

¹⁷ Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, thk. Seyyid Sâbık (Lübnan: Daru'l-Ciyl, 2005), 1/221-222.

¹⁸ Fayda, “Câhiliye”, 7/17.

¹⁹ Süleyman Tülücü, “Cahiliyye Kelimesinin Mana Ve Menşei”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1980), 283.

²⁰ Fayda, “Câhiliye”, 7/17-19. Her ne kadar genel manada câhiliye toplumunun dış dünyadan kopuk, görkemli bir tarihlerinin olmadığından söz edilse de Mekke özelinde ticaret ve çevre ile ilişkisi bakımında bunun farklı olduğunu ifade edebiliriz. Yarımada'nın en önemli şehri olan Mekke diğer şehirlerle bağlantısı ve Kâbe'ye sahip olması hasebiyle hem hac ibadeti ve hac mevsiminde kurulan panayırarla hem de ticari olarak aktif konumdaydı. Bu bağlamda Kur'an'da Mekke'den “Anakent/القرى/Metropol” olarak bahsedilmesi (bk. el-En'âm 6/92; eş-Şûrâ 42/7) ahlâkî olarak gelişmiş olduklarına işaret etmez. Bilakis onların câhilî yaşam tarzlarına Kur'an özellikle vurgu yapar. Bununla birlikte Kur'an öncesi döneme ait anlatılanlar daha çok bedevî Arap insanının özellikleridir. Yerleşik hayata geçenler farklı bir yaşam tarzı ve kültür geliştirmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz “Anakent” konumunda olan Mekke buluşma ve etkileşim açısından merkezi bir yerdir. Hac organizasyonu ve panayırların düzenlendiği bir kısım kuralların olduğu aktif ancak câhiliye hâkimiyetinde bir yapıdadır. Faruk Aktaş, *Kur'an'da Cehâlet Kavramı* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2001), 37.

dair eserlere rastlanmaz; ancak o dönemin düşünsel yaşamının izleri, şiir, kıssa, mesel gibi eserlerde görülebilir.²¹ Bu dönemde ümmî, paganist bir toplum yapısı egemendir.²² Dolayısıyla Kur'an da câhiliyeye ait birtakım uygulamaları²³ ve cahilce davranışları²⁴ zaman zaman gündem ederek eleştirmektedir. Bu bağlamda İslam'ın yayılmasından önceki fetret dönemi; başka bir bakış açısına göre Hz. İsa'dan Hz. Muhammed'e kadar olan bu çağ,²⁵ "câhiliye" olarak bilinmektedir.²⁶ Câhiliye terimi, genel olarak İslam'ın zuhurundan önce Hicaz bölgesinde, özellikle de Mekke'de yaşayan müşrik toplumu tanımlamak için kullanılmaktadır.²⁷ Bu çalışmada ele alınan câhiliye ahlâkı, söz konusu bölge ve dönemde geçerli olan etik normları ve toplumsal değerleri kapsamaktadır.

Nüzul ortamının muhatabı olan bu toplumun yaşam tarzı, ahlâk anlayışı, bu yaşantının olumlu olumsuz yanlarının incelenmesi ve irdelenmesi, Kur'an'ın öngördüğü hayat tarzının anlaşılması ve anlamlandırılması açısından son derece önem arz etmektedir. Zira âyetlerin muhatap aldığı ilk toplum câhiliye toplumdur.

²¹ Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-müsennâ, 1941), 1/31; Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslam*, çev. Ahmed Serdaroğlu (Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976), 87; Tülücü, "Câhiliye Kelimesinin Mana Ve Menşei", 283.

²² Câhiliye dönemi putperstliği ile ilgili geniş bilgi için bk. Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed el-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, Neşreden Ahmet Zeki Paşa (Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Misriyye, 2000).

²³ İlgili âyetler için bk. Âl-i İmrân 3/154; el-Mâide 5/50; el-Ahzâb 33/33; el-Fetih 48/26.

²⁴ ez-Zümer 39/64; el-Ahkâf 46/23.

²⁵ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil* (Beyrut: Dâru'l Kitabi'l Arabî, H 1407), 5/337; Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî (İbn Manzûr), *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Daru Sadır, 1990), 11/130; Ebû'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Tefsîru'n-nesefî* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984), 3/302; Mahmud Şükrî el-Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb fi marifeti ahvali'l-Arab*, Şerh Eden Muhammed Behçet el-Eseri (Mısır: Mektebetu'l Ehliyye, t.y.), 1/15. Fetret Dönemi: Zaman zaman kesintiler olmasına rağmen ilk Peygamber Hz. Âdem'den son Peygamber Hz. Muhammed'e kadar ilâhî mesajlarla toplum sürekli yönlendirilerek desteklenmiştir. Kur'an'da değişik âyetlerde fetretten söz edilmektedir. Bugün elimizde bulunan son ilâhî kitap Kur'an'ın evrenselliği ve kıyamete kadar yürürlükte olması genel manada bir sürekliliğin olduğunun açık ispatıdır. Fetretle ilgili âyetler için bk. el-Mü'minûn 23/68; el-Mâide 5/19; et-Tevbe 9/115; el-İsrâ 17/15; er-Ra'd 13/7; el-Furkân 25/50-51; Yâsîn 36/6; Fâtır 35/24; es-Secde 32/3; Sebe' 34/44. Her ne kadar bâzı yorumcular Araplara Hz. Peygamber'den önce uyarıcı ve semavî kitap gelmemiş olarak, câhiliye dönemini fetret dönemi olarak değerlendirse de bu dönemde de bahsedilen haniflik, Kâbe hizmetleri, haram aylar algısı ve ehl-i kitapla temas ve onlardan etkileşim gibi semâvî izlere rastlanmaktadır. Geniş bilgi için bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2000), 20/166, 416, 492; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, H 1414), 4/382, 413.

²⁶ Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî), *Kitâbu'l-ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Samurâî (by. Dâru Mektebeti'l-Hilal, t.y.) 3/390; Cevad Ali, *el-Mufasssal fi târihi'l-Arab kable'l-İslam*, (Bağdat: Bağdat Üniversitesi, 1993) 1/37.

²⁷ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî, *Cemheretü'l-luga*, thk. Remzi Münir Ba'lebekki (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 1987), 1/494.

Dolayısıyla ilâhî mesajların indiği dönemi kapsayan târihî ve beşerî ortam, Kur'an ahlâkının hayata geçirilmesi için ele alınmış pratik yaşam atölyesini oluşturmaktadır.

1.1.1. Câhiliye Kavramının Anlam Dünyası

Sözlük anlamı olarak câhiliye, “bilmemek, tanımamak, kaba davranmak, tecrübesizlik, tencerenin aşırı kaynaması, gücendirmek” gibi anlamlara gelen “cehl” (جهل) kökünden türemiştir.²⁸ “Kaba ve sefihçe davranmak, zorbalık yapmak, birinin hakkını tanımamak, bir şeyi tanımamak ve bilmemek” de “cehile” fiilinin kapsamı içerisindedir.²⁹ Cehl, ilmin zıddı, câhiliye de genel olarak sözlüklerde “bilgisizlik, ilmin karşıtı, ilimsiz iş yapmak, bir şeye olduğundan başka bir şekilde inanmak, bir şeye hak ettiğinden farklı bir biçimde davranmak” şeklinde tanımlanmaktadır.³⁰ Bu bağlamda aynı kökten türeyen cehâlet de “ilimsiz bir iş yapmak” demektir.³¹ Kur'an'da da Allah'tan başkasına tapmayı emreden,³² şirki öneren ve tevhid inancını terk ederek şirkte ısrar eden Âd kavmi, cehalet üreten bir toplum olarak nitelendirilmiştir.³³ Dolayısıyla, müşriklerin Allah'a ortak koşma eylemleri, câhiliye kavramıyla ilişkilendirilmiştir.

Bazı âyetlerde câhil kelimesi doğrudan bilgisizlik anlamında kullanılmıştır.³⁴ Ancak Ebû Bişr Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hâris (ö. 180/796), Ebû Bekr Muhammed b. Düreyd el-Basrî (ö. 321/933) ve Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî et-Taberistânî'nin (ö. 606/1210) de değindiği gibi bir başka yaklaşıma

²⁸ Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Cevherî, thk. Muhammed Muhammed Tamir, *et-Tâcu'l-lugati ve sıhâhu'l-Arabîyye* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1430/2009), 208; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/129-130.

²⁹ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/425; Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb* 1/153; Ahmed b. Mustafa el-Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî* (Mısır: Matbaat-ı Mustafa, 1365/1946), 14/156.

³⁰ Ferâhidî, *Kitâbu'l-ayn*, 3/390; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî, *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed Avz Merab (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001), 6/37; Cevherî, *et-Tâcü'l-Luga(es-Sihâh)*, 208; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an* (by., Mektebet-u Nezar Mustafa el-Baz, t.y.), 132-133; Muhammed Murtezâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *et-Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Kuveyt: Matbaatu'l-Hukûme, 1925), 28/208; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/129-130; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1/38.

³¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/129.

³² ez-Zümer 39/64; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* 21/322; Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2013), 16/428.

³³ el-Ahkâf 46/23; Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, 17/534-535.

³⁴ el-Bakara 2/273; Yûsuf 12/89; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/318, 2/500; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 2/939.

göre “cehl” kelimesi Kur’an’da ilmin değil, hilmin zıddı olarak kullanılmıştır.³⁵ Bu manayı, “tencere cahilleşti, kaynaması şiddetlendi” (وَجَهَلَتِ الْقِدْرُ اشْتَدَّ عَلَيْهَا، نَقِيضُ) (تَحَلَّمَ ibaresindeki örnekte görmekteyiz.³⁶ Ateşte kaynayan kara kazan benzetmesi kazanı insan gibi göstermek, ona “cehl” ve “hilim” sıfatını yüklemek “cehl” ve zıddı “hilim” kavramını özlü bir şekilde ifade etmektedir.³⁷ Nitekim câhiliye şairlerinden İbn Ahmer’in (ö. ?) “kazanın kaynayıp soğumamasını” ifade eden şiirinde de “cehl” ve “hilim” kelimelerinin zıt anlamli kullanıldığı görülmektedir.³⁸ Bu yaklaşıma göre câhiliye, küçük bir kırgınlık halinde öfkeye kapılıp kontrolü kaybetmektir. “Hilim” (حلم) ise aksine öfkeyi kontrol altına alabilmektir.³⁹ En küçük bir şeyden dolayı kontrolünü kaybeden, ayaklanan mizaca sahip kişiler câhil olarak vasıflandırılmakta⁴⁰ ve Hz. Peygamber’e de bu cahillerden yüz çevirmesi emredilmektedir.⁴¹ Ayette bu bağlamda cehl bilgisizlik kavramıyla ilgili olmayıp,⁴² ilmin zıddından daha çok hilmin zıddı olarak kullanılmaktadır. “...Ben öfkeden uzaklaşarak (Cehl/جهل) sükûneti (Hilm/حلم) satın aldım/cehaleti hilimle değiştirdim “فَإِنِّي اشْتَرَيْتُ الْحِلْمَ بِعَدِكُ بِالْجَهْلِ” şeklindeki şiir ifadesinde bu manada kullanılmıştır.⁴³

İstilah olarak “câhiliye” kavramı, Kur’an’ın nüzulü sonrası ortaya çıkmış olup, Arapların İslam öncesi hidayet rehberinden yoksun, önceki tutum ve davranışlarını ifade etmek için kullanılan bir terimdir; bu terim, peygamberlik dönemi ile öncesini

³⁵ Ebû Bîşr Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyhi el-Hârisî, *el-Kitâb*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Daru’l Ciyl, t.y.), 4/35; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *Cemheretü’l-luga*, thk. Remzi Münir Ba’lebekki (Beyrut: Dâru’l-İlim li’l-Melâyin, 1987), 1/494; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb* (Beyrut: Daru İhyai’t-Turâsî’l-Arabiyyi, H 1420), 3/547; İzutsu, *Kur’an’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 77.

³⁶ Zemahşerî, *Esâsu’l-belâga*, 1/153; Zebîdî, *et-Tâcü’l-‘arûs*, 28/258.

³⁷ Aktaş, *Kur’an’da Cehâlet Kavramı*, 70.

³⁸ “إِذَا جَهَلْتُ أَجَوَّافُهَا لَمْ تَحَلِّمْ...” Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Meânî’l-kebîr fî ebyâti’l-meânî*, thk. Salim el-Kerenkevî - Abdurrahman b. Yahya b. Ali el-Yemânî (Haydarâbâd-Dekkan: Matbaatu Dâireti’l Osmaniyye, 1949), 1/368.

³⁹ Ramazan Altıntaş, *Bütün Yönleriyle Câhiliye* (Konya: Ribat Yayınları, t.y.), 98; İzutsu, *Kur’an’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 77; Ignaz Goldziher, *Muslim Studies*, çev. C. R. Barber and S. M. Stern (Chicago: Aldine Publishing Company, t.y.), 1/201-203. “Hilim” kelimesinin detaylı açıklamasına ileride değinilmiştir.

⁴⁰ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrû’l hadîs* (Kahire: Daru İhyâi’l-Kütübî’l-Arabiyye, H 1383), 2/552.

⁴¹ el-A‘râf 7/199.

⁴² Aktaş, *Kur’an’da Cehalet Kavramı*, 71.

⁴³ “فَإِن تَرَعَمِينِي كُنْتُ أَجْهَلُ فَيْكُمْ فَإِنِّي اشْتَرَيْتُ الْحِلْمَ بِعَدِكُ بِالْجَهْلِ” Sâbûnî, *Safvetü’l-tefâsîr*, 1/34.

ayırarak belirginleştirmek için kullanılmıştır.⁴⁴ Câhiliye, sadece barış ve sükûnetin olmadığı fetret devri⁴⁵ olan bilgisizlik ve gaflet dönemini içermemektedir. Bu bağlamda İslam düşünce tarzına, kültürüne, medeniyetine, ahlâkına aykırı tutum, davranış, yaşantı ve her türlü sistem Kur'an'a göre câhiliye olarak nitelendirilmiştir.⁴⁶ Bu nedenle tüm ilim, akıl ve vahiyden yoksun, zanna uyan, kendi arzularına⁴⁷ veya geçmişten miras aldıkları kültür ve geleneklere sorgusuzca bağlı kalan,⁴⁸ statükoya boyun eğen ve şartların oluşmasıyla tekrar ortaya çıkabilen her sistem câhilî bir karakter taşır ve câhiliyeyi yansıtır.⁴⁹ Câhiliye, aynı zamanda belli bir ahlâk ve zihniyet tarzının ifadesi olarak da kabul edilebilir. Örneğin, Ebû Nasr Muhammed b. Tarhan el-Fârâbî (ö. 339/950) de ideal toplum modelini anlattığı “*el-Medînetü'l-Fâzıla*” adlı eserinde erdemli ve mükemmel şehrin karşıtı olarak “Câhil Şehir/el-Medinetü'l-câhile”⁵⁰ terimini kullanmıştır.

Câhiliye devri olarak bahsedilen bu dönemle salt bilgisizliği değil, Kur'an'ın ilk indiği ortam öncesi ve nüzul ortamındaki Arapların yaşadığı zaman dilimindeki hayata bakış ve yaşam tarzları kastedilmektedir. Bununla birlikte câhiliye, bîsetten sonra İslamiyet'i kabul etmeyenlerin dini ve sosyal hayat algılarını, toplum ve bireylerin günah ve isyanlarını da belirten bir nitelemedir.⁵¹ Bu bağlamda Kureyzaogulları ile Nadiroğullarının arasındaki katl olayında, Hz. Peygamber'in verdiği ölümlerin eşit olduğu hükmüne Kureyzaogullarından üstün olduklarını iddia eden Nadiroğullarının, razı olmaması⁵² üzerine “*Yoksa câhiliye devrinin hükmünü mü*

⁴⁴ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1/37-38.

⁴⁵ Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 1/15-18; Aktaş, *Kur'an'da Cehâlet Kavramı*, 29.

⁴⁶ el-Ahzâb 33/33; Ebû'l A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayanî vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 4/369.

⁴⁷ el-En'âm 6/116; el-Furkân 25/63.

⁴⁸ Lokmân 31/21.

⁴⁹ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed el-Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, çev. Ahmet Arslan (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 245; İsfahânî, *el-Müfredât*, 132; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/129-130; Altıntaş, *Bütün Yönleriyle Câhiliye*, 5; Aktaş, *Kur'an'da Cehâlet Kavramı*, 21. Ayrıca bk. İzutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 77-79.

⁵⁰ Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, 80, 90, 95.

⁵¹ Fayda, “Câhiliye”, 7/17-19; Ramazan Altıntaş, “Câhiliye Arap Toplumunda Kadın”, *Diyanet İlmi Dergi* 37(2001): 61.

⁵² Neseî, *Tefsîr*, 1/287; Yazır, *Kur'an Dili*, 3/1703.

istiyorlar?...’’⁵³ âyetinin inmesi⁵⁴ onların tavırlarının da câhiliye ile irtibatlandırıldığını göstermektedir.

Hevaya meyletmek, nefsin şehvetine kapılarak hareket etmek aklını kullanmayan/sefiîh câhillerin yapacağı işlerdir. Hakîm kişi böyle çirkin fiilleri yapmaz.⁵⁵ Hz. Yusuf’un kadınların davetleri karşısında onlara meyledip uyması halinde câhillerden olmaktansa zindana atılmayı daha sevimli bulmasını ifade eden âyet⁵⁶ bu tür iffetsiz işlerin câhillerin yapacağı işler olduğuna delalet etmektedir.

Câhiliye, Kur’an’da kâfirlerin küfrünün dayandığı, inkârcılığın ve küfrün temeli ve kökeni olduğu için olumsuz manada bir terim ve dînî bir kavram olarak kullanılmaktadır. Kur’an’da Allah’a isyanda bulunanlar câhil, eylemleri de câhillik olarak nitelendirilmekte ve câhillerden sakınılması istenmektedir.⁵⁷ Bu bağlamda câhiliye İslam’a zıt bir kavramdır. İslam, Allah’ın gönderdiği ilme dayanmaktadır. İslam’a karşı olan onun yolundan ayrılan tüm yollar câhiliyeye çıkmaktadır. Zan ve hevaya dayanan İslam öncesi insanların yaşam tarzı bu nedenle câhiliye dönemi olarak isimlendirilmektedir.⁵⁸

Kur’an’da câhiliye kelimesinin geçtiği tamlamalar bu kavramın risâletten önceki dönemi kapsadığı görüşünü desteklemektedir. Bu bağlamda câhiliye kelimesi âyetlerde Kur’an’ın gelişinden önceki halleri cehâletle vasıflandırmaktadır ki bu dönem de İslamiyet’in doğduğu ilk dönem ve ondan önceki yaklaşık bir asırlık dönemi ihtiva etmektedir.⁵⁹ Ancak Kur’an’ın daha önceki toplumların Allah’a ortak koşmaya

⁵³ el-Mâide 5/50; Taberî, burada Kurayza ve Nadiroğullarının aralarındaki bir anlaşmazlık nedeniyle Hz. Peygamber’e hüküm için müracaat etmesine ve Nadiroğullarının onun verdiği hükmüne razı olmamasına, üstünlük iddia etmesine değinmekte ve bu bağlamda “câhiliye hükmü” ifadesine de puta tapan müşriklerin hükmü anlamı vermektedir. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 10/394; Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 2/288-289.

⁵⁴ Neseî, *Tefsîr*, 1/287.

⁵⁵ Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar’aşlı (Beyrut: Dâru İhyai’t-Tür’âsi’l-Arabiyye, H 1418), 3/163.

⁵⁶ Yusuf 12/33.

⁵⁷ Toshihiko Izutsu, *Kur’an’da Tanrı ve İnsan*, çev. M. Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları 2014), 301; Altıntaş, *Bütün Yönleriyle Câhiliye*, 4. Âyetler için bk. el-A’râf 7/138; ez-Zümer 39/64; bk. el-Bakara 2/67; el-A’râf 7/199; Hûd 11/46; Furkân 25/63.

⁵⁸ Mevdûdî, *Tefsîm*, 1/433.

⁵⁹ “... Allah’a karşı câhiliye zannı gibi gerçek dışı zanda bulunuyorlar...” Âl-i İmrân 3/154; “Onlar hâlâ câhiliye devrinin hükmünü mü istiyorlar? Kesin olarak inanacak bir toplum için, kimin hükmü Allah’ınkinden daha güzeldir?” el-Mâide 5/50; “Evlerinizde oturun. Önceki câhiliye dönemi kadınlarının açılıp saçıldığı gibi siz de açılıp saçılmayın...” el-Ahzâb 33/33; “Hani inkâr edenler kalplerine taassubu, câhiliye taassubunu yerleştirmişlerdi.” el-Fetih 48/26. Taberî, “Hükmü’l-Câhiliye”yi “puta tapan müşriklerin verdiği hükümler” olarak yorumlamaktadır. Taberî, *Câmi’u’l-*

davetlerini, peygamberlere dirençlerini, haddi aşan eylemlerini câhillik ve bunların faillerini de câhil olarak vasıflandırdığını görmekteyiz.⁶⁰

Câhiliye bir zihniyettir. “*Rahmân’ın has kulları yeryüzünde vakarla yürüyen, cahiller onlara laf attığı zaman, ‘selâm’ deyip geçen kullardır.*”⁶¹ Müşriklerin sataşmalarına karşı müminlerin “selâm” diyerek geçmeleri, İslam’ın cahiliye ile zıt kavramlar olduğunu vurgulamaktadır. Bu tür saldırılardaki küçümseyici ve alaycı tavırlar, câhiliye zihniyetinin barbarlık içeren özelliklerini, yani küstahlık, saldırganlık ve kendini beğenmişlik gibi ahlâkî yönlerini yansıtmaktadır. Diğer yandan Müslümanların bu davranış biçimleri onların medeniyet ahlâkının bir göstergesidir.⁶²

Câhiliye kavramı Kur’an’da “Zanne’l-Câhiliyye”,⁶³ “Teberruce’l-Câhiliyye”,⁶⁴ “Hamiyyetü’l-Câhiliyye”,⁶⁵ “Hukme’l-Câhiliyye”⁶⁶ olmak üzere dört âyette geçmektedir. Bunlar da Medine döneminde nazil olan âyetlerdir. Yani vahyin ilk dönemi olan Mekkî âyetlerde câhiliye kavramı kullanılmamıştır. Bunun yanında câhiliye kavramı ile aynı kökten gelen “cehâlet” mastar, nekre, fiil, ism-i fail, ve benzeri formlarda yirmi dört âyette geçmektedir.⁶⁷ Âyetlerden bir kısmı İslam öncesi dönemde peygamberlere karşı çıkanları nitelemekte,⁶⁸ bir kısmı Kur’an’ın muhatabı topluma yönelik onların zihniyetlerine işaret etmekte,⁶⁹ bir kısmı da sonraki zamanları da kapsayan bilgisizlik anlamını içermektedir.⁷⁰

“Allah’ın kabul edeceği tövbe, ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden pişmanlık getirenlerin tövbesidir; işte Allah bunların tövbesini kabul eder; Allah her

beyân, 10/394. Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1/ 36-38; Âlûsî, *Bulûğu’l-ereb*, 1/15-18; Demircan, *Câhiliye Arapları*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 36-37; Ali Himmet Berki - Osman Keskiöğlu, *Hâtemü’l-Enbiyâ Hz. Muhammed ve Hayâtı* (Ankara: DİB Yayınları, 2013), 7-15.

⁶⁰ el-A‘râf 7/138; ez-Zümer 39/64; el-Bakara 2/67; el-A‘râf 7/199; Hûd 11/29; Yûsuf 12/89.

⁶¹ el-Furkân 25/63.

⁶² Mustafa Çağrıçı, “Cehâlet”; “Câhiliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/219-220, 17-19.

⁶³ Âl-i İmrân 3/154.

⁶⁴ el-Ahzâb 33/33.

⁶⁵ el-Fetih 48/26.

⁶⁶ el-Mâide 5/50.

⁶⁷ el-Ahzâb 33/72, 33; en-Nisâ 4/17; el-En‘âm 6/54, 111, 35; en-Nahl 16/119; el-Hucurât 49/6; el-A‘râf 7/138, 199; Hûd 11/29, 46; en-Neml 27/55; el-Ahkâf 46/23; el-Bakara 2/273, 67; Yûsuf 12/89, 33; el-Furkân 25/63; ez-Zümer 39/64; el-Kasas 28/55; Âl-i İmrân 3/154; el-Mâide 5/50 el-Fetih 48/26.

⁶⁸ Yûsuf 12/89.

⁶⁹ Âl-i İmrân 3/154 (Zanne’l-Câhiliyye); el-Ahzâb 33/33 (Teberruce’l-Câhiliyye); el-Fetih 48/26 (Hamiyyetü’l-Câhiliyye); el-Mâide 5/50 (Hukme’l-Câhiliyye).

⁷⁰ el-Furkân 25/63; el-Kasas 28/55; en-Nisâ 4/17.

*şeyi bilendir, hikmet sahibidir.”*⁷¹ Âyette nekre olarak geçen cehalet,⁷² her tür cehaleti içerir. Âyet, Müslüman topluluğuna hitap etmekle birlikte delalet ve küfre sapanların fiillerini de kapsamaktadır.⁷³

Arap tarihinin câhiliye dönemi olarak adlandırılmasının temel nedeni, çoğunlukla bedevî ve göçebe hayat tarzı sürdüren insanların çöl ortamında yaşamaları ve çevrelerindeki medeniyetlerden geri kalmalarıdır.⁷⁴ Dış dünya ile sınırlı etkileşimde bulunan, putperestlik ile ilişkilendirilen, okuma yazma becerilerinden yoksun ve belirgin bir tarihi ihtişama sahip olmayan kabile yaşamları, bu durumu etkileyen faktörler arasında yer almaktadır.⁷⁵ Bilgisizlik, kaba davranışlar, taşkınlık ve barbarlık gibi özellikler, İslam öncesi Arap toplumlarının pagan dönemindeki sosyal yapısına hâkim olan davranışlardır.⁷⁶ Bu dönem, hakikatten uzak ve Hz. Muhammed’in getirdiği mesajın farkında olmayan insanların yaşam tarzını yansıtmaktadır.⁷⁷ Bu nedenle İslam öncesi bu dönem, câhiliye olarak adlandırılmaktadır.⁷⁸ Diğer yandan câhiliye dönemi, Arapların din ve toplum yaşamındaki olumsuz alışkanlık, gelenek ve adetlerini ifade etmesine; ilim, inanç ve tefekkür bakımından tam bir cehalet içinde yaşadıkları kabul görmüş genel görüş olmasına rağmen bu durum Arapların bütünüyle medeniyetten uzak ve mahrum bir yaşantı sürdürdükleri anlamına da gelmediği değerlendirilmesi de yapılmaktadır.⁷⁹

Câhiliye olgusu, mevcut durumda pasif olsa da ileride toplumun bilinçaltından yeniden aktifleşerek tekrar yaşanabilir bir yapıya sahiptir. Allah’ın muradından uzak, Kur’an’la, İslam kültürüyle bağı olmayan tüm yaşantılar ve sistemler câhilî sistemlerdir ve her daim var olma ve yinelenme potansiyeline sahiptir.⁸⁰ Nitekim câhiliye dönemi alışkanlıkları, uygun ortam ve zeminler oluştuğunda zaman zaman

⁷¹ en-Nisâ 4/17.

⁷² Zemahşerî ve Neseî, âyette geçen “cehalet” kelimesinin hal konumunda olduğunu ve aklını kullanmayarak câhilce, ahmakça kötülük yapanlar anlamına geldiğini belirterek Allah’a isyan eden her kişinin câhil olduğuna işaret etmektedir. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/488; Neseî, *Tefsîr*, 1/215.

⁷³ Aktaş, *Kur’an’da Cehalet Kavramı*, 124.

⁷⁴ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1/37.

⁷⁵ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1/37.

⁷⁶ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1/37-38.

⁷⁷ Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, 245.

⁷⁸ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 1/37.

⁷⁹ Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957), 87; Aktaş, *Kur’an’da Cehalet Kavramı*, 39.

⁸⁰ Altıntaş, *Bütün Yönleriyle Câhiliye*, 11-12.

yeniden canlanmaktadır. Bu bağlamda câhiliye belli bir dönemle sınırlı tutulamayan bir yapılanmanın adıdır.⁸¹ Dolayısıyla câhiliye sadece geçmiş dönemle ilgili kullanılmayan İslam dışı her türlü davranış anlamında da yorumlanmaktadır.⁸²

Câhiliye, bireysel anlamda bir özellik olarak bir kişi Müslüman olduktan sonra da ortaya çıkabilir.⁸³ Bu duruma bir örnek, Hz. Peygamber'in, Ebû Zer'e (ö. 32/653) bir adamın annesine hakaret etmesi üzerine câhiliye dönemine ait huyların bulunduğunu belirtmesidir.⁸⁴ Hicretten kısa bir süre sonra Müslümanlara karşı kin besleyen Şa's b. Kays'ın (ö. ?), Evs ve Hazreç arasındaki muhabbeti kıskanarak bir Yahudi genci kışkırtarak iki kabile arasındaki eski anlaşmazlıkları (Buas günlerini) hatırlatması sonucunda kabile bireyleri birbirlerine saldırması⁸⁵ olayı da bir başka örnek teşkil etmektedir. Bu haber Hz. Peygamber'e ulaşınca; "Ben aranızda ve sizinle câhiliye bağınızı koparmışken câhiliye çağrısına mı kulak veriyorsunuz."⁸⁶ diye tepki vermesi, ortaya çıkabilecek câhiliye alışkanlıklarının önlenmesine dair dikkat çekici bir uyarıdır.

Hz. Peygamber, "Oruç bir kalkandır. Oruçlu, saygısızlık yapmasın/ولا يجهل, ahlâksızca konuşmasın/فلا يرفث; eğer biri kendisiyle dövüşmeye veya sövüşmeye kalkışırsa, iki defa; 'Ben oruçluyum.' desin..."⁸⁷ hadisinde oruçla ilgili arkadaşlarına sakınılması gereken davranışları ifade ederken "câhillik yapmasın" kelimesini kullanarak bu olumsuz davranışları bir nevi câhiliye vasıfları olarak nitelendirmiştir.

⁸¹ Seyyid Kutub, *fî zılâli'l-Kur'an* (Kahire: Daru's-Şurûk, 1972), 2/904; Said Havva, *el-Esas fî't-tefsîr* (Kahire: Daru's-Salam, H 1424), 3/1415; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr* (by., Dersaadet, t.y.), 1/348.

⁸² Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, 245.

⁸³ Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 1/15-18; Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 297.

⁸⁴ "Ma'rur (ö. 622) şöyle dedi: Kendisinin ve kölesinin üzerinde değerli bir elbise olduğu halde Rebze'de Ebû Zer'le karşılaştım. Kölesinin üzerinde de aynı elbise olmasının sebebini ona sordum. Dedi ki, ben bir adama sövdüm ve annesinden dolayı onu ayıpladım. Bana Nebi (sav) dedi ki; Ey Ebû Zer! Sen onu annesinden dolayı ayıpladın. Sen kendisinde câhiliye huyu olan birisin. Onlar sizin Allah'ın himayenize verdiği hizmetçileriniz, kardeşlerinizdir. Kimin hizmetinde bir kardeşi varsa ona yediğinden yedirsın, giydiğinden giydirsın. Onlara gücü yetmeyeceği bir iş yüklemeyiniz, yüklerseniz yardım ediniz." Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Camiu's-sahih* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, t.y.), "İman", 22; "İtk", 15; Muslim b. Haccac el-Kuşeyri, *Sahih-i Müslim* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1955), "Eymân", 40.

⁸⁵ Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabiyye 1990), 2/196-198.

⁸⁶ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/198.

⁸⁷ Buhârî, "Savm", 2; Müslim, "Sıyam", 160,163.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere Hz. Peygamber de câhiliyeye geçmişte kalan bir dönem olarak bakmamış, zihinlerde varlığını gizleyen, fırsat bulduğunda ortaya çıkabilecek bir anlayış ve bir tehlike olarak değerlendirerek ashabını uyarmıştır.⁸⁸ Bu bağlamda İlâhî dinlerin getirdiği tevhid inancıyla ve ahlâkî sistemle çelişen her türlü bakış açısı câhiliye anlayışıdır.⁸⁹

1.1.2. Ahlâk Kavramının Anlamı

Lügat anlamı olarak “huy, tabiat, seciye, karakter” gibi anlamlara gelen “ahlâk” (أَخْلَاقُ) kelimesi Arapça “hulk” (خُلُقٌ) veya “huluk” (خُلُقٌ) kelimesinin çoğuludur.⁹⁰

Istılah olarak ise “nefiste yerleşip herhangi bir zorlama olmadan ortaya çıkan, insanın iyi veya kötü olarak nitelendirilmesine olanak sağlayan, bireyin nefsinin taşıdığı manevî nitelikler, huylar ve bunların etkisiyle ortaya konan iradeli fiil ve hareketlerin bütünü” olarak tanımlanabilir.⁹¹ Zorlamadan ortaya çıkan bu davranışlar aklen ve şer‘an “güzel ahlâk”, “kötü ahlâk” şeklinde tasnif edilirler.⁹² Özetle ahlâk, genellikle insanın manevi yapısı için kullanılan kişinin taşıdığı meleke ve niteliklerdir.

“Huluk” (خُلُقٌ) kelimesi, Kur’an’da iki âyette geçmektedir.⁹³ İlk âyette, “*Bu, öncekilerin geleneğinden başka bir şey değildir.*”⁹⁴ ifadesinde geçen “huluk” kelimesinden tefsirlerde “halku’l evvelîn ve huluku’l evvelîn” şeklinde olmak üzere iki farklı okuma tarzından bahsedilmektedir.⁹⁵ “Fetha” ile okuyanlara göre bu ifade “öncekilerin uydurduğu, zorlama yorumlar ve yaratılma” anlamındadır. “Zamme” ile

⁸⁸ Izutsu, *Kur’an’da Dîni ve Ahlâkî Kavramlar*, 79; Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 14-15.

⁸⁹ Bayraklı, *Kur’an Tefsiri*, 6/54; Muhammed Kutub, *20. Asrın Cahiliyesi*, çev. Ahmet Ağırakça (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019), 4.

⁹⁰ Cevherî, *et-Tâcü’l-Luga (es-Sihâh)*, 341; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 10/86-87.

⁹¹ Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, thk. İbrâhîm Ebyârî (Beyrut: Daru’l-Kitabi’l-Arabî, 1405), 136.

⁹² Cevherî, *et-Tâcü’l-Luga (es-Sihâh)*, 341; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 10/86-87; Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, 136; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ-ü ‘ulûmi’d-dîn* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1985), 3/52. Mustafa Çağrı, “Ahlâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/1.

⁹³ eş-Şuarâ 26/137; el-Kalem 68/4.

⁹⁴ “*إِنْ هَذَا إِلَّا خُلُقُ الْأَوَّلِينَ*” eş-Şuarâ 26/137; *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 27. Basım, 2014).

⁹⁵ Kıraat farklılıkları ile ilgili detay bilgi için bk. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 19/377; Muhammed Fehd Haruf, *el-Müeyesser fi’l-kıraati’l-erba’a aşere bi zeylihi l-Usulu’l-müeyesser fi kıraatil-erba’a ‘aşer 2-Terâcimü’l-kurra’i’l-Erba’a ‘aşar* (Beyrut: Daru’l-Kelimi’t-Tayyib, 2000), 373.

okuyanlara göre ise, “din, öncekilerin getirdiği adet ve ahlâk” anlamında yorumlanmıştır.⁹⁶ İkinci âyette, “*Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin*”⁹⁷ ifadesinde geçen “huluk” kelimesi tefsirlerde İslam dini, büyük edep ve Hz. Peygamber’in sahip olduğu Kur’an ahlâkı şeklinde yorumlanmaktadır.⁹⁸ Nitekim Hz. Aişe’ye Hz. Peygamber’in ahlâkı sorulduğunda, “Siz Kur’an okumuyor musunuz? Onun ahlâkı Kur’an’dı.”⁹⁹ şeklinde verdiği cevap da bu görüşü desteklemektedir. Bu çalışmada “Kur’an ahlâkı” terimi ile “güzel ahlâk/mekârimu’l-ahlâk” kastedilmiş ve bu bakış açısıyla ahlâkî değerlendirmeler irdelenmiştir.

Câhiliye döneminde ahlâk kavramı farklı kelimelerle ifade edilmektedir. Bu bağlamda câhiliye ahlâkının kökeninde tespit edebildiğimiz unsurlar arasında “kabile kültürü”, “kabile kültürü”, “asabiyet”, “kabile liderleri”, “şairler”, “gelenek, örf-âdet ve değerler”, “atalara ait inançlar” ve “birtakım semâvi izlerin” öne çıktığı görülmektedir. Câhiliyenin ahlâk algısını ortaya çıkaran ve bu kaynaklardan beslenen, özellikle “mürûet/mürüvvet”, “cesaret”, “şecaat”, “yiğitlik”, “hilim”, “hürriyet tutkusu ve kabileden/asabiyet bağından başka otorite tanımama”, “vefakârlık”, “şeref-kerem (mecd, cûd)”, “cömertlik”, “misafirperverlik” gibi kavramlar câhiliye ahlâkının bu unsurlar üzerinden şekillendiğini göstermektedir. Ayrıca câhiliyede “namus algısı”, “dayanışma, yardımlaşma ve iyilik algısı” gibi başlıklar da câhiliye dönemindeki ahlâk anlayışına işaret eden câhiliye dönemindeki ahlâk algısının temelini oluşturan bu bölümde işlenecek değerler ve normlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.1.3. Câhiliyenin Ahlâk Anlayışı

Câhiliye ahlâkı, İslam öncesi Arap toplumunun kaba ve sefihçe davranan, birbirinin hakkını tanımayan, zorbalığa dayanan bilgiden yoksun, ilimsiz iş yapan ve fırsat buldukça ileriki dönemlerde de ortaya çıkabilen câhiliye kavramının karakteristik özelliklerini yansıtır. Bu terim, genellikle İslam’ın ortaya çıkışından

⁹⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 19/377-379; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/327; Ebü’l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-‘azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Darü Tayyibe, 2. Baskı, 1999), 6/153-154.

⁹⁷ “وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ” el-Kalem 68/4.

⁹⁸ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 23/528-530; Ebû Hafs Necmeddin Ömer en-Nesefî, *et-Tefsîr fi’t-tefsîr*, thk. Mahir Edip Habbuş (Beyrut: Dâru’l-Lübâb, 2019), 14/523; Ebü’l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-‘azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâru Tayyibe, 1999), 8/188.

⁹⁹ Müslim, “Salâtü’l-Müsâfirin”, 139 (1739). Ayrıca bk. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 23/523; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/585.

önceki Arap toplumunun ahlâkî değerlerini ve normlarını tanımlar. Câhiliye ahlâkı, Arap Yarımadası'nda yaşayan kabileler arasındaki sosyal yapıyı, kültürel pratikleri ve ahlâkî ilkeleri içerir.

Câhiliyenin ahlâk anlayışını ortaya çıkarabilmek için öncelikle bu ahlâkî yapının temelini oluşturan unsurları ele almak gerekmektedir. Ardından, câhiliye toplumunun değerlerini yansıtan ahlâkî kavramları detaylı bir şekilde incelemek ve bu kavramların perspektiflerini anlamak önem arz etmektedir. Bu bağlamda yukarıda bahsi geçen kavramlar ele alınarak câhiliyenin ahlâk algısı ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

1.3.1.1. Câhiliye Ahlâkının Dayanakları

Câhiliye ahlâkının oluşmasında ana etken kabile kültürüdür. Kabile özelliklerini yansıtan bedevî kültürü, asabiyet algısı gelenek-görenek ve töre bu oluşumun temel dayanaklarını oluşturmaktadır. İnsanlar genelde, geleneğe aşırı bağlı davranışlar sergilemektedir. Câhiliye döneminde kabile gururu, kavmiyet duygularını tatmin, asabiyet ve güvenlik, ahlâkî değerlerin temeli ve baş otorite kaynağıdır¹⁰⁰ ki bu özellikler daha çok bedevî karakterlidir. Bu kültürde birey ancak kabile mensubiyeti ve onun korumasına dayanarak hayatta kalabilir. Kabile tarafından dışlanan bir bireyin onurunu koruyup hayatını sürdürmesi pek mümkün gözükmemektedir.¹⁰¹ Özellikle kabile liderleri ve şairler bu toplumu yönlendiren baş aktörlerdir.¹⁰² Diğer yandan câhiliye ahlâkının dayanakları arasında cömertlik ve misafirperverliğe dayalı hacılara su dağıtma, yemek yedirme gibi Kâbe ile ilgili hizmetler, haram aylar gibi ilâhi kökenli özellikle Hz. İbrâhîm'den kalma hanif izlere de rastlanmaktadır. Burada öncelikle bu unsurlar ve yansımaları üzerinde durulacaktır.

1.Kâbile ve Kabile Kültü: Câhiliye dönemi ahlâkının dayanaklarından birisi kabilecilik anlayışıdır.¹⁰³ Kabile, bir babadan geldiğine inanılan, -daha çok erkek soyundan gelen- kan bağının öne çıktığı ve asabiyet bağıyla birbirine bağlanan

¹⁰⁰ Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 116.

¹⁰¹ İhsan Nass, *el-Asabiyyetü'l-kabeliyye ve eseruhâ fi's-şi'ri'l-Emeviyye* (Beyrut: Dârü'l-Yakaza, 1964), 108.

¹⁰² Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, çev. Bekir Ersöz (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2020), 1/202; Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, 64-65; Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Arab kable'l-İslam* (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2009), 122.

¹⁰³ İzutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 99.

insanların bir araya gelmesiyle oluşan bir yapıdır.¹⁰⁴ Kabilede bireyleri bağlayan ve ilişkileri düzenleyen belli bir sistem olmamasına rağmen aile, himaye, ittifak ve kabile asabiyeti etken olan unsurlardır.¹⁰⁵

Kabile hayatında, kültür ve yaşayış bakımından bedevî ve hadarî¹⁰⁶ olmak üzere iki yaşam tarzı gözlemlenmektedir. Bedevîler daha çok hayatın temel ihtiyaçları ve zorunlu olanıyla yetinen kesimini; hadarîler ise zaruri ihtiyaç yanında daha çok refaha ve çeşitli imkânlardan yararlanmaya, hayatı güzelleştirmeye önem veren kısmını oluşturmuştur. Kuzey Araplarının büyük bir kısmı bedevî, Güney Arapları ise hadarî bir yaşam sürmüştür. Kuzeylilerin idaresi himaye ve asabiye dayalı iken güneyliler daha çok kurumsal bir idareye sahip olmuşlardır.¹⁰⁷ Kur'an'ın muhatap aldığı ilk toplum Kuzey Arapları olması bakımından nüzul ortamında hâkim kültür daha çok bedevî kültürüdür.

Câhiliye dönemi Araplarında toplumsal yapının temelini oluşturan kabile kültürü aynı zamanda geleneklerin ve ahlâkî değerlerin kaynağıdır. Bu bağlamda ataların âdetleri ve kabile geleneği ahlâkî hayatın yol gösterici ilkesi konumundadır.¹⁰⁸ Kâbile, hayatın idame ettirilebildiği doğal yaşam alanıdır. Câhiliye dönemi Arapları, yaşamın amacı olarak hayatta kalmaya ve haz almaya odaklanarak, bu hedeflerini tehdit olarak algıladıkları unsurları ortadan kaldırmak ve elde edebilecekleri imkânlardan yararlanmak için çaba göstermişlerdir.¹⁰⁹ Bu bağlamda faydacı ve bireyci bir yaşam tarzını benimsemişlerdir. Birey, bu düşünce yapısını yaşamın merkezine yerleştirilmiş olmasına rağmen kabilesine bağlı kalmak ve kabilesini önceliklendirmek durumundadır. Zira birey, hedeflerini sadece kabile bağlamında gerçekleştirebilir ve bu şekilde ayakta kalabilir. Bu nedenle, onlar için güvenlik, bireysel güçlerden ziyade kabileleri tarafından sağlanmıştır. Bu durum, kendilerinden olmayana güvenmeme

¹⁰⁴ Takkûş, *Târîhu 'l-Arab*, 159.

¹⁰⁵ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 4/392, 394; Hüseyin Heykel, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Kitabevi, 2015), 40; Mehmet Azimli, *Câhiliye'yi Farklı Okumak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 58.

¹⁰⁶ Bedevîler, çoğunlukla çölde yaşayan, hayvancılıkla geçinen ve göçebe hayat süren Arapları ifade eder. Ayrıca "Ehlü'l-veber" olarak da anılan bedevîler, otlağa ve suya büyük önem verirler. Hadarîler ise, genellikle şehir ve köylerde yaşayan, yerleşik hayat süren ve ticaret, tarım ve el sanatları gibi faaliyetlerle geçimlerini sağlayan Arapları ifade eder. Diğer bir adla "Ehlü'l-meder" olarak da bilinen hadarîler, bedevî yaşam tarzından farklı bir yaşam sürerler. Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 4/271.

¹⁰⁷ Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 113-114; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 4/271-274.

¹⁰⁸ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, 99.

¹⁰⁹ Heykel, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, 174.

eğilimini artırmış ve toplumun veya kabilenin bir parçası olmayı öncelik haline getirmiştir.

Kabileye bağlılık göstermek geleneklere, göreneklere ve törelere uyum sağlamak, bireyin varlığının güvencesi olarak kabul edildiğinden bireyden beklenen doğal bir davranıştır. Bu sebeple, kabile kimliği bireylerle neredeyse özdeşleşmiştir. Bireyin eylemleri kabileye mal olduğundan kabilenin birey üzerindeki denetimini ve kontrolünü de beraberinde getirmiştir. Zira kabile çıkarlarını tehlikeye atan veya zarar verici davranışlar sergileyen birey, kabile korumasından mahrum bırakılmıştır.¹¹⁰ Bu durum bireyci yaşam tarzının önemini vurgulasa da kabile geleneğine uymanın önemli olduğunu ifade etmektedir. Sonuç olarak kabile stratejilerine aykırı davranmak bireyin kovulması ve korumasının ortadan kalkmasıyla sonuçlanabilir ki bu da kişi için büyük felaket anlamına gelmektedir.

Kabile korumasını kaybeden birey, doğal olarak dışlanma riskiyle karşı karşıya kalır ki bu istenmeyen bir durumdur. Bu korumasız ve dışlanmış “halî”,¹¹¹ “laîn/lanetlenmiş”¹¹² duruma düşmeyip hayatta kalabilmek için kabile ahlâkı ile birey özdeşleşmek zorundadır.¹¹³ Amr b. As (ö. 43/664) ve Ammare b. Velîd b. Mugîre’nin (ö. 1/622) kabileleri tarafından “halî”¹¹⁴ uygulamasına tabi tutulmaları, bu fikri destekleyen önemli örneklerdir. Amr b. As, ticaret için Ammare b. Velîd b. Mugîre ile Habeşistan’a seyahat ederken sarhoş olup karısına tacizde bulunduğu için Ammare b. Velid b. Mugîre ile sorun yaşamış ve “halî” uygulamasına tabi tutulmuştur.¹¹⁵ Benzer şekilde Ammare b. Velid b. Mugîre’ye de kendi kabilesi tarafından, başkasının eşine kötü gözle bakması nedeniyle “halî” cezası uygulanmıştır.¹¹⁶ Bu örnekler, kabile unsurunun yaşamın her alanında etkili olduğu kadar ahlâkî davranışların oluşumunda da temel unsur olduğunu göstermektedir.

¹¹⁰ Demircan, *Câhiliye Arapları*, 52-53.

¹¹¹ Halî’: Kabileyi zor durumda bırakacak sorumsuz hareketlerde bulunmasından dolayı kabile korumasını kaybeden kovulan, lanetlenen laîn durumuna düşen kişi. bk. W. Montgomery Watt, *Hiz. Muhammed Mekke’de*, çev. Süleyman Kalkan (İstanbul: Kuramer, 2016), 44.

¹¹² Laîn: Câhiliye Arap toplumunda ailenin veya kabilenin dışına atılmış, kabileden kovulmuş kişi için kullanılan bir kavram. M. Kâmil Yaşaroğlu, “Lânet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 27/101.

¹¹³ Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 131.

¹¹⁴ Halî’: Kabile korumasını kaybedip savunmasız kalma. bk. Watt, *Hiz. Muhammed Mekke’de*, 44.

¹¹⁵ Muhammed İbn İshak İbn Yesar, *es-Sîre (Kitâbu’l-mubtede ve’l-meb’as ve’l-megâzi)*, thk. Muhammed Hamidullah (Konya: Hayra Hizmet Vakfı, 1401/1981), 148.

¹¹⁶ İbn İshak, *es-Sîre*, 148; Çağatay, *Câhiliye Çağı*, 118.

2. *Asabiyet*: Asabiyet duygusu da câhiliye ahlâkının dayanaklarından biridir. Câhiliye döneminde, aralarında baba tarafından kan bağı bulunan akrabanın oluşturduğu topluluğa “asabe”,¹¹⁷ bu topluluğun bütün fertlerini birbirine bağlayan ve ister zâlim, ister mazlum olsun bir tehlike veya saldırı olduğunda topluluk üyelerinin harekete geçmesini sağlayan dayanışma ve birlikte hareket etme ruhuna da “asabiyet” denmektedir.¹¹⁸ Ayrıca asabiyyetin, kan bağı veya uzak akraba ve ortak atadan kaynaklanan yakınlık olmak üzere iki şekilde olabildiği de ifade edilmektedir.¹¹⁹

Asabiyet, dayanışma ve birlikte hareket etme ruhunu ifade eder; bu, kabile fertlerini bir arada tutan unsurlardan biri olduğu gibi askeri ve siyasi gücün de temelidir. Dolayısıyla asabiyet ruhu, bireyleri birbirine bağlayan güçlü bir bağ ve onların davranışlarının kaynağını oluşturan unsurlardan biridir. Kabileler, bu duyguyu öne çıkararak kendi soyunun daima en üstün olduğu düşüncesiyle hareket etmiş ve buna göre davranışlar sergilemiştir.¹²⁰ Bu durum, bireylerin kişiliklerine ve ahlâkî yapılarına yön vermiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber’in amcaları Abbas (ö. 32/653) ve Ebû Tâlib’in (ö. .../620) tutumları örnek verilebilir. Atalarının dinine sıkı sıkıya bağlı olan Abbas, henüz aynı inancı paylaşmamasına rağmen akrabalık saikiyle yeğeni Hz. Peygamber’e sempati duyuyor, onun için endişeleniyordu. Bu sebeple Akabe Biati’na katılmış, onun korunması, can ve mal güvenliği için güvence talep ederek¹²¹ onun hakkında endişelenmiş ve vicdânî bir tavır sergilemiştir. Aynı şekilde diğer amcası Ebû Tâlib’in kendisi ve önderliğini yaptığı Benî Hâşim kabilesinin üyeleri de inancını paylaşmadıkları halde Hz. Peygamber’e desteklerini sürdürmüşlerdir.¹²² Onlardaki bu akrabayı himaye sorumluluğu kabile kültürü içerisinde yer alan asabiyet algısından kaynaklanmaktadır.

¹¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/606.

¹¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/606; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 4/392; Takkûş, *Târihu'l-Arab*, 159; Azimli, *Câhiliye'yi Farklı Okumak*, 58. Heykel, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, 40.

¹¹⁹ Takkûş, *Târihu'l-Arab*, 159.

¹²⁰ Asabiyetle ilgili detaylı bilgi için bk. Ahmed İbrâhîm eş-Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-câhiliyye ve 'ahdir'-Resul* (by.: Daru'l-Fikri'l Arabiyyi, t.y.), 49-60; Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 210; ayrıca bk. İzutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 113-114.

¹²¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/88-89; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/172; Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târihu't-taberî târihu'r-rusul ve'l-mulûk* (Beyrut: Dârut-Turâsi'l Arabî, H 1387), 2/368; Ebû'l Hasen İzzuddîn İbn Esîr Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târih* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 1/691; Heykel, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, 302; Martin Lings, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Nazife Şişman (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 119.

¹²² Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1/220.

Asabiyet kelimesi Kur'an'da geçmemekte ancak ona yakın olarak müşriklerin kibrini ve büyülenme duygusunu ifade eden hamıyye kelimesi geçmekte ve olumsuz bir câhiliye tutumu olarak eleştirilmektedir.¹²³ Hz. Peygamber de haksız olmasına rağmen kavmine yardımcı olma çabası gütmek olarak nitelediği asabiyet¹²⁴ uğruna savaşıp ölenin câhiliye ölümü üzere öldüğünü¹²⁵ ve asabiyet davası güdenin kendisinden olmadığını¹²⁶ belirterek asabiyetin İslam'ın ruhuna aykırı olduğunu ortaya koymuştur. Kur'an'da asabiyetin yerine İslam kardeşliği getirilmiştir ki bu konu ikinci bölümde ele alınacaktır.

3. *Kabile Liderleri*: Câhiliye döneminde ahlâkın şekillenmesinde önemli bir etken de liderlerdir. Akıl ve zenginlik bakımından üstün olan, başkası için malını harcayan, öfkesini yenen, hilim sahibi, kavmin en şerefli olanları ve reisleri efendi ve lider konumundadır.¹²⁷ Bu bağlamda, liderler kabile yaşamında belirgin bir rol oynamışlardır. Kureyş¹²⁸ kabilesinin lideri Kusay (ö. 480 dolayları)¹²⁹ bu konuda örnek verilebilir. Kusay'ın emrine din kuralları gibi uyan Kureyş örneğinde olduğu gibi¹³⁰ diğer kabilelerde de mutlak manada otorite olmasa da liderlerin etkinliği gözlenmiştir. Bir başka örnek Cürhümîler'e galip gelerek onları Mekke'den uzaklaştırıp Kâbe'nin yönetimini ele geçiren Amr b. Lühayy el-Hüzâî'dir (ö. ?).¹³¹ Amr b. Lühayy el-Hüzâî, Hz. İbrâhîm'in dinini ilk değiştiren kişidir. İnsanlar onun sözüne din kuralları gibi uymuştur.¹³² Amr b. Lühayy Mekke'ye put getirerek insanları puta tapmaya çağırmıştır. Araplar da putlara boyun eğerek onlara tapınmışlardır.¹³³

Hazrec'in liderlerinden olan Sa'd b. Ubâde'nin (ö. 14/635) kabile içerisinde İslam'ın yayılmasında etkili olması¹³⁴ ise bir başka örnektir. Sa'd b. Muaz (ö. 5/627)

¹²³ el-Feth 48/26; Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 22/251-252; Râzi, *el-Mefâtih*, 28/84.

¹²⁴ Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen* (İstanbul: Mektebetu'l-İslâmiyye, t.y.), "Edeb", 120 (5119).

¹²⁵ Müslim, "İmâre", 13; İbn Mâce, "Fiten", 7

¹²⁶ Ebû Dâvûd, "Edeb", 120 (5121); İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/606.

¹²⁷ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 4/559.

¹²⁸ Kureyş ismiyle ilgili bilgi için bk. Taberî, *Tarih*, 2/264-265.

¹²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/58; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/202; Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, 64-65.

¹³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/58; Çağatay, *Câhiliye Çağı*, 108.

¹³¹ Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, 2, 11, 13, 54.

¹³² Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*, thk. Rüşdi Salih Melhas (Beyrut: Darü'l-Endelüs, t.y.), 1/100.

¹³³ Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, 2, 13; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/117; Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 2/194.

¹³⁴ Mehmet Azimli, "Sa'd b. Ubâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/377.

ve Üseyd b. Hudayr (ö. 20/641) gibi kabile önderleri de Medine'nin İslamlaşmasında etkili olmuş liderlerdir.¹³⁵

Yukarıda belirtilen örnekler, liderlik yapan reislerin belirledikleri prensiplerle kabilelerini etkilediğini ve toplumun ahlâkına yön veren temel unsurlar arasında yer aldığını göstermektedir. Ancak liderlerin etkinliğine rağmen, “hürriyet tutkusu ve otorite tanımama” başlığında da belirtildiği üzere, Arap toplumunda özgürlük ve bağımsızlık değerlerine duyulan derin bağlılık, otoriter siyasi yapıların reddedilmesine ve akrabalık ilişkileri ile kabileciliğe dayalı bir toplumsal düzenin benimsenmesine yol açmıştır. Bu bağlamda, kabile liderlerinin şahsi görüşlerinin etkinliği ve otoritesi sınırlı olup ailelerin, liderlerin kararlarını reddetme ve gruptan ayrılma hakları bulunmaktadır. Dolayısıyla, bireysel menfaatler ve kabile bağları bağlayıcı unsur olarak öncelik kazanmıştır.

4. *Şairler*: Câhiliye dönemine özgü kültürel yapıyı yansıtan ve toplumu yönlendiren en önemli belirleyicilerden biri de şairlerdir. Şairler, yalnızca genel fikirleri ifade etmekle kalmayıp, aynı zamanda topluma yön verme ve şekillendirme görevini üstlenerek toplumun sözcüsü konumunu da benimsemişlerdir.¹³⁶

Câhiliye şiiri, dönemin ahlâkî değerlerinin dünyevî zevklere dayalı bir yaşam biçimine işaret eder. Bu şiirlerde, kabile savaşlarıyla birlikte aşk, kadın ve şarap gibi dünya zevkleri öne çıkar ve bu, dönemin dünya merkezli ahlâkî yapısının bir göstergesidir. Örneğin, Tarafe'nin (ö. 564) şiirlerinde ana tema genellikle dünya zevkleridir;¹³⁷ âhiret ve ebedilik gibi uhrevî konulara fazla yer verilmez. Bu bakış açısı câhiliye toplumunun, dünya hazlarına düşkün, üst düzey ve anlık yaşamı benimseyen, hazzı/hedonist¹³⁸ bir ahlâkî felsefeye benzer anlayışa sahip olduklarını göstermektedir.¹³⁹ Bu bağlamda “bugünü yaşa” ilkesi câhiliye dönemi ahlâkî yapısını önemli ölçüde etkilemiştir.¹⁴⁰ Dolayısıyla şairlerin gününbirlik yaşam ve gününü gün

¹³⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/83-85.

¹³⁶ Takkûş, *Târîhu'l-Arab*, 122; Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 189.

¹³⁷ Tarafe: Asıl adı Ebû Amr Tarafe (Amr) b. el-Abd b. Süfyân b. Sa'd el-Bekrî el-Vâilî olan Tarafe, Bahreyn'de doğdu. Tarfe (İlgın)/الطرف lakabıdır. Soyu Arapların büyük dedesi Adnân'a kadar dayanmaktadır. Muallaka şairidir. Emrullah İşler, “Tarafe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011) 40/14.

¹³⁸ Hedonizm/Hazcılık: Hazzı ahlâk ilkesi olarak kabul eden, yaşamın anlamını, ahlâkî eylemin gayesini ve kıtasını hazda bulan ahlâk öğretisi. Bedîa Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1988), 93.

¹³⁹ Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 116.

¹⁴⁰ İzutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 106-107.

etme anlayışını gündem etmesi ve mevcut düzeni sürdürme eğilimi câhiliye dönemi ahlâkının temel unsurlarından biridir.

5. *Örf-âdet, Değerler ve Atalara Ait İnançlar*: Câhiliye kültüründe yaşayan örfler aynı zamanda yasa olarak yürürlükte olup cezalandırmalar da bu örfelere dayandırılmaktadır.¹⁴¹ Kabilenin gelenekleri, adetleri ve uygulamaları, temel değerlerin detaylarını ve önemini açığa çıkarmaktadır. Kabilenin değerlerini korumak için ataların geçmişten gelen inançları büyük bir öneme sahiptir. Bu inançlar değerlerin, geleneklerin ve toplumsal normların kaynağını oluşturmaktadır. Câhiliye Arapları bu konuda büyük ölçüde taassup içinde hareket etmektedirler; karşılına çıkan örf, âdet, inanç ve değerleri sorgulamaksızın akılcı bir değerlendirme yapmadan veya araştırmadan, bir otoriteye taklidî olarak boyun eğip inanmaktadırlar.¹⁴² Bu anlayışın bir sonucu olarak Hz. Peygamber'i de dinlerini değiştirmek, atalarının taptıklarından vazgeçirmek isteyen biri,¹⁴³ bir tehdit olarak algılayarak direnç göstermişlerdir. Bu düşünce sistemi, câhiliye ahlâkının temelini oluşturmaktadır. Yazılı kurallar bulunmamasına rağmen, gelenek ve inançlar toplumu yönlendiren etkili unsurlardır. Bu bağlamda, câhiliye ahlâkının belirleyici gücü, gelenek ve törenin toplumsal baskı aracılığıyla etkisini hissettirmesinde yatmaktadır.

Kur'an'da değişik âyetlerle Allah'ın dinine çağrılanların körü körüne, araştırıp sorgulamadan önlerinde buldukları kültüre, atalarının dinine tabi olduklarını ifade etmelerine vurgu yapılarak düşünce ve tahkikten yoksun bu tutumları, bir nevi atalar kültürüne boyun eğmeleri ve itaat etmeleri eleştirilmektedir.¹⁴⁴ Aynı zamanda câhiliye müşriklerinin ve atalarının yapıp ettikleri; mesnetsiz, ilimden yoksun, kesin olmayan bilgiye dayanan, zan ve yalandan ibaret iddialardır.¹⁴⁵

Geçmişten miras kalan gelenek-görenek ve atalardan kalma ne varsa bunlara körü körüne tabi olmak, eski adet ve geleneklerin ilâhi hüküm ve emirlere uygunluğu araştırılmadan taassubî bir şekilde taklit etmek Allah'ın rızasına ve istediği amaca

¹⁴¹ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 4/49; Şerif, *Mekke ve Medine*, 128; Yaşar Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 226.

¹⁴² Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 4/50; Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 283; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/771.

¹⁴³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 20/415.

¹⁴⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/308; 21/583, 585-587; Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, thk. Fatıma Yusuf el-Haymî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Naşirûn, 2004), 1/119; Yazır, *Kur'an Dili*, 1/585.

¹⁴⁵ el-En'âm 6/148; Mevdûdî, *Tefhîm*, 1/531.

uygun değildir. Tam tersine, kitap ve sünnete uygun olarak araştırma ve sorgulama yapmak gerekmektedir. Önderler ve din büyükleri de bu yönde çağrıda bulunmaya yönlendirilmişlerdir. Bahsi geçen âyetlerdeki uyarılar¹⁴⁶ sadece inzal sürecinde davete muhatap olup atalarının yolundan gideceklerini ifade edenlerle sınırlı değildir. Atalarını taklit eden ve kıyamete kadar aynı tutumlarını sergileyecek olan tüm insanları kapsamaktadır.¹⁴⁷

Kur'an'da müminlere yönelik bazı tavsiyeler, emirler ve yasaklar, câhiliye ahlâkı, örf ve âdetlerinin kaynakları ile onların yaşantılarına dair birtakım ipuçları içermektedir. Örneğin, iki kız kardeşin aynı anda nikâh altında bulundurulması,¹⁴⁸ ölen babanın eşiyle evlenmek¹⁴⁹ gibi câhiliye âdetlerini¹⁵⁰ Kur'an yasaklamakta, öfke ve nefret içeren hayâsızlık olarak nitelendirmektedir.¹⁵¹

6. *Câhiliye Ahlâkında Semâvî İzler:* İlâhi dinler getirdikleri çeşitli uygulamalarla toplumu şekillendirerek toplumsal ahlâkı yönlendirmiştir. Dolayısıyla bu uygulamalar ahlâkî yapılanmanın temellerinin oluşumunda etken unsurlardan biridir. İslam'ın doğuş ve yayılış merkezi olan Hicaz bölgesi aynı zamanda Hz. İbrâhîm ve oğlu Hz. İsmail'in inşa ettiği¹⁵² Kâbe'nin de yer aldığı semâvî din geçmişi olan bir bölge olması hasebiyle her yönüyle ilâhi izler barındırmaktadır. Özellikle ibadetlerle ilgili bazı uygulamaların izine Kur'an öncesi dönemde de rastlanmaktadır. Mesela abdestten mecûsî ve Yahudiler de haberdardı. Sünnet olma uygulamasından¹⁵³ Tevrat'ta da İbrâhîmî gelenek olarak bahsedilmektedir.¹⁵⁴ Özellikle Hz. İbrâhîm'den kalma Hanif anlayışı bu bağlamda öne çıkan ve iz bırakan faktörler arasında yer almaktadır.

a. *Hanîf İzler:* Câhiliye dönemi Mekke toplumu Allah'ın emri ile Kâbe'yi inşa eden ve tevhide dayanan “hanîf” inancını getiren Hz. İbrâhîm ve Hz. İsmail'in dinini

¹⁴⁶ el-Bakara 2/170; ez-Zuhruf 43/20-24.

¹⁴⁷ Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, 2/376-379, 15/149-150.

¹⁴⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/150; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 2/253.

¹⁴⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/136-138; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 2/245.

¹⁵⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/132-139; Râzî, *el-Mefâtîh*, 10/16.

¹⁵¹ en-Nisâ 4/22, 23.

¹⁵² el-Bakara 2/125-127.

¹⁵³ Sünnet olma uygulaması Arapçada “hıtân” kelimesi ile ifade edilir. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 13/137-138.

¹⁵⁴ Kitâb-ı Mukaddes (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1988), Tekvin, 17/-914.

değiştirerek puta tapmaya başladı.¹⁵⁵ Bu bağlamda Mekkeliler Allah'ın varlığını ve gücünü kabul etmelerine rağmen şirk koşarak inanıyor;¹⁵⁶ ilâhi kitap ilkelerinden ve emirlerinden uzak bir yaşam sürüyorlardı.¹⁵⁷ Bununla birlikte Araplar Hz. İbrâhîm'den kalma Kâbe'ye hürmet, hac ve umre yapma, sünnet olma gibi birtakım dini kuralları da yerine getiriyorlardı.¹⁵⁸ Bu bağlamda Kureyş kabilesinin de şirk koşmakla birlikte gusûl abdesti alma, ölüleri yıkama, kefenleme, defnetme ve cenaze namazı kılma,¹⁵⁹ sünnet olma, tırnak kesme, mazmaza ve istinşâk yapma Hz. İbrâhîm'den kalma bir çeşit namaz¹⁶⁰ hareketlerini uygulama; Kâbe'de alkış yapma, ısıklık çalma¹⁶¹ ve cenaze namazı kılma gibi uygulamalar yaptıklarından söz edilmektedir.¹⁶²

Hız. İbrâhîm'den kalma tevhid inancı Amr b. Lühayy'ın ilk putu getirerek toplumu şirke düşürmesiyle¹⁶³ bozulmaya başladı. Ancak, özellikle Mekke çevresinde hanif kültürden kalma alışkanlıklara rastlanmaktadır. Bu alışkanlıklar, dolaylı olarak ahlâkî yaşantıyı da etkilemektedir.

Câhiliye döneminde ibadetlerle ilgili temizlik konusu bilinmekteydi. Taharet, cünüplük sebebiyle gusûl, tırnak kesme, etek tıraşı, sünnet olma ve abdest alma da bilinen uygulamalar arasındaydı. Haniflerden Kus b. Sâide (ö. 600) ve Müslüman olmadan önce Ebu Zer'in (ö. 32/653) namaz kıldığından söz edilmektedir. Misafir ağırlama, yoksul ve düşküne yardım, sadaka, zekât, musibete uğrayana yardım ve sıla-i rahim bilinen ve övülen davranışlardandır. Oruç ve aşure orucu, itikafa girmek, köle azat etmek teşvik edilen davranışlardır. Bunlar, yapanlar için kemâlat göstergesi ve mutluluk vesilesi olarak algılanmıştır.¹⁶⁴ İlk vahiy geldiğinde Hz. Peygamber'i teselli eden Hz. Hatice'nin, "Yemin ederim ki Allah hiçbir zaman seni utandırıp üzmez. Çünkü sen akrabayı gözetirsin, doğru konuşursun, işini görmekten âciz kimselerin

¹⁵⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/95-96.

¹⁵⁶ Yûsuf 12/106; el-Mü'minûn 23/85-89; el-Ankebût 29/61; ez-Zümer 39/8, 38; ez-Zuhurf 43/9; Lokmân 31/25; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/286-288.

¹⁵⁷ Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 150; Çağatay, *Câhiliye Çağı*, 91.

¹⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 9/57; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 197.

¹⁵⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye el-Hâşimî, *Kitâbu'l-muhabber*, thk. Eliza Lichten Stadter (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, t.y.), 319-320.

¹⁶⁰ Hz. İbrâhîm ve Hz. İsmail'in Kâbe'yi inşa ettikten sonra insanları hac için çağırdıklarından; sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazını kıldıklarından söz edilmektedir. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/70-71.

¹⁶¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 13/521-528.

¹⁶² Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 170-171, 197-198.

¹⁶³ Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 2/194.

¹⁶⁴ Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, 1/221-222.

elinden tutarsın, yoksulları kayırırsın, misafirleri ağırlarsın, haksızlığa uğrayan kimselere yardım edersin.”¹⁶⁵ ifadeleri de bu gibi erdemlerin önemsendiğini göstermektedir. Dolayısıyla câhiliye döneminde insanların ahlâkî açıdan sergiledikleri davranışlarda semâvi izlerin etkisi ve katkısı ortaya çıkmaktadır.

b. Kâbe İle İlgili Hizmetler: Kâbe’ye ilişkin faaliyetler dönemin toplumunu etkileyen ve yönlendiren unsurların başında gelmiştir. Mekke, Arabistan yarımadasının gerçek ana kenti konumunda olmuş ve bu durum, âyetlerde de vurgulanmıştır.¹⁶⁶ Şehir, içinde barındırdığı yeryüzünde insanlar için yapılan ilk mâbed olan Kâbe¹⁶⁷ sebebiyle öne çıkmıştır. Kâbe, müşrikler için de kutsal değer muamelesi görmüştür. Dolayısıyla bu kutsallık, Kâbe’nin bulunduğu, bütün değerlerin oluşup yayıldığı ve yaşandığı yer olan Mekke’yi de mukaddes hale getirmiştir.¹⁶⁸ Bu nedenle her taraftan Kâbe’ye ziyaret için gelen hacılar, kentin kutsiyeti konusunda hassas davranmış ve bu konuda asla taviz vermemiştir.¹⁶⁹ Aynı zamanda şehir, fuarların kurulduğu ticarî merkez işlevi görmüştür.

Kâbe’yi tavaf, Arafat ve Müzdelife’de vakfe, kurban kesme ve umre gibi ibadetler câhiliye toplumunun paganist gelenekleriyle iç içe devam ettirdiği ibâdetlerdir.¹⁷⁰ Nitekim Allah, Arafat’tan inerken Meş‘ar-i Haram’da kendisinin gösterdiği şekilde Allah’ın zikredilmesini emrederek câhiliye toplumunun bundan önce yapmış oldukları uygulamalarla yolunu şaşırmış ve sapıklık için de olduğunu hatırlatmıştır.¹⁷¹ Kâbe’ye verilen önem, cömertlik, misafirperverlik, hacılara hizmet gibi birtakım ahlâkî değer ve hizmetlerin sürdürülmesinde etkili olmuş ve bu alanda hizmetler ve birimler geliştirilmiştir. Hacılara hizmet içerisinde yer alan misafir ağırlama, yemek yedirme ve su tedarik etme gibi hizmetler ahlâkî bakımdan cömertlik ve yardımseverlik gibi değerlerin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Diğer yandan paganist kültür hâkimiyeti ve aristokrat liderler, Kâbe’nin daha çok gelirinden, ticari getirisinden, imkân ve imtiyazından yararlanarak Kâbe’nin

¹⁶⁵ Buhârî, “Bed’ ü’l-Vahy”, 3, “Tefsîr”, 96/1, “Ta’bir”, 1; Müslim, “İmân”, 252 (160).

¹⁶⁶ el-En‘âm 6/92; eş-Şûrâ 42/7.

¹⁶⁷ Âl-i İmrân 3/96-97; el-Mâide 5/97.

¹⁶⁸ Daryal, *İslâm’ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açıdan Tahlili*, 429.

¹⁶⁹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: İmaj, 2003), 1 /24; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 145.

¹⁷⁰ Demircan, *Câhiliye Arapları*, 68.

¹⁷¹ el-Bakara 2/198.

kutsiyetini kendi maddeperest anlayışlarına hizmet ettirmiş, bunun neticesinde ahlâkî kaygı ve İbrâhîmî geleneklerden uzaklaşmışlardır. Özellikle Mekke ile ilgili kararların alındığı kırk yaş üstü asillerden oluşan darünnedve üyeleri ekonomiyi de yöneterek bu konuda etkin rol oynamışlardır.¹⁷²

Kısaca Kâbe bir kültür ve ibadet merkezi olarak Araplar nezdinde her daim önemini korumuştur. Ancak Hz. İbrâhîm'in getirdiği tevhid inancından uzaklaşarak paganist ritüellerle bezenmiş Kâbe hizmetleri ve Hac, Kur'an'ın gelişiyle birlikte asıl kimliğine ve fonksiyonuna kalıcı olarak yeniden kavuşma imkânını elde etmiştir.

c. *Haram Aylar*: Câhiliye döneminde ahlâkî yaşantıyı etkileyen önemli unsurlardan biri, ilâhî kökeni olan ve ahlâkî değere sahip olan haram ay algısıdır. Bu algı, toplumda güven ortamını oluşturması açısından büyük bir öneme sahiptir. Kur'an, bu ayların önemine vurgu yaparak, bu ayların hürmetini ihlal etmenin büyük bir günah olduğunu belirtir.¹⁷³ Bu, toplumun ahlâkî ve dini değerlerine olan saygıyı ve bağlılığı arttırmaya yönelik bir çağrıdır. Dolayısıyla, haram ay algısı, toplumun ahlâkî ve dini yapılanmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Yaşam tarzları bakımından sürekli çatışan ve güvenlik sorunu yaşayan câhiliye toplumu, geçimlerini sağlayacak ticareti yapma ve ibadetlerini, özellikle de Hac ibadetini yapabilme adına güvenli bir zaman dilimine ihtiyaç duymaktaydı. Zaman zaman hürmetini ihlal etseler de haram aylar olarak bilinen savaşmayı yasak saydıkları Zilhicce, Zilkâde, Muharrem ve Recep ayları bu amaçlarını gerçekleştirdikleri zaman dilimiydi. Bu durum toplumun varlığını idame ettirmek için hayati önem arz etmekteydi. Bu sayede kendilerini güvende hissederek rahatça ihtiyaçlarını temin edecek faaliyetlerde bulunma fırsatı yakalamaktaydılar. Kur'an, korkudan emin olarak geçimlerini sağladıkları ve Kâbe sebebi ile oluşturulan bu güvenli ortama işaret etmektedir. Bu vesileyle de onları nimetin gerçek sahibine kulluğa davet etmektedir.¹⁷⁴

Câhiliye dönemi Arapları, özellikle Kâbe ve çevresinde, haram ayların kutsallığını koruyarak, çatışmalardan kaçınan ve ticaretle veya kendi işleriyle meşgul olan davranışlar sergilemişlerdir.¹⁷⁵ Bu, bir nevi davranışlarını kontrol altına aldıkları

¹⁷² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/58.

¹⁷³ el-Bakara 2/217; Ebû Muhammed el-Hüseyn el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr - Osman Cum'a Damîriyye - Süleyman Müslim el-Harş, (Riyad: Daru Taybe, 1417/1997), 1/148.

¹⁷⁴ Kureyş 106/1-4.

¹⁷⁵ Çağatay, *Câhiliye çağı*, 101; Heykel, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, 53.

bir süreci ifade eder. Ancak “nesî”¹⁷⁶ adı verilen haram ayların yerlerini değiştirme uygulamasını da benimsemişlerdir.¹⁷⁷ Bunun arkasındaki amaç, hayatlarını tasarlamak, ticareti şekillendirmek ve kendi çıkarlarına uygun olarak yaşamlarını sürdürmektir. Bu durum, ahlâkî açıdan değerlendirildiğinde, bireylerin kendi çıkarları doğrultusunda toplumsal normları değiştirmeye ve ihlal etme eğiliminde olduklarını gösterir. Bu şekilde bireylerin bencil davranışları ve kendi çıkarları için toplumsal kuralları ihlal etme eğilimleri, toplumun ahlâkî bütünlüğünü olumsuz manada etkilemiştir.

Câhiliye dönemindeki ahlâkî yapıda semavi izlere rağmen, Kâbe’nin kutsiyeti, zaman olarak haram ayların hürmeti, gelen hacılara yapılan ihsan ve cömertlik gibi öne çıkan değerlerin, asıl ulvî hedeflerden uzaklaşarak dünyevî kaygılar ve basit, çıkarıcı duygularla şekillendiği görülmüştür. Bu tutum ve davranışlar, ahlâkî zafiyetin bir göstergesidir.

Sonuç olarak, câhiliye dönemindeki ahlâkî yapının menşei ve ahlâkî yapıyı oluşturan temel etkenin kabile kültürü olduğu görülmektedir. Bedevî kültürü, kabile özelliklerini yansıtarak asabiyet algısı, gelenek-görenek ve töre gibi unsurları içerir ve bu unsurlar genellikle geleneksel değerlere aşırı bağlı davranışlara yol açar. Kabile gururu, kavmiyet duygularını tatmin etme, asabiyet ve güvenlik, ahlâkî değerlerin temeli ve baş otorite kaynağı olarak kabul edilir, özellikle bedevî karakteristikleriyle ilişkilendirilir. Bu kültürde bireyin hayatta kalabilmesi genellikle kabile mensubiyetine ve korumasına dayanır; dolayısıyla, kabileden dışlanan bir bireyin hayatta kalması zordur. Kabile liderleri ve şairler, toplumu yönlendiren önemli aktörlerdir. Ayrıca, câhiliye ahlâkının bazı yönleri, cömertlik ve misafirperverlik gibi Hz. İbrâhîm’den gelen semâvî izler taşımaktadır.

¹⁷⁶ Nesî: Haram aylarda savaşa izin çıkarabilmek ve hac mevsimini sabitlemek için “kamerî takvimi şemsî takvime dönüştürüp ikisini eşitlemek” ve “bu işlem sırasında eklenen ay veya gün sayısı” anlamlarında kullanılmıştır. Ay takviminin güneş yılı ile uyumlu olması için ay takvimine ay eklenmesi. Geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, “Nesî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/578-579.

¹⁷⁷ Çağatay, *Câhiliye Çağı*, 102.

1.3.1.2. Câhiliyede Öne Çıkan Ahlâkî Kavramlar

Câhiliye döneminde “hulk” (خُلُق) kelimesinin çoğulu olan “ahlâk” (أَخْلَاق) kelimesi yerine aşağıda açıklayacağımız “mürüvvet” (المُرُوَّة) veya “mürûe” kelimesi kullanılmıştır.¹⁷⁸ Ayrıca güzel konuşma, ahde vefâ, misafirperverlik, metanet, lütufkârlık gibi ifadeler de ahlâkî erdem içeren kavramlardır. Aynı şekilde şecaat, cesaret ve yiğitlik, bağımsızlık, dayanışma ve yardımlaşma, misafirperverlik, cömertlik ve namusun korunmasına önem verme câhiliye döneminde rastlanan olumlu alışkanlık ve tutumlar arasında sayılabilir. Buna ilaveten câhiliye döneminin rağbet gören kişi ve kabile şerefi, fahr, gazap, hamiyet (kavimcilik), yiğitlik, şöhret, asalet, kendilerine sığınanı korumayı şeref sayma, saygı görme gibi davranışlar da bu minvalde sayılabilir.¹⁷⁹

Câhiliye toplumunun tüm bireylerinin yukarıda zikri geçen değerleri aynı derece önceliklerini söylemek mümkün olmamakla birlikte çoğunluk bu değerleri önemsemektedirler. Ancak bunları gerçekleştirirken de asıl gayelerinin saygı görmek, övünmek, cesaret ve asaletleriyle şöhret bulmak gibi tamamen dünyevî hazlar olması¹⁸⁰ ahlâkîlik bakımından sorun oluşturmaktadır.

Bu bağlamda “mürûet-mürüvvet”, “şecaat-yiğitlik”, “hilim”, “fahır-tefâhür”, “hürriyet tutkusu ve otorite tanımama”, “namus algısı”, “vefakârlık” ve “şeref-kerem” kavramları câhiliye ahlâkı konusunda yeter miktarda fikir verecek kayda değer kavramlar olarak incelenecektir.

1. *Mürûet/Mürüvvet* (المُرُوَّة): Kelime olarak erkek, “er kişi/mer” (مرء) kökünden türeyen “mürûet/mürüvvet” (المُرُوَّة) “insanlık” veya “mükemmel erkeklik” anlamına gelmektedir.¹⁸¹ Bedevîlerin ahlâkî idealleri mürüvvet, yiğitlik, yani

¹⁷⁸ Çağrı, “Ahlâk”, 2/1; Hasan Tahsin Feyizli, *Câhiliye Zihniyetinin Kur'an'la Değişimi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020), 66.

¹⁷⁹ Çağrı, “Ahlâk”, 2/1, Feyizli, *Câhiliye Zihniyetinin Kur'an'la Değişimi*, 66.

¹⁸⁰ Demircan, *Câhiliye Arapları*, 60; Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 116; Kâf 50/3.

¹⁸¹ Ferâhidî, *Kitâbu'l-ayn*, 8/299; Cevherî, *et-Tâcü'l-Luga(es-Sihâh)*, 1070; Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî, *Muhtârü's-sihâh*, thk. Yûsuf Şeyh Muhammed (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1999), 292; İsfahânî, *el-Müfredât*, 603; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/154-155; Zebîdî, *et-Tâcü'l-'arûs*, 1/427.

mertliktir.¹⁸² “Mürüvvet”, sıkıntıda sabır,¹⁸³ intikamdan vazgeçmeme, zayıfı koruma, savaşta cesaret ve güçlüye meydan okuma olarak tanımlanabilir.¹⁸⁴

Daha önce de ifade edildiği gibi câhiliye toplumunda ahlâk kavramının yerine hoş geçimli, iyi huylu özellikler, faziletli davranışlar ve iyi ahlâk manasını ifade edebilecek “mürüvvet” (المروءة) veya “mürûe” kelimesi öne çıkan kavramlardır. Zira ahlâk kelimesi câhiliye döneminde terim olarak karşımıza çıkan bir kavram değildir. Aynı şekilde ahlâkın tekili olan “hulk” (حُلُق) kelimesi de nadiren kullanılmıştır.¹⁸⁵

Câhiliye döneminde bağışlama, cömertlik ve ahde vefa gibi Kur’an’ın da vurguladığı birtakım ahlâkî erdemleri içermesine rağmen mürüvvet, daha çok bireyin üstünlüğünü vurgulama amaçlı kullanılmış, manevî ve ahlâkî özellikler bakımından ise inzal sürecinde anlam kazanmıştır.¹⁸⁶ İnsana özgü erdemler bireye insaniyet kazandırır ve bu erdemlerdeki üstünlük, bireyin insaniyetinin seviyesini belirler. Bu bağlamda insaniyetle mürüvvet arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır.¹⁸⁷

“Mürüvvet ideali”, câhiliye dönemi Arap kültüründe önemli bir yer tutar. Bu ideal, misafirperverlik, komşulara ve yardım isteyenlere yardım etme, zayıfları koruma, güçlüyken affetme, hilim ve sabır gibi yüce erdemleri içerir.¹⁸⁸ Ancak, bu ideale ulaşmak ve onu gerçekleştirmek için sarf edilen çaba genellikle kişisel saygınlık ve tatmin arayışlarını öne çıkarır.¹⁸⁹ Bu çabalar genellikle gösteriş, şeref ve şan kazanmak amacıyla yapılan övünmelerle sonuçlanır. Bu noktada, Kur’an’ın gösterişe dayalı her türlü eylemi kınadığı unutulmamalıdır.¹⁹⁰ Dolayısıyla, Allah’ın rızasına dayalı, toplum yararını ve başkalarını düşünen ahlâkî bir yaklaşımın ön planda olmadığı görülebilir.

¹⁸² Watt, *Hiz. Muhammed Mekke’de*, 46-48.

¹⁸³ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nehhâs, *Me’âni’l-Kur’ân*, nşr. M. Ali es-Sâbûnî (by.: Câmiatu Ummu’l-Kurâ, 1409), 316; Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-Muhâdarât ve’l-Muhâverât* (Beyrut: Dâru’l-Gaebi’l-İslami, H 1424), 134.

¹⁸⁴ Watt, *Hiz. Muhammed Mekke’de*, 46-48.

¹⁸⁵ Çağrııcı, “Ahlâk”, 2/1; Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 115.

¹⁸⁶ Mustafa Çağrııcı, “Mürüvvet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/61-63.

¹⁸⁷ Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî’a ilâ mekârimi’ş-şerî’a*, thk. Ebü’l-Yezid el-Acemî (Kahire: Dâru’s-Selam, 1428/2007), 116.

¹⁸⁸ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 4/574.

¹⁸⁹ Watt, *Hiz. Muhammed Mekke’de*, 46-48.

¹⁹⁰ el-Maûn 107/4-6; en-Nisâ 4/38, 142.

2. Şecaat, Yiğitlik (الشجاعة): “Şecaat” (الشجاعة), Arapça “şe-ce-‘a” (شجع)

kökünden türemiş olup, “atılğan, yiğit, cesaretli ve korkusuz olmak, zor zamanlarda kalbin metaneti ve cesareti” anlamına gelir.¹⁹¹ Bu kelime cesaret, kahramanlık ve yiğitlik gibi kavramları içerir. Şecaat, öfkenin gücünden kaynaklanan ve pervasızlık ve korkaklık arasında ortaya çıkan dengeli bir durumdur.¹⁹² Şecaat, zorlukları göze alarak üstün değerleri korumaya ve kahramanlık göstermeye yönelten ruhsal yetenek manasında kullanılan ahlâkî bir terimdir.¹⁹³

Yiğitlik, cesaret ve şecaat gibi değerler, câhiliye Araplarının vurguladığı ve büyük özverilerde bulunduğu önemli ahlâkî kavramlar arasında yer alır; bu kavramlar, Arap toplumunun karakteristik özelliklerinden birini oluşturur. Ancak, câhiliye dönemi Arapları, farklı bir yiğitlik anlayışına sahiptir. Yiğitliğin ölçüsü, bir kişinin kendi kabilesi uğruna öldürdüğü insanlarla doğru orantılıdır. Kişi, kendi kabilesinin adını ne kadar çok insan öldürerek yüceltirse, o derecede yiğit olarak kabul edilmiştir. Şecaat sergileme amaçları, insanî değerlerden ziyade kabile üstünlüğünü kanıtlamak gibi bireysel gurur elde etmeye yöneliktir.¹⁹⁴

Bedevî Araplar, kendi kabileleri arasında özgürlüğüne düşkün, cömert, zayıflara karşı yardımsever, kahraman, dayanışmacı, komşuyu koruyan, sözünü tutan, kavgacı, cesaretli, sert yapılı, kabile asabiyetini önceleyen, hilim sahibi, sabırlı, yiğit, arabulucu ve anlaşmaya yatkın bir karaktere sahiptirler.¹⁹⁵ Çöl yaşamında daha kuvvetli olan bu değerler yerleşik hayata geçtikçe zayıflamaktadır.¹⁹⁶ Bütün bu değerleri elde ederken öncelikli hedefleri övünme ve tefahür olduğu için özünde olumlu olan bu erdemler menfi bir yapıya bürünmektedir.

3. Hilim (Hilm/حلم) : Çoğulu “ahlâm” (أحلام) olan “hilim”, “güçlü olmasına

rağmen öfke anında temkinli hareket ederek kendini kontrol edebilme, intikamdan vazgeçebilme” anlamına gelir.¹⁹⁷ “Hilim”, Arapçada, “müsamaha, sabır, yumuşak huyluluk, hoşgörülü, bir şeyin iç yüzünü kavrama, ağır başlı, temkinli ve akıllı olmak”

¹⁹¹ Ferâhîdî, *Kitâbü'l-ayn*, 1/212; İbn Manzûr, *Lisânu'l Arab*, 8/173.

¹⁹² Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 165.

¹⁹³ Mustafa Çağrı, “Şecaat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/402-403.

¹⁹⁴ Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 124.

¹⁹⁵ Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 123-128.

¹⁹⁶ Heykel, *Hiz. Muhammed'in Hayatı*, 47.

¹⁹⁷ İsfahânî, *el-Müfredât*, 171; Zebîdî, *et-Tâcü'l-'arûs*, 31/526-527.

gibi manaları içerir. ¹⁹⁸ “Hilim” (الحلم), güzel ahlâk göstergesi olarak câhiliye erdemleri arasında yer alan en önemli kavramlardan biridir. ¹⁹⁹ Câhiliye döneminde, Kureys’in liderlerinden Abdulmuttalib ve Ebu Süfyan gibi önemli kişilerin “hilim” niteliği, ²⁰⁰ kabile liderlerinin sahip olması gereken önemli bir özellik olarak kabul edilmiştir. ²⁰¹

“Hilim”, akıllı ve kültürlü olmakla elde edilen, sosyal ilişkilerde medenî davranışlar sergilemeyi sağlayan bağışlayıcı ve hoşgörülülüğü ifade eden ahlâkî bir fazilettir. ²⁰² Beydebâ ²⁰³ (ö. ?) sabır ve vakarla birlikte “hilmin,” insanı diğer varlıklardan ayıran dört özellikten biri olarak belirttiği aklın kapsamına girdiğini ifade etmiştir. Ayrıca bu özellikleri güzellikler ve faziletler olarak tanımlamıştır. ²⁰⁴ Hilim, câhiliyede ender kişilerin elde edebildiği akıl anlamında kullanılan takdire şayan bir meziyet ²⁰⁵ olarak kabul edilmekle birlikte bencillik ve övünme barındırdığından Kur’an’ın gelişile Allah rızasına dayalı, gösterişten uzak, takvâ esaslı davranışların öncelenmesiyle bu tür bir anlayış eleştiriye tabi tutulmuştur.

Hilim, cehl ve sefeh kavramlarının karşısı olarak da kullanılmaktadır. ²⁰⁶ Aynı şekilde “sefeh (سفه)” de aslı, “hareket ve akıl eksikliğinden dolayı hafiflik, ²⁰⁷ aptallık ve hantallık” anlamına gelip hilmin karşısı olarak açıklanmaktadır. ²⁰⁸ Cehl ve sefeh

¹⁹⁸ Cevherî, *et-Tâcü’l-luga(es-Sihâh)*, 274; İbn Manzûr, *Lisânu’l Arap*, 12/146; Zebîdî, *et-Tâcü’l- ‘arûs*, 31/526-527; İbrâhîm Mustafa vd. *Mu’cemu’l-vasît* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986), 194.

¹⁹⁹ Râzî, *el-Mefâtîh*, 6/428. Râzî, Allah’ın sıfatlarından olan “halim”in ceza vermede acele etmeyip tehir eden, kâfir ve günahkârların cezasını geciktirip sonraya bırakan anlamına geldiğini ifade etmektedir. Râzî, *el-Mefâtîh*, 6/428.

²⁰⁰ Ebû Ca’fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî, *el-Münemmak fî ahbâri Kureys*, thk. Hurşit Ahmet Faruk (Beyrut: Âlimu’l-Kitap, 1985), 203, 220.

²⁰¹ Aktaş, *Kur’an’da Cehâlet Kavramı*, 77.

²⁰² Mustafa Çağrı, “Hilim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 18/ 33.

²⁰³ Beydebâ/بيدبا: İbn Mukaffâ’nın Kelile ve Dimne’de filozof olarak yer verdiği, aslında Kelile ve Dimne’nin yazarı olduğu söylenen Hintli Brahman’ın, kitabın Arapça çevirisinde ve Türkçede kullanılan ismi. Adnan Karaismailoğlu, “Kelile ve Dimne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 25/ 211, 6/56.

²⁰⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. el-Mukaffâ, *Kelile ve Dimne*, (Kahire: el-Matbaatu’l-Emiriyye, 1937), 24.

²⁰⁵ Çağrı, “Hilim”, 18/ 33.

²⁰⁶ Ferâhîdî, *Kitâbü’l-ayn*, 1/365,4/9; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/35; İbn Düreyd, *Cemheretü’l-Luga*, 1/494; 2/ 849.

²⁰⁷ Râzî, *el-Mefâtîh*, 2/308.

²⁰⁸ İbn Manzûr, *Lisânu’l Arap*, 13/497.

kelimeleri yakın anlamlar içerip sefeh, câhillik olarak izah edilmektedir.²⁰⁹ Cehl kelimesi ile ilmin karşıtı olmasına rağmen sırf bilgisizlik anlamı değil daha ziyade barbarlık, serkeşlik zulüm ve saldırganlık, gibi câhiliye döneminin karakteristik yapısını ve egemen zihniyetini oluşturan kavramlar kastedilmektedir.²¹⁰ Bu bağlamda, cehl ve hilim, Arap toplumunda karşıtlık oluşturan kavramlardır. Ancak, cehl sadece bilgisizlik anlamına gelmekle kalmaz, aynı zamanda daha önce de izah edildiği gibi câhiliye döneminin barbarlık, zalimlik ve saldırganlık gibi karakteristik özelliklerini de ifade eder.

4. *Fahr ve Tefâhür* (الفخر): “Fahr” (الفخر) kelimesi “övünmek” anlamına gelmektedir. İftihar ve tefehhur kelimeleri de aynı kökten türemiştir.²¹¹ Bir kimsenin, mal ve makam gibi imkânlarla ve değerlere sahip olması sebebiyle kendini övmesi veya kişinin ailesinde veya kendisinde bulunan şan, şeref ve üstünlükler dolayısıyla böbürlenmesi ve övünmesi olarak tanımlanmaktadır. Aynı kökten gelen tefaul babındaki “tefâhür” kelimesi de karşılıklı övünmeyi ve övünme yarışmasını ifade etmektedir.²¹²

Câhiliye Arapları şairlik, kahramanlık, nüfuz ve servet sahibi olmakla övünen, intikam peşinde koşan, çapulculuk yapan ve basit sebeplerden dolayı adam öldüren kimselerdi.²¹³ Ayrıca övünmek, üstünlük taslamak ve kabile rekabeti onlar nazarında çok önemliydi. Bu konuda her türlü aşırılığı sergileyerek öne geçmeye çalışırlardı. Hürmet görmek, asalet ve cesaretiyle meşhur olma isteği, câhiliye Arabının temel idealiydi.²¹⁴ Kibir, üstünlük gibi sebeplere dayanarak, doğru olan bir şeyi “hamiyet”²¹⁵ duygusu ile yapmaktan kaçınırlardı.

²⁰⁹ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmet Ferit (Beyrut: Dâru Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 1/34; Herevî, *Tehzîbü'l-luga*, 6/81; Muhammed b. Muhammed el-İmâdî Ebussuûd, *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, by.) 1/44; Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kub el-Fîrûzâbâdî, *Tenvîrü'l-mikbas min tefsîr-i İbn Abbas* (by.: Daru'l-Fikr, t.y), 4.

²¹⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, 309; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, 13/497;11/129; Çağrı, “Hilim”, 18/ 33; İzutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 297.

²¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 5/48-49.

²¹² İsfahânî, *el-Müfredât*, 484; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 5/48-49; Zebîdî, *et-Tâcü'l-'arûs*, 13/304-305.

²¹³ Çağatay, *Câhiliye Çağı*, 116.

²¹⁴ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 1/17-71; Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 128.

²¹⁵ Hamiyet: Namus, din, vatan gibi üstün değerleri koruma, bunların saldırıya uğramasından dolayı öfkelenme, savunmak için harekete geçme; insanın kendisine utanç veren bir işi yapmaktan kaçınması; aralarında kan bağı bulunan kimselerde mevcut birbirini koruma duygusu. Lügatte “ha-

5. Hürriyet Tutkusu ve Otorite Tanımama (الحرية): “Hürriyet” (الحرية) kelimesi

mastar olarak “soylu olmak” anlamına gelmektedir. Aynı zamanda “bağımsızlığına kavuşmak, azat edilmek” anlamındaki harar/harâre mastarından isimdir. “Soylu, şerefli, köle olmayan, her şeyin en iyisi” anlamını ise hür/hürr kelimesi ifade etmektedir.²¹⁶ Hürriyet, “nefsin tutkularından kurtulup özgür olma, bir zümre, kurum veya bir kişinin kanunî haklarını muhafaza etme ve kullanma serbestliği” vb. anlamlarında kullanılan bir terimdir.²¹⁷ Bakara sûresi 178. âyette köle olmayan, özgür kişi anlamında “hür” kelimesi²¹⁸ geçmesine rağmen “hürriyet” kelimesi Kur’an’da yer almamaktadır.

Câhiliye Arapları, nüfuzlu ve varlıklı olma, şairlik ve kahramanlık gibi özellikleriyle övünen, bireysel benliklerini vurgulayan bireylerden oluşmuştur.²¹⁹ Bağımsızlık ve özgürlüklerine büyük değer veren bu toplum, hürmet görmeyi ve övülmeyi önemsemiş; asalet ve cesaretleriyle toplumda öne çıkarak şöhret kazanmayı amaçlamıştır.²²⁰ Bedevî olsun hadarî olsun câhiliye Arapları, özgürlük ve bağımsızlıklarına son derece düşkün olup bu değerlere zarar verecek unsurlara karşı direnç göstermişlerdir. Bu nedenle, özgürlüklerine hâlel getirecek unsurları ve otoriter siyasi yapıları reddetmiş ve bireysel yetenekler, itibar ve akrabalık ilişkilerine dayalı bir toplumsal yapı benimsemişlerdir. Kabile lideri, bireyler arasındaki anlaşmazlıklarda ve komutanlık gibi görevlerde sözü dinlenen etkin kişilerdir. Ancak kabile içinde aileleri ilgilendiren konularda aileyi bağlayıcı güce ve yetkiye sahip olmamışlardır. Daha önce de belirtildiği gibi böyle durumlarda aile liderleri, kabile liderlerinin kararlarını kabul etmeme hakkını kullanarak gruptan ayrılma yetkisine sahip olmuşlardır. Bu bağlamda, Araplar için belirleyici unsur, kabilesel liderliğin şahsiyeti değil, akrabalık ve kabile bağlarıdır.²²¹ Bu sebeple bağımsızlıklarına düşkün

me-ye” (ح-م-ي) kökünden “bir şeyin ateşte kızması, öfkelenme, bir işi yapmaktan kaçınma, himaye etme, kıskanma” mânalarına gelen mastar bir kelimedir. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 14/199; İsfahânî, *el-Müfredât*, 175.

²¹⁶ Ferâhidî, *Kitâbu'l-ayn*, 3/24; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/181-182.

²¹⁷ Mustafa Çağrı, “Hürriyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 18/502.

²¹⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/358; Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Bahrü'l-ulûm*, thk. Mahmud Madracî (Beyrut: Daru'l-Fikr. t.y.), 1/144; Râzî, *el-Mefâtih*, 1/749.

²¹⁹ Çağatay, *Câhiliye Çağı*, 116.

²²⁰ Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 128.

²²¹ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1/195.

olan câhiliye Arapları, ihtişamlı şeceresiyle kıvanç duyduğu kabilelerine²²² bağlıydılar ve kabileden başka bir otoriteye itaat etmemişlerdir.²²³ Varlıklarını ve kimliklerini ifade ettikleri kabile, yaşam tarzlarını şekillendiren ve her şeyi anlamlandıran bir üst otorite olarak kabul edilmiştir

Câhiliye Arapları, hareketlerinde serbest olmayı önemsemiştir. Bu nedenle yarımada oturan halk kendisine hâkim olmaya çalışanlara karşı mücadele edip kin beslemiştir. Zira özgürlük ve egemenlik onların tutkusudur. Bu yüzden onlar için çöl hayatı asıl hayattır. Şehir hayatı ise bir nevi hapisane mesabesindedir. Şiirin zenginliği, kılıcın keskinliği, ok, yay ve at, özgürlüklerine giden yolda en vazgeçilmez araçları ve en büyük övünç kaynaklarıdır.²²⁴

Çöl yaşamının doğası gereği özgürlük ve bağımsızlık Arapların karakteri haline gelmiştir. Bu da beraberinde otorite tanımama ve başkaldırıyı getirmiştir. Bu coğrafyada bir devlet yapısının oluşmasına ve kurumsallaşmaya imkân olmaması problemlerin günübirlik, ayaküstü çözümlerle veya kılıçla, yani basit bir sebepten dolayı işi savaşa dökerek halletme yoluna gitmelerindendir. Hatta merkezî otorite anlayışı gelişmediği için sabit kurumlar, hukukî sistemler, bir devlet organizasyonu ve düzeni kurulamamıştır.²²⁵ Örneğin, Kur'an'da da “*Yoksa onlar câhiliye kanunu (ile yönetilmek) mi istiyorlar...*”,²²⁶ sorgusuyla örf ve adetlerle idare edilen câhiliye Araplarının aşirete dayalı yönetim sistemleri²²⁷ eleştirilmektedir.

Taberî'nin yorumunda, el-Mâide sûresi 5/50. âyetinde, Kurayza ve Nadiroğulları arasındaki bir anlaşmazlık nedeniyle Hz. Peygamber'e başvurması ve Nadiroğullarının onun verdiği hükme razı olmamaları ve üstünlük iddiaları ele alınmakta, bu bağlamda “câhiliye hükmü” ifadesinin “puta tapan müşriklerin hükmü” anlamına geldiği belirtilmektedir.²²⁸

Râzî ise bu âyetle ilgili olarak, Nadiroğullarının Hz. Peygamber'in verdiği hükme razı olmamalarını aktararak, onların “cehalet ve açık bir arzu, heves” anlamına

²²² Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/197.

²²³ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 4/408; Aktaş, *Kur'an'da Cehâlet Kavramı*, 35.

²²⁴ Çağatay, *Câhiliye Çağı*, 89; Heykel, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, 46-47.

²²⁵ Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 125-126; Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, 81; Aktaş, *Kur'an'da Cehâlet Kavramı*, 35-36.

²²⁶ el-Mâide 5/50.

²²⁷ Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, 6/53.

²²⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/394.

gelen “câhiliye hükmünü” arayıp peşine düştükleri için ayıplanmalarının kastedildiğine vurgu yapmıştır.²²⁹

Câhiliye dönemindeki başına buyruk, otorite tanımayan karakter yapısı, serkeşlik, burnu büyüklük/enefe; başkaldırı, reddetme, kibir, hor görme/ibâ; sertlik, zorbalık, kabalık/unf; hiddet, öfke ve tutuculuk/hamiyyet gibi menfi kavramların hâkimiyeti, olumsuz ahlâkî yapıya sahip bireyler yetişmesine neden olmuştur.²³⁰ Bu bağlamda Sa’d b. Ubade (ö. 14/635 [?]) örnek olarak verilebilir. İfk hâdisesiyle ilgili bir hadiste Hazreç kâbilesinin reisi S’ad b. Ubade’nin sâlih bir adam olduğu, fakat öfke/hamiyyet duygusunun onu cahilleştirdiğinden bahsedilmektedir.²³¹ Bu durum, öfke ve tutuculuk/hamiyyet duygusunun câhiliye ile ilişkilendirildiğini göstermektedir.

Kur’an’ın tevhid çağrısı, Allah’tan başkasına boyun eğmeyi reddettiği, Allah’a mutlak itaate çağırdığı için câhiliye dönemi Arapların muhalefetlerinin de en temel gerekçesidir. Bundan dolayı câhiliye Arapları Kur’an’ın çağrısını taassubî bir tutum ve şiddetli tepkiyle karşılamışlardır. Bu konuda Kur’an’ın eleştirdiği câhiliye karakterleri ikinci bölümde ele alınacaktır.

6. *Dayanışma, Yardımlaşma ve İyilik Algısı* (التساند): “Tesânüd” (التساند), “yaslanmak, dayanmak” anlamındaki sened kökünden türemiştir.²³² “Her topluluğun kendi sancağı altında toplanması”, “yaslanmak, dayanmak” gibi anlamlara gelmektedir.²³³ Yardımlaşma, dayanışma ve birlikte hareket etmeyi ifade eden bir kavramdır.²³⁴ Ahlâkî bir terim olarak toplumda bireylerin ve grupların birbiriyle dayanışma halinde yaşamasını, birbirine güç ve destek sağlamasını ifade etmektedir. Günümüz Türkçesinde de dayanışma kelimesi bu manada kullanılmaktadır.²³⁵ Tenâsur (yardımlaşma), tezâhür (sırt sırta verme), tedâmün (birine destek verme), teâvün

²²⁹ Râzî, *el-Mefâtih*, 12/375.

²³⁰ İzutsu, *Kur’an’da Tanrı ve İnsan*, 297-301.

²³¹ Müslim, “Tevbe”, 10 (2770).

²³² İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 3/220-22.

²³³ Cevherî, *et-Tâcü’l-luga(es-Sihâh)*, 563; Zebîdî, *et-Tâcü’l-‘arûs*, 8/215-221.

²³⁴ Muhammed Mütevellî eş-Şa’râvî, *Tefsîru’ş-Şa’râvî* (by.: Metâbi’u Ahbâri’l-Yevm, 1997), 8/5072.

²³⁵ Osman Demir, “Tesânüd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/ 526-527.

(yardımlaşma), teâhî (kardeşlik bağı oluşturma), teâlûf (kaynaşma), tevâsül (birbiriyle ilişki kurma) gibi kavramlar da yakın veya aynı anlamda kullanılan kavramlardır.²³⁶

Tesânüd kelimesi Kur'an'da geçmemekle birlikte kardeşlik ilkesine vurgu yapılmakta,²³⁷ müminler birçok âyette dayanışma ve yardımlaşmaya teşvik edilmektedir. Kur'an'da toplumsal açıdan ve insânî değer olarak dayanışma ve yardımlaşmanın önemi vurgulanarak canlı tutulmuş; yardımlaşma ve dayanışma üzerinde durulmuştur.²³⁸ Bu bağlamda âyetlerde teâvün,²³⁹ infâk, sadaka (zekât) ve maûn²⁴⁰ kavramları da dayanışmayı içeren Kur'an terminolojisi içerisinde yer almaktadır.²⁴¹

Kur'an öncesi zaman diliminde Araplar yaşadıkları çevre itibarıyla sosyal ilişkilerinde bir nevi dayanışma mecburiyetindeydiler. Bulundukları coğrafya ve iklim şartları dayanışma içerisinde olmayı gerektiriyordu. Ortak hayat, ortak kader ve menfaatleri kabile paydasında toplanıyordu. Yağmacılık, kan davaları, düşman tehlikesi ve zorlu yaşam koşulları zorunlu olarak bireyleri dayanışmaya yönlendiriyordu.²⁴² Bu sebeple câhiliye döneminde yardımlaşma ve dayanışmanın kaynağı asabiye dayalı kabileciliktir. Bir konuda yardım ve dayanışmanın ana kıstası haklılık değil kabile mensubiyetidir. Nadiren kendilerine sığınan birine koruma temin (eman verme) edilir ki, aslında bunun da temel dayanağı övünme, şeref, yiğitlik ve üstünlük kaygısıdır.²⁴³ Bir insan fayda sağladığı müddetçe değerlidir anlayışı ve çıkarcılık, câhiliye ahlâkının etken unsurudur.

Hac ibadeti ve bu ibadetin merkezinde yer alan Kâbe de câhiliye Araplarının dayanışmasında önemli bir unsur olarak yer almıştır.²⁴⁴ Kureyş'in lideri Hâşim,²⁴⁵

²³⁶ Demir, "Tesânüd", 40/ 526-527.

²³⁷ el-Hucurât 49/10; el-Bakara 2/220; Âl-i İmrân 3/103.

²³⁸ Demir, "Tesânüd", 40/ 526-527.

²³⁹ el-Mâide 5/2.

²⁴⁰ Tefsirlerde el-Maûn sûresinin 107/7. âyetinde geçen "maûn" kelimesi "zekât, sadaka, insanların yardım maksadıyla birbirlerine verdikleri kapacak alet edevat gibi şeyler" diye açıklanmıştır. Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 24/637-638; Râzî, *el-Mefâtih*, 32/305; Yazır, *Kur'an Dili*, 9/6163-6164.

²⁴¹ Demir, "Tesânüd", 40/ 526-527.

²⁴² Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, 107-108.

²⁴³ Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 126.

²⁴⁴ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/202-203.

²⁴⁵ Hâşim; Peygamberimizin büyük dedesi ve Hâşimoğullarının atasıdır. Muhammed İbn İshak İbn Yesar, *es-Sîre (Kitâbu'l-mubtede ve'l-meb'as ve'l-megâzi)*, thk. Muhammed Hamîdullah (Konya: Hayra Hizmet Vakfı, 1401/1981), 1; Mutafa Âsım Köksal, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Şâmil Yayınları, 1987), 1/28.

îlâfı²⁴⁶ kurarak ticârî antlaşmalar yapmıştır. Bu bağlamda Hâşim, zengin ve fakirleri kervan mallarına ortak edip ekonomik dayanışma sağlamış, bir nevi ahlâkî tutum sergileyerek kavmine hizmet etmiştir.²⁴⁷

Bi'setten sonra Mekke aristokratları önderliğindeki müşriklerin Hz. Peygamber'e karşı sergiledikleri tutum ve gösterdikleri direnç, câhiliye dönemi dayanışmasının önemli bir göstergesidir. Bu kapsamda müşriklerin Müslümanlarla mücadele etmek amacıyla bir araya gelmeleri, asilzadelerin liderliğinde önemli karar aldıkları Dârünnedve'de²⁴⁸ Müslümanları ekonomik ve sosyal yönden baskı altına almak için boykot uygulama kararı almaları ve birlikte hareket etmeleri²⁴⁹ örnek verilebilir. Aynı şekilde Ebu Süfyan'ın Mekke'ye getirdiği kervandan elde edilen gelirlere dokunmadan bunları Bedir savaşı sonrası intikam için savaş hazırlığında kullanmaları gibi somut örnekler bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.²⁵⁰

Câhiliye dönemi Arap toplumunun yaşadığı coğrafya ve içinde bulunduğu sosyal dinamikler, dayanışma ve yardımlaşmanın nasıl bir zorunluluk olduğunu ve bu ilişkilerin nasıl bir kabilecilik temeline dayandığını açıklamaktadır. Kur'an'ın öğretilerinde de dayanışma ve yardımlaşmanın önemi vurgulanmış, özellikle müminlerin hayır ve takva²⁵¹ konularında yardımlaşmaya teşvik edilmeleri ön plana çıkarılmıştır.

7. *Namus Algısı*: Her toplum için önem taşıyan bir kavram olan namus, daha çok cinsel davranışla irtibatlandırılan, gelenek ve göreneklere dayanan, iffetle özdeşleştirilen önemli bir kavramdır. Zaman ve toplum koşullarına bağlı olarak farklı şekillerde algılanabilen namus algısı, câhiliye toplumunda da kendine özgü bir yaklaşım sergilemiştir. Câhiliye döneminde, namus kavramının öznesi olan kadının durumu oldukça zorlu bir hal almıştır. Özellikle orta ve daha alt sosyal sınıflara ait

²⁴⁶ İlâf: Kureyş sûresinde işaret edilen câhiliye döneminde Kureyş kabilesinin bazı kabile ve ülkelerle yaptığı ticârî antlaşmalar ve buna bağlı olarak elde edilen serbest dolaşım hakkı. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 9/10-11; Muhammed Hamîdullah, "İlâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/63-64.

²⁴⁷ Berki - Keskiöğlu, *Hz. Muhammed ve Hayâtı*, 30; Heykel, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, 69-70.

²⁴⁸ Dârünnedve: Kureyş kabilesinin önemli meseleleri görüşüp karara bağladığı toplantı yeri. Yâkut b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldan* (Beyrut: Darü l-hyâi't-Turasi'l-Arabiyyi, 1979), 2/423; Ethem Ruhi Fırlı, "Dârünnedve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/555.

²⁴⁹ Buhârî, "Hac", 45; Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî, *Ensâbü'l-eşrâf*, thk. Muhammed Hamîdullah (Beyrut: Darü'l-Meârif, 1959), 1/234.

²⁵⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/23-24.

²⁵¹ el-Mâide 5/2.

kadınlar, genellikle önemsiz görülmüş ve sadece çocuk sahibi olduktan sonra aileye dâhil edilerek değer kazanmışlardır. Cariyeler ise sık sık aşağılık ve merhametsiz muameleye maruz kalmış, mal ve eşya gibi alınıp satılmışlardır.²⁵² Cahiliye Arap toplumunda bir kız çocuğu doğduğunda, bu durum genellikle utanç, kızgınlık ve toplumdaki kaçma isteği gibi duygularla karşılanmıştır.²⁵³ Dolayısıyla, namus konusunda kadının düşebileceği olası olumsuz durumlar konusunda endişeler yaşanmıştır.

Câhiliye dönemi Arapları, namuslarına duydukları bağlılık kadar kadınlara ve içkiye de düşkünlük göstermiştir. Bu düşkünlük, savunmasız kadınların ırz ve namuslarının her zaman saldırıya açık ve güvensiz bir durumda olmasına yol açmıştır. Sürekli devam eden kabile savaşları da kadın namusu için büyük tehlike teşkil etmiştir. Savaş esiri kadınlar, bir mal gibi ganimet olarak kabul edilerek câriye yapılmış ve köleleştirilmiştir; câriyeler zinaya zorlanmış, sahipleri ise onları günlük gelir kaynağı olarak görmüştür.²⁵⁴ Bu durum hür kadınların da esir alınıp her türlü insânî değerleri ve onurlarının ellerinden alınarak²⁵⁵ zarar görmelerine neden olmuştur.

Namusla ilgili olumsuzluklara yol açan bir başka faktör, evlilik uygulamalarıdır. Câhiliye toplumunda çeşitli nikâh şekilleri mevcuttur. Bu nikâh biçimlerinden bazıları, gayri meşru ilişkileri teşvik eden, zina ve fuhşa iten, çirkin ve utanç verici uygulamalardır.²⁵⁶ Öyle ki iffetsizce davranış olan bu sözde nikâh usulleri çeşitli adlar altında nikâh olarak isimlendirilmiş ve adeta kurumsallaştırılarak meşrûiyet kazanmıştır.²⁵⁷

²⁵² Çağatay, *Câhiliye Çağı*, 116,119-121.

²⁵³ en-Nahl 16/58-59.

²⁵⁴ en-Nûr 24/33; Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 19/174; Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 154; Çağatay, *Câhiliye Çağı*, 121.

²⁵⁵ Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 127.

²⁵⁶ Urve b. Zubeyr'in Hz. Âişe'den naklettiği bir hadiste, câhiliye döneminde kullanılan dört farklı nikâh türünden bahsedilmektedir. Bunlar arasında ilk olarak, genel olarak kabul gören normal nikâhın yanı sıra, kişinin soylu birine karısını gönderip soylu bir çocuk elde etmeyi amaçlayan bir nikâh biçimi bulunmaktadır. Diğer bir nikâh türü ise, on kişiden az olmak üzere bir kadının, birçok kişiyle temasta bulunduktan sonra çocuk olunca bunlardan birini babası olarak seçmesi şeklinde bir uygulamadır. Dördüncü olarak ise, bir kadının birden fazla erkekle teması sonucu doğan çocuğun, fiziksel benzerlikleri dikkate alınarak babalık hakkının belirlendiği bir yöntem mevcuttur. Bir başka nikâh usulü de “şigar” olarak bilinen Hz. Peygamber'in yasakladığı iki erkeğin birbirlerinin velâyeti altındaki kadınlarla karşılıklı olarak mehir vermeden evlenmesidir. Buhârî, “Nikâh”, 28, 36. Câhiliye toplumunda evlilik biçimleri hakkında detaylı bilgi için bk. Takkûş, *Târîhu'l-Arab*, 178-184.

²⁵⁷ Ayrıca sözde nikâh usulleriyle ilgili bilgi için bk. Ali Osman Ateş, *İslam'a Göre Câhiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2014), 288.

Câhiliye Araplarının namusa düşkünlük anlayışı ve düşülen bu olumsuz durumdan kurtulma gayreti farklı uygulama ve yanlış algılara sebep olmuş, “ve’d” (وَأْد) denilen masum ve günahsız kız çocuklarının diri diri toprağa gömülmesi²⁵⁸ gibi acımasızca bir uygulamanın gelişmesine yol açmıştır. Câhiliye toplumunun bu uygulaması ileride kız çocuklarının düşebilecekleri kötü durumdan kurtulabileceklerini düşünerek daha vahim bir durum olan yaşama haklarının ellerinden alınmasına sebebiyet vermiştir. Bu nedenle kız çocuğu sahibi olmak son derece olumsuz karşılanmıştır. Bir kız çocuğunun doğduğu babasına haber verildiği zaman, babanın yüzü simsiyah kesilmiş, bu durumu kendisine utanç kaynağı saymıştır. Bu bağlamda Kur’an, “Onlardan birine bir kız müjdelendiğinde, öfkelenerek yüzü mosmor kesilir... Görün işte, ne kötü yargıda bulunuyorlar!”²⁵⁹ âyetleriyle konuyu eleştirmiş; bu sebeple öldürülen kız çocuklarının hangi suçtan dolayı öldürüldüğünün hesabının sorgulanacağını bildirmiştir.²⁶⁰ Dolayısıyla böyle bir namus algısı insânî olmadığı gibi ahlâkî de değildir.

Câhiliye döneminde namus anlayışı, kadınların değerinin düşük olduğu, cariyelerin aşağılanıp ticari nesneler gibi alınıp satıldığı bir ortamda şekillenmiştir. Bu dönemde, kadınların korunmasızlığı ve süregelen kabile savaşları, namuslarını tehlikeye atmıştır. Evlilik pratiklerindeki yanlış uygulamalar da namusun zedelenmesine katkıda bulunmuştur. Câhiliye Araplarının bu olumsuz anlayışı, masum kız çocuklarının diri diri toprağa gömülmesi gibi vahşi uygulamalara yol açmıştır. Bu durum, kız çocuklarının yaşama haklarının ellerinden alınmasına neden olmuş ve insanlık dışı bir pratik olarak değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, câhiliye dönemindeki namus anlayışı insani ve ahlâkî açıdan kabul edilemez bir durum oluşturmuştur.

²⁵⁸ “وَأْد”: Kur’an, “*Diri diri gömülen kız çocuğunun, hangi günahtan ötürü öldürüldüğü sorulduğu zaman*” âyetiyle bu çirkin fiili eleştirmektedir. et-Tekvîr 81/8-9. Bu çirkin âdete “ve’d”, bu şekilde öldürülen kız çocuğuna da “mev’ude” denilmektedir. İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 15442-443; Çağatay, *Câhiliye Çağı*, 123; ilgili âyetler için bk. En’âm 6/140,151; Tekvîr 81/8-9. Kur’an, câhiliye toplumunu kız çocuklarını öldürmeye iten sebebin; kız çocuklarının büyüdülerinde yüz kızartıcı bir duruma düşerek halkın ayıplamasından korktukları ve fakirlik korkusu saikiyle olduğunu ifade etmektedir. Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 5/88; ilgili âyetler için bk. ez-Zuhruf 43/17; el-İsrâ 17/31.

²⁵⁹ en-Nahl 16/58-59.

²⁶⁰ et-Tekvîr 81/8-9.

8. *Vefakârlık*: Câhiliye toplumu, ahde vefâ göstermeye büyük önem atfeden bir sosyokültürel yapıya sahiptir.²⁶¹ Güvenilirlik, sadakat ve vefa, en önemli erdemlerin başında gelmiştir. Ancak daha çok bu vefa, bir çıkar gözetmeden kendi kabilesinden olanlara fedakârlık gösterme, yaptığı antlaşmalara sadık kalma ve samimiyetle kişinin kendini dostlarına adanması biçiminde kabile sınırları içerisinde kan bağına dayanan bir çerçevede gerçekleşmiştir. Sözünde durma ise çoğu kez kendi kabilesi dışında başka kabilelere karşı da yerine getirilen bir erdem olmuştur.²⁶²

Sadakat ve vefa, câhiliyede önem arz eden erdemlerden olduğundan buna dayanarak kabilelerden biri yardım istediğinde bireyler her zaman yardıma koşmaya hazır durumda olmuştur. Semev'el b. Âdiyâ el-Ezdî'nin (ö. 560 [?])²⁶³ kendisine emanet edilen silahları teslim etmektense oğlunun ölümünü göze alacak kadar emanete sahip çıkma konusunda sadakat göstermesi bu konuda döneme dair önemli bir örnektir.²⁶⁴

Câhiliye dönemindeki ahde vefa anlayışını yansıtan bir başka örnek de Rum sûresinin ilk âyetlerinde²⁶⁵ ifade edilen Rumların galip geleceği ile ilgili Hz. Ebûbekir ve müşrik Übey b. Halef'in (ö. 3/625) girdiği iddiada ortaya konmuştur. İddianın sonucunda Rumlar yenilip Bizans galip gelerek Hz. Ebubekir kazanmış ancak Übey bu sonucu görmeden ölmüştür. Buna rağmen vârisleri onun verdiği sözü yerine getirmiştir.²⁶⁶ Câhiliye dönemi erdemlilerinin toplandığı "Hilfû'l-Fudûl"²⁶⁷

²⁶¹ Takkûş, *Târîhu'l-Arab*, 194.

²⁶² Izutsu, *Kur'an'da Dîni ve Ahlâkî Kavramlar*, 156.

²⁶³ Ebû Şüreyh es-Semev'el b. Garîz el-Ezdî el-Gassânî (ö. 560 [?]): Adı Vefa şiiriyle özdeşleşmiş, şairliğinden ziyade ahde vefa ve mertliğiyle şöhret bulmuş Yahudi asıllı Câhiliye Arap şairi. Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn* (Beyrut: Darü İhyai't-Turasi'l-Arabiyyi, ty.), 4/280; Zülfikar Tüccar, "Semev'el el-Ezdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/487-488.

²⁶⁴ Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 47.

²⁶⁵ er-Rûm 30/2-5.

²⁶⁶ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 6/300.

²⁶⁷ Hilfû'l-Fudûl: Zübeyr b. Abdulmuttalib Zühre ve Teymoğullarını toplayarak mazlumun hakkını zalimden alacaklarına dair sözleştiler. Hilfû'l-Fudûl dedikleri bu topluluğa Hz. Peygamber de iştirak etti. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/103; İbn Habîb, *el-Münemmak*, 52-54; Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehr ve hadîsih*, thk. Abdü'l-Melik b. Duheyş (Beyrut: Daru Hazar, 1414), 5/169-170; Heykel, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, 94; Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 61.

sözleşmesi ile bir araya gelenlerin sözüne sadık, ahde vefâ gösteren kimselerden oluşması²⁶⁸ da konunun önemini ortaya koyan bir başka örnek olarak verilebilir.

Câhiliye döneminde, toplumun temel erdemleri arasında ahde vefâ, sadakat ve güvenilirlik öne çıkmaktadır. Ancak, vefakârlık genellikle kabile bağlarına dayalıdır ve bireyler, özellikle kendi kabilesinden olanlara karşı bu değerlere büyük önem atfetmektedirler. Bununla birlikte, sözünde durma ilkesi, yalnızca kabile içinde değil, kabile dışındaki bireylere karşı da geçerlidir. Dolayısıyla, vefakârlık, sadakat ve güvenilirlik gibi ahlâkî ve etik normlar, câhiliye toplumunun sosyal yapısının oluşumunda önemli bir rol oynamaktadır.

9. *Şeref-Kerem (Mecd, Cûd), Cömertlik, Misafirperverlik*: Câhiliye Arapları, toplumsal şeref ve haysiyete büyük önem atfeden bir yapıya sahipti. Kendilerine özgü misafirperverlik ve cömertlik, bu toplum için hayati derecede değer taşıyordu. Düşmanlarını dahi misafir edip himaye etmiş, onlara izzet ve ikramda bulunmuşlardır. Ancak, bazen bu konuda birbirleriyle yarışa girmiş ve bu yarışı aşırılığa götürüp israfa dönüştürmüşlerdir. Hatta kimin daha çok deve kesip ikram edeceğine dair muâkara²⁶⁹ adı verilen iddialar geliştirmişlerdir ki bir nevi kumar olan bu adet, taraflardan biri pes edene kadar devam etmiştir. Hz. Peygamber, Allah rızasına dayanmayan bu uygulamanın İslam'la bağdaşmadığını belirterek teâkur sonucu boğazlanan hayvanların etinin yenmesini yasaklamıştır.²⁷⁰ Bu alışkanlıklar aslında yüce ve insanî bir amacı değil, sadece övünme, saygınlık ve kabilelerinin üstünlüğünü önceleyen uygulamalardır. Aynı zamanda bu uygulamalar cömertlik yerine savurganlık, kendini beğenmişlik ve bencillik içermektedir.²⁷¹ Bir taraftan övünme ve gösteriş için

²⁶⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/103; Muhammed Hamîdullah, "Hilfû'l-Fudûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 18/31-32; Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, 61.

²⁶⁹ Muâkara: Câhiliye döneminde kimin daha çok cömert olduğunu ortaya koymak için deve kesip ikram etme üzerine iddiaya girmeye muâkara denir. Aynı zamanda bir tür kumar olarak görülen bu iddia taraflardan biri pes edene kadar devam eder ve iddiayı kazanan cömertlikle şöhrat kazanır. Gösteriş övünme ve adını duyurmak için yapılan, Allah rızasına dayanmama yönüyle de Allah'tan başkası adına kesilen kurbanı benzeyen bu hayvanların etini yemeyi Hz. Peygamber yasaklamıştır. Ebû Dâvûd, "Zuhâyâ", 13 (2820); "Cenâiz", 70 (3222); Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbn Esîr, *Câmiu'l-usûl fî ehâdisi'r-Resûl*, thk. Abdulkadir Arnavut (by.: Mektebetu'l-Hilvânî, 1390/1970), 4/500; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 5/74-75.

²⁷⁰ Ebû Dâvûd, "Zuhâyâ", 13 (2820); "Cenâiz", 70 (3222); Cevad Ali, *el-Mufasssal*, 5/74-75.

²⁷¹ Fethullah Zengin, "Câhiliye Araplarında Bazı İyi Ahlâk Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2 (2016): 58.

cömertlik sergilerken diğer taraftan fakir ve muhtaçlara karşı hakir, aşağılayıcı ve zalimâne davranışlarındaki tezatlık ahlâkî açıdan sorun teşkil etmektedir.

Câhiliye toplumunda cömertçe davranmanın temel etkeni insânî ve ahlâkî değer kaygısı değil, kendisi ve kabilesinin şan ve şöhretini yayma endişesi, hürmet görme arzusudur. Bonkörlük, köle azadı, düşküne yardım, misafire ikram, hilf anlaşması,²⁷² eman vermek ve fazilet duygusu, câhiliyede öne çıkmaktadır.²⁷³ Bu bağlamda cömertliklerini ifade eden deyimler oluşturmuşlardır. Örneğin, “esen yeli besleyen/مطاعيم الريح,²⁷⁴ yolcunun azığı/أزواد الركب,²⁷⁵ köpeği korkak/جبان الكلب,²⁷⁶ devesinin yavrusu zayıf/مهلزول الفصيل,²⁷⁷ külü çok/كثير الرماد”²⁷⁸ ifadeleri bunlardan bazılarıdır. Ancak bu davranışlar daha önce de belirtildiği gibi yapılaş amaçları bakımından kanaatimizce ahlâkî değer taşımamaktadır.

Günümüzde de Arapların erdemlerinden sayılan misafirperverlik ve cömertlik o dönemde de bedevîlerin imrendikleri değerlerdendir. Sözünde durmak ve misafirperver olmak kişinin şeref göstergesi, cesaretsizlik ve cimrilik ise şeref yoksunluğunun alameti sayılmaktadır.²⁷⁹ Cömertlik aynı zamanda liderlerden beklenen bir davranıştır. Nitekim kabile reisleri, kabile üyelerine ve denetime açık bir şekilde kabile adına karar veren, barış zamanında servetini, savaş zamanında da hayatını ortaya koyması kendisinden beklenen kimselerdir. Reisler kabile bireylerini her zaman önemsemiştir ancak bu durum bireylere verdikleri değerden ziyade övünme ve şeref algılarından kaynaklanmıştır.²⁸⁰ Bedevîlerin işlerini yüksek şeref duygusu

²⁷² Hilf: Câhiliye Araplarında antlaşma, akit ve yemin anlamlarında kullanılan hilf kelimesinin çoğulu ahlâftır. Şahısların veya kabilelerin himaye, dayanışma ve yardımlaşma amacıyla yaptıkları antlaşma ve ittifakları ifade eder. Çoğulu ahlâf veya hulefâ olan halîf, hilf yapan kişileri ifade eder. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 9/53-55; Nadir Özkuyumcu, “Hilf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 18/29-30.

²⁷³ Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 124.

²⁷⁴ Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdullah el-Askerî, *Kitâbu cemhereti'l-emsâl*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm - Abdulmecid Kutâmîş (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 2/134; Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 1/91.

²⁷⁵ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/153; Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 1/92.

²⁷⁶ Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Kitâbü'l-hayevân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 1/255; Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrrahmân el-Kazvîni, *el-İzâh fî ulûmi'l-belâga*, thk. Behîc Gazzâvî, (Beyrut: Daru İhyâi'l-Ulûm, 1998), 303.

²⁷⁷ Kazvîni, *el-İzâh*, 303.

²⁷⁸ Kazvîni, *el-İzâh*, 303.

²⁷⁹ Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, 46-47.

²⁸⁰ Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 130.

tain etmiştir. Bu şeref duygusu ahlâk prensiplerinin de temelini oluşturmuştur.²⁸¹ Yani onur anlayışına dayalı bir bedevî ahlâk sistemi göze çarpmaktadır.²⁸²

Sonuç olarak câhiliye döneminde, toplumun ahlâkî değerleri, genellikle mürûvvet, şecaat, hilim, fahr, hürriyet, namus, vefakârlık ve şeref gibi kavramlar etrafında şekillenmiştir. Bu değerlerin mutlaka olumlu yönleri vardır. Bu olumlu yönleri benimseyip içselleştiren erdemli bireylerden toplum içinde övgüyle söz edilmektedir.²⁸³ Nitekim Hz. Peygamber de câhiliye döneminde hayırlı olanların İslam döneminde de hayırlı olduğunu belirterek²⁸⁴ bir nevi o dönemde de erdemlerin varlığına dikkat çekmiştir. Ancak, bu değerler genellikle dünyevî hırslar ve şöhret arayışıyla bütünleşmiş ve ahlâkî yönleri zayıflatmıştır. Dolayısıyla, Câhiliye ahlâkı, belirli erdemlerin öne çıkarılmasına rağmen, genellikle dünya çıkarlarına hizmet eden bir yapıya sahiptir. Bu davranışlar, olumlu yönleri olmasına rağmen, övünme, üstünlük yarışı,²⁸⁵ gösteriş ve kabile onuru gibi dünyevî nedenlerle gerçekleştirildiği için olumsuz bir durum oluşturmaktadır.

²⁸¹ Çağatay, *Câhiliye Çağı*, 89.

²⁸² Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/222.

²⁸³ Özellikle cömertliği ile tanınan bireylerin özelliklerinin analizi için bk. Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 1/46-137.

²⁸⁴ Buhârî, “Enbiyâ”, 8; “Menâkıb”, 1.

²⁸⁵ et-Tekâsür 102/1-2.

2. KUR'AN'IN AHLÂKALGISI VE AHLÂKÎ DÖNÜŞÜM METODU

2.1. Kur'an'ın Ahlâk Algısı

Kur'an, İslam dininin temel kaynağı olarak, Müslümanların yaşamını şekillendiren, bireysel ve toplumsal davranışları yönlendiren ilâhi bir rehberdir.²⁸⁶ Ahlâkî değerlerin belirlenmesinde merkezi bir rol oynayan Kur'an, sadece inanç ve ibadet konularında değil, aynı zamanda ahlâkî prensipler bağlamında da insanın hem bireysel hem de toplumsal yaşantısını düzenleyen temel ilkeleri içermektedir.²⁸⁷ Ahlâk, Kur'an'da, bireyin içsel dünyasından başlayarak toplumsal ilişkilerine kadar uzanan geniş bir yelpazede ele alınır.²⁸⁸ Kur'an'ın sunduğu ahlâkî değerler, hem bireysel gelişim hem de toplumsal düzenin inşasında kritik bir rol oynar ve bu değerlerin derinlemesine anlaşılması, çağdaş dünyada da önemini koruyan evrensel bir ahlâk anlayışına kapı aralar.

Kur'an, ahlâkî değerlerin Allah'ın emir ve yasaklarına dayandığını,²⁸⁹ peygamberlerin örneği²⁹⁰ ve insanın fıtratı ile desteklendiğini belirtir.²⁹¹ Kur'an, iyilik ve kötülüğü tanımlarken bunları Allah'ın belirlediği ölçülere göre değerlendirir.²⁹² Ahlâkî iyilik, Allah'ın rızasını kazanma,²⁹³ adâlet,²⁹⁴ dürüstlük,²⁹⁵

²⁸⁶ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 1/229, 19/422.

²⁸⁷ en-Nahl 16/90: Bu âyet üç temel değeri emretmesi ve üç kötü davranışı yasaklaması nedeniyle, hayır ve şerri topluca ifade eden yeterli bir âyet niteliğindedir. Bu üç değer yerine getirilmesi ve üç kötü davranıştan kaçınılması, İslam ahlâkının temel direklerini oluşturmaktadır. Yazır, *Kur'an Dili*, 5/3119; Bayraklı, *Kur'an tefsiri*, 11/65.

²⁸⁸ Allah, insanlara bilmediklerini, kitabı ve hikmeti öğreten, onları tezkiye eden, ahlâkî arınmalarını sağlayan elçiler göndererek uyacakları kuralları öğretmiştir. el-Bakara 2/129, 151.

²⁸⁹ en-Nahl 16/90.

²⁹⁰ el-Mümtehine 60/4, 6; el-Ahzâb 33/21.

²⁹¹ er-Rûm 30/30. İnsan, saf ve doğruyu kabule meyillidir ve dini kabul etmeye elverişli bir fıtratta doğar. Dinin güzelliği akıllarda var olduğu için, insan fıtrat üzere bırakılırsa bu yolu sürdürür. Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 6/270.

²⁹² Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/186.

²⁹³ Allah rızası ve sevgisi birçok ayette vurgulanmaktadır. Birkaç örnek için bk. el-Bakara 2/265, 272; Âl-i İmrân 3/15, 31.

²⁹⁴ en-Nisâ 4/135; el-Mâide 5/8.

²⁹⁵ Hûd 11/112.

merhamet²⁹⁶ ve sorumluluk²⁹⁷ gibi değerler etrafında şekillenir. Kötülük ise zulüm,²⁹⁸ haksızlık,²⁹⁹ yalan,³⁰⁰ kibir³⁰¹ ve nankörlük³⁰² gibi olumsuz davranışlarla tanımlanır.

Güzel ahlâk Allah'ın ahlâkıdır. İnsan ahlâkının güzelliklerinin ortaya çıkması ve çirkinliklerinin örtülmesi, ancak Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmasıyla mümkündür. Kulun olgunluğa erişmesi, Allah'ın ahlâkını benimsemesiyle gerçekleşir. Allah, yarattıklarının kendi ahlâkına uygun olmasını arzu eder. Bu nedenle, onun ahlâkıyla ahlâklanmak esastır.³⁰³

Kur'an'ın ahlâk algısının teolojik temelleri, Allah'ın isim ve sıfatlarında derin bir şekilde köklenmiştir. Allah, Kur'an'da pek çok isimle anılmış³⁰⁴ ve bu isimlerle ona dua edilmesi teşvik edilmiştir.³⁰⁵ Bu isimler ve sıfatlar, müminlerin ahlâkî karakterlerini şekillendirmeleri gereken ilâhi nitelikler olarak kabul edilmiştir. Örneğin, Allah'ın yüce ahlâkını yansıtan “el-Alîm”,³⁰⁶ “el-Kerîm”,³⁰⁷ “el-Vedûd”,³⁰⁸ “er-Rahman”,³⁰⁹ “el-Gafur”,³¹⁰ ve “el-Hakîm”³¹¹ gibi sıfatlar, müminler için ahlâkî birer kılavuz olarak görülmüştür. Bu ilâhi sıfatlar, sadece Allah'ın mükemmel vasıflarını tanımlamakla kalmamış, aynı zamanda müminlerin bu nitelikleri kendi hayatlarına yansıtarak, bireysel ve toplumsal düzeyde ideal bir ahlâkî yaşam sürmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda, Kur'an'ın ahlâkî öğretileri, Allah'ın isim ve sıfatları aracılığıyla, müminlerin ahlâkî davranışlarının temellerini belirlemiş ve yönlendirmiştir.

²⁹⁶ el-İsrâ 17/24.

²⁹⁷ el-İsrâ 17/13; el-Enbiyâ 21/23; el-Ankebût 29/2; el-Kiyâmet 75/36.

²⁹⁸ el-Bakara 2/258.

²⁹⁹ en-Nisâ 4/29.

³⁰⁰ el-En'âm 6/93.

³⁰¹ el-İsrâ 17/37.

³⁰² el-Bakara 2/152.

³⁰³ Râzi, *el-Mefâtîh*, 9/408, 23/343; Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, 6/3550, 18/11017.

³⁰⁴ el-Haşr 59/22-24. Detaylı bilgi için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/301-305.

³⁰⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 13/281-282; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/303, 2/180; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/514-515.

³⁰⁶ en-Nisâ 4/26.

³⁰⁷ el-İnfitâr 82/6.

³⁰⁸ el-Burûc 85/14.

³⁰⁹ el-Fâtîha 1/1, 3.

³¹⁰ el-Bakara 2/199; Âl-i İmrân 3/31.

³¹¹ el-En'âm 6/83.

Kur'an, ahlâkî değerlerin bireylere nüfuz etmesini, davranışlarına yansımaları ve toplumsal hayatta etkin olmasını amaçlamıştır. Kur'an'ın ahlâk öğretileri, insanın manevi gelişimini, ruhsal olgunluğunu ve karakter inşasını hedeflemiştir. Bu bağlamda Kur'an, nefsinin kötü ahlak ve rezilliklerden temizleyenlerin kurtuluşa erebileceğini bildirmiş³¹² ve insanın nefsinin arındırması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca, Allah'ın zikri ile endişe, hüzn ve yalnızlığın giderilerek gerçek mutluluğun elde edilebileceğini bildirmiş³¹³ ve bireyin içsel barış ve huzur içinde yaşaması için rehberlik etmiştir. Nefs terbiyesi, sabır, tevâzu, şükür gibi ahlâkî erdemler, bireyin ruhsal olgunluğuna önemli katkılar sağlamıştır.

Kur'an, adâlet, eşitlik, yardımlaşma ve kardeşlik gibi ahlâkî değerlerin, toplumun sağlam temeller üzerinde oturması; dayanışmayı güçlendirmesi, toplumun huzur ve düzenin sağlanması, zayıfların korunması için vazgeçilmez olduğunu vurgular. Kur'an sadece Müslümanlar değil tüm insanlık için geçerli olan evrensel bir ahlâk algısına sahiptir. Kur'an, bireyin Allah'ın emaneti olduğu bilinciyle hareket etmeyi öğütleyerek insan haklarına değer verir ve insan onurunu yüceltir. Bu bağlamda Kur'an'ın ahlâk anlayışında önemli yer tutan adâlet, eşitlik ve özgürlük gibi evrensel değerler, Kur'an'ın insanlığa sunduğu ahlâkî mesajın temel unsurlarını oluşturur. Kur'an'ın ahlâk anlayışı, modern dünyada da geçerliliğini koruyan ve insanlığa ışık tutan evrensel değerleri barındırır.

2.1.1. Kur'an Ahlâkının Amacı ve Hedefleri

Kur'an ahlâkının amacı mevcut ahlâkî yapıyı işleyerek mükemmele doğru tedricen olgunlaştırıp geliştiren ve ideale dönüştüren, bu ahlâkî sistemi içselleştirmiş ve her yönüyle kendini geliştirmiş örnek bireyler yetiştirerek tekâmülünü gerçekleştirmiş bir toplum meydana getirmektir. Bu bağlamda, Kur'an, öğretilerinde yer alan İslâmî bilgi ve irfanla bireylerde takvâ ve sorumluluk bilinci geliştirerek kabalık, görgüsüzlük ve zorbalığa dayanan, hilmin zıttı olan cehâlet kaynaklı, nüzul döneminde câri olan câhiliye tavırlarını ortadan kaldırarak,³¹⁴ yenilenmiş ahlâka sahip bir toplum oluşturma fırsatı sunmuştur.

³¹² İbn Kesîr, *Tefsîr*, 8/412.

³¹³ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*, thk. Ali Abdu'l-Bâri 'Atıyye (Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, H 1415), 7/142.

³¹⁴ Aktaş, *Kur'an'da Cehâlet Kavramı*, 15.

İnsan, maddi ihtiyaçlarının yanı sıra iç dünyasını sağlam bir temel üzerine inşa etmek için manevi gıdaya da ihtiyaç duyar. Bu ihtiyaçlarını karşılamak için en temel kaynak, son ilâhî kitap olan Kur'an'dır. Bu kitap, içerdiği hikmet dolu mesajlarla iyilik yapanları hidayete erıştiren bir rehberdir ve Allah'tan gerçek manada sakınanları doğru yola yönlendirir.³¹⁵ Allah'ın ayetlerine iman edip Müslüman olanlar bu rehberle kulak verirken Kur'an'ın mesajını reddedenler doğru yolu bulamazlar.³¹⁶ Ancak, Allah'a yönelip ona teslim olanlar, ihsana erişir ve sağlam bir kulpa tutunurlar.³¹⁷ Dolayısıyla, Kur'an'ın yolunu takip etmek ve ondan faydalanmak isteyenler için öncelikli şart, onun prensiplerine tam bir teslimiyettir.

Kur'an'ın ana hedeflerinden biri, bireylerin kişisel gelişimini sağlayarak olgun ve sağlam karakterli, ahlâkî açıdan tam donanımlı bireyler yetiştirmektir. Ancak imandan yoksun bir ahlâkî olgunluk yeterli değildir.³¹⁸ İlâhî kaynaklardan yoksun olarak sunulan ahlâk nazariyeleri göreceli ve bireysel yaklaşımlara dayanmaktadır. Göreceli ahlâk anlayışının yerine, objektif kriterlerle standart iyi ve kötüyü belirlemek aklî bir uygulamadır. Bu bağlamda, ilâhî bir otoriteyi temsil eden Kur'an, standart iyi ve kötüyü ortaya koymuş, objektif kriterler getirerek ahlâkî sınırları belirlemiştir.

Toplumun genelinde kabul gören, yazılı olmayan ancak bireyleri bağlayan ve pratikte uygulanan kural ve alışkanlıklar, ahlâkî yansımaları temsil eder. Bireyin toplum içindeki diğer bireylerle ve çevresiyle olan etkileşimlerinde uyması gereken bu dinî veya etik normlar, ahlâkın temel yapısını oluşturur. Bireyin kendi iradesiyle sergilediği davranışlar, onun ahlâkını şekillendirir. Kur'an'ın amacı, bu davranışların güzel ahlâka dönüşmesini sağlamaktır. Bu çerçevede, Kur'an'da insanlara örnek gösterilen Hz. Peygamber'in yüce ahlâkından övgüyle bahsedilir.³¹⁹ Bu kapsamda, "üsve-i hasene" olarak müminlere rol model gösterilen Hz. Peygamber, güzel ahlâkı/mekârimu'l-ahlâk tamamlamak için gönderildiğini³²⁰ belirterek hedefini açıkça ortaya koymuştur.

³¹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/229-233; 20/124.

³¹⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 20/117; *Fîrûzâbâdî*, *Tenvîru'l-mikbas*, 343.

³¹⁷ Lokmân 31/22.

³¹⁸ Ali Turgut, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Ahlâk Esasları* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1980), 42.

³¹⁹ el-Ahzâb 33/21; el-Kalem 68/4.

³²⁰ Malik b. Enes, *Muvatta*, Tashih Eden Muhammet Fuat Abdalbâki (Beyrut: Darü İhyai't-Turasi'l-Arabiyyi, 1985), "Hüsnü'l-Huluk", 8; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Seyyid Ebu' Mu'atî en-Nûrî (Beyrut: Âlimu'l-Kitab, 1419/1998) 2/381 (8939).

Kur'an esas alınarak sosyal, ahlâkî ve dînî problemlere hakiki manada çözüm üretmek mümkündür. Kur'an ahkâmından uzaklaşmak, ahlâkî kurallarını göz ardı etmek, adâlet ve dürüstlükten de uzaklaşmak anlamına gelmektedir. Bu da günümüzde olduğu gibi pek çok problemin, sosyal felaketlerin ve afetlerin sebebidir.³²¹

Kur'an bireylerin, dolayısıyla toplumların gönülden benimseyeceği bir ahlâk sistemi getirmiştir. Bir taraftan teorik olarak ilkeler belirlerken diğer taraftan bu kuralları pratiğe dökcek güzel ahlâkıyla övdüğü ve örnek gösterdiği Hz. Peygamber de³²² bu kuralları somutlaştırmıştır. Yani Kur'an yalnızca hayali veya soyut bir proje değil, uygulanabilirliği olan ve gerçek hayatta karşılık bulan bir modeldir.³²³ Kur'an'ın yönlendirmesiyle oluşmuş toplumlarda amaç, doğru ahlâk kurallarına göre inşa edilmiş, güzel ahlâklı insanı önceleyen ve ilâhi kaynaklı güzel ahlâk üreten evrensel bir düzen kurmaktır. Bu da takvâ ruhunun içselleştirilmesi ile doğru orantılıdır. Kendi haline bırakılan insan ahlâk kurallarını ihlâl eder. Zira nefis kötülüğü emreder.³²⁴ Kişi, kendi kültürel yaşam formuna uygun, evrensel kriterleri olmayan, çıkar ve baskın güce dayalı normlar üretir. Böylece nefsânî arzulara hizmet eden ve maddi çıkarlarının peşinde koşan bencil bir bireye dönüşür.³²⁵ Kur'an, söylemden ziyade eylem üzerinde durur. Yapmayacaklarını söylemenin, başkalarına emredip kendini unutmanın³²⁶ Allah katında ağır bir suç olarak görülmesi uyarısı ile de bunu somutlaştırır. Dolayısıyla söylem-eylem tutarsızlığı, ilâhî kriterlerden yoksun, kendi arzu ve isteğine göre bir yaşam sürme ahlâkî bir yaklaşım değildir. Ahlâktan yoksun yaşam, inanç ve şekilsel ibadet ne kişiye ne de çevresine artı değer kazandırır.

İnsan davranışlarının ahlâkî yönü, kontrol edilmesi en zor olan kısımdır. Bu yüzden ahlâkî yozlaşmanın zirve yaptığı kriz dönemlerinde ilâhi tebliğ peygamberlerle yinelenmiştir. Mutlu bir birey ve toplum yaşantısının sürdürülebilmesi için ahlâkî olgunluğun sürdürülmesi gerekmektedir.³²⁷ Bugün toplumlarda yaşanan sorunların kâhîr ekseriyeti ahlâkî bunalımlardan kaynaklanmaktadır. Açlık, sefalet, israf,

³²¹ Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, 29.

³²² el-Ahzâb 33/21; el-Kalem 68/4.

³²³ Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, 207.

³²⁴ Yûsuf 12/53; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 16/142.

³²⁵ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 169.

³²⁶ Bayraklı, *Kur'an tefsiri*, 19/238-239; bk. es-Saf, 61/2-3; el-Bakara 2/44.

³²⁷ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 40.

cimrilik, bazı hastalıklar, madde bağımlılıkları, ırkçılık, sınıf ayırımı, ruhsal bunalımlar, cinnet ve intiharlar, çevre duyarsızlığı, toplum düzenini bozucu irhabî hareketler vb. hâsılı dünyanın pençesinde kıvrandığı küresel sorunların temelinde ahlâkî açıdan yoksunluk yatmaktadır ki ilâhî mesajların asıl hedefi söylemden eyleme geçerek somut adımlarla bu problemlere çözüm üretmektir.

Çağımızın en önemli problemlerinden olan bireyci, hazcı, çıkarıcı, narsist ve maddeci bir toplum, ancak Kur'an paradigmasının toplum ruhuna entegre edilmesiyle dönüşüm geçirebilir. Başta ahlâkî çöküntü olmak üzere, her alanda buhran sonlanarak ideal toplumu yakalama fırsatı doğar. Zira ahlâkî yükümlülükler bireysel olmasına rağmen sonuçları toplumsaldır. Zaten hedef de dünya ve âhiret saadeti elde edebilecek bireylerden oluşan ideal toplumlar oluşturmaktır. Bu bağlamda Kur'an ahlâkî tüm dünya hayatını kapsadığı gibi âhirette de saadete ulaştıracak ilkeleri de barındırmaktadır.

İlâhî mesajların genel hedefi bireyden başlayarak toplumsal gelişim ve dönüşümü sağlamaktır. İlâhî çağrıya kulak asmayan, gelişim göstermeyen toplumların zamanla yeryüzünden silindiği, Nûh, Lût, Âd ve Semûd kavimleri örneklerinde görülmektedir. Allah güçlü bir şekilde insanların kendi iradeleriyle peygamberler önderliğinde gelişim göstermelerini istemekte, aksi takdirde onları ortadan kaldırıp yeni nesiller getireceği konusunda ciddi uyarılarda bulunmaktadır.³²⁸ Kur'an insanlara geçmiş kavimlerin yaptıkları olumsuzluklar sonucu başlarına gelenleri ve akıbetlerini örnek göstererek ibret almalarını öğütlemektedir.³²⁹

Kur'an'ın rehberliği³³⁰ ile Allah'ın işaret ettiği fitrat³³¹ korunarak geliştirebilir ve aslî hâline tekrar dönme fırsatı yakalanabilir. Kur'an merkezli bir hareket ve rehberlikle ancak sonuca ulaşabilmek mümkündür. Hz. Peygamber arkadaşlarına, insanlardan Allah ehli, Allah'a yakın olanlar olduğundan bahsedince arkadaşları

³²⁸ İlgili âyetler için bk. et-Tevbe 9/39; Hûd 11/57; İbrâhîm 14/19-20; el-Enbiyâ 21/11; Fâtır 35/16-17; Muhammed 47/38; el-Vâkıa 56/60-61; el-İnsân 76/28.

³²⁹ el-En'âm 6/11; er-Rûm 30/62.

³³⁰ el-Bakara 2/2; Mü'min 40/54; el-Ahkâf 46/12.

³³¹ Fitrat: Kelime anlamı olarak doğa, karakter, yaratılış mizaç, tabiat vb. anlamlara gelmektedir. *“Öyleyse sen yüzünü, bir hanîf olarak dine, Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata çevir. Allah'ın yaratışında hiçbir değişme yoktur. İşte dosdoğru ve değerli din budur. Fakat insanların çoğu bilmiyorlar.”* Rum 30/30. *“Her doğan İslam fitratı üzere doğar...”* Buhârî, “Cenâiz”, 92; Ebû Davut, “Sünne”, 17; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 5/56. İlgili âyet ve hadislerden bu kavramın Allah'ı bilme ve İslam yaratılışı üzere insanların kurgulandığının kastedildiği anlaşılmaktadır.

bunların kim olduklarını sormuştur. Hz. Peygamber de; “Onlar Kur’an ehli, Allah ehli ve Allah’ın has kullarıdır.”³³² şeklinde cevap vererek Kur’an’la hemhal olmanın ve onun ahlâkıyla ahlâklanmanın önemini vurgulamıştır.

Kur’an ahlâkı ile câhiliye hayatının zıtlığı, özellikle ezilen halkın Kur’ânî harekete destek vermesinde etkili olmuştur.³³³ Kur’an’da insanı mükemmelliklere ulaştıran etken ifadeler yer almaktadır. Bu ifadelerde kendini tezkiye edip süflilikten ulvîliğe evrilerek kâmil insan olma konusunda ikna edici gerekçelerini belirten etkili bir dil kullanmıştır. Bu bağlamda Kur’an, merhamet, rahmet, yardımlaşma, kardeşlik ahde vefa, sabır, bağışlanma ve tevâzu gibi argümanları gündemde tutmuştur.³³⁴

Kur’ânî ahlâk modelinde inanç, ibadet ve ahlâk ayırımı yapılmadan bütün bu argümanlarla birlikte ahlâk içselleştirilerek sunulmuştur. Dolayısıyla atılan her adım insanı düzeltme amacı taşımaktadır. Kur’an her adımda insanın yanında ve ona yön verecek prensipler içermektedir. Bu ilkelerle hareket edip Kur’an’la hemhal olan Kur’an ehli, Allah’ın iyi kulları olma özelliğini elde ederler. Böylece sıradan insanların sergiledikleri tavırları ortaya koymaktan kaçınırlar. Kur’an ehlinin kendini düzeltmesi diğer insanlara da sirayet ederek onların da ıslah olmalarına neden olur.³³⁵ Kısaca Kur’an, insanı bilinçlendirerek, sorumluluk yükleyerek, emir, yasak ve tavsiyelerle yönlendirerek bireye kimlik ve kişilik aşılamaaktadır.

Câhiliye anlayışında olduğu gibi dünya zevklerine maddi menfaat ve hazlara dayalı bir yaşam sürmek, dünyayı araç olması gerekirken amaç haline getirecek bir yaşam tarzı ve ahlâk anlayışı, varlık derecelenmesinde en alt noktaya (esfel-i sâfilîn)³³⁶ inmek demektir. Kur’an’ın getirdiği değerleri peygamber aracılığıyla özümseyip maneviyatı, bâki ve ebedi olanı maddeye tercih edip en güzel yaratılışı koruyarak (ahsen-i takvim),³³⁷ Allah’a yakın makama ulaşmaya çalışmak, kâmil insan ahlâkını

³³² el-Hâfız Ebî Abdillâh Muhammed bin Yezid el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünen* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1975), “Mukaddime”, 16.

³³³ Watt, *Hz. Muhammed Mekke’de*, 171.

³³⁴ Heykel, *Hz. Muhammed’in Hayatı*, 599.

³³⁵ Mustafa Hocaoglu, *Kur’an’da Yolculuk Otuzuncu Cüz’ün Tefsiri* (Konya: Hüner Yayınevi, 2014), 5.

³³⁶ et-Tîn 95/5; Taberî “esfel-i sâfilîn” kavramının yorumunda ihtilaf olduğunu ve bu kavramın aşırı yaşlılık, bunaklık zamanları, cehennem, domuz suretinde kötü bir suret gibi anlamlara geldiği bilgisine yer vermektedir. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 24/508-510. İnsan, kendini en mükemmel hale getirebilecek imkânları doğru bir şekilde kullanmadığı veya kötüye kullandığı takdirde, daha aşağı seviyedeki canlılar âlemine doğru giderek alçalacaktır. Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/648.

³³⁷ et-Tîn 95/4.

elde etmek demektir.³³⁸ Bu bağlamda Kur'an'ın önerdiği yaşam felsefesi büyük bir önem taşımaktadır.

Kur'an, bir taraftan bu toplumun atalarına olan körü körüne bağılılıklarını ve önlerinde buldukları statükoyu sorgusuz kabullerini eleştirmekte; diğer taraftan da peygamber kıssalarına yer vererek toplum bağlantısını geçmişin derinliklerine kadar uzatmaktadır. Böylece kan bağına ve atalarıyla övünmeye önem veren câhiliye toplumuna, Müslümanların geçmişte derin kökleri olan asil bir topluluğun temsilcileri olduğu mesajını ileterek³³⁹ dikkatlerini çekmeyi hedeflemiştir.

Kur'an ahlâkı muhatap olduğu toplumdan hareketle mevcut durum üzerinden değerlendirmeler yaparak toplumu ahlâken olgunlaştırmayı hedefler. Bu bağlamda Kur'an'ın ahlâk sistemi, eski alışkanlıkları tamamen silip ortadan kaldırmamıştır. Eskinin bir kısmı, yeni içinde yaşamaya devam etmiştir.³⁴⁰ İnsanın, fitratı gereği temel normlarda buluşma gibi bir eğilimi söz konusudur ki hangi toplum olursa olsun bu fitrî değerlere tabîi olarak ulaşabilmektedir. Kur'an, evrensel aklın ortak değerlerine, genel vicdanî anlayışa ve fitrata uygun ahlâk algısını benimser ve öne çıkarır. Zaten insan fitratına uygun olan bu genel ahlâk anlayışı, insan aklıyla ve tecrübesiyle yoğrulurak temel değerler formatında birçok toplumda karşılık bulmaktadır. Değişmeyen, sürdürülen ve kabul gören erdemleri bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir. Câhiliye kültürü ile vahiy sürecinde Kur'an tarafından inşa edilen bu temel değerler bir sarmal oluşturur ve evrilmeye sonuçlanan bir yol izler.

Kur'an kültürüne aykırı, tevhid ilkeleriyle çelişen, sosyal dengeyi sabote eden, fitrattan uzak ve genel ahlâka aykırı nitelikteki câhiliye kültürü ve ahlâkı tamamen reddedilmiştir. Fıtrattan uzaklaşan ve yozlaşan kısımlar yeniden düzenlenmiş, Kur'an ile çelişmeyen kısımlar ise asıl amacına uygun hale getirilerek devam ettirilmiştir. Örneğin cömertlik, yardımseverlik ve konukseverlik her iki dönemde de önemsenen değerlerdir. Kâbe ile ilgili hizmetler de bu kapsamda örnek verilebilir. Câhiliyede cömertlik; asalet göstergesi, gösteriş³⁴¹ ve övünme amacıyla yapılırken israf

³³⁸ Karaman, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, 3/166.

³³⁹ Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 162.

³⁴⁰ Muhammed Âbid el-Câbiri, *Arap Aklının Oluşumu*, çev. İbrâhîm Akbaba (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 198.

³⁴¹ el-Bakara 2/264. âyetinde Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, itibar şan, şöhret ve saygınlık için malını harcayanlar gibi başa kakarak, eziyet vererek verilen sadakaların boşa çıkarılmaması konusunda müminler uyarılmaktadır. (Zemahşerî gibi bir kısım müfessirler Allah'a ve âhiret gününe

derecesine kadar iş varabiliyordu. Buna karşın Kur'an'da cimrilik de aşırı cömertlik³⁴² de yerilen davranış şekilleridir.³⁴³ Tavsiye edilen ise ne saçıp savurma ne de cimrilik; bilakis orta yol³⁴⁴ olan tutumluluk ve Allah rızasını gözeterek yapılan harcamalardır. Dolayısıyla Kur'ânî yaklaşım bu değerleri amacına uygun ve mutedil hale çevirme stratejisi gütmüştür. Nihayetinde bu kavramların ulaştırıldığı aşama olumlu dönüşümü ve ideale evrilmeyi göstermektedir.

Genel duruma bakıldığında Arap toplumu, sahip olduğu ahlâkî yapıdan, Kur'an'ın getirdiği değerlerle risâletten sonra oldukça farklılaşarak gelişmiştir.³⁴⁵ Bu dönüşümde ana etken Kitap-Sünnet eksenli olmakla birlikte yerel kültürden kısmî kesitler içeren tedricî bir değişme süreci izlenmiştir. Yâni Kur'an, Arap kültürel yapısını işleyerek, dilini kullanarak mesajını iletmıştır.³⁴⁶

Câhiliye toplumu gibi ahlâkî çöküntü içerisinde olan bir topluluğun, karanlık yaşantılarını aydınlatacak bir rehber ihtiyacı kaçınılmazdır. Özellikle bu durum, ilâhî kitap geçmişi olan toplumlarda ve onlarla irtibatlı olan kavimlerde daha belirgin bir şekilde görülmüştür. Bu manada Kur'an son i'lâmdır. Zira Kur'an'da da ifade edildiği gibi önceki elçiler³⁴⁷ ilâhî rehber gönderilmesi mesajını iletmıştır. İşaret edilen bu elçilerle yinelenen paradigma, toplumu tekrar fitrî ayarlarına döndürecek ahlâkî yapılanmayı yeniden kurgulamıştır.

Toplumlarda etkin gelenek, yerleşik normlar, örf ve adetler her ne kadar statik görünse de doğası gereği zamanla gelişerek değişim gösterirler. Değişime direnç gösteren gelenekler canlılıklarını kaybeder. Gelişim ve dönüşüm canlılık kazandırır.³⁴⁸ Bu bağlamda Kur'an, getirdiği sistemle mevcut yapıyı değiştirip dönüştürerek

inanmayanları gösteriş yapmalarından dolayı münafıklar olarak yorumlamıştır). Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/521; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn (Tefsîrü'l-Mâverdî)*, thk. Seyyid b. Abdî'l-Maksûd b. Abdurrahim (Beyrut: 1992), 1/337-339; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/312; Firûzâbâdî, *Tenvîr'ul-mikbas*, 38.

³⁴²el-İsrâ 17/29; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1//435-436; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/662; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tûnisiyye, 1984), 15/84.

³⁴³ Izutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 144.

³⁴⁴ el-Furkân 25/67.

³⁴⁵ Câbiri, *Arap Aklının Oluşumu*, 79.

³⁴⁶ Câbiri, *Arap Aklının Oluşumu*, 196. İlgili âyetler için bk. Yûsuf 12/2; eş-Şûrâ 42/7; er-Ra'd 13/37; ez-Zümer 39/28; en-Nahl 16/103; Tâhâ 20/113; Fussilet 41/3,44; ez-Zuhruf 43/2-3.

³⁴⁷ "Hani, Meryem oğlu İsa, "Ey İsrâîloğulları! Şüphesiz ben, Allah'ın size, benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek, Ahmed adında bir peygamberi müjdeleyici (olarak gönderdiği) peygamberiyim" demişti. Fakat (İsâ) onlara apaçık mucizeleri getirince, "Bu, apaçık bir sihirdir" dediler." es-Saf 61/6.

³⁴⁸ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1/65, 117.

mükemmele doğru evirme çabası gütmüştür. Böylece kendi kimliğini özümsemiş bireylerden oluşan toplum yapısını hedeflemiştir.

Câhiliye döneminin ahlâkî yapısında etkili olan -şair, kâhin, sâhir, hakemlik, otorite, liderlik, bilgi üretimi ve kaynakları gibi- toplumu yönlendiren unsurlar öne çıkmaktadır. Buna karşılık Kur'an ise Hz. Peygamber'i otorite ve itaat edilmesi gereken lider ve örnek insan prototipi³⁴⁹ olarak tanımladığı için tüm bu unsurları tek bir otorite altında toplamıştır. Yani vahiy ve vahyi pratiğe döken Peygamber artık yegâne mercidir. Bu bağlamda üçüncü bölümde Hz. Peygamber'in rol modelliğinin önemi üzerinde durulacaktır.

2.1.2. Kur'an Ahlâkının Oluşumda Etkin Unsurlar

Ahlâkî karakterin oluşumunda, Kur'an'ın öncelik verdiği argümanlar arasında akıl, irade, özgürlük, sorumluluk ve tevhid inancı bulunmaktadır. İlk olarak, akıl, insanı insan yapan ve mükellef olmasına sebep olan temel bir öncül olarak önemlidir. Akılla iyi ve kötüyü kavrayabilen insanın, bu bilinci eyleme geçirebilecek iradeye ve bu eylemleri gerçekleştirebilecek özgürlüğe sahip olması bir zorunluluktur. Bunun sonunda gerçekleştirdiği eylemlerin sorumluluğunu üstlenmesi kaçınılmazdır. Bu eylemlerinin, Allah nezdinde değerli olabilmesi için doğru bir inanç sistemine sahip olması da gerekmektedir.

2.1.2.1. Akıl ve İrade

“Akıl” (عقل) kelimesi sözlükte; “tutmak, engellemek, hapsetmek, bağlamak, alıkoymak, yasaklamak” gibi anlamlara gelmektedir. İlmi kabul etmeye hazır olan kuvvet ve bu kuvvetle elde edilen ilme akıl denir.³⁵⁰ Akıl, muhakeme yapabilen, nesneleri gerçek halleriyle anlayabilen bir cevher, bir güç olması hasebiyle iyi ve kötü olanı idrak etme, çirkini güzelden ayırma özelliğine sahiptir.³⁵¹ İnsan, bu özelliklere sahip akılla, seçebilme özgürlüğünü ve yetkinliğini kullanır ve diğer canlılardan

³⁴⁹ en-Nisâ 4/80; el-Ahzâb 33/21.

³⁵⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, 444-445.

³⁵¹ Muhammed b. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfû istilâhâtî'l-fünûn*, thk. Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 2/1201; Süleyman Hayri Bolay, “Akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/246-247.

ayrılır.³⁵² Bu bağlamda kişi ahlâkî değerleri ortaya koymada önemli bir kriter elinde bulundurmaktadır.³⁵³

Kur'an'a göre, Allah insanı en güzel şekilde yaratarak³⁵⁴ ona akıl vermiş ve bu akıllı kullanmayı pek çok kez vurgulamıştır.³⁵⁵ Aklını kullanmayanlar kör, sağır ve dilsiz olarak nitelendirilmiştir.³⁵⁶ Aklını kullanmayanların azaba maruz kalacağı, cehennemden kurtarabileceklerin de aklını kullananlar olacağı bildirilmiştir.³⁵⁷ İnsan sahip olduğu akılla değer kazanmış, ilâhî hitabın muhatabı olmuş ve bu sebeple birtakım emirlerle yükümlü tutularak sorumluluk yüklenmiştir.

Ahlâkî davranışın birinci şartı akıl olmasına rağmen yeterli değildir. Bu bağlamda muhakemesini davranışa dönüştürecek baskı ve zorlamadan uzak kendi seçiminin olması diğer bir şarttır. Kişi bir olayla karşı karşıya kaldığında yaptığı değerlendirme sonucunda iyi veya kötü, birini seçebilme gücü olması gerekir ki bu da irade ile mümkündür. İşte bu sebeple insan, akıllı kullanabilecek seçebilme yetisi olan irade ile donatılmış ve ardından dilediğini seçmede özgür bırakılmıştır.³⁵⁸ Bu bağlamda Kur'an, doğru yolu tanıtmış, doğru davranıp şükretme veya yanlış seçip nankörlük etme konusunda karar verme yetkisini özgür iradeye sahip olan insana vermiştir.³⁵⁹ Kişinin sahip olduğu bu irade ile yaptığı eylemler ahlâkî kritere tabi olur ve ahlâk açıdan değerlendirilir. Ahlâkî erdem, akıl ve iradenin beraber gerçekleştirdiği bir sonuçtur.³⁶⁰ Dolayısıyla ahlâkî erdemlerin oluşumunda başta akıl olmak üzere, irade önemli etkenlerin başında gelmektedir.

Ahlâk bakımından davranışlardan iyi ve kötü olarak söz edebilmek için hür iradenin bulunması kaçınılmazdır. Hür irade ile seçilip gerçekleştirilen istendik davranışlar değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Nitekim Kur'an öğretisi de baskı ve

³⁵² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/459.

³⁵³ İsfahânî, *el-Müfredât*, 444.

³⁵⁴ et-Tîn 95/4.

³⁵⁵ Akıl kelimesi Kur'an'da değişik formatlarda kırk dokuz âyette geçmektedir. Bu âyetlerde biri mazi olmak üzere akıllı kullanarak doğru düşünme anlamında müzari kalıbında kullanılmıştır. İlgili âyet versiyonları için bk. Muhammed Fuad Abdülbâki, *Mu'cemu'l-mufehres li elfazi'l-Kur'an* (İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1982), 468-469.

³⁵⁶ el-Bakara 2/171.

³⁵⁷ Yûnus 10/100; el-Mülk 67/10.

³⁵⁸ el-Bakara 2/256; el-Kehf 18/29; ez-Zümer 39/59; el-Müzzemmil 73/19.

³⁵⁹ el-İnsân 76/3.

³⁶⁰ Ahmet Kamil Cihan vd. *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 61.

zorlama ile mesajlarını kabul ettirmeye yönelik bir disiplin değildir.³⁶¹ Aksine hür irade ve gönül rızasına dayalı tebliğ ve telkin yolu ile insanlara ulaştırılan bir öğretilerdir.³⁶² Toplumu oluşturan bireyler, iradeli bir hareketle kendi içerisinde değişimi gerçekleştirir. Böylece değişim içten başlar. Peygamberler tebliğ ile insanları uyarak iradelerini harekete geçirmeye çalışmıştır. Zira bir toplum hem menfi hem de müspet manada kendini değiştirmedikçe Allah onları değiştirmez.³⁶³ Yani değişim için aktif bir çaba göstermeyen toplumlar dönüştürülmez. Bu ilke, yalan sözlerden, şair-kâhin, mecnun sözlerinden, şeytan vesvesesinden ve hırs ürünü sözlerden âri olan; her türlü iddiayı ve iftirayı net ve kesin ifadelerle reddeden³⁶⁴ Kur'an'da vurgulanan bir öğretilerdir.

Sünnetullah gereği geçmiş toplumlar da peygamberleriyle birlikte çeşitli imtihanlara tabi tutulmuş ve bu süreçte iman iddialarının samimiyeti test edilmiştir. Bu topluluklar, ciddi yokluk ve sıkıntılar yaşamış; öyle ki Allah'ın yardımı ne zaman gelecek diye yalvaracak duruma gelmişlerdir. Nihayetinde Allah'ın yardımı onlara ulaşmıştır. Allah, kanunlarında herhangi bir değişiklik olmadığını bildirmektedir.³⁶⁵ Dolayısıyla cennete gidebilmek için müminlerin de benzer sınamalardan geçmesi gerekmektedir.³⁶⁶ Bu bağlamda, müminlerin sağlam bir irade, kararlı ve sabırlı bir kişilik sergileme yeteneği göstermeleri ve erdemli davranışlar sergilemeleri, onların en önemli özelliklerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

2.1.2.2. Özgürlük ve Sorumluluk

Yaratılış itibarıyla özgür irâdeye ve ahlâkî potansiyele sahip bir varlık olan insan,³⁶⁷ Kur'ânî bakış açısıyla yönlendirilmesine rağmen inanıp inanmama, şükretme veya nankörlük etme hususunda³⁶⁸ özgür bırakılarak kendi seçimini yapma imkânına

³⁶¹ el-Bakara 2/256; Yûnus 10/99; en-Nahl 16/82; Sâd 38/87; et-Tegâbün 64/12.

³⁶² Muhammed Abdullah Draz, *Kur'an Ahlâkı*, çev. Emrullah Yüksel-Ünver Günay (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002), 207.

³⁶³ er-Ra'd 13/11. Ayrıca bk. el-Enfâl 8/53.

³⁶⁴ İlgili âyetler için bk. el-A'râf 7/184, 203; Yûnus 10/15, 37-38; Hûd 11/13, 35; Yûnus 12/111; en-Nahl 16/101; el-Enbiyâ 21/5; Mü'min 23/70; el-Furkân 25/4; eş-Şuarâ 26/210, 224; es-Secde 32/3; Sebe' 34/8, 43, 46; Yâsîn 36/69; es-Sâffât 37/36; eş-Şûrâ 42/24; ed-Duhân 44/14; el-Ahkâf 46/8; et-Tûr 52/29-30, 33; el-Kalem 68/2, 51; el-Hâkka 69/41-42, 44; et-Tekvîr 81/22, 25.

³⁶⁵ el-İsrâ 17/77.

³⁶⁶ el-Bakara 2/214; Semerkandî, *Bahrü'l-'ulûm*, 1/167.

³⁶⁷ Sami Şekeroğlu, *Mâtürîdî'de Ahlâk* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 154,156.

³⁶⁸ el-Bakara 2/256; el-Kehf 18/29; el-İnsân 76/3.

sahip olmuştur. Birey, iman bakımından olduğu gibi ahlâkî açıdan da eylemlerinde aynı özgürlüğe sahiptir. Bir eylemin ahlâkîliği sorgulanıp değerlendirilebilmesi için bu eylemin baskı ve tehdit altında işlenmemesi, kişinin özgür iradesi ile kendiliğinden fiilini gerçekleştirmesi gerekir. Bu kapsamda Kur'an'da insanın özgürlük alanı içine giren eylemlerinden sorumlu olacağı vurgulanmıştır.³⁶⁹

İnsanın yaratılış gayesi, eylemlerinden sınanmasıdır. Bu bağlamda, Allah ölümü ve hayatı kimin daha güzel iş yapacağını, kimin asi, kimin daha itaatkâr ve Allah'ın rızasını kazanmaya daha istekli olduğunu denemek için yarattığını bildirmiştir.³⁷⁰ Dolayısıyla, birey özgür iradesi ile gerçekleştirdiği eylemlerinin sonuçlarından sorumludur ve hesaba çekilecektir.³⁷¹ Bu eylemlerin sosyal, çevresel, dünyevî ve uhrevî boyutlarda sonuçları olacaktır. Bu nedenle, insan başıboş bırakılmamıştır ve sorumlulukla yükümlendirilmiştir.³⁷² Kişinin kendini düzeltme ve geliştirme yükümlülüğü bulunmaktadır.³⁷³

İnsanı gözetim altında tutan³⁷⁴ yaratıcısı olan Allah, ona şah damarından daha yakındır.³⁷⁵ Allah, insanın nefsinin ona ne fısıldadığından haberdardır.³⁷⁶ Kur'an'da, kulların yaptıklarının Allah tarafından gözetlendiği ve melekleri aracılığıyla kayıt altına alındığı ifade edilmektedir.³⁷⁷ Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Allah insana özgür iradesiyle hareket edebilme yetisi vermekle birlikte eylemlerinden de sorumlu tutmuştur.

Ahlâkî sorumluluk, diğer sorumluluk türlerinden çok daha etkilidir. Zira hukukî bir ihlalde delil gerekmesine rağmen ahlâkî eylemlerde vicdan devreye girmektedir. Kur'an paradigması ile yetiştirilen bir toplum, bu duyarlılığı ve erdemi kazanma imkânına sahip olmuştur. Kur'an ahlâkının hedefi olgun, erdemli ve sorumluluğunun farkında olan kâmil bireyler yetiştirmektir. Kur'an'da bu hedefe ulaştıracak yönlendirme, söylem, eylem ve etkinlikler her adımda kendini göstermektedir.

³⁶⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/303, 2/719.

³⁷⁰ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 10/394; Râzi, *el-Mefâtiḥ*, 30/580.

³⁷¹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 18/425.

³⁷² el-Enbiyâ 21/23; el-Ankebût 29/2; el-Kıyâmet 75/36.

³⁷³ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 11/138.

³⁷⁴ el-Fecr 89/14.

³⁷⁵ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 22/341-342.

³⁷⁶ Kâf 50/16.

³⁷⁷ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 7/398; 8/344.

2.1.3. Ahlâkî Oluşumda İman ve Tevhid İnancının Etkisi

İlk insanla başlayarak, toplumu yönlendirecek peygamberler ve ilâhi kitaplar gönderen yüce yaratıcı, öncelikli olarak doğru Allah inancı olan evrensel tevhid ilkesini yerleştirmeyi hedeflemiştir. Peygamberlerin son halkası olarak gönderilen Hz. Muhammed'in de temel hedefi, var olan çarpık Allah inancını doğru temeller üzerine oturtmak olmuştur. Tevhid motifi temele yerleştirilerek değerler bu temel üzerine inşa edilmiştir.³⁷⁸ Allah'tan başka varlıkların otoritesini ve ilâhlık algısını reddeden, ondan başkasına itaati reddederek ona teslim olur. Nefsani ve süflî arzularının esaretinden kurtarır. Böylece sağlam bir karakter kazanarak kişiliğini ulvî değerler üzerine yerleştirir.³⁷⁹

Tevhid merkezli Allah inancı, Allah-insan, insan-insan ve insan-tabiat ilişkilerinde insanı bilinçli hareket etmeye götürür. Yani tevhid inancı insanın Allah hakkında şuurlu ve saygılı davranmasını, aynı zamanda onun etkinlik alanlarını da dikkate alarak şuurlu hareket etmesini sağlar. İnsana ve çevreye karşı bu duyarlı ve bilinçli hareket de hedeflenen takvâ erdeminin gerçekleşmesi demektir.³⁸⁰

2.1.3.1. İman ve Tevhid

Ahlâkî evrilmede başlıca unsur imandır. İman, Kur'ânî bakış açısıyla oluşturulan paradigmanın zirvesinde yer alır. Bu zirveden başlayarak, hayatın her alanında imanın izleri ve etkileri görülür. İman, ahlâkî yaşama, ibadetlere, sosyal ve bireysel hayata, kısacası yaşamın her zerresine sirayet ederek, yaşam tarzını ve ahlâkî algıyı şekillendirir.

İnsanlık tarihini inançlar şekillendirmiştir. İnsan davranışlarında ve bu davranışların oluşumunda en etkili unsurların başında inanç gelmektedir. Ahlâkî tutum ve davranışların temelinde de inanç veya inançsızlıktan kaynaklanan iman ve küfür gibi birbirine zıt iki dînî-ahlâkî değer bulunmaktadır. Allah'ın birliği, âhiret ve nübüvvet, iman ve inkâr konularının başında gelmektedir. Bu perspektif, baştan sona Kur'an'ın hemen hemen her pasajında, her cümlesinde kendini hissettirmektedir.

³⁷⁸ Önkal, *Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu*, 58.

³⁷⁹ Derveze, *et-Tefsîrû'l hadîs*, 1/386.

³⁸⁰ Namık Kemal Okumuş, *Tahrîf edilen Hakikat* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2016), 22-23.

Kur'an'ın kullandığı diğer tüm ahlâkî terminoloji bu temel kavramlar etrafında dönüp dolaşmaktadır.³⁸¹

Kur'an'da Allah'ın varlığı ve birliği ile başlayan iman esasları, peygamberlere iman, melek ve kitaplara iman, yeniden dirilişe ve âhirete iman ile devam etmektedir.³⁸² Kur'an'ın dünya görüşü Allah merkezlidir. İnsan, Allah'a karşı yükümlülükler taşımaktadır. Bir ve tek olan, eşi, benzeri ortağı ve arkadaşı bulunmayan, hiçbir şeye muhtaç olmayan, çocuk edinmemiş ve kendisi de doğmamış, yemeyen, içmeyen ve yardımcısı bulunmayan³⁸³ aşkın bir varlık olan, mutlak yaratıcı Allah, insana ahlâkî ve siyasi emirler veren ahlâkî bir fâildir.³⁸⁴ Allah, insanı gözetip murakabe etmektedir.³⁸⁵ Bu bilince sahip olan, içinden geçirdiklerinin dahi bildiğinin farkında olan ve Allah'tan sakınması gerektiğini bilen insan, ölçülü hareket eder, azgınlıktan ve taşkınlıktan uzak durur ve kendi kemâlâtını gerçekleştirir.

Dine dayanmayan ahlâk, bireysel çıkarları esas alır. Tevhid inancına dayalı Kur'an ahlâkı ise bireylere değer verirken³⁸⁶ aynı zamanda birlikte “iyiliği emretme kötülükten sakındırma”³⁸⁷ prensibiyle tüm toplumu kötülüklerden arındırmayı hedefler. Bu anlayış, “Kötülükle savaş.” ilkesiyle yol almaktadır.³⁸⁸

³⁸¹ Ömer Özsoy - İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2016), 91.

³⁸² “Ey iman edenler! Allah'a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr ederse, derin bir sapıklığa düşmüş olur.” en-Nisâ 4/136. Ayrıca bk. el-Bakara 2/285,62; Âl-i İmrân 3/84; en-Nisâ 4/150, 151, 170; el-Hadîd 57/28, 8; et-Tegâbun 64/8; el-Mâide 5/162.

³⁸³ el-İhlâs 112/1-4; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm İtfıyyîş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964), 20/244-251; Semerkandî, *Bahrü'l-'ulûm*, 3/608.

³⁸⁴ Özsoy - Güler, *Konularına Göre Kur'an*, 91.

³⁸⁵ eş-Şuarâ 26/ 218-219; el-Hadîd 57/4; el-Kıyâmet 75/36; el-Fecr 89/14.

³⁸⁶ Allah, insanı akıl, duyu organları ve anlama yeteneğiyle donatarak ona ikramda bulunduğunu, diğer varlıklardan farklı ve en güzel şekilde yarattığını bildirerek insanın şerefini vurgulamaktadır. el-İsrâ 17/70; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 5/95.

³⁸⁷ Âl-i İmrân 3/110.

³⁸⁸ İsmail Karaçam, *Sonsuz Mûcize Kur'an* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1987), 63-64.

Kur'an, indirildiği müşrik topluma,³⁸⁹ önceki peygamberlerin getirdiği kitaplarda olduğu gibi³⁹⁰ en temel öğretisi olan Allah'ın birliğini yani tevhit öğretisini sunmuştur. Hz. Peygamber, özellikle müşrik Arapların kutsal saydıkları ve kırmızı çizgi olarak gördükleri putlara karşı çıkararak bu inançlarının yerine tek Allah inancını yerleştirmek için mücadele etmiştir.

Ahlâkî dönüşümün izleri, câhiliye dönemi ile vahiy dönemi kavramlarının kullanımında görülebilir; bu bağlamda, bu dönüşüm en etkili bir biçimde Allah kavramında kendini göstermektedir. Kur'an Allah kavramını câhiliye dönemindeki şirk anlayışından arındırarak tevhid prensibine odaklamıştır. Kur'an'ın hemen hemen her cümlesi Allah kelimesi etrafında şekillenmiş, her âyeti Allah'a yönlendirilmiş bir mesaj taşımaktadır.³⁹¹ Tüm kavramlar, Allah kavramının kapsayıcılığı ve etkisi altında oluşmuştur.

Bakara sûresi 255. âyette,³⁹² Allah'ın vahdaniyeti, yani kendinden başka ilâh olmadığı; diri ve zâtı ile kâim olduğu; uyku ve sayıklama gibi beşerî sıfatlardan uzak olduğu; evrenin onun tasarrufunda bulunduğu; izni olmadan kimsenin şefaati edemeyeceği; bilgisinin her şeyi kuşattığı; göklere, yere ve kâinatta her şeye hükmettiği ve azametinin çok yüce olduğu bildirilerek tevhid inancının ilkeleri açık bir şekilde vurgulanmıştır.³⁹³ Böylece, Allah'tan başkasına ibadet edilmemesi gerektiği emredilmiş³⁹⁴ ve Allah tasavvuru ile ilgili net bir çerçeve çizilmiştir.

³⁸⁹ Müşrik bir toplum olan câhiliyenin Allah'ın varlığını kabul ettikleri Kur'an'da "De ki: Biliyorsanız söyleyin, bu dünya ve onda bulunanlar kime aittir? Allah'a diyecekler. "O halde düşünmez misiniz?" de. Peki, yedi göğün rabbi, yüce arşın rabbi kimdir? diye sor. Bunlar Allah'ın, diyecekler. "O halde Allah'a saygınız yok mu?" de. Biliyorsanız söyleyin, bütünüyle varlığın yönetimi elinde olan, kendisi her şeyi koruyup kollayan, fakat kendisi korunmaya muhtaç olmayan kimdir?" de. Yönetim Allah'ın" diyecekler. "O zaman nasıl olup da böyle büyülenmiş gibi davranıyorsunuz?" de. Doğrusu biz onlara hakkı bildirdik, onlar ise kesinlikle yalancılardır" (el-Mü'minûn 23/84-89; ayrıca bk. Lokmân 31/25; ez-Zümer 39/38; ez-Zuhruf 43/9; el-Ankebût 29/61) âyetiyle ifade edilmesine rağmen; "Allah'ı bırakıp, kendilerine ne zarar, ne de fayda verebilecek şeylere tapıyorlar ve "İşte bunlar Allah katında bizim şefaatçılarımızdır" diyorlar. De ki: "Siz, Allah'a göklerde ve yerde onun bilmediği bir şeyi mi haber veriyorsunuz! O, onların ortak koştukları şeylerden uzaktır, yücedir." (Yûnus 10/18) âyetinde de şirk koştukları ifade edilmektedir.

³⁹⁰ eș-Şuarâ 26/196; Taberî, Kur'an'ın daha önce gelen ilâhî kitaplarda zikredilip ondan haber verildiği yorumunda bulunmaktadır. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 19/397.

³⁹¹ Murat Sülün, *Kur'an Kılavuzu Mutlak Gerçeğin Sesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 211.

³⁹² Bakara sûresinin 255. âyeti, hadis ve tefsir kaynaklarında "âyetü'l-kürsî" olarak adlandırılmaktadır; Buhârî, "Vekâlet", 10; Müslim, "Kitabu'l-Misafirîn", 44; Râzî, *el-Mefâtih*, 7/5; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/673-674.

³⁹³ el-Bakara 2/255.

³⁹⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/386.

Kur'an mücadelesinin ana bölümü hem Mekke'de hem de Medine'de özellikle Mekke döneminde tevhid inancı eksensli ahlâkî kazanımları yerleştirme mücadelesi ile geçmiştir. Tek olan Allah'a itaat ve teslimiyet, imanın ve kulluğun ön kabulüdür. Câhiliye toplumunun algısında ise, teslimiyete meyilli ve tevâzulu kimseler hakir ve zayıf olarak nitelendirilmiştir. Kur'ânî bakış açısında bu kullanımlar tam tersi anlam kazanmıştır. Aynı şekilde câhiliye döneminde itaatsizlik ve kabadayılık asalet göstergesi olarak kullanılmakta iken, bu davranışlar Kur'an'ın olumsuz karşıladığı karakterlerin özellikleri olarak tanımlanmıştır.³⁹⁵

Kur'ânî yaklaşım, zaman zaman yeni Müslümanlarda gün yüzüne çıkan câhiliye döneminden kalma tevhid inancını zedeleyici tutumlara asla taviz vermemiştir. Böyle bir durum Hz. Peygamber'in oğlu İbrâhîm vefat ettiğinde, ashabın güneş tutulmasının bu yüzden olduğu düşüncesine kapılması olayında gözlemlenmiştir.³⁹⁶ Hz. Peygamber duruma hemen müdahale ederek insanların doğumu veya ölümü üzerine güneş tutulmasının olamayacağını ve bu durumun Allah'ın âyetlerinden bir âyet olduğunu ifade etmiştir.³⁹⁷ Toplumların inanç biçimleri her türlü yaşamlarında başrol oynadığı gibi ahlâk algılarının da ana kaynağıdır. Dolayısıyla tevhid inancı Kur'an ahlâkının çatısını oluşturmaktadır.

Tevhid inancını benimseyip Allah'ın iradesine teslim olan birey muhsin/güzel davranış sahibidir.³⁹⁸ Teslimiyet anlamı içeren İslam adını bizzat Allah'ın kendi dinine vermiş olması³⁹⁹ itaat ve tevâzu gibi güzel ahlâk çağrışımını yansıtmaktadır.

2.1.3.2 Allah'ın İsim ve Sıfatları Vurgusunun Mümin Karakterine

Yansıması

Bireyin ahlâkî, sosyal ve dini yaşamında doğru bir Allah tasavvuru oldukça önemli bir etkiye sahiptir. Kur'an'ın Allah tasavvurunda vurgulanan isim ve sıfatlar, mümin düşüncesini şekillendirme açısından etkin unsurlar olarak öne çıkar. Zira birey, inandığı Yaratıcısının yüce vasıflarını tanıyarak içselleştirmeye çalışır, onun tecellisinden etkilenir ve onun rızasını kazanmayı hedefler.

³⁹⁵ Kur'an'da itaatsizlik ve isyanın doğru yoldan uzaklaştırarak ebedi cehenneme girmeye neden olduğu belirtilmektedir. en-Nisâ 4/14; el-Ahzâb 33/36; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 8/245; 20/271.

³⁹⁶ İhsan Arslan, *İslâm'da Eleştiri Kültürü* (İstanbul: Metamorfoz Yayıncılık, 2016), 176.

³⁹⁷ Buhârî, "Kusûf", 1; Müslim, "Kusûf", 1.

³⁹⁸ el-Bakara 2/12.

³⁹⁹ Âl-i İmrân 3/19, 85; el-Mâide 5/3.

Kur'an'da, kâinata hükmeden, her an yeni bir işle meşgul olan⁴⁰⁰ ve insanı sürekli kontrol eden, amellerini gözetleyen bir yaratıcı⁴⁰¹ algısı bireyi yönlendiren önemli bir unsurdur. Allah'ı, âlemden ve insandan uzaklaştıran bir aşkınlık anlayışı deist bir yaklaşım yansıtır ve Kur'an'ın Allah tasavvuruna aykırıdır. Kur'an, Allah, âlem ve insan ilişkilerini sürekli vurgulayarak, bu bağları koparmamak veya zayıflatmamak üzerine bir anlayış sunar. Bu bağlamda, Kur'an'a uygun bir Allah tasavvuruna sahip olan birey, bu inancın etkisini tüm yaşamsal faaliyetlerinde hissederek güçlü bir otokontrol sağlar. Kur'an'a göre Allah, ilmi, hikmeti, lütfu ve yaratıcı faaliyeti ile her an âleme müdahale eden etkin ve yüce bir varlıktır.⁴⁰²

Kelamcılar, Allah'ın sıfatlarını selbî, zâtî ve subûtî gibi farklı kategorilere ayırmaktadır.⁴⁰³ Ancak buradaki amaç, teknik detaylara girmek değil; öncelikle, Kur'an'da öne çıkan Allah'ın sıfatlarını ve “esmâ-i hüsnâ”⁴⁰⁴ olarak bilinen güzel isimlerini ele alarak, onun zatının mükemmelliğinden yola çıkarak, müminlerin ahlâkî davranışlarını yönlendirme ve motive etme potansiyellerini incelemek olduğundan sıfatların teknik detayı ele alınmamıştır.

Kur'an'a göre Allah, yerlerin, göklerin ve âlemlerin ilâhıdır.⁴⁰⁵ Yerlerin ve göklerin hazineleri⁴⁰⁶ ve mülkiyeti ona aittir.⁴⁰⁷ Kişiye şah damarından,⁴⁰⁸ hatta kendi ile kalbi arasına girecek kadar yakındır.⁴⁰⁹ O, göklerin ve yerin nuru,⁴¹⁰ dilediğini yapan⁴¹¹ ve her an yeni bir işte olandır.⁴¹² Bu tasavvur, Allah'ı insanların algılayabileceği sıfatlarla tanıtarak bireylerin onu doğru bir şekilde anlamalarını

⁴⁰⁰ Rahmân 55/29.

⁴⁰¹ el-Fecr 89/14.

⁴⁰² Hüsameddin Erdem, “Deizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/109-111.

⁴⁰³ Detaylı bilgi için bk. Muhammed Eman b. Ali el-Câmî, *Sıfâtü'l-ilâhiyye fi'l-kitab ve's-sünneti'n-nebeviyye fi zav'i'l-isbât ve't-tenzih* (Medine: Metâbi'u Câmî'ati'l-İslâmiyye, H1408), 199-224.

⁴⁰⁴ el-A'râf 7/180; Tâhâ 20/8.

⁴⁰⁵ ez-Zuhruf 43/84. Ayrıca ilgili âyetler için bk. el-Fâtiha 1/2; el-Bakara 2/131; el-En'âm 6/45,162; eş-Şuarâ 26/ 109, 127, 164, 180, 192.

⁴⁰⁶ el-Münâfikûn 63/7.

⁴⁰⁷ et-Tevbe 9/116.

⁴⁰⁸ Kâf 50/16; Allah ilmiyle insana yakındır, ona dair hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/383.

⁴⁰⁹ el-Enfâl 8/24; Katâde (ö. 117/735) bu âyeti Kâf sûresi 16. âyetle irtibatlandırmaktadır. İbn Kesîr, *Tefsîr*, 4/35.

⁴¹⁰ en-Nûr 24/35.

⁴¹¹ el-Burûc 85/16.

⁴¹² er-Rahmân 55/29.

sağlar. Dolayısıyla, ahlâkî yaşam açısından Kur'an anlatımına uygun doğru bir Allah tasavvuru birey ve dolayısıyla toplum için son derece önemlidir. Aşırı derecede aşkınlaştırılmış bir Allah tasavvuru, bireyin düşünsel ve duygusal yaşam dünyasını zorlayarak zayıflatır.⁴¹³ Bu nedenle Kur'an'da Allah, insanların algılayabileceği sıfatları ile tanıtılmıştır. Yerlerin ve göklerin tek ilâhî ve sahibi,⁴¹⁴ aynı zamanda insana da şah damarından daha yakın olan⁴¹⁵ Allah'ı bu sıfatlarla doğru bir şekilde tasavvur eden birey, kendine daha sağlam bir ahlâkî yaşam tarzı geliştirme imkânı bulur. Kur'an'ın bu kapsamlı Allah tasavvuru, bireyin içsel dönüşümünü destekleyerek, toplumsal düzeyde kalıcı ve olumlu değişimleri sağlar.

Yaratıcı, güç ve kudret sahibi, dilediğini yapan, çok seven, bağışlayan, insanın iç dünyasını en ince detayına kadar bilen ve sağına soluna yerleştirdiği kaydedicilerle murakabe eden bir Allah tasavvuru,⁴¹⁶ bireyin kontrollü hareketini sağlar. Ölümü ve hayatı, dünya ve âhireti imtihan için yaratan,⁴¹⁷ isyankârları azaba uğratıp müttakileri rahmetle kuşatan, öldüren-diriltten, geçmiş ve geleceklerini bilen⁴¹⁸ yaratıcı algısı, kişiyi derin tefekküre sevk eder. Üstün, merhametli, yedirip içiren, hastalara şifa veren, lütfkâr ve gizli-açık gönüllerde olanı bilen⁴¹⁹ bir Rabbin olduğunu bilmek güçlü karakterler üretir. Allah, tüm günahları bağışlayandır, dolayısıyla mümin onun rahmetinden asla ümit kesmez.⁴²⁰ Bu bilgi, bireye her durumda umudunu koruyarak ve kendini sürekli olarak düzeltmeye çalışarak yaşamını sürdürme motivasyonu sağlar.

Kur'an'a göre Allah, gözlerin ve gönüllerin gizlediğini, açığa vurulan veya gizlenen sözleri ve kalpten geçenleri bilir.⁴²¹ O, işiten ve bilendir, hakka göre hüküm verir; tapılan diğer varlıklarsa hiçbir şekilde hüküm veremez.⁴²² O, ilk ve son, açık ve

⁴¹³ Özsoy - Güler, *Konularına Göre Kur'an*, 171.

⁴¹⁴ ez-Zühurf 43/84; ez-Zâriyât 51/23; el-Câsiye 45/36; es-Sâffât 37/5.

⁴¹⁵ Kâf 50/16.

⁴¹⁶ el-Burûc 85/14, 16; Kâf 50/16-18.

⁴¹⁷ el-Mülk 67/2.

⁴¹⁸ el-Burûc 85/13; er-Rûm 30/27,40; en-Necm 53/44, el-A'râf 7/156; Yâsîn 36/12; Fâtır 35/38; Tâhâ 20/110.

⁴¹⁹ eş-Şuarâ 26/79-80; en-Neml 27/ 73-74.

⁴²⁰ Yûnus 10/107, 44; ez-Zümer 39/53.

⁴²¹ Âl-i İmrân 3/5, 29; Mü'min 40/19; el-Mülk 67/13.

⁴²² el-Mü'min 40/20.

gizli her şeyi bilendir.⁴²³ Her şey fani iken O, bâkidir.⁴²⁴ Bu algı, kişiyi doğru Allah inancına, doğru davranışa ve gerçek sığınılacak mercie götürür.

Kur'an'da, Allah'ın tek ilâh olduğu vurgulanarak en güzel isimlerin ona ait olduğu belirtilmektedir. Kur'an müminlere, Allah'a dua ederken bu isimlerle seslenmelerini⁴²⁵ ve bu isimlerin anlamlarından esinlenerek bir nevi yaşamlarını şekillendirmelerini öğütlemektedir. Kur'an'da Allah'ın adı ulvî, azamet ve ikram sahibi olarak tasvir edilir ve onun adının tesbih edilmesi emredilir.⁴²⁶ Bu emir, müminlere sahipsiz olmadıklarını hissettirerek, depresif eğilimlerini rehabilite eder ve olgun tavırlar sergilemelerine ilham verir.

Kur'an'da yaratıcının belirgin vasıfları müminlere tanıtılarak müminlerin zihinlerinde âyetlerden ilham alacağı bir profil oluşturulmaktadır. Bu vasıflar arasında Allah'ın birliği,⁴²⁷ gaybı bilmesi,⁴²⁸ merhametli ve bağışlayıcı olması,⁴²⁹ mülkün gerçek sahibi olması,⁴³⁰ barış ve esenlik kaynağı olması,⁴³¹ barış yurduna⁴³² ve barışa çağırması,⁴³³ gözetip koruyucu ve güvenlik sağlayıcı olması, kudret sahibi, ıslah edici, dilediğini yaptıran, azamet sahibi, yaratan ve hüküm ve hikmet sahibi olma⁴³⁴ özellikleri öne çıkarılmaktadır. Bu bağlamda, Allah'ın vasıflarını tanıyıp özümseyen müminler, onun kulları olarak vakar ve tevâzu ile yürüyen, câhillerin laf atmasına karşılık vermeyen, “selam” diyerek geçen⁴³⁵ olgun tavırlarıyla üstün bir ahlâkî duruş sergilemektedirler.

⁴²³ el-Hadîd 57/3.

⁴²⁴ er-Rahmân 55/26.

⁴²⁵ el-A'râf 7/180.

⁴²⁶ el-A'lâ 87/1; el-Hicr 15/98; el-Vâkıa 56/96; er-Rahmân 55/78.

⁴²⁷ el-İhlâs 112/1.

⁴²⁸ el-En'âm 6/59; Hûd 11/123.

⁴²⁹ el-Fâtîha 1/3; el-Bakara 2/199; en-Nisâ 4/106.

⁴³⁰ Âl-i İmrân 3/26.

⁴³¹ el-En'âm 6/127.

⁴³² Yûnus 10/25.

⁴³³ el-Bakara 2/208. âyette geçen “silm” kelimesi İslam olarak yorumlanmıştır Allah insanları İslam'a, doğru yola, esenliğe ve cennete çağırmaktadır. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/257; 12/114; 15/59.

⁴³⁴ el-Haşr 59/22-24.

⁴³⁵ el-Furkân 25/63.

2.1.3.3. İman-Ahlâk Etkileşimi

Kur'an'ın ele aldığı konuları bir piramit olarak düşündüğümüzde, bu piramidin en geniş tabanını, doğru inançlı, sağlam karakterli ve güzel ahlâklı bireyler yetiştirmeye yönelik âyetlerin oluşturduğunu görmekteyiz.⁴³⁶ Başta Hucurât sûresi olmak üzere, ahlâkî yönlendirmeler çeşitli sûrelere serpiştirilmiş şekilde yoğun bir biçimde telkin edilmekte ve nihaî olarak takvâyâ ulaşmak hedeflenmektedir. Bu yönlendirmelerle, kalbî ve ruhî ârızaların terbiye edilerek denge sağlanması amaçlanmaktadır.

İman, güzel ahlâkî doğurma potansiyeline sahiptir. İmandan yoksun ahlâk, Allah katında bir değer taşımamaktadır. Nitekim ahlâkî kimliğine ve Hz. Peygamber'i koruyup gözetmesi, desteklemesi ve yardım etmesine rağmen, amcası Ebû Talib, vefatı esnasında Hz. Peygamber'in davetini reddederek⁴³⁷ imandan yoksun bir şekilde hayatını kaybettiği için Kur'an açısından bir değer taşımamaktadır. Zira müşrikler Kur'ânî bakış açısıyla kirlenmiş olarak⁴³⁸ nitelendirilmektedirler.

Mekkeli müşriklerin sık sık Kur'an âyetleriyle karşılaşması, bilinçaltlarına İslâmî bilgilerin yerleşmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, müşriklerden birinin Peygamber'den koruma istemesi durumunda, Peygamber'in onları koruması ve Allah'ın kelimasını duymalarını sağlaması tavsiyesi,⁴³⁹ önemli bir yönlendirmedir. Peygamber'in okuduğu âyetler onları bu yeni sistemin bilgileriyle doldurmuştur. Mekke'nin fethiyle İslam'ı benimseyenlerin sayısının artması, bu düşüncüyü güçlendirmiştir. Bu durum, âyetlerin negatif eğitimi veya yaşanan ortamdan etkilenme olarak yorumlanabilir. Yani, insanlar âyetleri kabul etmese bile sürekli olarak bunlar hakkında konuşulması ve gündemde tutulması, zamanla bu inancın yayılmasını sağlamıştır;⁴⁴⁰ bu birikimin sonucunda ise adeta bir inanç patlaması yaşanmıştır.⁴⁴¹

Toplumun evrilmesinde sabır ve tedricî hareketle adım adım değişme ve olgunlaşma önemli bir yöntem olarak kullanılmıştır. Değişim, istendik bir hareketle

⁴³⁶ Sülün, *Kur'an Kılavuzu*, 203.

⁴³⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 19/598; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/422; Râzî *el-Mefâtîh*, 25/5; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 4/181.

⁴³⁸ et-Tevbe 9/28.

⁴³⁹ et-Tevbe 9/6.

⁴⁴⁰ Daryal, *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açısından Tahlili*, 257.

⁴⁴¹ Mekke'nin fethinden önce insanlar birer birer Müslüman olurken fetihten sonra grup grup, kabile kabile Müslüman oldu. en-Nasr 110/2; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 5/531.

meydana geldiği için, kişi bu konuda güdülenerek gerekli etkenler oluşturulmaya çalışılmıştır. Zira bir toplum kendini değiştirme çabası içerisine girip gayret göstermezse, Allah'ın onları değiştirmeyeceğini bildirdiği unutulmamalıdır.⁴⁴² Ahlâkî değişim, böylece zorla ve baskıyla yapılan bir eylem olmaktan çıkarak içsel bir davranış olarak bireyde kalıcı hale gelir ve anlamlı bir değer kazanır. Allah'a imanla başlayan içsel hareket, dönüşüm ve gelişimi doğal bir süreç olarak sonuçlandırır. Bunun aksine, dışsal baskı ve zorlama ise olumsuz sonuçlar doğurur. Allah'a olan imanlarından kaynaklanan içsel değişim hareketi sonucunda bireyler, toplumu da dönüşüme uğratar. Baskı ve zorlamayla sürekli ve kalıcı bir değişim sağlanamaz. Doğru inanca sahip bireylerin hayata bakış açılarını ve ahlâkî duruşlarını imanları şekillendirir. Bu bağlamda, iman ile ahlâk arasındaki etkileşim, bireylerin içsel dönüşümünü destekleyerek toplumsal düzeyde kalıcı ve olumlu değişimler sağlar. Ahlâk, imanla beslenen bir süreç olarak bireyin ve dolayısıyla toplumun gelişiminde temel bir rol oynar.

2.1.4. Ahlâkî Açıdan Kardeşlik ve Birlik Çağrısı

Otoritesi kan bağına değil de inanca dayanan bir yaklaşım, birbirine düşmüş topluluklara ortak paydada buluşma imkânı sağlamaktadır.⁴⁴³ Bu bağlamda Hz. Peygamber'in hayata geçirdiği “muâhât” akdi somut bir örnektir.⁴⁴⁴ “Muâhât,” Kur'an'ın yönlendirdiği toplumda yapılan kardeşlik uygulamasıdır. Kan bağı ve akrabalıkları bile olmayan Medineli ensar ile Mekkeli muhacirler, mirastan pay almak da dâhil olmak üzere, birileriyle kardeş ilan edilmiştir. Hz. Peygamberin hayata geçirdiği bu uygulama insanlık tarihinde görülmemiş ve belki de bundan sonra da görülmeyecek olan bir anlaşmadır. Bununla da yetinmeyen Hz. Peygamber, kardeşlik kapsamını daha da genişleterek Medine'de iman kardeşliği toplumunu hayata geçirmiştir. Yıllardır savaşıyan Evs ve Hazreç kabilelerini barıştırarak diğer şehir sakinleri olan Yahudileri de kapsayan sözleşme ile toplumsal bütünlüğü sağlamıştır.⁴⁴⁵

⁴⁴² er-Ra'd 13/11.

⁴⁴³ Watt, *H. Muhammed Mekke'de*, 180.

⁴⁴⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/146-147; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/183-184; Müslim, “Fedâilü's-Sahabe”, 50.

⁴⁴⁵ Sami b. Abdullah el-Mâğlus, *Siyer Atlası*, çev. Abdullah Karakaş (İstanbul: Siyer Yayınları, 2011), 180; Salih Suruç, *Kâinatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı* (İstanbul: Nesil Yayın Grubu, 2016) 340-344.

Kardeşlik vurgusunun öne çıktığı bir başka önemli olay, Ebû Zer ile Bilâl-i Habeşî (ö. 20/641) arasında yaşanan ve Bilâl'in mensup olduğu ırk ve aileden dolayı küçümsenmesiyle ortaya çıkan tatsız hadisede görülmektedir. Bu olay Hz. Peygamber'e iletilmiş ve Hz. Peygamber, câhiliye âdetlerine işaret ederek bu tür ayrımların câhiliye âdeti olduğunu ve terk edilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁴⁴⁶ Bunun üzerine Ebû Zer, nefsi ayaklar altına alarak pişmanlık göstermiş ve Bilâl'in yüzüne basmasını isteyerek kendisini affetmesini talep etmiştir. Arapların önde gelen kabilelerinden birine mensup, asil, zengin, beyaz tenli ve yüksek sosyal statüye sahip olan Ebû Zer'in, başını hiçbir şeyi olmayan azatlı siyahî köle Bilâl'in ayağının dibine koyarak özür dilemesi, Hz. Peygamber'in liderliğinde kardeşliğin ve eşitliğin insanlar arasında İslam ile nasıl gelişip içselleştiğini gösteren dikkat çekici bir örnektir. Bu durum, ABD Başkanı Abraham Lincoln'un (ö. 1865) kölelerin hürriyetine yönelik kanun çıkardığında⁴⁴⁷ bir beyaz Amerikalının "kölemi istediğim kadar dövmeyeceksem hürriyet bunun neresinde"⁴⁴⁸ diyecek kadar hala ırkçılığın ve sınıf ayrımının yaşandığı çağdaş dünya düzeni dikkate alındığında daha da anlam kazanmaktadır. Kur'an'ın bu konuda, paganist önderleri ikna etmeye çalışırken, kendisine soru soran Abdullah ibn Ümmü Mektûm (ö. 15/636) olayı gibi sıradan bir insanla ilgilenmesi hususunda Hz. Peygamber'i uyarması⁴⁴⁹ da aynı paralelde bir örnektir. Bu uygulamalar, beş bin yıllık Arap statükosunun değişim ve dönüşümünün göstergesi⁴⁵⁰ ve Kur'an ahlâkının en bariz tezahürüdür.

Kur'ânî bakış her bireye değer vermiş, sınıf ayrımına izin vermemiştir. Hz. Peygamber de bu konuda hassas davranmıştır. Amcası Abbas'ın kendisine yüksekçe bir yer yapıp insanlara oradan hitap etmesi önerisini; onların içinde doğduğunu ve

⁴⁴⁶ Ebu Zer'in, bir kişiyi annesi nedeniyle ayıplaması, Hz. Peygamber'in onu cahiliye özelliklerini taşıyan biri olarak nitelendirmesine sebep olmuştur. Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 5/161 (21469); Müslim, "Kitabu'l-İman", 10.

⁴⁴⁷ 19. Yüzyılda 19 Haziran 1862'de kölelik ancak Abraham Lincoln'un öncülüğünde ABD genelinde yasaklanabildi. Güneydeki eyaletler bu yasağa uymadı. Kuzey ve güney eyaletleri arasındaki kölelik polemiki Amerika'da iç savaşa neden oldu. Kuzeyin kazanması ile 1865'te yapılan anayasa değişikliği ile ABD'de de kölelik tümenden kaldırılmasına rağmen hala fiiliyatta sıkıntılar yaşanmaya devam etmektedir. Vikipedi, "Özgür Ansiklopedi", https://tr.wikipedia.org/wiki/Kölelik_Karşıtlığı, Erişim 19.05.2022; Onur Karadağ, "ABD'de Köleliğin Kaldırılması ve Siyahî Hakları", <https://www.stratejikortak.com/2020/08/abd-kolelik-kaldirilmesi-siyahi-haklari.html>; Erişim 19.05.2022.

⁴⁴⁸ Daryal, *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açından Tahlili*, 190.

⁴⁴⁹ Abese 80/1-2; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/217; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 8/319.

⁴⁵⁰ Daryal, *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açından Tahlili*, 186,190,191.

onların içerisinde öleceğini ifade ederek ashabıyla arasına bir mesafe ve engel koymayı reddetmiş⁴⁵¹ ve kendisine ayrıcalık tanınmasına, bir sınıf ayırımına müsaade etmemiştir.

Kur'an, iman kardeşliğini topluma yerleştirmeyi öncelemektedir. Kardeş anne-baba veya yakın akraba bile olsa ölen müşrik yakınlarla bağışlanma dilenmesi, inanmıyorlarsa dost edinilmeleri ve sevimleri yasaklanmıştır.⁴⁵² Sosyal sevgiyi doğuran iman birliği,⁴⁵³ aynı inancı paylaşan ve aynı otorite tarafından yönlendirilen toplum bireylerinin birbirini severek kenetlenmesini de beraberinde getirmiştir. Bu sebeple iman kardeşliği ve inanç birliğine dayalı ahlâkî oluşumlar, câhiliye toplumunu bir araya getirmede etkili olan kabile asabiyetinden daha güçlü, şümüllü ve kalıcı cemiyetler kurulmasını sağlamıştır.

Kur'an'da yer alan teorik ilkeler pratiğe geçirilirken öncelikle yakın çevreye mesaj ulaştırılarak⁴⁵⁴ çekirdek kadro oluşturulmuş ve bu süreç uzun bir müddet gizli yapılmıştır. Hz. Peygamber oluşturulan bu çekirdek kadroyla, bir sistem kurarak ideal cemiyetin nüvesini oluşturulmuştur. Her yaştan birey barındıran bu cemiyetin üyeleri büyük değişim göstererek Medine özelinde ahlâken olgun, örnek bir toplum meydana getirmişlerdir.

2.1.4.1. Kardeşlik Söylemi

Kur'an toplumu, bir bireyin kendisi için istediğini kardeşi için istemedikçe gerçek manada iman etmiş sayılmayacağını öğütleyen⁴⁵⁵ bir kardeşlik anlayışına dayanır. Bu kardeşlik, adâlet ve merhamet temelinde şekillenir. Bu iki unsurdan yoksun bir kardeşlik düşünülemez. Merhamet ve iyilik esaslarına dayanan kardeşlik anlayışı, tüm insanlığın kardeşliğini hedefleyen hoşgörü ile karakterize edilmektedir.⁴⁵⁶

⁴⁵¹ Daryal, *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açısından Tahlili*, 193.

⁴⁵² et-Tevbe 9/23, 24, 113; Râzî, *el-Mefâtih*, 16/17, 16/156, 159; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 2/395. Ayrıca bk. el-Mümtehine 60/1, 2, 4.

⁴⁵³ Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, 19/156.

⁴⁵⁴ eş-Şuarâ 26/214; Hz. Peygamber tebliğ için Abdulmuttalipoğullarını toplayarak bir yemek verdi. Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 6/131.

⁴⁵⁵ Buhârî, "İmân", 7; Müslim, "İmân", 71-72; İbn Mâce, "Mukaddime", 9.

⁴⁵⁶ Heykel, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, 233, 235.

Kur'an'ın öngördüğü ahlâkî toplumun temel referansını, Allah korkusu oluşturmaktadır. Allah'tan gelen vahiyler, doğru sözlü, vefalı, mütevazı, sabırlı, zorlukta ve bollukta infak eden, yalandan kaçınan, öfkesini yutan, affeden,⁴⁵⁷ gıybet etmeyen,⁴⁵⁸ haram yemekten kaçınan ve sonunda Allah'a dönüp hesap vereceğinin bilincinde olan mutlu bireyler yetiştirici mesajlar içermektedir. Bu telkinler bireyler tarafından içselleştirildiğinde, nefis terbiyesini ve ahlâken olgunlaşmayı beraberinde getirecek; böylece kardeşlik, manevi hayata, ahlâka ve iktisadî hayata yansarak toplumsal yapıyı etkileyecek ve Kur'an'a dayanan bir yapı kazanacaktır.⁴⁵⁹

Haset, kabalık, bencillik, katı kalplilik, gıybet ve suizan gibi olumsuz tutumlar, kardeşliği yok ederek ayrılık tohumları ekmektedir. Bu tür toplumsal barışı ve kardeşliği bozan tutumlar sürekli olarak Kur'an'da ele alınmış ve insanlardan uzaklaştırılmaları amaçlanmıştır. İslam evrensel mesajlar sunarak tüm insanlığın hidayet ve kurtuluşunu hedeflemiştir.⁴⁶⁰ Bu amaç doğrultusunda, toplumsal birlik ve dayanışma için yönlendirmelerde bulunmuştur. Hz. Peygamber, “Müminler birbirlerini sevmekte, birbirlerine acımakta ve birbirlerini korumakta bir vücut gibidir. Vücudun bir uzvu hasta olduğu zaman, diğer uzuvlar da uykusuzluk ve ateşle ona katılırlar.”⁴⁶¹ hadisiyle Müslüman toplumu bir beden gibi tasvir etmiştir. Sağlam medeniyetler, inançtan beslenen kardeşliği önceleyen bir temele dayalı olarak kurulabilmiştir.

Birbirinin dostu olan, namazı dosdoğru kılan, zekât veren, iyiliği emredip kötülükten alıkoyan Allah ve Resûlü'ne itaat eden müminlerin Allah'ın rahmetine kavuşacağını bildiren Kur'an,⁴⁶² ahenkle ve birlikte hareket eden, sevinç ve üzüntüyü paylaşan, yoklukta kenetlenen, bollukta paylaşan toplumsal bir yapı öngörmüştür. Bu çerçevede çağrı ve uygulamalar ile vizyon belirleyerek eylemsel ahlâk üreten bir toplum modeli kurgulamıştır.

Kur'an, “*Müminler ancak kardeşirler; öyleyse Allah'a karşı gelmekten sakınıp kardeşlerinizin arasını düzeltin ki size merhamet edilsin.*”⁴⁶³ emriyle

⁴⁵⁷ Âl-i İmrân 3/134.

⁴⁵⁸ el-Hucurât 49/12.

⁴⁵⁹ Heykel, *Hiz. Muhammed'in Hayatı*, 599-601, 608.

⁴⁶⁰ Önkâl, *Rasulullah'ın İslâm'a Davet Metodu*, 163.

⁴⁶¹ Buhârî, “Edeb”, 27; Müslim, “Birr”, 66.

⁴⁶² et-Tevbe 9/71.

⁴⁶³ el-Hucurât 49/10. Ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/103.

müminleri Allah adına kardeş olmaya davet etmiştir. Bu yönlendirmeler sadece teoride kalmamış, pratik hayata geçirilerek uygulanmıştır. Bu bağlamda, kardeşlik temelleri Hz. Peygamber tarafından Mekke’de atılmış ve Medine’de daha da yaygınlaştırılarak toplumsal bir yapı oluşturulmuştur. Sonuç olarak, ırk, sınıf ve statü ayrımı gözetilmeksizin kardeşlik bağları kurulmuştur. Mekke’de Hz. Peygamber’in Ali b. Ebî Tâlib’i (ö. 40/661) kardeş ilan etmesi gibi örneklerle başlayan bu uygulama, Hz. Hamza (ö. 3/625) ile Hz. Zeyd b. Hârise (ö. 8/629); Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ile Hz. Ömer (ö. 23/644); Hz. Ömer ile Hz. İtbân b. Mâlik (ö. 50/670); Hz. Osman (ö. 35/656) ile Hz. Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652); Hz. Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656) ile Hz. Abdullah b. Mes’ud (ö. 32/652-53) gibi sahabeler arasında da devam etmiştir. Hicretten sonra Medine’de benzer bir uygulama, Hz. Ali ile Sehl b. Huneyf (ö. 38/658-59); Hz. Zeyd b. Hârise ile Hz. Üseyd b. Hudayr (ö. 20/641) gibi Muhacir ve Ensar’dan pek çok sahabenin birbirleriyle hak, eşitlik ve mirasçı olmayı kapsayan dayanışma içinde olmalarıyla gerçekleşmiştir.⁴⁶⁴ Böylece Mekke’de başlayan iman temelli birliktelik ve kardeşlik hareketi, Medine’de Muhacir-Ensar kardeşliği ile zirveye ulaşmış⁴⁶⁵ ve benzeri görülmemiş bir birlik ve dayanışma örneği sergilenmiştir.

Câhiliye dönemi ahlâkına dayanan toplumsal yapıda böyle bir kardeşlik gözlenmemiştir. En yakın ilişki, Allah rızası yahut kalpten gelen samimi duygular değil, daha çok asabiyet duygusunun etkili olduğu birlikteliklerde kurulmuştur. Bu durum, kabile normlarının getirdiği bir zorunluluk ve kabileden atılmama arzusunun verdiği bir içgüdüyle, korku ve baskıyla sürdürülmüştür.

İmana dayalı kardeşlik, yalnızca bir topluluk içinde yaşayan bireyleri kapsamamakta; aksine, geçmiş ve gelecek tüm inananların kardeşliğini içeren daha geniş ve zamansız bir perspektif sunmaktadır. Bu kardeşlik anlayışı, zaman ve mekân sınırlarını aşarak, müminler arasında manevi bir bağ tesis etmiştir. Kur’an’da müminlerin dualarının içeriği, bu bağın derinliğini ve kapsamını açıkça yansıtır. Bu bağlamda müminlere, esirgeyen ve bağışlayan merhametli Rablerinden, geçmişte yaşamış mümin kardeşlerinin bağışlanmasını ve onlara karşı kalplerinde kin

⁴⁶⁴ İbn Habîb, *el-muhabber*, 70-75; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/146-147.

⁴⁶⁵ Kardeşliğe dayalı miraslaşma Enfâl sûresi inene kadar devam etti. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Habîb, *el-muhabber* 70-75; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/146-147; Heykel, *Hz. Muhammed’in Hayatı*, 226; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1/181.

kalmamasını talep etmeleri öğütlenir.⁴⁶⁶ Bu dua pratiği, iman kardeşliğinin sürekliliğini ve derinliğini vurgulamaktadır. Müminler arasındaki bu kardeşlik, kuşaklar arası bir süreklilik ve bağışlama temeline dayanan bir dayanışma ağı oluşturmaktadır. İman edenler, Rablerinin rahmetine ve bağışlayıcılığına sığınarak hem kendileri hem de geçmiş müminler için af dilemektedirler. Bu bağlamda, iman kardeşliği, zamanla sınırlı olmayan, evrensel ve kuşatıcı bir anlayışı temsil eder. Bu anlayış, müminlerin ruhani yaşamlarını derinleştirirken, toplumsal ve bireysel sorumluluklarını da genişletir. Kur'an, müminlerin bu kapsamlı ve kapsayıcı kardeşlik anlayışıyla hareket etmelerini teşvik ederek ümmetin birliğini ve bütünlüğünü pekiştirir.

Hız. Peygamber de Müslümanların kardeşliğini, birbirlerini yardımsız bırakmamalarını, can, mal ve ırzlarının birbirlerine haram olduğunu, birbirlerine yalan söylememeleri gerektiğini ifade etmiştir. Aynı şekilde Hız. Peygamber, bir Müslümanın diğerini hor ve hakir görmesinin kötülük olarak kişiye yeteceğini ve takvânın kalpte olduğunu⁴⁶⁷ bildirerek toplumu kardeşlik harcıyla karmış, söz ve davranışlarıyla aralarındaki bağı pekiştirmiştir.

Empati yapmak, kendisi için istediğini kardeşi için istemek, kendisi için istemediğini de kardeşi için istememek mümin kişinin vafıdır. Böyle davranabilen kişi ancak gerçek manada olgun bir mümin olarak iman hakikatini yakalamış, bilinçli bir mümin olabilir.⁴⁶⁸ "Müslüman Müslümanın kardeşidir. Ona zulmetmez, onu düşmanına teslim etmez. Kim kardeşinin ihtiyacını giderirse Allah da onun ihtiyacını giderir. Kim bir Müslümanı sıkıntısını/zorluğunu giderirse, bundan dolayı Allah da kıyamet günü onun sıkıntılarından birini giderir. Kim bir Müslümanın ayıbını örterse, Allah da Kıyamet günü onun ayıbını örter."⁴⁶⁹ Hız. Peygamber'in bu hadisinde belirtilen vasıflara haiz olmak, bunları özümseyip yaşama yansıtmak, duyarlı her mümin için ahlâkî ilke haline gelerek yaşam felsefesine dönüşme imkânı sunmuştur.

⁴⁶⁶ el-Haşr 59/10. Tefsirlerde genelde konu Muhacir-Ensar özelinde ele alınmaktadır. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/287; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 8/68.

⁴⁶⁷ Tirmizî, "Birr", 18 (1927).

⁴⁶⁸ Buhârî, "İmân", 7.

⁴⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, el-Müsne'd, 2/91 (5646); Buhârî, "Mezâlim", 3; Müslim, "Birr", 58 (2570). Ayrıca bk. Buhârî, "Edeb", 27; Müslim, "Birr", 66; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/300.

2.1.4.2. Soy-Köken Birliği

Aslında insanlar soy-köken bakımından aynı özden gelmektedir. Bu birlik, toplumsal kardeşlikte kullanılan kilometre taşlarından biridir. Kardeşlik unsurunu yok eden veya zedeleyen her türlü argüman, Kur'an tarafından yadırganmış, genelde insanların soy kardeşliği özelde müminlerin inanç birliği ve bundan kaynaklanan kardeşlik âyetlerde işlenmiştir. Kur'an, toplumsal birlikteliği yok eden ırkçılığın özde olmadığını ve tüm insanların aynı kökten beslenen ağaç dalları gibi temelde bir olduğunu vurgulayarak ırkçı-ulusçu söylemlere fırsat tanımamıştır. Bu anlayış, tevâzu sahibi, birbirine karşı hoşgörölü, üstünlük taslamayan güzel ahlâklı nesiller üretmiştir. Çünkü temel birdir. Farklılıklar üstünlük değil, zenginliktir. Dillerin ve renklerin çeşitliliği Allah'ın yüceliğinin ve kudretini gösteren delillerdir.⁴⁷⁰ Temelde bir olan insanlar, ayrılık ve fitneye düşmemeleri konusunda uyarılmakta ve zihinsel eğitime tabi tutulmaktadır. Bu bağlamda Allah insanların bir erkek ve diğiden yaratıldığını, tanışıp kaynaşmaları için onları farklı kabilelere ayırdığını, ancak üstünlüğün soyda değil takvâ sahibi olmakta olduğunu⁴⁷¹ mesajına vurgu yapmıştır. Aynı şekilde insanların aynı özden yaratıldığını⁴⁷² ve yaratılış itibarıyla kardeş olduklarını; insanların fiziksel, zihinsel ve ruhsal yapılarının temelde aynı kaynaktan geldiğini ve dolayısıyla hiçbirinin diğereine üstünlüğü olmadığını belirterek birlik ruhunu aşıl原因 bir ahlâka sahip toplum oluşturan paradigmasını ortaya koymuştur.

Toplumsal birliği ve kardeşliği güçlendiren çağrının, sözden eyleme geçerek pratik hayatta somut şekilde Medine örneğinde gözlemlendiğini görüyoruz. Medine'ye hicretin ardından yüzyıllardır süregelen Evs ve Hazreç kabileleri arasındaki çatışmalar ve bunların sonuncusunun Buâs'ta⁴⁷³ vuku bulduğu Yevm-i Buâs savaşları Kur'an'ın birlik çağrısıyla⁴⁷⁴ sona ermiş ve aralarındaki nefretin yerini dayanışma ve kardeşlik⁴⁷⁵ almıştır.⁴⁷⁶ Âyetlerin mesajları böylece pratikte de gerçekleşmiştir.

⁴⁷⁰ er-Rûm 30/22; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 6/266; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 6/308-309.

⁴⁷¹ el-Hucurât 49/13.

⁴⁷² en-Nisâ, 4/1.

⁴⁷³ Buâs: Medine'nin Güneydoğusunda bulunan câhiliye döneminde Evs ve Hazreç Kabileleri arasında meydana gelen savaşların olduğu yer. Hamevî, *Mu'cemu'l-buldan*, 1/451-452; Asri Çubukçu, "Buâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1992), 6/340.

⁴⁷⁴ Âl-i İmrân 3/103.

⁴⁷⁵ Buhârî, "Menâkıbu'l-Ensar", 1, 27, 24.

⁴⁷⁶ Günaltay, *Arap Tarihi*, 258.

Tevhid anlayışı doğrultusunda insanları birliğe davet eden Kur'an, insanların köken itibarıyla tek bir nefisten yaratıldığını hatırlatarak,⁴⁷⁷ kardeşlik vurgusuyla toplumsal barışı ve bir arada yaşama kültürünü tesis etmiştir. Kur'an, farklılıkların ayrılık sebebi değil kültürel zenginlik olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda, Kur'an'da akıl sahibi ve ibret almayı bilen bireyler için farklı dillerin konuşulması ve insanların çeşitli renklere sahip olması gibi unsurlar, ayrışma sebepleri olarak değil, aksine Allah'ın varlığının ve kudretinin delilleri olarak değerlendirilmesi gereken işaretler olarak ifade edilmektedir.⁴⁷⁸ Böylece kardeşçe yaşamayı özümseyen, aynı türden ve kökten gelen insanların soy-sopla övünmesinin anlamsızlığı; bu durumun bir grubun üstünlüğüne veya ayrılığa sebep olmaması gerçekliği ortaya çıkmıştır. Bu şekilde zihinsel açıdan eğitilerek birliktelik ruhunu içselleştiren bir ahlâka sahip olan topluluklar çatışma ve karışıklıklardan uzaklaşarak bir arada yaşama kültürünü edinmiş ahlâken gelişmiş birliktelikler oluşturma imkânını elde etmiştir.

2.1.4.3. Öteki ile İlişki

Kur'an, bir yandan iman kardeşliğini öne çıkarırken, diğer taraftan insanların kökenine vurgu yaparak özde birliklerini gündeme getirmiştir. Bu bağlamda Kur'an insanın tek bir nesiften⁴⁷⁹ ve topraktan yaratıldığı⁴⁸⁰ belirtmiş ırk, renk ve soy temelli ayrışmalardan sakındırmıştır. Aksine Kur'an, insanlar arasındaki ilişkilerde barış, adâlet ve merhameti ön plana çıkaran bir kitaptır. Bu çerçevede, farklı inançlardan ve kültürlerden gelen, farklı yaşam biçimlerine sahip olan "öteki" insanlarla ilişkileri de düzenlemiştir.

Kur'an, insanları barış ve hoşgörü içinde yaşamaya teşvik etmektedir. Birçok âyette, farklı inançlara sahip insanlarla iyi ilişkiler kurmanın önemi vurgulanmaktadır. Allah tek tip bir toplum yaratma gücüne sahip olmasına rağmen sınamak için⁴⁸¹ insanların farklı yollara sapabilme özgürlüğüne imkân tanımıştır.⁴⁸² Bu bağlamda, Kur'an'ın ahlâkî boyutta diğer insanlarla ilişkisi, insanların farklı inanç ve düşüncelere

⁴⁷⁷ en-Nisâ 4/1.

⁴⁷⁸ er-Rûm 30/22; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 6/266; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 6/308-309.

⁴⁷⁹ en-Nisâ 4/1.

⁴⁸⁰ Rûm, 30/20. Benzer âyetler için bk. Hac, 22/5; Fâtır, 35/11; Mü'min, 40/67; Rahmân, 55/14.

⁴⁸¹ el-Mâide 5/48; en-Nahl 16/93; Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 2/45; Semerkandî, *Bahrü'l-ulûm*, 1/419, 2/286.

⁴⁸² el-Kehf 18/29. Ayrıca bk. el-Bakara 2/256; ez-Zümer 39/59; el-Müzzemmil 73/19.

sahip olmalarına imkân tanınmasını bir yönüyle Allah'ın iradesi olarak kabul etmeyi ve bu farklılıkları birer imtihan olarak görmeyi sağlar. Kur'an, insanlara hoşgörü, anlayış ve doğru yola yönlendirme konusunda rehberlik ederken, aynı zamanda herkesin kendi eylemlerinden sorumlu olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁸³ Bu şekilde, Kur'an'ın öğretileri, Müslümanların sadece kendi aralarında değil diğerleriyle ilişkilerinde de adâlet,⁴⁸⁴ saygı ve merhamet çerçevesinde hareket etmelerini teşvik eder.

Kur'an, kitap ehli ile olan ilişkilerin de güzel bir şekilde sürdürülmesini isteyerek⁴⁸⁵ diğer inanç mensuplarıyla ilişkilerde iletişim ve anlayışın önemine vurgu yapar. Dolayısıyla Kur'an, "öteki" ile olan ilişkilerde barış, adâlet ve hoşgörüyü öğütler. Farklı inanç ve kültürlere sahip insanlarla iyi ilişkiler kurmak, Müslümanların sorumluluklarından biri olarak görülür.⁴⁸⁶ Kur'an, insanları adâleti her durumda ayakta tutmaya ve farklılıkları bir zenginlik olarak görmeye davet eder. Bu prensipler, Kur'an'ın insan ilişkilerinde barışı ve kardeşliği teşvik eden evrensel mesajının bir parçasıdır.

2.2. Kur'an'ın Ahlâkî Dönüşüm Metodu

Bu başlık altında, Kur'an'ın ahlâkî gelişimde uyguladığı yöntem ve strateji incelenecektir. İlk olarak, Kur'an'ın, iyi ve kötü algısı açıklanacaktır. İyi ahlâk ile ilgili örneklemeler sunularak fikrî bir altyapı oluşturulmasına işaret edilecektir. Ortaya konulan bakış açısıyla, ahlâkî erdemlerin aşama aşama topluma kazandırılması amacıyla tedricî bir yöntemin uygulaması üzerinde durulacaktır. Güdüleme ve uyarı başlığı altında ise, ümitsizliğe kapılmama, af, bağışlanma ve âhiret inancının toplumu motive etmesi ve güzel ahlâk kazandırmada etkinliği incelenecektir.

Yeni bir dünya görüşü ve kendine özgü düşünce ve yaşam tarzıyla gelen Kur'an, özelde Mekkelilerin yaşam tarzını değiştirmeyi hedeflerken genelde ise bireylerde meydana getirdiği değişimle moral değerleri yükselmiş, ideal bir toplum

⁴⁸³ el-En'âm 6/164; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 12/286; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 3/212. Ayrıca bk. el-İsrâ 17/13-15.

⁴⁸⁴ en-Nisâ 4/135; en-Nahl 16/90.

⁴⁸⁵ el-Ankebût 29/46. Tefsirlerde küfürde ısrar eden, zulmeden, teslim olmayıp cizye vermeyenlerle kılıçla savaşılabileceği görüşlerine yer verilmiştir. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 20/46-47; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/457. Ayrıca, bu âyetin kılıç âyeti (et-Tevbe 9/5) ile neshedildiği bilgileri de tefsirlerde yer almaktadır. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 2/521; İbn Kesir, *Tefsîr*, 6/283.

⁴⁸⁶ en-Nahl 16/125; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/644.

oluşturmayı amaçlamıştır. Kur'an, bireyleri bu ahlâkî olgunluğa kavuşturmak için yavaş yavaş yerleşen uzun vadeli bir yol haritası çizerek adım adım ilerleme yöntemini uygulamıştır. İyi ve kötüyü tanıtmak, güdüleme, örnekleme gibi yöntemlerle tedricen bir değişim stratejisiyle toplumun tekâmülünü gerçekleştirme çabası göstermiştir.

Toplumlar, yaşayan organizmalar gibi çeşitli etkenlere sahip olup ani değişimlere meyilli değildirler. Zamanın şartları ve kültürel faktörler bu süreci etkilemiştir. Toplumun ahlâkî yapısı da doğal olarak bu süreçten etkilenmiştir. Bu bağlamda câhiliye toplumunun sahip olduğu ahlâk da birçok kez olduğu gibi ilâhi dokunuş ile değişmiştir. Bu değişim bazen toplumda mevcut olanların olumlusunu kabul, bazen de kökten değişikliklerle kesin kuralları yavaş yavaş benimseten bir seyir izlemiştir. İnsan psikolojisini şekillendiren tüm duygu ve olaylar bu süreçte rol oynamıştır. İnsanın yaşadığı çevre ve toplum ilişkileri⁴⁸⁷ bu değişim sürecinde Kur'an ahlâkına göre yeniden şekillendirilmiştir. Kur'an, iyiliği emredip kötülüklerden sakındırma özellikleriyle insanlık içerisinde çıkarılmış en hayırlı ümmet olarak sahabeyi nitelendirmiştir.⁴⁸⁸ Pek çok âyette ashâbın çeşitli olumlu özellikleri vurgulanmıştır.⁴⁸⁹ Hz. Peygamber de ashâbından övgüyle bahsetmiştir.⁴⁹⁰ Bu ifadeler, sahabede önemli bir değişimin gerçekleştiğini göstermektedir.

2.2.1. Kur'an'a Göre Ahlâkî İyi ve Kötünün Ölçütü

Kur'an'ın değerler dizisinde, neyin iyi ya da neyin kötü yahut da neye göre iyi neye göre kötünün çerçevesini evvel emirde belirleyen yaratıcıdır. Yâni iyiyi ve kötüyü belirleyip ortaya koyan fail Allah'tır. Allah'ın varlığını kabul etmek, iyi ve kötünün belirlenip şekillenmesinde ilk adımdır. Ahlâkî açıdan iyi ve kötü olan davranışlar, mümin için günah ve sevap kavramlarıyla karşılık bulur.⁴⁹¹ Bu bağlamda Allah'ın varlığına inanmak, ahlâkî yaşamda iyiliği teşvik eden bir faktör olarak işlev

⁴⁸⁷ İlgili âyetler için bk. er-Rûm 30/41; er-Rahmân 55/6; el-Bakara 2/188; en-Nisâ 4/59; Âl-i İmrân, 3/110, 159; Hucurât 12-13; en-Nahl 16/90.

⁴⁸⁸ Âl-i İmrân 3/110; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/100-1006; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 2/89-91; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 2/93-94.

⁴⁸⁹ İlgili âyetler için bk. Âl-i İmrân, 3/110; el-Haşr 59/8; el-Bakara 2/207, 143; el-Fetih 48/26, 29; el-Hucurât 49/7-8; et-Tevbe 9/117.

⁴⁹⁰ Ashâbın faziletleri ile ilgili hadisler için bk. Buhârî, "Fedâilü Ashâbi'n-Nebi"; Müslim, "Fedâilü's-Sahabe".

⁴⁹¹ Mustafa Acar, *Allah'a İmanım Ahlâki Boyutu* (Konya: Seçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 240-242.

görür. Ahlâkî yaşama inanç boyutunun eklenmesi, insanın tutumunda önemli bir değişikliğe neden olur. Dolayısıyla, iyi ve kötünün belirlenmesinde ölçüt, Hz. Peygamber aracılığıyla insanlara iletilen ilahi mesajları içeren Kur'an ve Kur'an'ın rehberliğinde Hz. Peygamber'in uygulamalarıdır. Kur'an, ilahi mesajları Hz. Peygamber aracılığıyla insanlara iletmekte ve bu mesajların rehberliğinde Hz. Peygamber'in uygulamaları belirleyici olmaktadır. Bu bağlamda, öncelikle yaratıcıyı kabul ve iman gerekmektedir. İman, Allah'ı sevmeyi ve onun sevgisini kazanmanın yolu olarak Peygamber'e uymayı gerektir.⁴⁹² İman temelli hareketin bu kabulü, vahiy yönlendirmelerine ve Hz. Peygamber'in örneğinde uygulamalara kolayca uyum sağlayarak güzel ahlâka sahip kâmil insan yetiştirme hedefine ulaşma sonucunu doğurmaktadır.⁴⁹³

Kur'an'a göre insanda fitraten genel manada iyiyi ve kötüyü ayırt edebilme yetisi bulunmaktadır.⁴⁹⁴ Ancak bu, toplumdan topluma görece bir özellik taşımaktadır. Örneğin bazı filozoflara göre ahlâkî değer taşıyan bir şey diğerlerine göre ahlâkî değer taşıyamayabiliyor.⁴⁹⁵ Kur'an'a göre başıboş bırakılmayıp sorumluluk yüklenen insana⁴⁹⁶ bu manada ilâhî rehberler kılavuzluk etmiştir. Dolayısıyla insanlığa gerçek manada iyi ve kötünün hakikati çağlar boyu gönderilen peygamberlerle bildirilmiştir.

Kur'an'da insan davranışlarının bir kritere tabi tutularak imandan sonra yapılan sâlih amellerin bir değer taşıdığı ifade edilmiştir.⁴⁹⁷ İnsan davranışlarından olumlu ahlâkî özellikler ve olumsuz ahlâkî özellikler Allah'a iman ölçütü kullanılarak kategorize edilmektedir. Dolayısıyla bir kişinin veya eylemin bu iki gruptan hangisine girdiğini belirlemede nihai ölçüt imandır.⁴⁹⁸

Peygamberler önderliğinde ilâhî mesajlarla yönlendirilen toplumlar bu yönlendirmelerle kendileri için bir ahlâkî değer ölçüğü belirlemiştir. Zaman içinde ve tek seferlik olmayan, sürekli devam eden ilâhî mesajların yinelenmesiyle meydana

⁴⁹² Âl-i İmrân, 3/31; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, 1/263; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 2/32.

⁴⁹³ Acar, *Allah'a İmanım Ahlâkî Boyutu*, 240-242.

⁴⁹⁴ el-Enfâl 8/29. âyette geçen "Furkan" kelimesi tefsirlerde hakkı batıldan ayırma olarak yorumlanmaktadır. Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 3/349; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/214; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 4/43. Ayrıca bk. eş-Şems 91/8; er-Rûm 30/30.

⁴⁹⁵ Abdurrahman, *Ahlâk Sorunsalı*, 24.

⁴⁹⁶ el-Enbiyâ 21/23; el-Ankebût 29/2; el-Kiyâmet 75/36.

⁴⁹⁷ el-Asr 103/1-3; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/590; Râzî, *el-Mefâtiḥ*, 32/279-281; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 8/480; Ayrıca bk. el-Bakara 2/25, 82; en-Nisâ 4/57, 122; Yûnus 10/4.

⁴⁹⁸ İzutsu, *Kur'anda Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 181-182.

gelen dokunuşlarla bu ahlâk algısının şekillendirilmesi devam etmiştir. Peygamberler vasıtasıyla devam eden bu müdahaleler, hem muhatap olunan dönemdeki toplumlar için, hem de gelecek nesiller için referans değeri taşımaktadır.

Son ilâhî mesaj olarak gelen, kemâle ermiş ve Allah'ın razı olduğu İslam dinine⁴⁹⁹ mensup bir birey, hangi tarihte ve hangi toplumda olursa olsun kendi değerlerini belirleyecek kriterlere sahiptir. Allah, iyi ve kötü, her iki yolu da insana göstermiştir.⁵⁰⁰ Bu bağlamda köle azad etmek, fakiri doyurmak, merhametli ve sabırlı olmayı tavsiye etmek, amel defterleri sağdan verilecek olan sağduyulu, bahtı açık insanların iyi ve güzel davranışları olarak Kur'an'da tanıtılmakta, örneklendirilmekte ve imanla irtibatlandırılmaktadır. Böylece bu iyilikler ve müspet davranışların ancak imanla birlikte olursa değer kazanacağı ve bir anlam ifade edeceği⁵⁰¹ ortaya konmaktadır. Bireyin kendisi için ve toplum için yaptığı iyi eylemler bu bakış açısıyla desteklenmiştir. Dolayısıyla insanın özde sahip olduğu iyi davranışlar ortaya çıkarılmış ve önemslenmiştir.

Bir başka iyi örneği güzel sözdür. Kur'an'da güzel söz; kökü sağlam, dalları gökyüzüne yükselen, Allah'ın izniyle meyve veren ağaca; kötü söz ise kökü sökülmiş tutunacak yeri kalmamış ağaca benzetilerek⁵⁰² güzel söz ve sâlih amelin Allah katına yükseldiği⁵⁰³ ifade edilip iyi ve kötünün etkilerini zihinlerde canlandıran kalıcı örnekler verilmektedir.

Burada iyi ve kötü sözün etkisi, ahlâkî değerlerin somut örnekleri olarak gösterilebilir. Bu bağlamda güzel söz ne kadar etkin ise kötü sözün de o kadar olumsuz neticeler doğurmakta, hatta fiziksel zarar vermek kadar etkili olabileceği belirtilmektedir. Örneğin, kötü söz olarak niteleyebileceğimiz, lakap takma, dedikodu,⁵⁰⁴ iftira atma⁵⁰⁵ gibi olumsuz eylemler İslâmî ahlâk açısından şiddetli bir şekilde yasaklanmış; insanın ahlâkî ve rûhî yapısını etkileyen olumsuz etmenler arasında yer almıştır. Diğer yandan iyi sözcüklerin ve üslubun ne kadar etkili

⁴⁹⁹ el-Mâide 5/3; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, 1/12; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/26.

⁵⁰⁰ el-Beled 90/10.

⁵⁰¹ el-Beled 90/13-18; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 8/433; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/757.

⁵⁰² İbrâhîm 14/24-26.

⁵⁰³ Fâtır 35/10.

⁵⁰⁴ Hucurât 49/11-12. Geniş bilgi için bk. Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 7/343-346. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/369-374.

⁵⁰⁵ en-Nîsâ 4/112. Ayrıca bk. en-Nûr 24/4.

olabileceği, tebliğde yumuşak söz söylemenin⁵⁰⁶ tavsiye edilmesi; kaba ve sert davranıştan⁵⁰⁷ kaçınılması da Kur'an'da dikkat çekici yönlendirmelerdir.

Kur'an'da hayr, doğruluk, ihsanda bolluk, cömertlik, itaat vb. anlamlarına gelen “birr” kavramıyla⁵⁰⁸ iyilikten söz edilmektedir. İsfahânî, “birr” kavramını açıklarken inanç ve amelde iyilik olarak iki bölüme ayırmış ve Bakara sûresi 177. âyetinin her ikisini de kapsadığını belirtmiştir.⁵⁰⁹ Bahse konu âyette Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman etmek olarak iyiliğin inanç boyutuna değinilmektedir. Sevmesine rağmen malını yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere, kölelere ve esirlere harcamak; namazı kılıp zekâtı vermek, anlaşma yaptıklarında sözlerini tutmak, darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabretmek, iyiliğin amel yönü sayılmakta; doğru olup takvâ sahibi olanların da bunlar olduğu⁵¹⁰ vurgusu yapılmaktadır. Hz. Peygamber'e ahabî iyinin/birr ne olduğu sorusunu yönelttiğinde Hz. Peygamber bahsi geçen âyeti okuyarak cevap vermiştir.⁵¹¹

Kur'an'da büyük bir zulüm olarak tanımlanan Allah'a ortak koşmak,⁵¹² başta olmak üzere açlık korkusuyla çocukları öldürmek⁵¹³ ve haksız yere adam öldürmek,⁵¹⁴ haram kılınan işler olarak tanımlanmaktadır. Bu gibi eylemler keskinlikle yasaklanmış ve toplum ahlâkının belirlenmesinde etkin temeller olarak rol almıştır. İslamiyet ile evrilen ahlâkî yapı, getirilen yasakla o dönemde ve sonrasında yaşayan çocukların dahi hayatını kurtaran bir güce sahip olmuştur. Böylelikle câhiliye toplumu tarafından sürdürülen kötü adetler, kız çocukların öldürülmesi vb. gelenekler Kur'an'ın müdahalesi ile sona ermiştir. Yasaklanan bu eylemin kalıcılığının sağlanması için kız çocukları yetiştirmenin ödülünün cennet olduğu, şerefli bir durum olduğu özellikle

⁵⁰⁶ Tâhâ 20/44.

⁵⁰⁷ Âl-i İmrân 3/159.

⁵⁰⁸ Cevherî, *es-Sihâh*, 76; İsfahânî, *el-Müfredât*, 51-52; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/606; Zebîdî, *et-Tâcü'l-'arûs*, 10/151-152.

⁵⁰⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 51-52.

⁵¹⁰ el-Bakara 2/177.

⁵¹¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 51-52; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *ed-Dürrü'l-mensûr* (Beyrut: Daru'l-Fikr. t.y.) 1/411.

⁵¹² Lokmân 31/13. Ayrıca, en-Nisâ 4/48; el-Bakara 2/165; et-Tevbe 931; el-A'râf 7/37; Yûnus, 10/106; el-Kehf 18/26; eş-Şûrâ, 42/21 vb. pek çok âyette şirkin olumsuzluğu vurgulanmaktadır.

⁵¹³ el-İsrâ 17/31.

⁵¹⁴ Hata dışında kasten bir mümini öldürmenin cezası ebediyen cehennemde kalmak olarak Kur'an'da belirtilmiştir. en-Nisâ 4/92-93. Ayrıca, el-Mâide 5/32; el-En'âm 6/151; el-İsrâ 17/31, 33; el-Furkân 25/68 vb. birçok ayette adam öldürmenin haramlığına ve yaşama hakkına vurgu yapılmaktadır.

belirtilmiştir.⁵¹⁵ Ana babaya iyilik etmek, fuhşiyatın gizlisinden de açık olanından da kaçınmak, iyi niyetle ve güzel bir şekilde olması dışında yetim malına yaklaşmamak gibi uyarılar bu dönüşümde önemli bir yer tutmuştur.

Kur'an, ahlâkî erdemler arasında adâlet ve doğruluğa büyük önem atfeder. Bu bağlamda, ölçü ve tartıda hile yapmamak, akraba da olsa adâletten sapmamak, Allah'ın antlaşmalarına sadık kalmak ve doğru yol olarak tanımlanan sırat-ı müstakîm üzerinde yürümek,⁵¹⁶ İslam ahlâkının temel ilkeleri arasında yer almıştır. Kur'an, müminlerin bu ilkeleri benimsemelerini ve toplumu ayrılığa sürükleyecek yollara sapmamalarını ısrarla vurgulamıştır. Bu ilkeler, sosyal düzenin ve bireysel ahlâkın korunmasında kilit rol oynamış ve müminlerin, Allah'ın emirlerine uygun şekilde yaşamalarını sağlamıştır. Böylece takip edilmesi gereken yolun sınırları belirtildiği gibi karşılaşılabilecekleri muhtemel durumlarda nasıl hareket edebileceklerini gösteren işaretler ve ölçütler de ilâhi kaynak olan Kitap ve Hz. Peygamber'in uygulamalarında müminlerin algısına bırakılmıştır.

Kur'an'da, Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için malını harcayan, arkasından başa kakıp eziyet etmeyen kimselerin alacağı karşılık yedi başak bitiren, her başağında da yüz tohum bulunan bir taneye benzetilmektedir.⁵¹⁷ Bu benzetme, kişinin yaptığı hayır işlerinin ve iyiliklerin bereketini ve Allah katındaki değerini vurgular. Bu simgesel anlatım, yapılan iyiliğin ve cömertliğin, Allah tarafından kat kat karşılık bulacağını ve bu iyiliklerin bereketlenerek artacağını ifade eder. Bu benzetme, aynı zamanda bireyin Allah rızası için yaptığı iyiliklerin, toplumsal faydaya dönüşerek geniş bir etki alanına yayılacağını ve kişinin hem dünya hem de ahiret hayatında büyük bir kazanç sağlayacağını belirtir. Bu şekilde, Kur'an, müminlere cömertlik, samimiyet ve ihlasla yapılan iyiliklerin önemini ve bu iyiliklerin sonuçlarının ne denli büyük olacağını öğretir. Ayrıca Allah yolunda harcama yapıp başa kakmayanların, yaptıklarının karşılığını Rableri katında kat kat mükâfat olarak bulacakları, korku ve hüzne de kapılmayacaklarından söz edilmektedir.⁵¹⁸ Bu düşünciyi içselleştirerek

⁵¹⁵ Müslim, "Birr", 149; Muhammed b. İlsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, t.y.), "Birr", 13; Ebû Dâvud, "Edeb", 129.

⁵¹⁶ el-En'âm 6/152-153; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1/378; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 12/224-231.

⁵¹⁷ el-Bakara 2/261.

⁵¹⁸ el-Bakara 2/262.

davranışa dönüştüren bireylerden oluşan toplumlar ahlâkî dönüşümde ideali yakalama imkânını elde edebilmiştir.

Aşağıdaki açıklamalarda yapılan davranışlarda iyi ve kötü algısının amaç ve niyete göre değer bulduğunu görmekteyiz.

Gösteriş için malını infak eden, Allah'a ve âhiret gününe inanmayanın yaptığı harcamalar üzerinde toprak bulunan ve yağmurun yağmasıyla kayıp giderek çıplak kalan bir kayanın durumu gibi âhirette karşılıksız kalır. Kur'an'da Müminler bunların yaptığı gibi başa kakıp eziyet ederek iyiliklerini iptal edip boşa çıkarmamaları konusunda uyarılmaktadırlar.⁵¹⁹ Bu benzetmelerle insanların doğru motivasyonlarla hareket etmeleri hedeflenmiştir. Zira çıkarlar için yapılan iyilikler, iyilik kisvesinin içinde olsa dahi sonuç olarak uzun vadede kötü durumlara sebebiyet verebilmektedir. Bu hassas noktalara dikkat edilmesi için ilâhî rehber, özel bir alan oluşturmuş ve müminin de o alan içinde hareket etmesini arzulamıştır. Bu sayede özelde ve genelde ulaşılabilecek huzurun tesis edilmesi planlanmıştır.

Sadece tek başına iyi olmak veya iyilik yapmak yeterli değildir. Kur'an, iyilerle dostluk kurmayı, iyilik ve takvâda yardımlaşma ve dayanışma içerisinde olmayı onlarca âyette işleyerek müminleri bu yönde yönlendirmiştir.⁵²⁰ İyi insanların birlikte hareket edebilmesi, sosyal hayattaki dayanışma gücünü pekiştirmektedir. Bu bağlamda Kur'an'da sosyal ilişkiler özellikle düzenlenmiştir. Komşuluk gibi günlük hayatta en sık karşılaşılan ilişki biçiminin dahi ne derece önemli olduğu belirtilmiştir.⁵²¹ Bu sayede sadece bireyin değil tüm toplumun barış ve huzur içinde olmasını temin eden rota çizilmiştir.

Kur'an, insanın davranışlarının mutlaka kayıt altına alındığını ve hiçbir şeyin Allah'ın bilgisi dışında kalmadığını vurgulamaktadır. Yapılan en küçük iyilik veya kötülüğün karşılıksız kalmayacağı, bir kayanın içinde gökte veya yerin derinliklerinde olsa bile kişinin karşısına konacağı⁵²² bilgisi davranışlarını sergilerken insanı düşünmeye sevk etmektedir. Bu sembolik anlatım, bireyin günlük yaşamındaki tüm eylemlerinin ve niyetlerinin Allah tarafından izlendiğini ve değerlendirildiğini güçlü bir şekilde ifade eder. Bu bilgi, bireyi ahlâkî ve etik bir bilinçle hareket etmeye teşvik

⁵¹⁹ el-Bakara 2/264; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/312-313.

⁵²⁰ el-Mâide 5/2; et-Tevbe 9/71; el-Enfâl 8/72.

⁵²¹ en-Nisâ 4/36; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1/229.

⁵²² Lokmân 31/16.

eder, çünkü hiçbir eylemin veya düşüncenin gözden kaçmayacağı inancı, kişiyi her zaman doğru ve erdemli davranmaya yönlendirir. Bu anlayış, insan davranışlarının ahlâkî bir temele oturmasını sağlar ve bireyin hem bu dünyada hem de ahirette hesap vereceği bilincini pekiştirir. Böylece Kur'an, insanları sürekli olarak özdenetim ve ahlâkî muhasebe yapmaya sevk eder, adâletli, dürüst ve erdemli bir yaşam sürdürmeyi teşvik eder.

Bu şekilde, ilâhi yönlendirmelerle iyi ve kötü algısı oluşturulmakta, yapılacak davranışların hangi amaç uğruna gerçekleştirileceği ve neyi hedeflemeleri gerektiği bireylere yüklenerek bir vizyon oluşturulmaktadır. Bu vizyonun gerçekleştirilmesini sağlayacak misyon da belirlenmektedir. Bu sayede, bireyler günlük hayatta kendilerini en doğru biçimde şekillendirerek ideal toplumun bir parçası olma imkânını elde edebilmektedir.

Kur'an'ın geneline serpiştirilmiş olan iyilik ve kötülük algısı, hayır ve şer, fazîlet ve rezîletler şeklinde değerlendirdiği⁵²³ tutum ve davranışların fikir verecek miktarı, ahlâkî dönüşüm ile ilgili ilerleyen konu başlıklarında ele alınmıştır. Bu tutum ve davranışlar, Kur'an'ın ahlâkî öğretilerinin temelini oluşturmakta ve bireylerin ahlâkî gelişimine ışık tutmaktadır.

2.2.2. Örneklem Uygulaması

Kur'an, mesajlarını iletme için doğal olarak ilk muhatabı olan toplumun konuştuğu Arapça dilinde nazil olmuş ve Kur'an'da onların anlayabileceği bir dil kullanılmıştır.⁵²⁴ İlâhi bildirgeler, beşerî bir dil kalıbı kullanılarak insanların idrakine sunulmuştur.⁵²⁵ Bu bağlamda, insanların akıllarını kullanıp anlamalarını sağlamak için cennet-cehennem gibi metafizik konular beşer seviyesinde insanın anlayabileceği vasıflar kullanılarak ifade edilen bir anlatım biçimi ve çeşitli örneklemelerle insanın anlayacağı seviyeye indirilmiştir. Başka bir ifadeyle, Kur'an, mesajlarını, mecâzi, temsîlî ve teşbihî ifade tarzı gibi beşeriyetin anlayabileceği yöntemlerle sunarak toplumu yönlendirmiştir.⁵²⁶

⁵²³ Yaşar Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlâkı* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1993), 346.

⁵²⁴ Yûsuf 12/2; ez-Zuhuruf 43/3; Tâhâ 20/113; Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 15/551, 21/562.

⁵²⁵ Murat Sülün, *41 Temsil ile Kur'an gerçeği* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017), 13.

⁵²⁶ Sülün, *41 Temsil*, 13.

Kur'an, başta Allah'ın birliği olmak üzere, insanları körü körüne bir davetle değil, ikna edici yöntemler kullanarak akıllarını kullanmaya çağırmıştır.⁵²⁷ Bu amaç doğrultusunda, kıssalar, darb-ı meseller, evrendeki mükemmel düzen, gece ve gündüzün oluşumu, güneşin doğuşu ve mevsimlerin döngüsü gibi insanların günlük yaşamlarında gözlemleyebileceği olaylardan ve varlıklardan örnekler sunarak bireyleri eğitmeyi hedeflemiştir. Kur'an, bazen bir sinekten⁵²⁸ veya bir hayvandan,⁵²⁹ bazen de bir böcekten⁵³⁰ örnekler vermiş; gökyüzüne, yıldızlara ve çevreye dikkat çekerek insanları tefekkür etmeye ve ibret almaya davet etmiştir.⁵³¹

Kur'an, insanların doğru yolu bulmaları ve onlara örnek olması⁵³² için kendi içlerinden peygamberler gönderildiğini bildirmektedir.⁵³³ İnsanlar, uhrevî fayda ve zararlarını tam olarak bilemezler; bu nedenle peygamber gönderilmesi, ilahî bir gerekliliktir.⁵³⁴ Kur'an'da ilk Peygamber Hz. Âdem'den son Peygamber Hz. Muhammed'e kadar yirmi beş peygamberin ismi zikredilmekte,⁵³⁵ pek çok kavim ve kıssadan akıl sahiplerinin ibret alması için örnekleme yapılmaktadır. Bu kıssalar, bütün peygamberlerin gayesinin insanlara doğru yolu göstermek ve kurtuluşa ulaşmalarını sağlamak olduğunu gösteren, amaç ve hedef birliği açısından güçlü delillerdir.

Kur'an'da, inkârcı, azgınlık yapıp haddi aşan ve ahlâkî yozlaşmanın yayıldığı toplumların başlarına gelen musibetlerin, peygambere ve onun getirdiği prensiplere tabi olanların kurtuluşa ulaşmalarının örneklenmesi, akılda kalıcı ve eğitici

⁵²⁷ el-Enbiyâ 21/22; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/425; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/110.

⁵²⁸ el-Hac 22/73; el-Bakara 2/26.

⁵²⁹ el-Müddessir 74/51; el-A'râf 7/176; Lokmân 31/19; el-Cuma 62/5.

⁵³⁰ el-Ankebût 29/41.

⁵³¹ el-Bakara 2/164, 242; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/211; Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 2/409-410. Ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/190-191.

⁵³² el-Ahzâb 33/21.

⁵³³ Yûnus 10/47; en-Nahl 16/63; el-İsrâ 17/15; Fâtır, 35/24.

⁵³⁴ İsfahânî, *ez-Zerî'a*, 156.

⁵³⁵ Mustafa Âsım Köksal, *Peygamberler Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990), 29-354; Afif Abdülfettah Tabbâre, *Me'a'l-enbiyâ fil-Kur'âni'l-Kerîm kısas ve dürûs ve iber min hayatihim* (Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, t.y.), 31-400.

açısından önemli sunumlardır.⁵³⁶ Hz. Âdem,⁵³⁷ Nûh Tûfânı,⁵³⁸ Hz. İbrâhîm⁵³⁹ Lût Kavmi,⁵⁴⁰ Âd ve Semûd Kavimleri,⁵⁴¹ Ashâb-ı Medyen,⁵⁴² Ashâbü'r- Res,⁵⁴³ Ashâbü'l-Uhdûd,⁵⁴⁴ Ashâbü'l-Hicr,⁵⁴⁵ Ashâbü'l-Eyke,⁵⁴⁶ Hz. Mûsâ,⁵⁴⁷ Ashâb-ı Kehf,⁵⁴⁸ Ashâbü'l-Fîl⁵⁴⁹ gibi kıssalar, Kur'an'da örnekleme ve ders çıkarma açısından önemli mesajlar içermektedir. Bu kıssaların farklı bakış açısıyla tekrar edilmesi, öğüt dinleme ve ibret alma açısından fayda sağlama amacı gütmektedir.⁵⁵⁰ Zira öğüt verip hatırlatma müminlere fayda sağlamaktadır.⁵⁵¹

Kur'an'da sadece kıssalar değil, ana mesajlar da "tasrîfü'l-emsal; tasrîfü'l-va'id; tasrîfü'l-âyât"⁵⁵² tabirleriyle sıklıkla tekrarlanmaktadır. Bu mesajlar, insan zihninde derin izler bırakması ve her zaman tazeliğini ve canlılığını muhafaza etmesi için Kur'an'da yinelenmektedir.⁵⁵³ Dolayısıyla, tekrarların sıklığı, sağlam bir öğrenme sürecine katkıda bulunarak mesajların kalıcı bir şekilde hafızada yer etmesini sağlamaktadır.⁵⁵⁴

Kur'an, geçmişte yaşanan olayları örnek göstererek indirildiği dönemdeki toplumun ahlâkî yapısını şekillendirmeyi amaçlamıştır. Örneğin Lût kavminin daha

⁵³⁶ Kandemir, *İslâm Ahlâkı*, 352.

⁵³⁷ el-Bakara 2/30, 31, 34, 35, 37. Ayrıca bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1/40-43; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/78-81. Hz. Adem ile ilgili diğer ayetler için bk. Âl-i İmrân 3/33, 34, 59; el-A'râf 7/11, 12, 19, 189.

⁵³⁸ Nûh 71/1-27. Detaylı bilgi için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/627-640.

⁵³⁹ el-Bakara 2/124-130-133, 135-136, 140, 258. Detaylı bilgi için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/7-3/122.

⁵⁴⁰ el-A'râf 7/80-84. Ayrıca bk. Hûd 11/70, 74, 77, 78, 79-83, 89.

⁵⁴¹ Hûd 11/50, 59-60. Ayrıca bk. el-Furkân 25/38-39; ez-Zâriyât 51/41-42; el-A'râf 7/73, 79; Fussilet 41/17.

⁵⁴² el-A'râf 7/85-93; Kurtubî, *el-Câmi'*, 7/247-251.

⁵⁴³ el-Furkân 25/35-39; Kâf 50/12. Geniş bilgi için bk. Kurtubî, *el-Câmi'*, 13/30-33, 17/8.

⁵⁴⁴ el-Burûc 85/4-8.

⁵⁴⁵ el-Hicr 15/80-84.

⁵⁴⁶ eş-Şuarâ 26/176-184; Sâd 38/13; Kâf 50/14.

⁵⁴⁷ el-A'râf 7/103-162. Kıssa detayı için bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1/405-420; ayrıca bk. Yûnus 10/75-92; Tâhâ 20/56-99; eş-Şuarâ 26/10-68; el-Kasas 28/1-43; el-Mü'min 40/2346; ez-Zuhruf 43/46-56.

⁵⁴⁸ el-Kehf 18/9-26.

⁵⁴⁹ el-Fîl 105/1-5.

⁵⁵⁰ Mennâ' el-Kattân, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut; Müessesetü'r-Risâle, 1990), 307-308

⁵⁵¹ ez-Zâriyât 51/55. Begavî, Hz. Peygamberin kafirlere Kur'an'la nasihat vermesi yorumuna yer vermektedir. Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 7/380.

⁵⁵² İlgili ayetler için bk. el-İsrâ 17/41,89; el-Kehf 18/54; Tâhâ 20/113; el-Ahkâf 46/27.

⁵⁵³ Sülûn, 41 *Temsil*, 17-18.

⁵⁵⁴ Râzî, *el-Mefâtih*, 13/38.

önce hiçbir toplumun yapmadığı bir ahlâksızlık sebebiyle kınanması⁵⁵⁵ ve helak edilmelerinin haber verilmesi, gelecekteki toplumlar için bir uyarı niteliği taşımaktadır. Bu ve benzeri geçmiş toplumlara ait yaşanmışlıkların örneklenmesi önemli didaktik mesajlar içermektedir. Bu sayede bireyler, kıssalardan edindikleri bilgilerle kendi hayatlarını kıyaslayabilmiş, yaşantılarını olumlu yönde değiştirmek için adımlar atabilmişlerdir. Bu bağlamda kıssalar, insanlara ahlâkî ve dini mesajları iletme için etkili bir araç olarak sıkça kullanılmıştır.

Kıssalar, insan ilişkilerinde birbirlerine örnek teşkil edebilecek özellikler barındırmaktadır. Bu örneklerin bireyler arasında anlatılması ve açıklanması hem kolay hem de etkilidir. İnsanlar, yapıları gereği, örnek olabilecek davranışları diğer uyarıcılara kıyasla çok daha kolay bir şekilde kabul edebilmektedir. Bu nedenle kıssalar, ahlâkî yapının sağlıklı bir şekilde dönüştürülmesinde önemli bir rol oynamıştır.

2.2.3. Tedrîcî Gelişim Yöntemi

Kur'an, ahlâkî eğitimin sağlanması ve hedeflere ulaşılması konusunda tadrîcîliği esas alan stratejik bir yöntem benimsemiştir. Bu yöntem, ahlâkî gelişim ve dönüşümün sağlanması açısından son derece önemlidir. İnsan, mekanik bir varlık gibi anında değişim göstermez; aksine, zaman içerisinde ve belirli kabuller doğrultusunda dönüşüm geçiren bir varlıktır. Bu bağlamda, birey ve toplum ahlâkı, belirli olaylar ve süreçler neticesinde, kademeli olarak şekillenerek oluşur. Kur'an'ın bu tadrîcî yaklaşımı, ahlâkî değerlerin benimsenmesi ve içselleştirilmesi açısından önemli bir rol oynar; zira bu yöntem, insanların doğal değişim süreçlerine uygun olarak adım adım ahlâkî olgunluğa ulaşmalarını hedefler.

Kur'an'ın bütününe bakıldığında, tadrîcîliğin hâkim olduğu görülmektedir. Öncelikle, âyetlerin ve sûrelerin indiriliş sürecinin yirmi üç yıllık peygamberlik dönemine yayılması ve parça parça indirilmesi bu durumu açıkça göstermektedir. Bu hususun “tencîmü'l-Kur'an” terimiyle usul kitaplarında yer alması,⁵⁵⁶ ayrıca konunun önemini vurgulamaktadır. Kur'an'ın bu şekilde tadrîcen inmesi, yani azar azar ve

⁵⁵⁵ el-A'râf 7/80; el-Ankebût 29/28; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/444-445, 6/276.

⁵⁵⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/228-232; Suyûtî, *el-İtkân*, 1/148; İbrâhîm b. İsmail el-Ebyârî, *el-Mevsû'atu'l-Kur'âniyye* (by.: Müessesetü Sicillî'l-Arab, H 1405), 3/58-59.

kademeli olarak indirilmesi, hükümlerinin hayata geçirilmesi, yerleşmesi ve kökleşmesi amacına yönelik⁵⁵⁷ stratejik bir taktiktir.

Kâfirlerin “*Kur’an bir kerede indirilseydi!*”⁵⁵⁸ şeklindeki itirazlarına karşılık olarak Allah, Kur’an’ın peyderpey indirildiğini ve bu şekilde Peygamberin kalbine iyice yerleştirildiğini bildirmektedir.⁵⁵⁹ Bu süreçte Allah, müminlere model olması⁵⁶⁰ bakımından Hz. Peygamber’in kalbine iyice yerleşmesini için Kur’an’ı parça parça indirmiş, böylece Hz. Peygamber’i eğitime tabi tutmuş ve Kur’an ilkelerini onun hayatında somutlaştırmıştır. Bu bağlamda Hz. Aişe’nin “Onun ahlâkı Kur’an’dı.”⁵⁶¹ sözü, bu gerçeğin en açık göstergesidir.

Sûrelerin kimliklerine baktığımızda Mekkî ve Medenî olmak suretiyle iki ana kategoriye karşılaştırmaktayız.⁵⁶² Bunlar sadece indirildikleri yere göre değil, aynı zamanda içerik açısından da farklı karakterler taşımaktadır.⁵⁶³ Mekkî sûreler, başta Allah inancı olmak üzere, melek, kitap, peygamber ve âhiret inancı gibi iman esaslarını gündeme getirerek bireylerin sağlam ahlâklı, karakter sahibi ve şahsiyetli insanlar olmasını hedeflemektedir. Medenî sûrelerde ise, bu temel inanç konularına ek olarak ibadetler, muamelat, aile ve sosyal hayatla ilgili sorumluluklar gibi konuları ele almaktadır.⁵⁶⁴ Bu konular zaman içinde ilerleyen süreçlerle ele alınmıştır. Önce temel inanç konuları vurgulanmış, daha sonra ibadet, muamelat ve sosyal hayat gibi konular süreç içerisinde işlenmiştir. Bu nedenle sûrelerde ve Kur’an’ın bütünlüğünde bir tedricilik görülmektedir.

Namaz ibadetinin emredilmesi ve içkinin yasaklanması bu bağlamda en somut örnekler olarak verilebilir. Kur’an’da geçmiş peygamberlerin de yükümlü tutulduğuna

⁵⁵⁷ Abdulcevad Halef Muhammed Abdulcevad, *el-Medhal ile’t-tefsîr ve ‘ulûmi’l-Kur’an* (Kahire: Dâru’l-Beyânî’l-Arabî, t.y.), 159; Sâlih, *Mebâhis*, 49-62.

⁵⁵⁸ el-Furkân 25/32.

⁵⁵⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 19/265-266; Râzî, *el-Mefâtîh*, 24/457; Kurtubî, *el-Câmi’*, 13/28-29; Fîrûzâbâdî, *Tenvîr’ul-mikbas*, 303; ayrıca bk. el-İnsân 76/23.

⁵⁶⁰ el-Ahzâb 33/21.

⁵⁶¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 23/529; Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl*, 5/233; Müslim, “Kitab-u Salâti’l-Müsafirîn”, 139; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshak İsfahânî, *Delâilü’n-nübüvve*, thk. Dr. Muhammet Revvas Kal’aci (Beyrut: Dâru’n-nefâis, 1406/1986), 1/181; el-Kandehlevî, *Hayâtü’s-sahâbe*, 2/521.

⁵⁶² İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/18.

⁵⁶³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/187-193; Suyûtî, *el-İtkân*, 1/36-47.

⁵⁶⁴ Zürkânî, *Menâhilü’l-‘irfân*, 1/166-168; Sâlih, *Mebâhis*, 183-184.

atıf yapılan namaz ibadeti,⁵⁶⁵ Hz. Peygamber tarafından “dinin direği⁵⁶⁶ ve müminlerin miracı”⁵⁶⁷ olarak vasıflandırılmış ve İslamiyet’in ilk dönemlerinde sabah ve akşam olmak üzere iki vakit emredilmiştir.⁵⁶⁸ Hicretten bir buçuk yıl önce de beş vakit olarak farz kılınmıştır. Başlangıçta iki vakit ve ikişer rekât olarak kılınan namaz, ilerleyen süreçte hem vakit hem de rekât olarak artırılmıştır.⁵⁶⁹

Tedriciliğin bir diğer somut örneği olan içkinin yasaklanmasına gelince; bunun da dört aşamalı bir süreçten geçtiği görülmektedir. Kur’an’da ilk olarak hurma ağaçlarının meyvesinden ve üzümünden elde edilen güzel rızıklar yanında “içkiden” (سكر) de söz edilmektedir.⁵⁷⁰ İkinci olarak ise Hz. Ömer ve Muaz b. Cebel’in (ö. 17/638) sorularına karşılık indirilen âyette, içkide büyük günah ve bir takım faydalar bulunduğu; günahların ise faydalardan daha çok olduğundan bahsedilmektedir.⁵⁷¹ Üçüncü aşamada ise Abdurrahman b. Avf’ın verdiği bir yemekte ashabdan bazısı yiyip içtikten sonra akşam namazını kılarken imamın sarhoşluktan dolayı okuduğu kâfirûn sûresini karıştırması üzerine “...Sarhoşken, ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın.”⁵⁷² âyeti inmiştir.⁵⁷³

İçkinin kesin olarak yasaklandığını ifade eden el-Mâide 90. âyetin nüzul sebebi ise şu şekilde ifade edilmektedir: Muhacir ve Ensar’ın bulunduğu bir yemekte sarhoş

⁵⁶⁵ İlgili âyetler için bk. el-Bakara 2/83; Âl-i İmrân 3/39; el-Mâide 5/12; el-En‘âm 6/162; İbrâhîm 14/40; Meryem 19/31,55,59; Tâhâ 20/14; el-Enbiyâ 21/73; Lokmân 31/17.

⁵⁶⁶ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Şu‘abü’l-îmân*, thk. Muhammed es-Saîd Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru Kütübî’l-İlmiyye, H 1410), 3/39. Suyûtî bu hadis için zayıf değerlendirmesi yapmaktadır. Celaleddin b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *el-Cami‘us-sağîr fî ehâdis’il-beşîri’n-nezîr* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1410/1990), 2/319.

⁵⁶⁷ Râzi, *el-Mefâtih*, 1/226.

⁵⁶⁸ Kurtubî, *el-Câmi‘*, 15/324; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 4/570.

⁵⁶⁹ Tâhâ 20/130; el-Mü’min 40/55; Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, 21/403; 18/400; Kurtubî, *el-Câmi‘*, 15/324; 11/261; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 4/570; M. Kâmil Yaşaroğlu, “Namaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/351; Mustafa Yücel Şaraldı, “Nass-Olgı Diyalektiği Bağlamında Tedricilik ve Tencim”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2023), 56.

⁵⁷⁰ en-Nahl 16/67: Kurtubî, bu âyetin içkinin haram kılınmasından önce indirildiği ve Mekki olduğu; içkinin kesin olarak yasaklandığı âyetin ise (Mâide 5/90-91) ittifakla Medenî olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır. Kurtubî, *el-Câmi‘*, 10/128.

⁵⁷¹ el-Bakara 2/219: Vahidî’nin verdiği bilgiye göre Hz. Ömer ve Muaz b. Cebel’in Hz. Peygamber’e aklı gideren içkinin hükmünü sorması üzerine bu âyet indirilmiştir. Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî en-Nisâbü’rî, *Esbâbü’n-nüzûl*, thk. Kemal Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru Kütübî’l-İlmiyye, H 1411), 73; Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Lübâbü’n-nükûl fî esbâbi’n-nüzûl* (Beyrut: Dâru Kütübî’l-İlmiyye, t.y.), 85.

⁵⁷² en-Nisâ 4/43.

⁵⁷³ Vâhidî, *Esbâbü’n-nüzûl*, 157; Süyûtî, *Lübâbü’n-nükûl*, 85.

olan ashabdan bir grup asalet tartışmasına girdi. Sa'd b. Ebî Vakkas (ö. 55/675) da bu tartışmaya katılarak Muhacirlerin Ensar'dan üstün olduğunu söylemesi üzerine oradakilerden biri tarafından darbedildi. Durum Hz. Peygamber'e ulaştı. Bununla birlikte bir yandan da namaz başlayacağı zaman bir münâdi "sarhoşlar namaza yaklaşmasın" diye bağıırıyordu. Bu durumdan etkilenen Hz. Ömer'in, içki hakkında kesin bir çözüm beyan etmesi için Allah'a dua etmesi üzerine, *"Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi pisliklerdir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz. Şeytan içki ve kumar ile aranızda kin ve düşmanlık sokmak, sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçtiniz değil mi?"*⁵⁷⁴ âyeti indi. Bunu duyan Hz. Ömer, *"Vazgeçtik yâ Rab!"* diyerek⁵⁷⁵ memnuniyetini dile getirmiştir.

Burada bir eğitim süreci göze çarpmaktadır. Öncelikle "içki ve güzel rızıklar" tabiri ile adeta zihinde içki ile güzel rızık ayrı ayrı sayılarak düşünce bazında bir ayrıştırma yapılmıştır. Sonra "içkide birtakım faydaların olduğu ama günahının daha fazla olduğu" belirtilerek beyinlerde soru işaretleri oluşturulmuştur. Ardından "sarhoşken namaza yaklaşmayın" yönlendirmesi ile müminler içkiden soğutulmuştur. Bu arada bazı Müslümanların içkiden uzaklaşırken bazılarının da devam ettiği görülmüştür. Son olarak "pislik" olarak nitelendirilen içkiden kaçınılması istenmiştir. Böylece tadrîcî bir süreçle eğitilen Müslümanların değişimini, Hz. Ömer'in "Vazgeçtik yâ Râb!" teslimiyeti ile içkiyi terk etmesinde somut olarak görülmektedir. Bu örnekler, gelişim ve değişim stratejisinde tadrîcîliğin ne denli önemli olduğunu ve Kur'an tarafından etkili bir yöntem olarak ortaya konduğunu göstermektedir.

Yukarıda bahsedilen örneklerden de anlaşıldığı gibi karakter gelişimi birden oluşabilecek bir değişim değildir. Vakıadan hareketle günümüzde nesillerin eğitim süreçleri dikkate alındığında ortalama on altı yıllık bir sürenin planlandığını görmekteyiz. Dolayısı ile zamana yayarak bu değişimin gerçekleşebileceği bir realitedir. Kur'an da tadrîcî gelişim yöntemini ahlâkî dönüşümün argümanlarından biri olarak kullanmaktadır. Sonuç olarak, köklü alışkanlıkların değiştirilmesi ve yeni değerlerin bireye ve topluma kazandırılmasının zaman içerisinde gerçekleştiği ve bunun bir ihtiyaç olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

⁵⁷⁴ el-Mâide, 5/90-91.

⁵⁷⁵ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 4/334, 10/566; Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 209-210; Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl*, 85-86.

2.2.4. Güdüleme ve Uyarı Argümanı

Ahlâkî dönüşümde etkili olan unsurlardan biri de güdüleme ve uyarı argümanıdır. Kur'an, müminlerin ümitvar olmalarını, umutsuzluğa kapılmamalarını ve istiğfar edip pişmanlık duyanlar için bağışlanma kapısının açık olduğunu âyetlerde bildirmektedir. Allah, âdeti üzere teşvik ederek ve korkutarak⁵⁷⁶ âhiret inancından ve hesap vermeden haber vermekte, uyarılarda bulunmakta ve iyiliklerin ebedi bir yurt olan cennette karşılık bulacağından bahsederek müminleri yönlendirmektedir.⁵⁷⁷

Özgür irade ile donatılan insana, iyi ve kötü, her iki yol gsterilmesine⁵⁷⁸ rağmen kişi seğiminde serbest bırakılmıştır.⁵⁷⁹ Ancak teşvik ve yönlendirmelerle daima doğruya sevk edilmiş, kötü yol ve sonuçları ile ilgili de uyarı ve hatırlatmalarla bilgilendirilmiş, akıl ve iradesini kullanması teşvik edilmiştir. İnsan davranışlarına doğrudan müdahale edilmeden zgr iradesi desteklenmiş, ancak yine de sorumlu tutulmuştur. Diğer yandan sorumluluğun yükü sadece insanın beşerî yapısına yüklenmemiş ilâhi emir ve yasaklarla desteklenerek doğru yolu bulması konusunda yükü azaltılmıştır. Zira kişi ancak Allah'ın yardımı, desteği ve koruması ile doğru yolu bulabilir. Bu sebeple yaşamın yükünü insan daha rahat kaldırılabilmesi için teşviklerle güçlendirilmiş, uyarılarla tedbir alınması sağlanmışır. Özellikle zor zamanlarda müminlerin velisi olarak Allah melekler ve sekînenin indirilmesi ile inananları desteklemiştir.⁵⁸⁰

Kur'an'da iyilik yapanlara yaptıklarının karşılığı ve daha fazlasıyla mükâfat verileceği, sonsuza kadar cennette kalacakları, yüzlerinin kararmayacağı, aşığılama ve zillate duçar olmayacakları müjdelenmektedir.⁵⁸¹ Bu şekilde, zor durumlarda bile iyilik yapma ve iyi kalmanın sürdürebilir hale getirilmesi sağlanmaktadır. Yaratıcının, insana can damarından bile yakın olduğunu, nefsinin kendine ne fısıldadığını bildiğinin bilincinde olan birey,⁵⁸² sürekli gözetim altında olduęunun⁵⁸³ farkındadır.

⁵⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/104.

⁵⁷⁷ el-Bakara 2/25; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/383; Râzî, *el-Mefâtih*, 2/353. Ayrıca bk. el-A'râf 7/42, 43; el-Enfâl 8/4; et-Tevbe 9/72; Yûnus 10/9; el-Hicr 15/45-50; el-Kehf 18/31.

⁵⁷⁸ el-Beled 90/10.

⁵⁷⁹ el-İnsân 76/3.

⁵⁸⁰ Sami Kılınçlı, "Allah'ın Kula Yardımının Bir Şekli Olarak Kalbe Sekînenin İndirilmesi", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2021), 227.

⁵⁸¹ Yûnus 10/26; Râzî, *el-Mefâtih*, 17/239-241.

⁵⁸² Kâf 50/16.

⁵⁸³ en-Nisâ 4/1; Kâf 50/18.

Bu bilinçle hareket eden birey, yüce gücün desteğini hissederek daha rahat, kontrollü ve güvenli bir şekilde hareket etme imkânını elde eder. Bu sayede, nefsi ile daha kolay mücadele edip ahlâkını güçlendirebilir.⁵⁸⁴

Kötülük yapanlara gelince, bunların, yaptıklarının karşılığına denk bir cezayla cezalandırılacakları, aşağılama ve zillate maruz kalacakları ve cehennem halkı olarak sonsuza kadar orada kalacakları⁵⁸⁵ hususunda pek çok ayette uyarılar yer almaktadır. Bununla birlikte, kötülük yapanların her zaman affedilme şansının olduğu da bildirilmektedir. Ancak, bu yolda ısrar edenlerin sonunda cezalandırılacağı özellikle belirtilmektedir. Diğer yandan, kendisine kötülük yapanların cezasız kalmayacağını bilmek mağdur olan insanların gönüllerinin ferahlamasına yardımcı olmakta, kötülükte ısrar edenlerin ise kalplerine korku salmaktadır.

2.2.4.1. Umut, İstiğfar ve Bağışlanma Vurgusu

Allah tarafından gönderilen ilâhi kitaplar, bireylerin her durumda kendilerini yenilemeleri ve yanlışlardan dönüp temiz sayfalar açmaları için tövbe ve istiğfar kapılarını daima açık tutmuştur. Kur'an da tövbe ve istiğfar aracılığıyla umutların tazelenmesi ve bireyin kendini yeniden başlatması için fırsatlar sunduğunu belirtmektedir. Bu çerçevede, haddi aşan ve aşırıya giden kullar için Allah'ın çok bağışlayıcı ve merhametli olduğu, bütün günahları affedebileceği ve onun rahmetinden ümidin kesilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır.⁵⁸⁶ Günah deryasına dalarak ahlâken çökmüş, zafiyete düşmüş insanların kendilerini bulmaları ve topluma yeniden kazandırılarak erdemli bireyler olma fırsatlarının var olduğunu sürekli hatırlatılan istiğfar ve kendini yenilemeyi teşvik eden âyetlerle⁵⁸⁷ ruhî terbiyelerine imkân sağlanmıştır. Ayrıca istiğfar ve Allah'ı anma, sıkıntılı zamanlarda insan psikolojisini tedavi edici nitelikler taşımaktadır.⁵⁸⁸

Günahlardan geri dönerek Allah'ın rızasına uygun davranışlara ve ona itaate yönelmek,⁵⁸⁹ Allah'tan af dilemek ve tövbe etmek, Allah'ın emirleri arasında yer

⁵⁸⁴ Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, 18/213.

⁵⁸⁵ Yûnus 10/27.

⁵⁸⁶ ez-Zümer 39/53.

⁵⁸⁷ İlgili âyetlerin bir kısmı için bk. Âl-i İmrân 3/135; en-Nisâ 4/64,106,110; el-Mâide 5/74; el-Enfâl 8/33; et-Tevbe 9/199; Hûd 11/3, 52, 90; en-Nûr 24/10; Tâhâ 20/82; en-Nasr 110/3.

⁵⁸⁸ Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs*, 7/232.

⁵⁸⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/493; Kurtubî, *el-Câmi'*, 18/197.

alır.⁵⁹⁰ Allah, tövbe edenleri bağışlayacağını bildirmekte ve cennete gireceklerin özellikleri arasında saymaktadır.⁵⁹¹ Kendisinden başka ilâh olmayan Allah, lütfu geniş, kudret sahibi, cezalandırması şiddetli ama günahları bağışlayan ve tövbeleri kabul eden bir ilahdır.⁵⁹² Bu gerçeği kabul eden ve sonunda onun huzuruna varacağını bilen insanın davranışları ölçülüdür.

Tövbe kapısının açık olması, kötülöklere bulaşmış olan ve çıkış arayan bireyler için kendini yenileme fırsatı sağlar. Bu durum, bireyler için yeniden hayata tutunup geleceğe umutla bakabilmeleri açısından önemli bir motivasyon kaynağıdır. Kur'an'da ümitsizliğe kapılmak, Allah'ın rahmetinden ümit kesmek yasaklanmış, insanların bu karanlık çukura düşmeleri önlenmeye çalışılmıştır. Yaratıcının her zaman tövbe ve bağışlanma kapısının açık olduğunu bildirmesi, merhameti ve rahmetiyle insanların yanında olduğunu göstermektedir.

İmtihan dünyasında yaşayan insanın ümidini kaybetmemesi, onun bu imtihan yolunda en büyük desteği olarak rol oynamaktadır. Ne olursa olsun, başına gelen veya karşılaştığı her türlü durumda insanların sığınabileceği yüce bir gücün varlığının bilinmesi, insanların doğru kararlar almasına yardımcı olmaktadır. Bu sayede bireyler hiçbir zaman ümitsizliğe düşmeyecek, hatalar yapsa bile düzeltme imkânı olduğunu bildiğinden, hatasını düzeltmeye yönelik adımlar atacaktır. Çünkü Allah, kişi ne kadar günah ilerse işlesin, tövbe edenlerin bütün günahlarını bağışlayacağını ve onun rahmetinden ümit kesmemesi gerektiğini bildirmiştir.⁵⁹³ Her halükârda kirlenen hayata karşı bu şekilde ümit kapısı açılarak her zaman yeni bir sayfa fırsatının canlı tutulması, zihinsel eğitim yolu ile bir bakış açısı geliştirerek ahlâkî bir yaşam modeline ışık tutmaktadır.

Bu umut verici durum, o dönemde sonradan Müslüman olan insanlar için de büyük önem taşımaktadır. Çünkü karanlık geçmişlere sahip olan veya uyum sağlamakta zorlanan bireyler, yaptıkları hataların telafisi olduğu söylemiyle desteklenmiş ve kendilerine yeni bir başlangıç yapabilme kolaylığı sunulmuştur. Bu sayede geçmişlerini kolayca geride bırakabilen bu insanlar, İslam'ın getirdiği ahlâkî ilkeleri hayatlarında rahatlıkla uygulayabilmişlerdir. Bugün yaşayan insanlar için de

⁵⁹⁰ et-Tahrîm 66/8.

⁵⁹¹ Meryem 19/60.

⁵⁹² el-Mü'min 40/3.

⁵⁹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/135; Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 3/85.

aynı kolaylık geçerlidir. Hayatın çeşitli alanlarında sıkıntılar yaşayan veya travmatik olaylarla karşılaşan bireyler, İslam'ın sunduğu bu kolaylıktan yararlanabilmekte ve kendilerine yeni çıkış yolları açabilmektedir.

Câhiliye dönemi Arap toplumu, putperest inançlara dayalı bir yaşam sürdüğünden bireylerin umutları genellikle dünyevi başarılar ve kabileler arası üstünlük mücadelesiyle şekillenmiştir. İstiğfar ve bağışlanma kavramları bu toplumda daha çok sosyal düzeni koruma amacıyla kabile içi ilişkilerde karşılık bulmuştur. Câhiliye döneminde günah işleyen bireylerin affedilmesi, çoğunlukla kişisel ya da kabilesel çıkarlar doğrultusunda ve somut karşılıklar beklenerek gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla, bu dönemde umut, istiğfar ve bağışlanma gibi manevi değerler, Kur'an'ın getirdiği ahlâkî ve ruhani boyuttan yoksun, daha yüzeysel ve maddi temellere dayalı bir anlayışla ele alınmıştır.

2.2.4.2. Âhîret İnancının Ahlâkî Gelişime Katkısı

Güdüleyici unsur bakımından otokontrol sağlayan önemli argümanların başında âhîret inancı ve vurgusu gelmektedir. Yapılan hiçbir olumsuzluğun kişinin yanında kâr kalmayacağı anlayışı ve hesap verme bilinci ahlâkî olgunlaşmada en önemli etkenlerin başında gelmektedir. Tüm zorlukların birer imtihan olması, insanın kötü bir durum içinde olduğu zaman bile her kötü anının iyi bir karşılık ile geri döneceğinin söylenmesi insanın daha ılımlı ve sakin kalabilmesine, daha yumuşak bir ahlâka sahip olabilmesine yardım etmektedir. Bu sayede insan; Allah tarafından da yasaklanan inkârcı, isyankâr, saldırgan davranışlardan uzak durabilmektedir. Zorlu durumlarla da daha kolay başa çıkabilmesi, doğru yolda sabit kalabilmesi için gereken güdüleyici unsurlar bireyi yönlendirmesi için hayatın her alanına serpiştirilmiştir.

İnanan insanların, hayatlarının başka bir dünyada da devam edeceğini bilmesi ve hatta o dünyanın şu an zorluklarına katlandıkları dünyadan çok daha rahat ve güzel olacağını düşünmeleri, onların hayata bakışını kolaylaştırmıştır. Sevdiklerinin kaybetme veya kişinin bedeni, malı veya canıyla ilgili kayıplar ve sıkıntılar imtihan araçlarıdır. Bu belalara ve sıkıntılara sabırla katlananlar müjdelenmektedir.⁵⁹⁴ Dünya hayatının geçiciliği, âhîret hayatının ise kalıcılığı ve mükâfatların katlanarak

⁵⁹⁴ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/169.

verileceği⁵⁹⁵ bilinci, insanları acı veren kayıpların neden olduğu zor durumlardan korur. Dolayısıyla âhiret inancına sahip olanlar, dünyadaki travmatik olaylar karşısında metanet gösterir, fevri davranışlardan ve isyandan kaçınarak ahlâkî bir duruş sergilerler. Adâletin tecelli edeceği, iyiliklerin mükâfatlandırılacağı ebedi bir âlemin varlığına inanmak teselli kaynağı ve yaşama sevinci oluşturur. Âhirete olan inanç; âdil, kişilik sahibi, doğruluktan ayrılmayan, dürüst ve sağlıklı bir toplum için zemin hazırlar.⁵⁹⁶

Kur'an'da, yeniden diriliş, hesap verme, ceza ve mükâfat gibi âhiret inancının ele alınması ahlâken mükemmel insanların yetişmesinde ve doğru davranışların sergilenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu sebeple Kur'an'da âhiretle ilgili argümanlar, ahlâkî tekâmül için önemli yer teşkil etmektedir. Bu bağlamda, cennet vurgusu olumlu isteklendirme sağlarken, cehennem ve azap korkusu⁵⁹⁷ ise insanları olumsuzluklardan uzaklaştırmak için işlenen temel konular arasında yer almaktadır. Allah'a imandan sonra en etkili unsur olan âhiret inancı, insanın ölümden kaçış çabalarına rağmen ölümle karşılaşacağını ve yaptıklarının hesabını vereceğini bilmesini sağlar.⁵⁹⁸

Âhirete iman, bireyleri hem hukukî hem de ahlâkî yaptırımlarla sorumluluk bilinciyle hareket etmeye zorlar ve ahlâkî yükümlülüklerini eksiksiz yerine getirme çabasıyla hareket etmelerini teşvik eder. Bu inanca sahip bireyler, kötülüklerden kaçınma ve hayır işlerine yönelme gayretinde bulunarak hem Allah'a hem de insanlara karşı davranışlarını olumlu biçimde geliştirirler. Zikir ve şükür ehli olmanın yanısıra tevekkül sahibi, sözünde duran, iyiliği emredip kötülükten sakındıran, hoşgörülü, yardımsever, iffetli, mütevazı ve takvâ sahibi bireylerin oluşmasına zemin hazırlarlar.⁵⁹⁹

⁵⁹⁵ en-Nisâ 4/40; Mukâtil b. Süleyman, verilecek pek çok mükâfat olduğu ve bundan maksadın da cennet olduğu yorumunda bulunmaktadır. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1/230. Ayrıca bk. el-Bakara 2/212; Âl-i İmrân 3/14; Sebe' 34/ 37.

⁵⁹⁶ Muhsin Demirci, *Ku'ân'ın Ana Konuları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 295.

⁵⁹⁷ en-Nisâ 4/56. Ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/105; el-En'âm 6/70; et-Tevbe 9/34; Yûnus 10/52; er-Ra'd 13/25; el-Enbiyâ 21/29; el-Hac 22/25; Sebe' 34/38; el-Câsiye 45/7-9; el-Mücâdele 58/8; el-Burûc 85/10; el-Beyyine 98/6.

⁵⁹⁸ el-Cuma 62/8. Ölümden kaçış olmadığı ile ilgili detaylı bilgi için bk. en-Nisâ 4/78; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 2/360.

⁵⁹⁹ Demirci, *Ku'ân'ın Ana Konuları*, 294-295.

Câhiliye Arap toplumunun ahlâk anlayışında, genellikle âhiretin yok sayıldığı ve daha çok dünyada hesap vermeye dayalı bir sistem üzerine kurulduğu gözlemlenmektedir.⁶⁰⁰ Arapların dünya yaşamında hesap vermeye dayalı bu ahlâk anlayışlarının kökeninde kültürel açıdan etkilendikleri ceza ve mükâfatın dünya eksenli olduğu; âhiret hayatından bahsedilmeyen, adeta âhirete bir şey bırakmayan Yahudi kutsal kitabı Tevrat'ın etkili olduğu görülmektedir.⁶⁰¹ Bu bağlamda, câhiliye döneminin âhiret inancıyla ilgili düşüncelerine yönelik Kur'an'da önemli eleştiriler bulunmaktadır.⁶⁰² Câhiliye döneminde yaşamın temel gayesi dünyevî zevk ve safadan alabildiğine istifade etmektir. Bu şekilde maddeyi ve dünyayı ön plana çıkaran câhiliye anlayışına karşı Kur'an, âhiret vurgusu ve ilâhi rızaya dayalı bir bakış açısı getirmektedir. Bu bağlamda büyük bir değişim ve dönüşüm süreci de ortaya çıkmaktadır.

Aşağıdaki âyetler, müşrik câhiliye Araplarının yeniden dirilip hesap vermeye dair inançlarının olmadığını⁶⁰³ ortaya koyarak bu fikri güçlendirmektedir:

*“Dediler ki: Hayat ancak bu dünyadakinden ibarettir. Artık biz bir daha diriltilecek de değiliz.”*⁶⁰⁴ *“Dediler ki: “Biz bir yığın kemik, bir yığın ufantı olduğumuz zaman mı yeniden bir yaratılışla diriltilecekmışiz, biz mi?”*⁶⁰⁵

Kur'an, müşrik cahiliye Araplarının ölüm sonrası diriliş ve hesap verme konusundaki inkârcı tutumlarını ele alarak onların şüphelerini ve itirazlarını gündeme getirir. Özellikle, *“Sahi biz, ölüp de toprak ve kemik yığını haline gelmişken yeniden mi diriltilecekmışiz? Üstelik gelip geçmiş atalarımız da mı?”*⁶⁰⁶ şeklindeki ifadeleri aktararak, onların diriliş konusundaki tereddütlerini yansıtır. Bu tür ifadelerle dile getirilen kuşuklara karşılık olarak Kur'an, net ve kesin bir dille, hem onları hem de

⁶⁰⁰ Demircan, *Câhiliye Arapları*, 26.

⁶⁰¹ Demircan, *Câhiliye Arapları*, 26-27

⁶⁰² el-En'âm 6/29. Hz. Peygamber Mekke'li müşriklere öldükten sonra dirilmeyi haber verince onu yalanladılar. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1/343. Ayrıca ilgili âyetler için bk. Hûd 11/7; el-İsrâ 17/52, 98; Meryem 19/68; el-Mü'minûn 23/37, 74, 82; en-Neml 27/67; es-Secde 32/10-11; Yâsîn 36/78; es-Sâffât 37/17-20; ed-Duhân 44/34-35; el-Câsiye 45/24, 32; Kâf 50/3; ez-Zâriyât 51/12-14; el-Vâkıa 56/47-48; et-Tegâbun 64/7; el-Müddessir 74/46; el-Kıyâmet 75/3-4; en-Nebe 78/1-4, 17; en-Nâziât 79/10, 42.

⁶⁰³ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 22/77; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelûsî, *Tefsîr ü'l-bahri'l-muhîr*, thk. Şeyh Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd - Şeyh Ali Muhammed Muavvîd (Beyrut: Dârü'l-Küttübü'l-İlmiyye, 1422/2001), 3/84, 8/49.

⁶⁰⁴ el-En'âm 6/29.

⁶⁰⁵ el-İsrâ 17/49.

⁶⁰⁶ el-Vâkıa 56/47-48.

öncekileri tekrar dirilteceğini vurgular.⁶⁰⁷ Özellikle belirlenmiş bir günün, belirli bir zamanda herkesin bir araya getirileceği ve hesap vereceği bilgisini sunar.⁶⁰⁸ Bu şekilde, Kur'an, câhiliye dönemi Araplarının inkârcı tutumlarına karşı diriliş ve hesap verme gerçeğini açık ve kesin bir şekilde ortaya koyar.

Yukarıda bahsedilen ve pek çok âyette⁶⁰⁹ de işaret edildiği gibi genelde câhiliye toplumunun âhirete yönelik bir beklenti ve hedefi bulunmamaktadır. Dolayısıyla, tüm yaşam felsefeleri dünya hayatı üzerine kurulmuştur. Câhiliye Araplarının dünya merkezli yaşam algısı ve başka bir yaşama ihtimal vermemeleri, âhiret hayatını kabul etmemeleri,⁶¹⁰ yaşam felsefelerini ve ahlâk anlayışlarını da tamamen dünya odaklı hale getirmektedir. Bu sebeple dünya hayatına karşı insanların en hırslısı olan Yahudiler gibi, ölümü asla tercih etmeyip uzun yaşamak, hatta bin sene ömür sürmek isterler.⁶¹¹ Bu yüzden, câhiliye toplumu bireyselliğin ön plana çıktığı bencil, çıkarıcı ve hazza dayalı bir ahlâk anlayışına sahiptir.

Kur'an, dünya-âhiret dengesini kurarak vizyon sunmaktadır. Bu vizyona ulaşmak için getirdiği emir ve yasaklar, emrettiği ibadetlerle ve belirlediği ahlâkî ilkeler gibi pek çok argüman kullanmaktadır. Bu bağlamda, âhiret inancı mümin ahlâkına yön veren en önemli argümanlardan biridir. Dolayısıyla insanın sadece bu dünyaya odaklanmak yerine, öteki dünyanın varlığını da kabul ederek dengede bir hayat sürmeye çalışması, hayatını ince bir denge üzerinde inşa etmesine ve güzel davranışlar sergilemesine yardımcı olmaktadır.

Sonuç olarak, Kur'an'ın ahlâk anlayışının temelini oluşturan en önemli unsurlardan biri âhiret inancıdır. Bu inanç, bireylere yapılan en küçük iyilik ve kötülüğün karşılıksız kalmayacağı bir dünyanın varlığını öğretir ve bu bilgi, insanları yaşadıkları zorluklar karşısında teselli eder. Ayrıca, haksızlığa uğradıklarında yalnız olmadıklarını hissettirerek, bireylere kendilerini güvende ve doğru yolda hissetme fırsatı sunar. Öte yandan, câhiliye toplumunun âhiret inancındaki zayıflık, onların

⁶⁰⁷ el-Vâkıa 56/49.

⁶⁰⁸ el-Vâkıa 56/50. Ayrıca bk. el-Kıyâmet 75/3-4; Yâsîn 36/78-79.

⁶⁰⁹ Müşriklerin âhiret inancı olmadığına dair benzer âyetler için bk. er-Ra'd 13/5; en-Nahl 16/38; el-Mü'minûn 23/82; en-Neml 27/ 67-68; es-Secde 32/10; Yâsîn 36/78-79; ed-Duhân 44/34-36; et-Tegâbun 64/7; el-Câsiye 45/24.

⁶¹⁰ el-Câsiye 45/24. el-En'âm 6/29; el-Mü'minûn 23/82-83; Kâf 50/2-3; es-Sebe', 34/8.

⁶¹¹ el-Bakara 2/94-96; Detaylı bilgi için bk. Taberî, *Câmi 'u 'l-beyân*, 2/361-368; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/331-334.

ahlâkî zaaf noktalarından birini oluşturur. Câhiliye toplumu, âhireti göz ardı ederek dünyaya yönelir ve buna bağlı olarak dünya merkezli bir ahlâkî yaşam tarzını önceler.

2.2.4.2.1. Cennet Müjdesinin Ahlâkî gelişime Katkısı

Kur'an'da cennet tasvirleri Müslümanları motive etme açısından son derece etkilidir. Cennetten kesitler sunularak insanların zihinlerinde canlandırılması, onları yapacakları işlere daha hevesli ve odaklanmış hale getirmektedir. Aynı zamanda Müminlerin zorluklara ve sıkıntılara daha fazla göğüs germe becerilerini geliştirmekte ve stresle baş edebilme gücünü artırmaktadır. Bu bağlamda Kur'an'da aşağıda bağlantılarına işaret edeceğimiz pek çok yönlendirme bulunmaktadır: Bu tasvirler, Müslümanların ahlâkî gelişimlerine önemli katkılar sağlamaktadır.

Cennetle ilgili âyetler, öncelikle iman ve Allah'ın emirlerini kabul etme, yararlı işler yapma ve bunları sürdürme, nefsanî isteklere gem vurma ve ahlâkî davranışlar sergileme amacı gütmektedir.⁶¹² Tüm bu zorlu görevlerin ödülü olarak da cennet tasvirleri betimlenmiş ve her zaman ödüllendirileceği, karşılaştığı her zorluğun bir güzellikle mükâfatlandırılacağı, dolayısıyla hiçbir fedakârlığın karşılıksız kalmayacağı itaatkâr, güzel ahlâk sahibi, sâlih amel işleyen müminlere bildirilmiş ve özellikle vurgulanmıştır. Bu bağlamda, Kur'an'da Allah'ı Rab olarak kabul edip istikamet üzere dosdoğru çizgide yaşayanlara korku ve üzüntünün olmadığı, onların mahzun da olmayacakları bildirilmektedir. Aynı zamanda bu kişilere, dünya ve âhiret hayatında dostları olan melekler, yaptıklarının karşılığı olarak kendilerine vadedilen, merhametli ve bağışlayıcı olan Allah'ın ikramı olarak canlarının çektiği, istedikleri her şeyi bulabilecekleri ve içlerinde devamlı kalacakları cenneti müjdelemektedir.⁶¹³

Ana-babaya iyi davranmak, kendine ve anne-babaya verilen nimetlerden dolayı şükredici olmak, Allah'ın razı olacağı sâlih ameller işlemek ve soyunun da sâlih insanlar olmasını Allah'tan dilemek; Allah'a yönelip tövbe etmek ve ona teslim olmak, cennete girmeyi sağlayacak davranışlardır.⁶¹⁴ Allah, bu kimselerin yaptıkları güzel işleri kabul eder ve kusurlarını bağışlar. Bu tür gerçek vaatlere muhatap olan insan, elbette bu kutlu sona ulaşmak için gayret ve çaba içerisinde olur. İmtihanın zorluğu

⁶¹² Derveze, *et-Tefsîrû'l hadîs*, 1/384.

⁶¹³ Fussilet 41/30-32; el-Ahkâf 46/13-14; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 21/467, 22/111.

⁶¹⁴ el-Ahkâf 46/15-16; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 3/222-223.

aşikâr olsa dahi, kulunun yanında bulunan yaratıcının rehberliği sayesinde bu zorluklar kolaylıkla aşılabilir hale gelir.

Kur'an'da, müminlerin cennette kavuşacakları nimetler, çeşitli âyetlerde detaylı bir şekilde tasvir edilmiştir. Bu tasvirler arasında, gölgeliklerde, eşleriyle birlikte tahtlara kurulmuş, her türlü meyve önlerinde ve her istedikleri yerine getirildiği, sefa içinde yaşayan cennet halkı bulunmaktadır. Ancak, cennet nimetlerinin en büyüğü, sonsuz merhamet sahibi Rablerinin elçisiz, vasıtasız selamına muhatap olmalarıdır.⁶¹⁵

Cennet nimetlerinin yalnızca belirli tasvirlerle sınırlı kalmadığı, insanın arzu ettiği her şeyin âhiret hayatında kolayca sağlanabileceği ayrıca ifade edilmektedir. Bu sayede insanın sonsuz hayal gücüne, kazanabileceği ödüllerin sonsuz ihtimalleri sunulmuştur. Bu ihtimaller çeşnisi insanın günlük hayatında ve zorlu şartlarda doğru motivasyonlarla hareket etmesine yardımcı olmaktadır. İnsan, kendi ödülleri hayal ederek motivasyonunu arttırabilir ve bu gücü yalnızca kendisi için değil, sevdikleri ve yakınları için de kullanabilir. Bu ödül sisteminin gücü, insanın ahlâkî gelişimine ve toplumsal inşaya büyük kolaylık sağlamaktadır.

Kur'an'da ilâhî lütufların tecellisi olarak, iyilerin yüzlerinde beliren sevinç ve mutluluğun açıkça görüleceği ve onların çeşitli ve benzersiz nimetler içinde bulunacakları belirtilmektedir. Ayrıca, Allah'a yakın olan müminlerin, koltuklarda oturup içeceklerini yudumlayacakları haber verilmektedir.⁶¹⁶ Bu ödüller, yarışmaya değer ödüller olarak sunulmaktadır. Yarışacaklar bunlar için yarışması gerektiği vurgulanmaktadır.⁶¹⁷ Bu ve benzeri ahiret nimetlerine dair tasvirler, müminlerin zihinlerinde canlandırılmakta, iman ve sâlih amele yönelik güçlü bir teşvik ve etkin bir güdüleme sağlamaktadır. Bu bağlamda, Kur'an'ın bu tür betimlemeleri, müminlerin ahirette kavuşacakları mükâfatlara ulaşma arzusunu artırarak, onları manevi ve ahlâkî açıdan yücelmeye teşvik etmektedir.

İnsanlar, dünyevi çıkarları için değil, âhirette kazanacakları ödül sistemleri üzerinden tatlı bir yarışa teşvik edilmişlerdir. Bu yarış, özünde hiçbir kirli duygu

⁶¹⁵ Yâsîn 36/ 55-58; Mâverdi, *en-Nüket*, 5/26; Ebü'l-Kâsım Zeynülslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, thk. İbrâhîm Besyûnî (Mısır: el-Heyetu'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, t.y.), 3/222.

⁶¹⁶ el-Mutaffifîn 83/ 22-28.

⁶¹⁷ Derveze, *et-Tefsîrü'l hadis*, 5/512.

barındırmadığından materyalist duygular ile hareket edilen yarışlardan farklıdır. İnsanlar maddi yarışmalarda kazanç için amansız bir mücadele içine girerken, kazandıkları şey maddi ve geçicidir ve bu nedenle birbirlerine verdikleri zararı umursamamaktadırlar. Oysa manevi yarıştaki iyilik, kişiler arasındaki çatışmaları engeller. Allah rızası için iyilik yaparak karşılıklı kazanç elde ederler. Bu gerçeği anlamak, insanların bu yolda uyumlu ve paylaşımcı bir şekilde ilerlemelerine yardımcı olur.

Kur'an'da Allah'a itaatsizlikten sakınan müttakilerden cehennem azabından korunmuş, ipekli elbiseler içinde dostlarıyla karşılıklı pınar başlarında, hurilerle evlendirilmiş, her türlü meyveden isteyebilme imkânına sahip, emniyette ve artık ölüm tatmayacak güvenli bir yerde büyük kazancı elde edenler olarak bahsedilmektedir.⁶¹⁸ Bir başka âyetle müttakilerin altlarından ırmaklar akan birbiri üzerine bina edilmiş odalarda olacaklarından söz edilmektedir.⁶¹⁹ Bu tasvirler özellikle dünyada fakir bir hayatla imtihan edilen insanlar için büyük bir motivasyon kaynağı olmaktadır. Öyle ki yaşadıkları ağır durumların tam olarak zıddıyla, cennette mükâfatlandırılacaklarını bilmek onların yaşadıkları hayata ve etrafa karşı ılımlı ve sakin bir ahlâk ile davranmalarına, içinde bulundukları zorlu durumları çok daha rahat bir şekilde kabullenmelerine, daha ılımlı bir şekilde davranmalarına yardımcı olmaktadır.

Dünya imtihanını kazanarak âhirette cennete ulaşanların yüksek bahçelerde, yaşadıklarından memnun, boş sözlerden uzak olarak elde edecekleri mutluluklara; pınarlar, tahtlar, önlerine konmuş kadehler, dizilmiş yastıklar ve serilmiş halılarla⁶²⁰ tasvir edilen sahip olacakları güzel nimetlere işaret edilmektedir.

Takvâ sahipleri ve iyilik yapan muhsinler için cennette gölgeliklerde, pınar başlarında istedikleri ve afiyetle yiyecekleri çeşitli meyveler sunulacağından Kur'an haber vererek⁶²¹ müttaki sâlih müminlere imanlarının karşılığını fazlasıyla alacaklarını bildirmiş⁶²² ve motivasyonlarını arttırmayı hedeflemiştir.

Vâkıa sûresinde, Allah'a yakın olanların (Mukarrebûn), hakkın ve erdemin yanında olanların (Ashâbu'l yemîn) ulaşabilecekleri nimetlerle dolu cennet tasvirleri

⁶¹⁸ ed-Duhân 44/51-57.

⁶¹⁹ ez-Zümer 39/20.

⁶²⁰ el-Gâşîye 88/8-16; Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, 5/522.

⁶²¹ el-Mürselât 77/41-44; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/143; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 8/307-308.

⁶²² Zeki Duman, *Beyânü'l-Hak* (Ankara: Fecr Yayınları, 2016), 1/64-265.

yer almaktadır.⁶²³ Bu tasvirlerde, her insanın hayallerini süsleyen ve uğruna her şeyi feda edebilecekleri çeşitli nimetler bulunmaktadır. En çok istenen ve en çok ihtiyaç duyulanlar, insanlara mükâfat olarak sunulan şeyler arasında yer almaktadır.

Kur'an'da kendini beğenmişlik, bencillik, yetimi ve yoksulu gözetmeme, helal-haram bakmaksızın miras yeme ve aşırı mal düşkünlüğü gibi vasıfları taşıyanlar eleştirilirken, Allah'ın rızasına uygun bir hayat yaşayanlar mutmain olmuş ve imanın huzuruna kavuşmuş olarak tasvir edilmektedir.⁶²⁴ Müminlere ebedi kalacakları nimetler vaat edilirken, bütün bunların ötesinde daha büyük⁶²⁵ ve asıl hedef olarak Allah'ın rızası gösterilmekte, asıl zafer ve bahtiyarlık olarak tanımlanmaktadır.⁶²⁶

Kur'an'da cennete girmeye davet edilen kişi, huzuru yakalamış mutmain bir kişi olarak nitelendirilmiştir.⁶²⁷ İman huzurunu bulmuş olan mutmain kişi (Nefs-i Mutmainne), hem yaratıcıyla hem insanlarla hem de kendiyle barış içindedir. Yaşadığı çatışmalarını sona erdirmiş, sıkıntı ve gerilimlerinden kurtulmuştur. Bu durum, kullukta en yüksek seviyeye ulaşıp Allah'ın hoşnutluğunu kazanarak büyük mutluluğa erişmek anlamına gelir. Rabbinin rızasını kazanan kişi, onun lütfuyla karşılaşır, "...*Rabbine dön! kullarımın arasına gir; Cennetime gir.*"⁶²⁸ hitabına muhatap olur. "*Kullarımın arasına gir ve nihayetinde cennetime gir.*" hitabına muhatap olan kişi de Rabbinden razı olur ve sâlih kulları arasına girer.⁶²⁹ Böyle bir sondan ve tükenmez ödüllerden⁶³⁰ haberdar olan her birey, büyük bir motivasyonla yaşamını şekillendirir ve iç huzuru yakalayarak kendisiyle iyi geçinilen, başkasıyla iyi geçinen ahlâken gelişmiş bir karakter sergileyerek Rabbinin huzuruna varır.⁶³¹ Kur'an'ın zaten hedefi iç huzuru elde ederek (Nefs-i Mutmainne) dünya ve âhiret saadetine ulaşabilen ahlâkî karaktere sahip bireyler yetiştirmektir.

⁶²³ el-Vâkıa, 56/10-40. Tefsirlerde geniş yer alan bu nimetlerle ilgili detay için bk. Râzi, el-Mefâtîh, 29/389-408; İbn Kesîr, Tefsîr, 7/513-536.

⁶²⁴ el-Fecr 89/18-21, 27.

⁶²⁵ Taberî, Câmi 'u'l-beyân, 14/365.

⁶²⁶ et-Tevbe 9/72.

⁶²⁷ el-Fecr 89/27-30.

⁶²⁸ el-Fecr 89/27-30.

⁶²⁹ el-Fecr 89/29-30; Kuşeyrî, Letâîfü'l-işârât, 3/728; Begavî, Me'âlimü't-tenzîl, 8/307-308.

⁶³⁰ el-Kalem 68/3.

⁶³¹ Karaman vd., Kur'an Yolu, 5/621-622.

2.2.4.2.2. Cehennem Uyarısının Ahlâkî Davranışlar Üzerindeki Etkisi

Kur'an, bir yandan cennet tasvirleri ile insanları doğru yola davet edip sâlih ameller işlemeye ve ahlâkî tavırlar sergilemeye yöneltirken, diğer yandan da dehşet verici kıyamet sahnelerini⁶³² gözler önüne sererek, âhirette inkârcı ve günahkâr kulların karşılaşacakları cehennem azabını hatırlatmak suretiyle onları çirkin amelleri terk etmeye teşvik etmiştir. Her kötülüğün elbette bir karşılığının olacağının bildirilmesiyle⁶³³ insanların kötü davranışlarından vazgeçirilmesi amaçlanmıştır. Aynı zamanda, kötü eylemler yapmaya meyleden veya bir şekilde kendisini bu kötü eylemler içinde bulan insanlara karşı da bu uyarılar caydırıcı olmuştur. İnsan psikolojisi açısından başına gelecek şeyi önceden bilmek o eyleme karşı mesafeli durulmasına yardımcı olmaktadır. Bu da kişinin kontrollü ve dengeli hareket etmesine katkı sağlamaktadır.

Kur'an'da korkunç cehennem tasvirlerinin zihinlerde canlandırılması, kişilerin davranışlarını kontrol etmeleri ve irkilip kendine gelmesi konusunda etkili yöntemlerden biridir. Bu bağlamda Kur'an'da pek çok tasvir bulunmaktadır. Aşağıda sıralanan, Vâkıa sûresinde ifade edilen tasvirler bu durumu ortaya koymaktadır. Zenginlikten şımarıp büyük günahlarda ısrar eden, hazlarının tutsağı olup refah içinde şımaranlar, ateş ve kaynar sularla azap göreceklerdir. Onlar, serinletici bir gölgenin aksine, rahatlatıcı olmayan siyah bir dumanın gölgesinde bulunacaklardır. Bu kişiler öldükten sonra tekrar dirileceklerine ihtimal vermeyen inkârcılardır. Görevliler tarafından yakalanıp cehenneme sürüklenen günahkârların yiyeceği, zakkum ağacı, içecekleri ise kaynar sular olacaktır.⁶³⁴ Bu tasvirler, özellikle insanlar için en acı verici şekilde tarif edilmiştir; tıpkı ödül sisteminin etkili motivasyonu gibi ceza sisteminin de insanlar üzerindeki caydırıcı etkisi kullanılmaktadır.

Allah'ı inkâr edip yüz çeviren kâfirler, onun huzuruna döndürülüp hesaba çekilecek ve en büyük azapla cezalandırılacaklardır.⁶³⁵ Kur'an'da ateşe giren kâfirlerin derileri kavrulup acı duymaz hale geldiğinde, tekrar acı duymaları için yenilenen

⁶³² Abese 80/ 33-36; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 24/232.

⁶³³ ez-Zilzâl 99/7-8.

⁶³⁴ el-Vâkıa 56/41-56; Mâverdî, *en-Nüket*, 5/456-457; Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 2/320-321; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/463; Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 2/320-321; ed-Duhân 44/43-48; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 7/259-260.

⁶³⁵ el-Gâşîye 88/23-26; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 8/384-389.

ciltleriyle sürekli tekrarlanan bir azapla karşı karşıya kalacaklarının bildirilmesi,⁶³⁶ düşünenler için ibret verici hatırlatmalar olmuştur. Günahkârların derilerini yakıp kavuran ve alev alev yanan cehennem ateşinden çıkmaları ve kurtulmaları söz konusu değildir. Hatta cehennem ateşinden kurtulmak için oğullarını, eşlerini, kardeşini, bütün ailesini hatta yeryüzünde kim varsa hepsini fidye olarak vermek istemelerinin de bir yararı yoktur.⁶³⁷

Kur'an'da cehennemle ilgili pek çok tasvir yer almaktadır.⁶³⁸ Bu tasvirler, düşünen ve ibret almak isteyenler için son derece dehşet verici ve caydırıcı özellikler taşımaktadır. Uyarıcı betimlemeler, ödül tasvirleriyle aynı hedefe hizmet etmektedir. Amaçları, bireyleri ve toplumu doğru bir çizgide tutmak ve insanların dünyaya gönderilme nedenlerine⁶³⁹ uygun davranmalarını sağlamaktır. Hem inananların hem de inanmayanların zihinlerinde canlanan cehennem tasviri ve azaplarla ilgili ayetler yönlendirici bir rol oynamıştır. İnananlar, kendilerinin kurtuldukları azapların tasvirlerini görmüş; inanmayanlar ise karşılaşacakları elim durumları öğrenmişlerdir. Bu betimlemeler, müminlerin maruz kaldıkları eziyetlere daha kolay katlanmalarına yardımcı olmuştur. Çünkü zalimlerden hesap soracak ilahi bir varlığın mevcudiyetini bilmek, insanların kalplerine teselli ve ferahlık vermektedir. Sonuç olarak, bu yönlendirmeler, olumsuz davranışları terk etmeye teşvik ederek erdemli şahsiyetler yetiştirmeyi amaçlamaktadır.

2.2.5. Kur'an'ın Ahlâk Anlayışında ve Ahlâkî Evrilmede Etken Değerler

Sevgi, iyi niyet, sorumluluk, saygı, hoşgörülü olma, duyarlılık, empati, tevâzu ve adâlet gibi değerler tek başına yeterli olmayan, hepsinin birlikte özümsemediği ve harmanlanarak hayata geçirilmesi gereken istendik davranış oluşturmada baskın değerlerdir. Bu değerler, yaşamı anlamlı kılmakta ve bunu takiben mutluluk ve huzurun yolunu açmaktadır. Düzenli aralıklarla ve belirli zaman dilimlerinde yapılan, rutin olarak tekrarlanan ibadetler, kazanılan değerlerin sürekliliği ve bu değerlerin karaktere dönüşmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Zira ahlâkî temel değerlerin

⁶³⁶ en-Nisâ 4/56.

⁶³⁷ el-Meâric 70/11-16; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/606; Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 3/630.

⁶³⁸ İlgili âyetler için bk. et-Tevbe 9/34-35; Hüd 11/20; İbrâhîm 14/50; el-Furkân 25/13; Sâd 38 /55-58; ez-Zümer 39/15-16; ed-Duhân 44/47; el-Vâkıa 56/43, el-Hâkka 69/35-37; el-Mürselât 77/29-33; en-Nebe 78/23; el-Gâşîye: 88/6.

⁶³⁹ ez-Zâriyât 51/56; Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 4/587; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/406.

karakter haline gelmesi için, bu değerlerin sürekli kişilerde bulunması ve bu istikrarın hayatın her anına yansması vazgeçilmez bir realitedir. Sâlih amel olarak nitelendirilebilecek bu tutum, davranış ve değerler, konunun devamında ele alınmıştır.

Kur'an'da iyiye ve doğruya götüren yararlı ve faydalı işler “amel-i sâlih” kavramıyla ifade edilmekte ve sâlih amel işleyenlerin kurtuluşa erecekleri, sevinç, saadet, müjde ve büyük mükâfatlarla karşılanacakları haber verilmektedir.⁶⁴⁰ Ayrıca sâlih amel işleyenlerin kendi lehine, kötülük işleyenlerin de aleyhlerine hareket etmiş olduğu⁶⁴¹ bildirilerek müminler motive edilmektedirler.

Kur'an'a göre yaratılmışların en iyisi sâlih amel işleyen insanlardır. Bunlara ehl-i salâh veya sâlihler denilmektedir.⁶⁴² Allah'ın razı olduğu kendilerinin de Allah'tan hoşnut olduğu kimseler bunlardır.⁶⁴³ Yeryüzüne varis ve hâkim olacak ve sonuçta cenneti hak edecek olanlar Allah'ın bu sâlih kullarıdır. Allah bu şekilde hüküm vermiştir.⁶⁴⁴ Kur'an'a göre Hz. İbrâhîm, Hz. İlyâs Hz. Yûnus ve Hz. Lût gibi bütün peygamberler doğru yola ulaştırılmış sâlih kişilerdir.⁶⁴⁵ Peygamberleri örnek alması gereken müminlerin de sâlih kullardan olmaları, bu amaca ulaşmak için çaba sarf etmeleri ve bu minval üzere dua etmeleri istenerek “*Rabbim! Bana hikmet ver ve beni sâlih kullar/iyiler arasına kat.*”⁶⁴⁶ şeklinde ifadelerle Kur'an'da yönlendirilmişlerdir. Sâlih amelde bulunmak mücadele, gayret ve sebat gerektirmektedir. Bu nedenle nefisle baş edip zafere ulaşmak için sabredip iyi davranışlarda bulunanlar mağfiret ve büyük ecir vadiyle⁶⁴⁷ motive edilmektedir.⁶⁴⁸

Kur'an, maddeten ve manen arınmış, temizlenmiş, tezekkî etmiş ve böylece ahlâken olgunluğa ulaşmış takvâ sahibi bireylerden oluşan bir toplum meydana getirmeyi amaçlamaktadır. Kurtuluşa erip mutlu olanlar nefislerini düzelten, günahlardan temizleyen ve Allah'a itaat edip arındıranlardır. Nefislerini kirletip

⁶⁴⁰ er-Ra'd 13/29; et-Talâk 65/11; Kurtubî, *el-Câmi'*, 9/315-316, 18/174.

⁶⁴¹ el-Câsiye 45/15. Ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/30; es-Secde 32/12.

⁶⁴² Süleyman Uludağ, “Amel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/14.

⁶⁴³ el-Beyyine 98/7, 8.

⁶⁴⁴ el-Enbiyâ 21/105; Yazır, *Kur'an Dili*, 5/3374. Âyette geçen “arz” kelimesi daha çok cennet olarak yorumlanmaktadır. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/549; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/138; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 4/62.

⁶⁴⁵ el-En'âm 6/85; el-Enbiyâ 21/72.

⁶⁴⁶ eş-Şuarâ 26/83.

⁶⁴⁷ Hûd 11/11.

⁶⁴⁸ Uludağ, “Amel”, 3/14.

kötülüğe boğanlar da düş kırıklığına uğrayıp kaybeden ve hüsrana uğrayanlar olacaktır.⁶⁴⁹ Kur'an'da ideal ahlâkın göstergesi “tezekkâ” (تزكى) kelimesi ile ifade edilmektedir. “Tezekkâ” pak ve iffetli olmayı, temizlik ve dürüstlüğü ifade etmektedir.⁶⁵⁰ Nitekim arınmak (تزكى) için malını harcayan, böylece takvâya ulaşabilenlerin ateşten uzaklaştırılacağı Kur'an'da bildirilmektedir.⁶⁵¹

Kur'an'ın ahlâkî öğretileri, ibadet hayatında ve sosyal yaşamda kazanılan değerlerin önemini vurgulayarak bu değerleri ahlâkî dönüşümün merkezine yerleştirmektedir. İbadet hayatının sağladığı manevi derinlik ve sosyal etkileşimin sağladığı dayanışma, sevgi ve saygı gibi değerler, bireylerin ve toplumun ahlaki gelişimine katkıda bulunmaktadır. Aynı şekilde, ahlâkî zafiyetlere yol açabilecek tutumların önlenmesi ve bunlardan kaçınılması, sağlıklı bir toplumsal yapı için gerekli görülmektedir. Bu bağlamda, Kur'an'ın ahlâkî öğretileri ve ahlâkî evrilmede etkili olan değerler, aşağıda detaylı olarak ele alınacak başlıklar çerçevesinde incelenecektir.

2.2.5.1. İbadet Hayatında Kazanılan Ahlâkî Değerler

Hayrın iyi, şerrin kötü bir şey olduğu ilham olarak insana verilmiştir. Bütün toplumlarda hayır ve şer tasavvurunun olması evrensel bir hakikattir. Tarihte yer almış her sistemde, medeniyette ve toplumsal yapılanmalarda bir şekilde mutlaka iyiliğe mükâfat, kötülüğe ceza anlayışı mevcuttur.⁶⁵² Bu durum insanın fitrat olarak çirkin ve kötü şeyleri fark etmeye ve bunlardan sakınmanın iyi bir şey olduğunu bilmeye aşına olduğunu göstermektedir.

İnsan, ahlâkî bakımdan iyi ve kötüyü tercih etme gücüne sahip iki yönlü bir karaktere sahiptir. Dolayısıyla nefsin arındırıp kurtuluşa ermek de kötülöklere gark edip felakete uğratmak da kendi iradesi ile gerçekleşmektedir.⁶⁵³ İnsanın bu özelliğinin zamanla ortaya çıkmasında duygular ve davranışlar belirleyici rol oynamaktadır. Bu duygular ve davranışlar ise bireyin yaşam felsefesi tarafından şekillendirilmektedir. Karakterin oluşumunda, hem iyi hem de kötü özelliklerin şekillenmesinde, bireyin inancı veya inançsızlığı önemli bir kılavuzluk işlevi görmektedir. Bunda nefis,

⁶⁴⁹ eş-Şems 91/9-10; el-A'lâ 87/14-15.

⁶⁵⁰ Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, 150.

⁶⁵¹ el-Leyl 92/17-18, Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5/635.

⁶⁵² Mevdûdî, *Tefhîm*, 7/132-133.

⁶⁵³ eş-Şems 91/8-10; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5/629-630.

şeytan⁶⁵⁴ ve ilâhî yönlendirme gibi etkili olan iç ve dış unsurlar bulunmaktadır. Nefis kişiye kötülüğü emrederken aynı şekilde şeytan da inananları üzme, birbirine düşürmek için kötü amaçlı gizli fısıldaşmalarla⁶⁵⁵ bireyi kötülüğe teşvik etmektedir. Buna karşın, ilahî rehberlik sunan peygamberler ve kutsal kitaplar, insanı doğasında var olan saf fitrata⁶⁵⁶ yönlendirmektedir.

Kur'an'da ahlâk üreten ve toplumu şekillendiren uygulamaların başında ibadetler gelmektedir. İbadetlerin, psikolojik, sosyal ve bireysel pek çok faydası olmasının yanı sıra, özellikle bireyi disipline etme, olumsuz davranışları kontrol altına alma ve olumlu tutumları destekleme açısından pek çok kazanım sağlamaktadır. Bu kazanımlar arasında kalbin kuvvetlenmesi, zaman disiplini, toplumsal ıslah, takvâ, Allah'a yaklaşma, ihlâsa yönelme ve nefsin şehvi isteklere karşı frenlenmesi gibi unsurlar yer almaktadır.⁶⁵⁷ İbadetler, bireylerin kalplerini güzelleştirmekte ve genel olarak amacın, güzel ahlâklı bireyler yetiştirmek olduğu ortaya çıkmaktadır.

İman, kişinin inanç ve düşünce dünyasını şirkten ve küfürden arındırmayı amaçlamaktadır. Ahlâk ise insanın çevresiyle olan ilişkilerini doğru ve düzenli bir biçimde şekillendirme gayesi taşımaktadır. İmanın dışı vurumu belirtilerinden biri olan ibadet de ahlâkî davranışları müminlere kazandırmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda, namaz ibadetinin bireyi edepsizlik, uygunsuzluk ve kötülüklerden uzaklaştırarak⁶⁵⁸ fuhşiyattan alıkoyması; bedeni arındıran ve şeytanın yollarını daraltan oruç⁶⁵⁹ ve kurban ibadetlerinin ise takvâyâ yönlendirmesi,⁶⁶⁰ ibadetlerin temel amacının ahlâkî davranışları teşvik etmek olduğunu göstermektedir.

1. Namaz: Ahlâkî karakterin oluşturulmasında başlıca unsur namaz ibadetidir. Namaz, kötülüklerden ve hayâsızlıktan uzaklaştırma⁶⁶¹ işlevine sahip olmanın yanı sıra, yaratıcıyla manevi bir bağ kurma gibi çift yönlü bir ahlâkî fonksiyona sahiptir. Bu çift yönlü ahlâkî fonksiyon, namazın gaflet içerisinde ve bilinçten yoksun bir

⁶⁵⁴ Kur'an'da Allah tarafında lanetlenen şeytanın insanları yoldan çıkarmak için çaba sarfedeceği ifade edilmiştir. Bu sebeple şeytanın boş vaatlerde bulunduğu, aldatıcı olduğu ve onu dost edinenlerin zarara uğrayacağı konusunda müminler uyarılmıştır. bk. Yûsuf 12/53; el-Bakara 2/168-169; en-Nûr 24/21.

⁶⁵⁵ Yûsuf 12/53; el-Mücâdele 58/10; el-En'âm 6/121.

⁶⁵⁶ er-Rûm 30/30.

⁶⁵⁷ Turgut, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Ahlâk Esasları*, 44.

⁶⁵⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 6/280.

⁶⁵⁹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/497.

⁶⁶⁰ el-Bakara 2/183; el-Hac 22/37.

⁶⁶¹ el-Ankebût 29/45.

şekilde kılınması durumunda, ahlâkî etkinliğinin idrak edilmemesi ve kazanımından faydalanılamaması anlamına gelmektedir.⁶⁶²

Namaz ibadetinin ruhî ve ahlâkî kazanımlara önemli katkılar sunduğu birçok âyette açıkça ifade edilmektedir.⁶⁶³ Sâlih amel ve faziletli işlere yöneltmeyen, fuhşiyattan ve çirkinliklerden uzaklaştırmayan namaz ideal ve amacına uygun bir ibadet olmaktan uzaktır.⁶⁶⁴ Tahammülsüz, sıkıntıya düştüğünde sabırsız, nimete ve bolluğa kavuştuğunda bencil ve cimri davranan kişilerin⁶⁶⁵ aksine, namazını kılan ve buna devam eden müminler hesap gününe inanır, onu tasdik eder, isteyene ve mahrum olana hak tanırlar. Allah'ın azabından korkarlar. Aynı zamanda iffetlerini koruma, doğru şahitlik yapma, emanete riayet etme ve verdikleri sözleri yerine getirme konusunda son derece hassastırlar. Kur'an'da, cennette ikrama kavuşacak kişilerin, namazlarını muhafaza eden ve bu konuda hassasiyet gösteren kimseler olduğu vurgulanmaktadır.⁶⁶⁶

Hz. Peygamber'in gece ibadetine yönlendirilmesi, ruh dinginliği, riyâzet, nefis muhasebesi ve manevi yükseliş bakımından müminler için önemli örneklik teşkil etmektedir.⁶⁶⁷ Bu bağlamda gece namazı olan teheccüd, ruhani arınmada ve ahlâkî tezkiye sürecinde son derece önemlidir. Hz. Lokman'ın oğluna verdiği öğütlerinde de namaz ön plandadır. Hz. Lokman, ilk olarak oğlunu Allah'a şirk koştuktan menetmiş, ilim ve kudretiyle onu korkutmuş ve tevhid inancının gereği olarak Allah rızası için namaz kılmasını emretmiştir. Sonrasında iyiliği emredip kötülükten sakındırmasını emrederek kendisinin olgunlaşmasının ardından başkasını da olgunlaştırmasını vasiyet etmiştir.⁶⁶⁸ Dolayısıyla Allah'a ibadet ve namaz, kişiyi olgunlaştırıp kemale erdiren unsurlar arasında yer almaktadır.

İyilik ve kötülüklerin kapsamlı olarak ifade edildiği Nahl sûresinin 90. âyetinde Allah'ın adâleti, ihsanı ve akrabaya vermeyi⁶⁶⁹ ön plana çıkarttığı belirtilmektedir. İyilik yapan, güzel davranışlarda bulunan ve ihsan derecesine ulaşan kimseler övgüye

⁶⁶² Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, 21/384.

⁶⁶³ el-Ankebût 29/45.

⁶⁶⁴ Derveze, *et-Tefsîrü'l hadîs*, 1/343.

⁶⁶⁵ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5/458.

⁶⁶⁶ el-Meâric 70/19-34; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/611-618.

⁶⁶⁷ el-Müzzemmil 73/6, 20; el-İsrâ 17/79.

⁶⁶⁸ Râzi, *el-Mefâtîh*, 25/121.

⁶⁶⁹ en-Nahl 16/90.

layık olarak ifade edilmektedir. Kur'an'da ihsan derecesine erişmiş, muhsin olarak özünü Allah'a çeviren, Müslüman olarak onun emirlerine teslim olan ve sâlih amel işleyen kişiler, kopmayan sağlam bir kulpa tutunup en yüce makamlara yükselenler olarak nitelenmektedir.⁶⁷⁰ Hz. Peygamber, ibadetlerde ihsanı, Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmek⁶⁷¹ olarak tarif ederek bilinçli hareketin önemini vurgulamıştır. Namaz da müminlerin bu şuuru elde etmesinde önemli bir vesile olarak belirtilmiştir.

İnsanın nefsinin kontrol altına alarak kötülük ve günden kaçınması, inancını şirkten arındırması kendisini tezkiye etmesi olarak adlandırılabilir. Bu şekilde ahlâkî güzelliklere ulaşan ve kendini arındıranlar, Rabbini anıp namaz kılanlardır. Gerçek manada kurtuluşa erenler⁶⁷² bu kimselerdir.

2. *Oruç*: Ahlâkî eylemlerin tezahür etmesinde iradenin doğru kullanımı son derece önemlidir. Allah'a bağlılık ve teslimiyetin bir göstergesi olan oruç, irade eğitimi ve ruhsal arınma sağlayan bir ibadettir.⁶⁷³ Bu nedenle oruç ibadeti, geçmiş ümmetlere emredildiği gibi Kur'an'da müminlere de farz kılınmıştır.⁶⁷⁴ Normal zamanlarda helal olan şeylerin oruçlu iken yasak olması, bireyin irade kontrolünü sağlayarak nefsi disipline etmesine yardımcı olur. Bu sayede birey, aşırı isteklere, hırs ve arzulara karşı direnç gösterir ve daha sabırlı, sakin ve erdemli davranışlar sergiler. Oruç tutan bir kişi, sataşmalardan kaçınıp "Ben oruçluyum."⁶⁷⁵ diyerek olumsuz tepkilerden uzak durur. Oruç ibadeti, geçimsizlikten, kavgacılıktan ve çevresinin rahatsızlık duyduğu bir karakterden ziyade uyumlu, problem çözen, çevresine duyarlı, sakin ve dingin bireylerin oluşmasına katkı sağlar. Bu bağlamda Hz. Peygamber "Kim yalan söylemeyi, yalanla iş görmeyi ve cehâleti terk etmezse, onun yemesini ve içmesini terk etmesine Allah'ın, ihtiyacı yoktur."⁶⁷⁶ hadisinde, orucun bilinçli bir şekilde yerine getirilmesinin cehâletle ilişkilendirilmiş vasıflardan uzaklaştıracağını vurgulanmaktadır.

⁶⁷⁰ Râzi, *el-Mefâtih*, 25/125; Lokmân 31/22.

⁶⁷¹ Buhârî, "İmân", 37; Müslim, "İmân", 1.

⁶⁷² el-A'lâ 87/14-15; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5/604-605.

⁶⁷³ Özsoy - Güler, *Konularına Göre Kur'an*, 338.

⁶⁷⁴ el-Bakara 2/183-184, 187.

⁶⁷⁵ Buhârî, "Savm", 2; Müslim, "Sıyam", 160, 163.

⁶⁷⁶ Buhârî, "Edeb", 51.

Oruç ibadeti, şehvî duyguları dizginleyerek kötülöklere düşmekten kişiyi uzaklaştırır ve takvâ yolunu açar.⁶⁷⁷ Özellikle ramazan ayının sonuna doğru dış dünyadan ilişkiyi kesip mescitlere kapanarak yapılan i'tikâf⁶⁷⁸ nefis muhasebesi yapma fırsatı sunar. Bu şekilde kişi, davranışlarını değerlendir ve kendisiyle hesaplaşma imkânı elde eder.

3. *Hac, Kâbe ve Kurban*: Kur'an'da Hz. İbrâhîm'in, oğlu Hz. İsmâil ile birlikte Kâbe'yi inşa ettikten sonra⁶⁷⁹ haccı ilan etmelerinin emredildiği belirtilmektedir.⁶⁸⁰ Benzer şekilde hac ibadeti, şartlarını taşıyan ve gücü yeten Müslümanlara son ilâhî kitapta farz kılınmıştır.⁶⁸¹ İhram, tavaf, vakfe, sa'y, şeytan taşlama ve kurban ibadetleri gibi menâsikiyle pek çok âyette vurgulanan bu özel bir ibadet,⁶⁸² kulluğun zirvesini temsil etmektedir.

Tavaf, i'tikâf ve namaz ibadetinin icra edildiği Beytullah, yani Kâbe hac ibadetinin merkezi konumundadır.⁶⁸³ Hac, hem öncesinde yapılan hazırlıklarıyla hem de sonrasında elde edilen kazanımların sürdürölmesi ve kaybedilmemesi çabasıyla, psikolojik, sosyal ve bireysel olgunluğa ulaşmada çok yönlü bir işlevi yerine getirmektedir.

Kur'an'da namaz, kurban ve hac gibi bütün ibadetlerin, yaşamın ve ölümün gayesinin Allah'ın rızasına ulaşmak olduğuna işaret edilmiştir.⁶⁸⁴ Bahse konu âyetin belirttiği hedefe ulaşan kişi, ahlâkî gelişimin kemal derecesine ulaşma fırsatını da elde etme imkânına sahiptir. Hac, bir irade eğitimi provası niteliğindedir. İhrama giren kişiye eşiyile birlikte olma, kavga etme, münakaşa, tartışma ve büyük küçük her türlü masiyet yasaklanmış,⁶⁸⁵ Kâbe'de edepli olması istenerek⁶⁸⁶ bir nevi ahlâkî eğitim uygulaması yapılmıştır.

⁶⁷⁷ el-Bakara 2/183.

⁶⁷⁸ İ'tikâf: ibadet ve nefis muhasebesi amacıyla geçici ve belirli bir süre şekilde cami, mescit veya uygun bir mekânda yalnız kalma şeklinde yapılan bir ibadettir. Mehmet Şener, "İ'tikâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/457-459.

⁶⁷⁹ el-Bakara 2/127.

⁶⁸⁰ el-Hac 22/27; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 18/605.

⁶⁸¹ Âl-i İmrân 3/97.

⁶⁸² İlgili âyetler için bk. el-Bakara 2/ 125-128, 158, 196, 197, 198, 203; Âl-i İmrân 3/96, 97; el-Hac 22/25-29, 32-34, 36, 37; el-Mâide 5/1-2, 27, 94-97, el-Ankebût 29/67; el-Kevser 108/1.

⁶⁸³ el-Hac 22/26.

⁶⁸⁴ el-En'am 6/162; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 12/283-283; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/84; Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm* (İstanbul: Elif Ofset, 1984), 1/213.

⁶⁸⁵ el-Bakara 2/197.

⁶⁸⁶ Kutub, *fî zılâl*, 1/196.

Hac ibadeti, Müslümanların yıllık kongresi niteliğindedir ve ahlâkî bir misyona sahiptir. Bu bağlamda hac, eşitliğin ve kardeşliğin göstergesidir. Bütün farkları ortadan kaldırarak aynı hedef için bir araya gelen dünyanın çeşitli bölgelerinden ve ırklarından Müslümanlar, ihram adı verilen kefeni andıran kıyafetleriyle, âdeta tevhid ilkesinin yansıması olarak sosyal ve sınıfsal farklılıkları bir kenara bırakarak yekvücut olmaktadır. Hac ibadeti, Müslümanların enerjilerini sinerjiye dönüştürerek senkronize olmalarını sağlamakta ve birlikte bütünleşmenin pratik bir örneğini sunmaktadır.

Hac ibadeti, insanların, Allah katında herkesin eşit olduğu gerçeğini, her şey nihayete erdiğinde Allah katında eşit olacaklarının bilgisini pratikte kavramalarını sağlar. Günümüz toplumlarında hâlâ varlığını sürdüren, insan onuruna uygun olmayan ırkçılık, sınıfsal ayrılıklar ve mevki makam farkı gibi kibirlenmeye sevk eden kötü tutum ve davranışlar, hac ibadetiyle törpülenir. Bireylerde meydana gelen bu kişisel ahlâkî gelişimin toplumsal düzeyde yansımaları, toplumsal değişim, dönüşüm, olgunlaşma ve barışı beraberinde getirir. Böylece toplumsal sorunlara yol açan, kişiler arası iletişim bozuklukları ve toplumun birlik ve beraberliğini zedeleyen olumsuz etkenler ortadan kalkar.

4. *İnfak ve Zekât*: Sözlükte “harcamak, tüketmek” anlamına gelen “ne-fe-ka” (ن-ف-ق) kökünden türetilen infak kelimesi para harcamak, malı elden çıkarmak manasında kullanılmaktadır.⁶⁸⁷ Genel olarak kullanıldığında yararlı ve zararlı her tür harcamayı ifade eder.⁶⁸⁸ İnfak, dînî-ahlâkî bir kavram olarak Allah yolunda muhtaçlara malî harcama yapmak demektir.⁶⁸⁹ İnfak, farz olan zekâtı, sadakayı ve Allah rızası için gönüllü olarak yapılan her türlü hayrı içermektedir. Bu kavramlar gösteriştten uzak ve sadece Allah rızası için gerçekleştirilen eylemler olmaları yönüyle ortak özellikler barındırmaktadır.⁶⁹⁰

İhtiyaç sahiplerine mali anlamda yardım çağrısı Kur’an’da baştan sona sürekli vurgulanırken öksüzü itip kakıp yoksulu doyurmayan, gösteriş için namaz kılıp basit

⁶⁸⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 10/357-360.

⁶⁸⁸ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 10/357-358.

⁶⁸⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 650; Zemahşerî, *Esâsu’l-belâga*, 1/418.

⁶⁹⁰ Mehmet Paçacı vd., *Hayat Rehberi Kur’an* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 4/371.

şeyleri dahi ödünç vermekten kaçınanlar eleştirilmiştir.⁶⁹¹ Zekât ve sadaka cimriliği gidererek nefsi tezkiye eder, temizler⁶⁹² ve ruhun gelişimini sağlar.⁶⁹³ Bu yönlendirmelerle sadaka vurgusundan etkilenen müminlerin Hz. Peygamber'e gelerek ne harcayacaklarına dair sordukları sorular Kur'an'da gündem edilmiştir.⁶⁹⁴ Bu bağlamda malların ana-baba, yakınlar, öksüzler, yoksullar ve yolcular için harcanmasından; yapılacak her hayrın Allah tarafından bilindiğinden söz edilerek⁶⁹⁵ bu minvalde pek çok âyetle müminler yönlendirilmişlerdir.

Kur'an'da onlarca âyetle infak ve Allah için aynî ve nakdî yardım yapılması vurgulanmıştır.⁶⁹⁶ Yapılan çağrılar mümin toplumlarında makes bulmuştur. Müslüman medeniyetlerin vakıf medeniyetlerine dönüşmesi bunun göstergesidir.

Bireyin kişiliğine değer katan bir diğer ibadet de zekâttır. Zekât kelimesi “çoğalmak, artmak, arınmak ve temiz olmak” anlamına gelen “ze-ke-ye” (ز - ك - ي) kökünden türemiştir.⁶⁹⁷ Allah'ın hakkından fakirlere verilen malın adı olan zekât,⁶⁹⁸ dinen zengin sayılan Müslümanların malının belli bir miktarını Kur'an'da belirtilen yerlere infak etmesidir.⁶⁹⁹ Şartlarını taşıyanlara farziyeti, naslarla sabit olan zekât ibadeti namazla birlikte pek çok âyetle emredilmiştir.⁷⁰⁰ Namaz manevi ve ruhsal arınmayı sağlarken zekât ibadeti de maddi arınmayı sağlayan toplumsal birlikteliğe katkı sunan bir ibadettir. Bireyler arasında maddi yardımla kurulan sevgi köprüleri ve gönül bağı, haset ve kini gidererek mala yönelik suçları azaltır. Bu durum, toplum etik değerleri ve ahlâkını olumlu yönde etkiler.

⁶⁹¹ el-Maûn 107/1-7.

⁶⁹² et-Tevbe 9/103.

⁶⁹³ Draz, *Kur'an Ahlâkı*, 188.

⁶⁹⁴ el-Bakara 2/215.

⁶⁹⁵ el-Bakara 2/215.

⁶⁹⁶ İlgili âyetler için bk. el-Leyl 92/5-7; el-İsrâ 17/26,28; Sebe' 34/69; ez-Zâriyât 51/39; İbrâhîm 14/31; el-Bakara 2/195, 215, 219,245, 254, 267, 270-274, 280; Âl-i İmrân 3/134, 92; en-Nisâ 4/8; el-Hadîd 57/18, 7; el-İnsân 76/8; el-Haşr 59/9; en-Nûr 24/22; el-Münâfikûn 63/10; et-Tegâbun 64/17.

⁶⁹⁷ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, thk. Abdusselam Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), 3/17; Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 1/418.

⁶⁹⁸ İsfahânî, *el-Müfredât*, 272.

⁶⁹⁹ Tehânevî, *Keşşâf*, 1/907.

⁷⁰⁰ el-Bakara 2/43, 83, 177, 110; en-Nisâ 4/77; el-Hac 22/78; en-Nûr 24/37, 56; en-Neml 27/3; el-Müzzemmil 73/20.

İnsan doğasında aşırı mal sevgisi,⁷⁰¹ tamah, mala düşkünlük ve cimrilik⁷⁰² bulunmaktadır.⁷⁰³ İnfak ve içerikleri olan zekât, sadaka, aynî ve nakdî yardımlarla birlikte mal biriktirme hırsı, cimrilik, bencillik ve egoizm azalır. Bunların yerini merhamet, acıma, sevgi, hoşgörü ve paylaşma alır. Bu durum toplumsal ahlâkın gelişmesine katkı sağlayan önemli süreçlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

5. *Hamd*: Kelime olarak yermenin karşıtı olan, “övme, iyilik ve güzellekle nitelendirme” anlamına gelen hamd, bir kimsenin mutlak mânada iyilikseverliğini ve lütufkârlığını ifade etmesidir.⁷⁰⁴ Hamd, terim olarak sevgi ve tâzimle Allah’a yönelen övgü ve şükürü ifade edip bütün medih türlerini içerir.⁷⁰⁵ Hamd ve şükür anlam bakımından birbirleri yerine kullanılmakla birlikte hamd, şükürden daha kapsamlıdır.⁷⁰⁶ Kur’an’da medih, Allah’tan başkası için sadece bir âyette “yapmadıklarıyla övünenler”⁷⁰⁷ anlamında kullanılmıştır. Hadislerde birkaç yerde Allah’tan başkasına izâfe edilerek kullanılmıştır.⁷⁰⁸ Hamd, günlük yaşamın her safhasında, namazın başlangıcında, her rekâtında fatihada, rükûda ve rükûdan kalkışta, tahiyatta, namaz sonu tesbihatta, hacda telbiyede, bayramlarda, zikir ve şükürde, dualarda tekrarlanarak Müslümanların hayatında önemli bir yer tutmaktadır.⁷⁰⁹

Kur’an’da, hamd etmenin dünya ve âhirette hükmü elinde bulunduran ve huzuruna döndürüleceği, kendisinden başka ilâh olmayan Allah’a ait olduğu vurgulanmaktadır.⁷¹⁰ Hz. Peygamber’in “Hamd ile başlanmayan her söz hayırsız ve bereketsizdir.”⁷¹¹ hadisi de bu konuya verdiği önemi göstermektedir. Bu bağlamda müminlerin, vaaz, dua, hutbe ve konuşma gibi aktivitelerine besmele ve hamd ile başlayıp hamd ile bitirmesi Allah’a olan minnettarlıklarının pratik hayata yansıdığı bir başka göstergesidir. Aynı şekilde yemeğe besmele ile başlayıp bitirince hamd

⁷⁰¹ el-Âdiyât 100/8.

⁷⁰² el-İsrâ 17/100.

⁷⁰³ Râzi, el-Mefâtîh, 32/262.

⁷⁰⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3/155; Bekir Topaloğlu, “Hamd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15/442-445.

⁷⁰⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, 172-173; Paçacı vd., *Hayat Rehberi Kur’ân*, 4/178-179.

⁷⁰⁶ İsfahânî, *el-Müfredât*, 172-173; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3/155, 4/424.

⁷⁰⁷ “لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا آتَوْا وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا...” Âl-i İmrân 3/188.

⁷⁰⁸ Hamd ilgili hadislerin farklı formlarına ulaşmak için bk. Arent Jan Wensinck, *el-Mu‘cemu’l-müfreh li-elfâzi’l-hadîsi’n-nebevî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986), 1/508-510.

⁷⁰⁹ Topaloğlu, “Hamd”, 15/442-445.

⁷¹⁰ el-Kasas 28/70.

⁷¹¹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 18 (4840); İbn Mâce, “Nikâh”, 19 (894).

etmek ve hapşırının hamd etmesi⁷¹² de dînî yaşama, kulluk şuuruна katkıda bulunan bu tür uygulamalardandır.⁷¹³ Bu uygulamalar, bireylerin güzel ahlâk geliştirmelerine ve toplumsal ilişkilerde daha erdemli davranışlar sergilemelerine katkı sağlamaktadır.

6. *Şükür*: “Minnettarlık, iyilik sahibini iyiliği ile övmek, iyiliği bilmek ve yaymak” anlamında kullanılan şükür, terim olarak “iyiliğe söz ve davranışla karşılık verme,⁷¹⁴ Allah’a itaat ve yasaklarından kaçınmak suretiyle nimetin gereğini yapma, minnettarlığını ifade etme” olarak tanımlanabilir.⁷¹⁵ Şükürün karşıtı nankörlük, nimeti inkâr etme anlamında küfr⁷¹⁶ kelimesi ile ifade edilir.⁷¹⁷ Şükür, yapılan bir iyilik karşısında bu kişinin bilinçli olarak, iyilik sahibine övgü ile karşılık vermesidir.⁷¹⁸

Kur’an’da pek çok âyette, insanlara verilen nimetlere karşı nankörlük etmemeleri, nimetin sahibini tanıyıp şükran sunmaları hususunda çeşitli yönlendirmeler yapılmıştır.⁷¹⁹ Bu bağlamda, Allah, kişinin var olma sebebi olan anne-babasına iyilik yapmasını emretmiş⁷²⁰ ve kendinden sonra şükredilmesi gereken⁷²¹ en önemli değerler olarak özel bir konuma yerleştirmiştir. Allah ganîdir ve her türlü övgüye layıktır; ancak insanların şükürüne ihtiyaç duymaz. Dolayısıyla, şükreden kişi, aslında bu davranışıyla kendisine fayda sağlamış olur. Çünkü Allah, şükrettiği için kişiye bol bol nimet vererek onu felaketlerden kurtarır.⁷²²

Kur’an, besmele ile başlayıp hamd⁷²³ ile devam ederek yönlendirdiği onlarca ayetle, hamd ve şükür bir karakter özelliği haline getirmeyi amaçlamıştır. Nimet verenin nimetini bilerek itaat eden, saygıyla iyiliğini anan,⁷²⁴ Yaratana minnettarlık duyarak şükreden kişi, yarattıklarına karşı da son derece ölçülü davranışlar sergiler.

⁷¹² İlgili hadisler için bk. Buhârî, “Edeb”, 125, 126, 128; Tirmizî, “Edeb”, 7 (2747).

⁷¹³ Topaloğlu, “Hamd”, 15/442-445.

⁷¹⁴ Ferâhidî, *Kitâbu’l-ayn*, 2/292; İsfahânî, *el-Müfredât*, 350; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 4/423-424; Cürçânî, *et-Ta’rifât*, 168. Muhammed b. Ya’kub b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-muhît* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2005), 419.

⁷¹⁵ Mustafa Çağrı, “Şükür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/ 259-261.

⁷¹⁶ “فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ” el-Bakara 2/152.

⁷¹⁷ İsfahânî, *el-Müfredât*, 350; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 4/424.

⁷¹⁸ İsfahânî, *el-Müfredât*, 172-173; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 4/423-427; Cürçânî, *et-Ta’rifât*, 168-169.

⁷¹⁹ İlgili âyetler için bk. en-Nahl 16/114; el-Mü’minûn 23/78; el-Bakara 2/152, 172; en-Nisâ 4/147.

⁷²⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 20/137.

⁷²¹ Lokmân 31/14.

⁷²² Lokmân 31/12; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 20/136.

⁷²³ el-Fâtiha 1/1-2.

⁷²⁴ Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Risâletu’l-kuşeyriyye* (Kahire: Daru’l-Meârif, t.y.), 311.

Bu şekilde bilinçli tavırlar sergileme hassasiyetini sahip olan birey, kişisel gelişimini tamamlama ve kemale erme yolunda ilerleme kaydeder ve ahlâken olgun bir kişilik ortaya koyar.

7. *Tevekkül*: Tevekkül, “bir işi üstlenme, birine işini havale etme, ona güvenme” anlamında kullanılmaktadır.⁷²⁵ Terim olarak “Allah’a teslim olma, sadece ona güvenme, rızkında ve işlerinde Allah’ı kefil bilip endişe etmeme, insanların elinde olandan ümit kesme” anlamında kullanılan bir kavramdır.⁷²⁶

Göklerde ve yerlerde olan her şeyi, gizli konuşmaları bilen ve yaptıkları her ne varsa kıyamet gününde kendisine haber verileceğinin⁷²⁷ bilincinde olan insanın elbette dayanıp güveneceği yegâne varlık Allah’tır. Bu doğrultuda direktifler, âyetlerin ve sûrelerin bütününe serpiştirilmiştir.⁷²⁸ Kur’an’da asıl güvenilmesi ve vekil tutulması gerekenin, doğunun ve batının sahibi, ölümsüz ve diri olan, kuluna yeten ve kendisinden başka ilâh olmayan Allah’ın olduğu ifade edilmektedir.⁷²⁹ Bu bağlamda, müminlerin güvenip dayanması ve kendisini vekil olarak görmeleri gerekenin Allah olduğu çeşitli âyetlerde vurgulanmaktadır.⁷³⁰

Allah, Resûlü’nü yarımsız bırakmayacağını bildirmiştir. Hicret yolculuğunda mağarada iken telaşlanan Hz. Ebû Bekir’i, Hz. Peygamber, Allah’ın yardımına güvenerek “*Tasalanma, Allah bizimle beraberdir!*”⁷³¹ diyerek teselli etmiştir. Bunun üzerine Allah, onlara sükûnet indirmiş ve görülmeyen askerlerle desteklemiştir.⁷³² Hz. Peygamberin Allah’a güvenip dayanması, Allah’ın Resûlü’ne yardıma kefil olması mesajını içeren bu âyet tevekkül açısından Müslümanlara ışık tutmakta, güven duygusu aşılayan bir kimlik sunmaktadır.

Tüm işlerin başlaması ve sonuçlanması Allah’ın elindedir. Onun dilemesi olmadan ve onun bilgisi dışında yaprak dahi kımıldamaz.⁷³³ Kur’an’da “Allah dilerse” kaydını koymadan hiçbir şey için, “Şu işi yarın yapacağım.” dememe konusunda

⁷²⁵ İsfahânî *el-Müfredât*, 689; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 11/736.

⁷²⁶ İsfahânî *el-Müfredât*, 689; Cürçânî, *et-Ta’rîfât*, 97.

⁷²⁷ el-Mücâdele 58/7.

⁷²⁸ İlgili âyetler için bk. en-Nisâ 4/81; el-Mâide 5/23; et-Tevbe 9/51; Hûd 11/123; el-Furkân 25/58; el-Mümtehine 60/4; et-Talâk 65/3.

⁷²⁹ el-Müzzemmil 73/9; el-Furkân 25/58; Hûd 11/123; ez-Zümer 39/36.

⁷³⁰ İbrâhîm 14/12; el-Ahzâb 33/3; et-Tegâbun 64/13; el-Mâide 5/11.

⁷³¹ et-Tevbe 9/40.

⁷³² et-Tevbe 9/40; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 14/257; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, 4/49.

⁷³³ el-En’âm 6/59; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 11/403.

müminler uyarılmıştır.⁷³⁴ Bu düşüncüyü içselleştiren bir mümin, tüm işlerini Allah'ın izin vermesiyle yapabileceğini bilerek “Allah dilerse” ifadesini kullanarak istisna yapar,⁷³⁵ ona dayanır ve işinin hayırla sonuçlanmasını bekler. Yol gösteren Yaraticıya güvenmek, vekil olarak onu bilmek⁷³⁶ gerçek manada tevekkül sahibi bireyler yetişmesini sağlar. Bu idrak daima hayata ümitvar bakan, ümitsizliğe kapılmayan huzurlu, dolayısıyla güzel ahlâk örnekleri sergileyen fertlerin ortaya çıkmasına sebep olur.

8. *Zikir ve Tesbih*: “Bir şeyi telaffuz etme, hatırlama, anma, zihinde tutma, edindiği bilgileri koruyabileceği nefsin durumu” anlamına gelen “zikir” (ذکر) kelimesi⁷³⁷ terim olarak “Allah'ı anmak ve unutmamak suretiyle gafletten ve unutmaktan kurtulma” anlamında kullanılan çok yönlü bir kavramdır. Kur'an'da “tekbir, tesbih, hamd ve nimetlerini anmak, dua, namaz⁷³⁸ ve istiğfarda bulunmak, kulluğun gereklerini yerine getirmek,” zikrin içerdiği manalardan bazılarıdır. Aynı şekilde “önceki kutsal kitaplar, ilim, vahiy, nasihat, levh-i mahfuz ve öğüt” gibi anlamlarda da kullanılmıştır.⁷³⁹ İnsanda unutma zafiyeti bulunmasına rağmen unuttuğunu hatırlama yeteneği de kendisine verilmiştir. Kur'an, yapısı, içeriği, kavramları ve mahiyeti ile hatırlatmayı yerine getirdiği için zikir⁷⁴⁰ ve tezkire⁷⁴¹ olarak da isimlendirilmektedir.

Zikir, hatırdaki olan bir şeyi koruma veya unutulana hatırlama⁷⁴² biçiminde kalp ve dil ile⁷⁴³ veya her ikisiyle yapılabilir. Pek çok âyette yer alan zikir kavramı farklı anlamlarda kullanılmasına rağmen konu itibarı ile Allah'ı anma nitelikli âyetler ön

⁷³⁴ el-Kehf 18/23-24; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 5/162.

⁷³⁵ Kur'an'da istisna yapmadan (İnşallah demeden) yemin ederek hasada giden bahçe sahipleri ürün yerine yanıp simsiyah kesilmiş bir bahçe buldukları ifade edilmektedir. el-Kalem 68/17-18, 20; Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 23/542.

⁷³⁶ İlgili âyetler için bk. İbrâhîm 14/12; el-Ahzâb 33/2; et-Tegâbun 64/13.

⁷³⁷ İsfahânî, *el-Müfredât*, 237; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/308.

⁷³⁸ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ayn*, 5/246.

⁷³⁹ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ayn*, 5/246; Reşat Öngören, “Zikir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013) 44/409-412.

⁷⁴⁰ el-Enbiyâ 21/24, 51; Sâd 38/8; ez-Zuhruf 43/44; et-Talâk 65/10; el-Hicr 15/9.

⁷⁴¹ el-Müddessir, 74/49; Abese 80/11.

⁷⁴² Ebû İshak İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, nşr. Abdülcelîl Abdüh Şelebî (Beyrut: 1988), 4/335, 5/58.

⁷⁴³ “Üzerine Allah'ın adının anılmadığı kesilmiş hayvanları yemeyin...” âyetinde zikir açıkça dil ile anma anlamında kullanılmıştır. el-En'âm 6/121.

plana çıkartılmıştır. Bu bağlamda “*Rabbini an, 744 Sabah akşam rabbini anı an; Gecenin bir kısmında ona secde et ve uzun gece boyunca onu tesbih et, 745 babalarınızı andığınız gibi hatta ondan daha güçlü bir şekilde Allah’ı anın, 746 Allah’ı anmak en büyüktür, 747 Rabbini, sabah-akşam zikret ve gafillerden olma. 748 Allah’ı çok anın, sabah akşam onu tesbih edin, 749 Beni anın ki ben de sizi anayım. 750*” âyetleri örnek olarak verilebilir. Kur’an’da, Allah’ı çok zikredenlerin bağışlanarak kurtuluşa erecekleri, büyük mükâfata ve ebedi cennet hayatına ulaşacakları bildirilmektedir. 751 Âyetlerde her daim Allah’ın anılması, hatırdan tutulması dünya işleri, alışveriş, ticaret, mal-mülk ve çoluk-çocuk gibi meşgalelerin dahi Allah’ı anmaktan alıkoymaması gerektiği öğütlenmektedir. Zikir, kalplerin titreyip yatışmasına, huzura kavuşup sükûna ermesine sebep olmaktadır. 752 Her işe Allah’ın adıyla başlamak, 753 kurban ve kesilen hayvanları Allah’ın adını anarak kesmek müminlerin temel davranışlarından biridir. Bu bağlamda, Kur’an’da Allah’ın ismi zikredilerek kesilen hayvanların etinin yenmesi helal, Allah adına kesilmeyen hayvanların etlerinin yenmesi ise müminlere haram kılınmış ve günah olarak addedilmiştir. 754 Allah adıyla ve onun izni bilinciyle hareket etmek, mümin ahlâkının bir gereğidir. Sonuç itibarıyla Allah’ı anmak ve onu hatırdan tutmak, müminlerin hissiyatını diri tutan ve kontrollü davranışlar sergilemelerini sağlayan, sağlam ve ahlâkî duruş sergileyen karakterler yetişmesinde önemli etmenlerdendir.

Hiz. Peygamber’in hadislerinde de konuya dikkat çekici ifadeler yer almaktadır. Bu bağlamda “Bir araya toplanıp zikredenleri ilâhî rahmet ve melekler kuşatır, üzerlerine sekînet iner; 755 kulum beni bir toplulukta anarsa bende onu daha hayırlı bir

⁷⁴⁴ el-Müzzemmil 73/8.

⁷⁴⁵ el-İnsân 76/25-26.

⁷⁴⁶ el-Bakara 2/200.

⁷⁴⁷ Allah’ı anmanın büyüklüğü tesbih tahmid ve tekbirle onu anmak olarak yorumlanması yanında; “*Beni anın ki ben de sizi anayım*” (el Bakara 2/152) âyetine dayandırılarak Allah’ın kulunu anmasının kulun Allah’ı anmaktan daha büyük olduğu yorumlarına da yer verilmektedir. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 20/42-45.

⁷⁴⁸ el-A‘râf 7/205.

⁷⁴⁹ el-Ahzâb 33/41-42.

⁷⁵⁰ el-Bakara 2/152.

⁷⁵¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 23/384-385, 20/269.

⁷⁵² el-Enfâl 8/2; er-Ra‘d 13/28.

⁷⁵³ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/1, 4/775.

⁷⁵⁴ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü ehli’s-sünne*, 2/167.

⁷⁵⁵ Müslim, “Zikir”, 39; Tirmizî, “Da‘avât”, 7.

toplulukta anarım.”⁷⁵⁶ ifadeleri örnek verilebilir. Bu ifadeler, zikrin mümin bireylerin motivasyonu yükselttiğini ve her daim kontrollü ve bilinçli hareket etmelerini sağlayıcı etkisi olduğunu göstermektedir.

Ahlâkî değerlere katkı sunan bir diğer ibadet tesbihtir. “Uzaklaşmak, havada veya suda hızla yüzüp mesafe almak”⁷⁵⁷ anlamındaki “se-be-ha” (س-ب-ح), kökünden türeyen tesbih kelimesi, ıstılah olarak “sübhaneallâh” demek olan yani Allah’ı her türlü eksiklik ve noksanlıktan tenzih etmeyi ifade eden bir kavramdır.⁷⁵⁸ Kelime, kökeninde hızla uzaklaşmak anlamı içerdiğinden Allah’a ibadet etme amacıyla her türlü kötülükten hızla uzaklaşma anlamında terim olarak kullanılmaktadır.⁷⁵⁹ Bu bağlamda devamlı tesbihatta bulunan kişi ilâhî kontrol altında olduğunun farkında olarak daima iyi ve yararlı işler peşinde koşup sâlih ameller işleyerek ahlâkî bakımdan olumlu tavırlar sergilerler.

Kur’an’da Allah’ın adını tesbih etmek insana emredilmekle birlikte,⁷⁶⁰ tesbih etmenin sadece insana özgü bir kavram olmadığı; göklerde ve yerde olanlar,⁷⁶¹ dağlar, ağaçlar, güneş, ay ve yıldızlar,⁷⁶² kuşlar,⁷⁶³ hayvanlar, melekler ve gök gürültüsünün⁷⁶⁴ Allah’ı tesbih ettiğinden söz edilmektedir. Ancak Kur’an’da, insanların bu tesbihatları tam olarak anlayamadıkları ifade edilmektedir.⁷⁶⁵ İnsan dışındaki varlıkların tesbihatı bazen kendilerine verilen görevi yerine getirme biçiminde, bazen de yaratılış ve işleyişindeki mükemmelliğin Allah’ın birliğine delâlet etmesi şeklindedir. Bir diğer şekil ise, bu varlıkların lisan-ı halleriyle kendilerine has bir çerçeve içinde tesbihte bulunmalarıdır.⁷⁶⁶ Ayrıca, Kur’an, göklerde ve yerde bulunanların sabah akşam isteyerek veya istemeyerek Allah’a secde ettiklerini haber

⁷⁵⁶ Buhârî, “Tevhid”, 15.

⁷⁵⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 20/521-522; Yâsîn 36/40; en-Nâziât 79/3.

⁷⁵⁸ Cevherî, *et-Tâcü’l-Luga (es-Sihâh)*, 511-512; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 2/470-471; Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 80.

⁷⁵⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 296-297.

⁷⁶⁰ el-A’lâ 87/1.

⁷⁶¹ el-İsrâ 17/44.

⁷⁶² el-Hac 22/18; er-Rahmân 55/6; el-Haşr 59/24.

⁷⁶³ en-Nûr 24/41.

⁷⁶⁴ er-Ra’d 13/13; en-Nahl 16/49.

⁷⁶⁵ el-İsrâ 17/44.

⁷⁶⁶ Metin Yurdağür, “Tesbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011) 40/527-528.

vererek⁷⁶⁷ insan ufkunu genişletmekte ve evrensel bütünlüğe işaret etmektedir. Bu durum, düşünenler için elbette ibret alınacak ve buna göre davranışlarda bilinçlenmeyi sağlayacak, şuurla hareket edecek bir motivasyon unsurudur.

Hiz. Peygamber de pek çok hadisinde bu konuya değinmiştir.⁷⁶⁸ “Namazın takipçileri var. Her namaz sonrası bunları söyleyenler hüsrana uğramaz. Bunlar otuz üç kere sübhanellah demek, otuz üç kere hamd etmek ve otuz dört kere tekbir getirmektir.”⁷⁶⁹ Bir başka hadisinde ise “Kolay ve az olan iki özellik vardır ki her kim bunları söyler ve amel ederse cennete girer. Bunlar her namazdan sonra on kere sübhanallah, on kere elhamdülillah, on kere Allahuekber demekten ibarettir.”⁷⁷⁰ ifadeleriyle namaz sonrası tesbihatı tavsiye etmiştir.⁷⁷¹

Kur’an’da câhiliye toplumunun putlarını ve atalarını anması eleştirilmiş;⁷⁷² bunun yerine Allah’ın adının anılması, zikir ve tesbih edilmesi emredilmiştir. Bu yönlendirmeler, müminlerin yaşamında karşılık bulur. Böylece Allah’ı isim ve sıfatlarıyla anan mümin, bu anlamları içselleştirerek kişiliğini geliştirir ve ahlâkî yaşantısı açısından önemli kazanımlar elde eder.

9. *Dua*: Dua, “seslenmek, yardım istemek, çağırmak” anlamındaki “de-‘a-ve” (د-ع-و), kökünden türemiştir.⁷⁷³ Küçüğün büyükten, zayıf durumda olanın güçlü ve üstün olandan istemesi,⁷⁷⁴ ümit etmesi demektir. Fiili, sözlü veya yazılı, ihlâs ve ciddiyetle Allah’a yakarış⁷⁷⁵ ve ondan istenen şeylere dua denir. Allah’ı övmek ve birlemek, Allah’tan af, mağfiret ve ona yakınlaştıracak şeyler istemek veya mal evlat gibi dünyalık bir şeyler istemek de dua olarak isimlendirilmektedir.⁷⁷⁶ Terim olarak

⁷⁶⁷ er-Ra’d 13/15.

⁷⁶⁸ Konuyla ilgili daha fazla hadise ulaşmak için bk. Wensinck, *el-Mu‘cem*, 2/390-395.

⁷⁶⁹ Müslim, “Mesâcid”, 26 (144); Tirmizî, “Da‘avât”, 25 (3409).

⁷⁷⁰ Tirmizî, “Da‘avât”, 25 (3407); Ebû Dâvûd, “Edeb”, 108 (5065).

⁷⁷¹ Buhârî, “Ezan”, 155; Müslim, “Zikir”, 81.

⁷⁷² el-En‘âm 6/118,121; el-Bakara 2/173. Allah’tan başkası adına kesilen kurbanın ve Allah’ın adı anılmadan kesilen hayvanların etlerinin yenmemesinin sebebi putlarının adının anılarak bu kesimin gerçekleştirilmesidir. Taberî, *Câmi‘u l-beyân*, 3/319.

⁷⁷³ Cevherî, *et-Tâcü l-Luga(es-Sihâh)*, 373; İbn Manzûr, *Lisânu l-Arab*, 14/257-258.

⁷⁷⁴ Cemâlüddîn Ebû l-Ferec Abdurrahmân b. Alî el-Cevzî, *Nüzhetü l-a‘yüni n-nevâzir fî ‘ilmi l-vücûh ve n-nezâ‘ir*, thk. Muhammed Abdulkerim Kazım er-Râzî (Beyrut: Müessetü r-Risâle, 1984), 292; Yazır, *Kur’an Dili*, 3/2194.

⁷⁷⁵ Yazır, *Kur’an Dili*, 3/2194.

⁷⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânu l-Arab*, 14/257; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu l-muhît*, 1282.

“Allah’ın yüceliği karşısında kulun aczini itiraf etmesi, sevgi ve tâzimle ikram ve yardımını talep etmesi”⁷⁷⁷ anlamına gelmektedir.⁷⁷⁸

Pek çok âyette geçen “dua” kelimesi, farklı anlamlarda kullanılmıştır.⁷⁷⁹ Kur’an’da, Allah’ın selam yurduna,⁷⁸⁰ peygamberlerin kurtuluşa ve hayat verecek şeylere, inanmayanların ise ateşe çağırdıkları⁷⁸¹ ifade edilmektedir. Gerçek çağrı Allah’a olan çağrıdır; ondan başkasına yapılan çağrılarının⁷⁸² ise sapıklıktır ve boşunadır. İşaret edilen bu âyetlerde “dua” kelimesi davet ve çağrı anlamlarında kullanılmıştır.⁷⁸³

Dua, had bilmektir, aczi itirafı, tevâzudur. Aciz olan kula düşen, kendisine yakın olup dua edildiğinde icabet edeceğini bildiren Rabbine kibirlenmeden dua ederek⁷⁸⁴ Hz. Mûsa’nın su talep edip ardından asasını taşa vurması⁷⁸⁵ gibi fiili teşebbüste, bir eylemde bulunmasıdır.⁷⁸⁶ Dolayısıyla mümine örneklik teşkil eden bu durum kişinin söylemden eyleme geçerek teşebbüste bulunması ve eylem üretmesi gerektiği mesajını vermektedir.

Dua, kişiyi kibirten, kendini müstağni görmekten vazgeçerek Allah’ın mutlak gücünü, adâletini ve merhametini kavrayarak boyun eğmesi, tevâzu sahibi olmasıdır. Yaratıcı, kuluna duası sebebiyle değer verip onu dikkate alır.⁷⁸⁷ Bu bağlamda dua, kulluk itirafını gösteren önemli bir ibadettir. Allah, evrene koyduğu âdetullah dediğimiz yasalara aykırı olmayan ve fiilî teşebbüste bulunulan duaları kabul edeceğini bildirmiştir.⁷⁸⁸ Ancak kişi kendi sorumluluklarını yerine getirmeyerek ihmallerinden kaynaklanan eksiklikleri dua diye yaratıcıya gördürme teşebbüsüne

⁷⁷⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 14/257-258; Yazır, *Kur’an Dili*, 3/2194.

⁷⁷⁸ “Dua” kelimesinin kavramsal bağlamı ve ilgili âyetler için bk. Paçacı vd., *Hayat Rehberi Kur’ân*, 4/234-237.

⁷⁷⁹ İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201), tefsir âlimlerinin Kur’an’da “dua” kelimesinin “söz, ibadet, azap, sual, istemek, yardım istemek ve çağrı” olmak üzere yedi farklı anlamda kullanıldığını belirttiklerini ifade etmiştir. İbnü’l-Cevzî, *Nüzhetü’l-a’yûni’n-nevâzır*, 293-295.

⁷⁸⁰ Yûnus 10/25; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 2/89; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 15/59.

⁷⁸¹ el-Enfâl 8/24; el-Mû’mîn 40/41; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, 3/44, 7/149.

⁷⁸² er-Ra’d 13/14.

⁷⁸³ Detaylı bilgi için bk. Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/409, 3/15, 4/376.

⁷⁸⁴ el-Bakara 2/186; el-Mû’mîn 40/60.

⁷⁸⁵ el-Bakara 2/60.

⁷⁸⁶ Yazır, *Kur’an Dili*, 1/365-366.

⁷⁸⁷ el-Furkân 25/77; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 4/105.

⁷⁸⁸ Özsoy - Güler, *Kur’an Fihristi*, 380.

kalkışması, Akif'in; "Hüdâ'yı kendine kul yaptı, kendi oldu hüdâ." mısraında dile getirdiği Yezdan'a tahakküm⁷⁸⁹ eleştirisini akla getirmektedir.

İsteddiği nasibini alamadığında, taptığı ilâhına hakarete bulunan ve dilediği gibi hareket eden câhiliye karakterlerinden, ihtiyacını ol deyince olduran bir güce yönelerek ona dua eden, sadece ondan isteyen bireylerden oluşan toplumda menfaat ve çıkar ilişkilerine dayalı ahlâkî zafiyet örneği alışkanlıklar, sahte dostluklar görülmez. Kişinin iç barışı ve yakın olduğunu, istediğini verebileceğini bildiği Rabbine teslimiyeti olgun tavırlar sergilemesini sağlar. Bu bağlamda dua âyetleri, yönlendirmeleri ile ahlâkî gelişimde önemli bir etkindir.

Kur'an'da pek çok dua örnekleri bulunmaktadır. Fatiha ve Muavizeteyn sûreleri doğrudan dua içeriklidir. Bunların dışında genele serpiştirilmiş âyetlerde, Allah kullarına nasıl dua edebileceklerini, peygamberlerin yakarışları olarak öğretmiştir. Birkaç örneğini vereceğimiz bu duaların hem dünya hem de âhiret içerikli olmaları dikkat çekicidir.

*"İnsanlardan öyleleri de vardır ki, 'Ey rabbimiz! Bize bu dünyada da iyilik ver, öteki dünyada da iyilik ver; bizi cehennem azabından koru' derler."*⁷⁹⁰

*"Rabbim! Beni ve soyumdan gelecek olanları namazı devamlı kılanlardan eyle; rabbimiz, duamı kabul et! Rabbimiz! Hesap kurulacağı gün beni, anamı, babamı ve bütün müminleri bağışla!"*⁷⁹¹

*"Onlar, 'Ey rabbimiz!' derler, Bize mutluluk getirecek eşler ve çocuklar bahşet; bizi gûnahtan sakınanlara öncü yap!"*⁷⁹²

Örneğini verdiğimiz âyetlerde olduğu gibi, pek çok dua içerikli âyette "Ey Rabbimiz!" ifadeleri kullanılarak bireysellik ve bencillik içeren "ben" merkezli değil, "biz" odaklı ifadeler tercih edilmiştir. Bu üslup, sosyal çevreye duyarlı, geçmiş müminleri de düşünebilen, hassas, düşünceli ve sorumlu bireyler yetişmesine katkı sağlamıştır. Dolayısıyla, verilen mesajları özümseyerek pratiğe yansıtmanın, toplumsal ahlâkın gelişimi açısından olumlu adımlar atılmasına katkı sağladığı aşikârdır.

⁷⁸⁹ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1987), 234.

⁷⁹⁰ el-Bakara 2/201.

⁷⁹¹ İbrâhîm 14/40-41.

⁷⁹² el-Furkân 25/74. Ayrıca bk. ed-Duhân 44/12; el-Mü'minûn 23/118; Âl-i İmrân 3/8; el-Bakara 2/286.

Dua içerikli âyetlerde ve Hz. Peygamber'in yönlendirmelerinde, bireysel değil özellikle biz ifadeleriyle bütüncül bir yaklaşım ön plana çıkmaktadır.⁷⁹³ Bu vurguyu “bütün müminler” ifadelerinde görmekteyiz. Böylece birbirini gözetken, düşünen, seven, birbirini acıyan, birbirinin derdi ile dertlenen, dostlukları mevki-makam ve dünya menfaatine değil, Allah rızasına dayanan, ahlâkî olgunluğa erişmiş, ben merkezli değil biz merkezli hareket eden diğerkâm bireyler yetişmesi hedeflenmiştir. Bu özellikleri içselleştiren ve karaktere dönüştüren bireyler ahlâken de olgunlaşmış bireylerdir.

2.2.5.2. Sosyal Hayatta Ahlâkî Değerler

Câhilî bir yaşam tarzına kapılıp ilâhî kaynaklardan uzaklaşan insanlar, konfora düşkünlük, bencillik ve hırcılık gibi ben merkezli, kişisel rahatını önceleyen bireylere dönüşmektedir. Kur'an kaynaklı değerlerin ötelenmesi, lüks ve eğlence düşkünlüğüne, sorumluluk duygusunun yitirilmesine, tembelleşmeye, doyumsuzluğa, israfa ve aç gözlülüğün yaygınlaşmasına sebep olmaktadır. İnsan ilişkilerinde empatinin kaybolması, güven, doğruluk, sevgi, saygı, adâlet, dürüstlük, merhamet ve sorumluluk gibi değerlerin de anlamını yitirmesine yol açmaktadır.

Kur'an, adâlet, doğruluk, aşırılıktan kaçınma, tevâzu, güzel söz, empati, dayanışma, yardımseverlik, şükür ve merhamet gibi değerleri ve ana ahlâkî ilkeleri ön plana çıkararak üstün ahlâklî toplum dizaynını kurgulamaktadır. Bu doğrultuda emir ve yönlendirmeler, âyetlerin ve sûrelerin bütününe serpiştirilmiştir. Bu bağlamda aşağıda ahlâkî değerlerin âyetlerde nasıl ifade edildiği, nasıl yorumlandığı ve nasıl uygulandığı detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

1. Doğruluk: Doğruluk, sözlükte “yalanın karşıtı, hükmün gerçeğe uygunluğunu ifade eden söz”⁷⁹⁴ anlamındaki “Sıdk” (صدق), kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Terim olarak, “felaket anında hakkı söylemesi, kurtulmak için tek çarenin yalan olduğu durumda bile doğruyu ifade etmesi, işlerinde kusur, inancında

⁷⁹³ Bu yönlendirmelere “Müminleri, birbirlerine acımada, dostluk ve arkadaşlık ilişkilerinde, sevgi ve sempati beslemede bir beden gibi görürsünüz. Bir uzvu ağrı çektiğinde, diğer organların uykusuzluk ve ateşle ona katıldığını gözlemlersiniz” hadisini örnek verebiliriz. Buhârî, “Edep”, 27; Müslim, “Birr”, 66.

⁷⁹⁴ Cevherî, es-Sihâh, 637; İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, 10/193; Cürcânî et-Ta'rîfât, 174.

şüphe ve durumunda sahtekârlık olmaması” anlamına gelmektedir.⁷⁹⁵ İsim olarak “güvenirlilik, doğruluk, dürüstlük, hakikati ifade eden gerçeğe uygun söz”; mastar olarak, “dürüst olmak, hakikate uygun bilgi vermek, güvenilir olmak, gerçeği konuşmak ve sözüne sâdık kalmak” anlamlarında farklı âyetlerde; türevleriyle birlikte pek çok âyette kullanılmaktadır.⁷⁹⁶

Sıdk ve istikamet kelimelerinden türetilmiş bir kavram olan doğruluk, sözde, düşüncede ve davranışlarda gerçekleşen ahlâkî yaşantının ve vasıfların bütününe toplandığı ruh halidir. Bu ruh halini içselleştirmiş, ortak özellikleri doğruluk olan müminlerin en büyük hedefi de sonuçta sırat-ı müstakim⁷⁹⁷ üzere bir yaşam tarzı sürmektir.⁷⁹⁸

Kur’an’ın toplum içerisinde ahlâkî davranış olarak vurguladığı en temel değerlerden biri doğruluktur. Allah, öncelikle müminlere model olan Hz. Peygamber’e emredildiği din üzere sabit kalmasını, adâletli ve dosdoğru olmasını emretmiştir.⁷⁹⁹ Hz. İbrâhîm, Hz. İsmâil ve Hz. İdrîs gibi peygamberler de doğruluklarıyla örnek gösterilmiştir.⁸⁰⁰ Aynı şekilde peygamberle beraber müminlerin de Kur’an’ın öngördüğü şekilde dosdoğru olmaları vurgulanmaktadır.⁸⁰¹ Doğruluk ve dürüstlük müminlerin şiarıdır ve en belirgin karakter özelliklerindendir. Allah geçmiş toplumları da sınavarak doğru söyleyenlerle yalan söyleyenleri bildiğini ifade ederek⁸⁰² insanları uyarmaktadır.

Doğruların özellikleri Kur’an’da Allah’a, âhiret gününe, meleklerle, kitap ve peygamberlere iman eden; yakınlarını, yetimlerini, yoksulları, kollayıp yolda kalmışa, isteyene ve kölelere sevmesine rağmen malını ikram eden; namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, antlaşmalarına sadık kalan; hastalıklara ve savaşın zorluklarına sabreden kişiler olarak sıralamaktadır.⁸⁰³ Aynı zamanda bunların Yahudilerin batıya; Hıristiyanların doğuya dönerek ibadet yapmaları, iyiliği kendi kiblelerine yönelmek

⁷⁹⁵ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 174.

⁷⁹⁶ İlgili âyetler için bk. et-Tevbe 9/119; Meryem 19/54; el-Ahzâb 33/24; el-Mü’min 40/28; el-Hucurât 49/15; el-Haşr 59/8. Âyetlerin diğer türevleri için bk. Abdülbâki, *Mu’cem*, 404-406.

⁷⁹⁷ el-Fâtîha 1/6; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1/25.

⁷⁹⁸ Turgut, *Kur’an-ı Kerim’e Göre Ahlâk Esasları*, 83.

⁷⁹⁹ eş-Şûrâ 42/15; Taberî, *Câmi’u l-beyân*, 21/516; Begavî, *Me’âlimü t-tenzîl*, 7/187-188.

⁸⁰⁰ bk. Meryem 19/41, 54, 56.

⁸⁰¹ Hûd 11/112; Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/432; Begavî, *Me’âlimü t-tenzîl*, 4/203. Ayrıca bk. el-Ahzâb 33/70.

⁸⁰² el-Ankebût 29/3.

⁸⁰³ el-Bakara 2/177.

olarak görmeleri,⁸⁰⁴ câhiliye dönemi Araplarının ihrama girdikten sonra evlere arkalarından girmeyi iyilik olarak görmeleri⁸⁰⁵ gibi şekilsel bir iyilik anlayışında bulunmaktan kaçınan, Allah’a karşı gelmekten sakınan⁸⁰⁶ özellikleriyle bilinçli hareket eden bireyler olma vasıfları ön plana çıkarılmaktadır.

Kur’an müminlere takvâ sahibi olup doğrularla beraber olmayı öğütlemektedir.⁸⁰⁷ Tevbe sûresi 119. âyetinde Hz. Peygamber’in arkadaşları gibi sadıklara dost ve yoldaş olun, onlara uyun; onlar gibi özü-sözü ve işi doğru olun mesajı verilmiş⁸⁰⁸ ve müminler yönlendirilmiştir. Hz. Peygamber de doğruluğun iyiliğe, iyiliğin cennete götüreceğine; yalanın günaha, günahın ise cehenneme götüreceğine dikkat çekmiştir.⁸⁰⁹ Ayrıca, Hz. Peygamber, yalan söylemenin, emanete riayet etmemenin ve sözünü yerine getirmemenin münafıklık alameti olduğunu belirterek⁸¹⁰ doğruluğa, aşağıda da belirtilen hadislerde olduğu gibi özellikle dikkat çekmiştir: “Bizi aldatan bizden değildir.”⁸¹¹ “Kim cehâleti, yalanı ve yalanla iş görmeyi terk etmezse onun yemeyi içmeyi terk etmesine Allah’ın ihtiyacı yoktur.”⁸¹² Bu güzel özelliklerin anlam kazanması için, bunları teoriden pratiğe, bilgidен ameleye dönüştürerek yaşama etkin kılmak ahlâkî gelişim açısından büyük önem taşımaktadır.

2. *Adâlet ve Kıst*: “Adâlet” (العدالة), “kıst” (قسط) ile içi içe geçmiş birlikte kullanılan ve doğruluğun paralelinde bireyde bulunması gereken ahlâkî erdemlerin başında gelmektedir. Adâlet, bireysel ve toplumsal huzur ve düzeni sağlamada, eşitlik ve hakkaniyet ölçütlerini hayata geçirmede önemli bir erdemdir.⁸¹³

Adâlet, “adl” (عدل) kökünden türemiş, “davranışlarda, söz ve yargılarda doğru olmak, eşit olmak ve eşit kılmak, hakka göre hüküm vermek, hakkaniyet” anlamlarına gelmektedir.⁸¹⁴ Adâlet, hüküm ve davranışlarında tarafsız ve ilkeli olmak, bir şeyi yerli

⁸⁰⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 3/337; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/217.

⁸⁰⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 3/556.

⁸⁰⁶ el-Bakara 2/177, 189.

⁸⁰⁷ et-Tevbe 9/119.

⁸⁰⁸ Yazır, *Kur’an Dili*, 4/2644.

⁸⁰⁹ Buhârî, “Edeb”, 69.

⁸¹⁰ Buhârî, “Edeb”, 69.

⁸¹¹ Müslim, “İman”, 164.

⁸¹² Buhârî, “Edeb”, 51.

⁸¹³ Mustafa Çağrı, “Adâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/331-333.

⁸¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 432-435.

yerine koymak, hakkı, hak sahibine vermek ve karşılık vermede eşit davranmaktır.⁸¹⁵ Kavramın sıfat olarak âdil manasında kullanılıp Allah'ın doksan dokuz ismi⁸¹⁶ arasında sayılması adâlet vurgusunu ve önemini bir kat daha arttırmaktadır.

Adâlet, hak dağıtımında ve paylaşmada insaflı davranılması, insan ilişkilerinde sevgi ve saygının gözetilmesidir. Adâlet, güç ve kuvvete değil hak ve birey eşitliğine riayet etmektir. Bu bakımdan eşitlikle adâlet aynı şey değildir. Adâlet, herkesin her konuda eşit olması değil, liyakati ölçüsünde hak edene hak ettiğini vermektir. Adâlet, kişinin kendini başkalarının üstüne koymadığı, kendi çıkarlarını ve isteklerini öncelemediği ahlâkî bir erdemdir.⁸¹⁷ Bu bağlamda Kur'an'da, hem toplumsal, hem de bireysel anlamda dengeyi, huzuru, güveni ve erdemli yaşamayı sağlayacak ilkelerinin başında adâlet gelmektedir.

Kur'an'da nefsanî/heva arzulara uymama,⁸¹⁸ insanlar arasında hak ile hüküm verme ve adâlet vurgusu yeryüzünde halife yapılan Hz. Dâvûd özelinde gündem edilmektedir.⁸¹⁹ Haktan ayrılarak nefsanî arzulara tabi olmak, Allah yolundan saptırarak ağır azaba duçar olmaya sebep olmaktadır.

Nahl sûresi 90. âyette sağlıklı ve dengeli bir toplumun temelini adâlet, ihsan ve akrabayı gözetmenin oluşturduğu; buna karşılık fuhşiyat, çirkinlik ve azgınlığın da hem toplumu hem de bireyi bozan üç kötü özellik olarak sıralandığı vurgulanmaktadır.⁸²⁰ Dolayısıyla müminleri, üç emir ve üç yasakla istikamette tutacak bir yol haritası çizilmektedir. Burada akrabayı gözetme, ihsan ve adâlet birlikte sayılmakta ve geniş anlamli bir adâletten söz edilmektedir.⁸²¹ İsfahânî, adâleti, “kişinin vermesi gerekeni vermesi, alması gerekeni alması” olarak tanımlarken, ihsanı, “vermesi gerekenin en çoğunu vermesi, alması gerekenin de en azını alması” olarak adâletten daha geniş bir kavram olarak tanımlamaktadır.⁸²² İnsanların tutmaları tavsiye edilen bu emirler yanında âyette fuhşiyat, çirkinlik, hayâsızlık, kötülük, azgınlık, aşırı

⁸¹⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, 422.

⁸¹⁶ Allah'ın doksan dokuz ismi ile ilgili hadis için bk. Tirmizî, “Da'avât”, 87 (3502).

⁸¹⁷ Hayatî Hökelekli, “Adâlet”, *DEM Dergisi*, 2/5(2009): 132-133.

⁸¹⁸ Heva ve heveslerinin peşinden koşarak arzularını ilah yerine koyan kimsenin, Allah kulağını ve kalbini mühürlediğini ve gözüne perde çektiğini haber vermektedir. el-Câsiye 45/23

⁸¹⁹ Sâd 38/26; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 21/189; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 7/87.

⁸²⁰ Mevdûdî, *Tefhîm*, 3/48-49.

⁸²¹ Hayrettin Karaman, “Adâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/343-344.

⁸²² İsfahânî, *el-Müfredât*, 156.

gitme ve her türlü haddi aşma yasaklanarak⁸²³ birey ve toplum açısından ahlâkî bir çerçeve çizilmektedir. Sadece kişinin bu vasıfları kazanması yeterli değildir. Toplumun da bu vasıfları kazanması için yönlendirilmesi önemli bir husustur. Allah, adâleti emredip doğru yolda olan kimseyle, dilsiz olup hiçbir şeye gücü yetmeyen, efendisinin gönderdiği işten hayırlı bir sonuç getiremeyen, aksine yük olan iki kişiyi örnek vererek⁸²⁴ adâleti emreden farkına işaret etmektedir.

Hz. Peygamber hırsızlık yapan bir kişinin cezasının affı için aracılık yapılması karşısında kızı Fatıma (ö. 11/632) dahi olsa cezalandıracağını bildirerek geçmiş toplumların adaletli kişilere ceza uygulamayıp güçsüzlere uygulayarak adâletsizlik yapmalarından dolayı helak olduklarını bildirerek adâletin herkes için geçerli olduğunu, ayırmacılık yapılmaması gerektiğini ifade etmiştir.⁸²⁵ Bu bağlamda adâletli idarecilerin, mahşerde Allah'ın özel lütuf ve ikramına sahip olacak yedi sınıf insan arasında sayılması⁸²⁶ dikkate şayandır.

Adâlet, diğer temel faziletlerin uyumlu bir sonucudur. İnsan nefsinin sahip olduğu düşünme veya bilgi gücü, şehvet ve öfke gücü olmak üzere üç temel gücü vardır. Bu üç temel güçten hikmet, iffet ve şecaat olmak üzere üç fazilet doğar. Bu üç faziletin gerçekleşmesiyle kazanılan ve hepsini içine alan dördüncü bir temel fazilet vardır. O da adâlettir.⁸²⁷ İbn Kayyım (ö. 751/1350) adâlet, iffet, şecaat ve sabrı güzel ahlâkî ayakta tutan dört dayanak olarak değerlendirirken; cehâlet, zulüm, şehvet ve öfkeyi de kötü ahlâkın dayandığı dört temel olarak nitelemektedir.⁸²⁸

“Kıst” (قسط) sözlükte, “nasip, pay, hisse, ölçü, âdil olan pay, adâlet, yaratılmışların nasibi olan rızkıdan payı” gibi anlamlara gelmektedir.⁸²⁹ Adâletli, her

⁸²³ en-Nahl 16/90; Mâverdi, *en-Nüket*, 3/209.

⁸²⁴ en-Nahl 16/76; Tefsirlerde, âyette verilen “adâleti emredip doğru yolda olan kimseyle, dilsiz olup hiçbir şeye gücü yetmeyen kimse” örneği; adâleti emreden ve doğru yola çağırان kimsenin Allah'ı, dilsiz olup hiçbir şeye gücü yetmeyen kimsenin ise putları temsil ettiği şeklinde farklı yorumlar bulunmaktadır. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 2/231; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 17/262; Mâverdi, *en-Nüket*, 3/204.

⁸²⁵ Buhârî, “Hudûd”, 11; Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 4 (4373).

⁸²⁶ Muvatta, “Şiir”, 4; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 2/439 (9963); Buhârî, “Ezan”, 36; “Zekât”, 16; Müslim, “Zekât”, 91; Tirmizî, “Zühûd”, 53 (2392); Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *Sünen-i kübrâ*, thk. Hasan Abdu'l Mün'in Şelbi (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), “Kuzât”, 6 (5890).

⁸²⁷ Çağrııcı, “Adâlet”, 1/331-333.

⁸²⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *Medâricü's-sâlikîn*, thk. Muhammed Mu'tasimbillâh el-Bağdâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1416/1996), 2/294-295.

⁸²⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 521-522; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 7/377-378.

şeye payını veren âdil anlamında “muksit” (مقسط), Allah’ın güzel isimlerinden olup⁸³⁰ “kıst” (ق-س-ط) kökünden türemiştir.⁸³¹ Bu bağlamda Allah’ın âhirette insanlara adâletle muamele edeceği, kıst kelimesi ile ifade edilmektedir.⁸³² Kelime ezdattan olup “kast” (قَسَط), başkasının payını alma yani zulüm, “iksât” (إِقْصَاط) ise başkasına payını verme yani insaf/adâlet anlamındadır.⁸³³ Bu kavram Kur’an’da on beşi kıst olmak üzere farklı şekillerde yirmi beş âyette geçmektedir.⁸³⁴ Cin sûresinde Allah’a boyun eğip ilâhi emirlere uyan Müslümanlara karşılık, inkâr edip hak yoldan sapan zalimler için “kâsitûn” (الْقَاسِطُونَ) kelimesi kullanılmakta ve bunların cehenneme yakıt olacaklarından bahsedilmektedir.⁸³⁵ Burada “kâsitûn” kelimesi, “İslam’dan, hak yoldan ve adâletten sapan, zalimler anlamında”⁸³⁶ adâletin karşıtı olarak kullanılmıştır.

Allah’ın Kur’an’da müminlere ana-baba ve akraba aleyhinde bile olsa doğru şahitlik yaparak adâleti titizlikle ayakta tutan kimseler olmaları;⁸³⁷ bir topluma karşı olan öfke ve kinlerinin dahi bu adâlete engel olmamasını emretmesi⁸³⁸ çok dikkat çekicidir. Ayrıca bu âyetlerde “adâlet” (العدالة) ve “kıst” (قسط) kavramlarının birlikte kullanımını da görmekteyiz.

Allah’ın emri olan adâlet⁸³⁹ her hâlükârda gereklidir. Müslümanlara düşmanlık etmeyenlere karşı insanî ilişkileri sürdürmede bir sakınca olmadığı gibi onlara karşı iyilik yapmak ve adâletli davranmak, Allah’ın rızasına uygun bir hareket tarzıdır. Zira Allah, adâletli davrananları sevdiğini bildirmektedir.⁸⁴⁰ Nitekim tarih boyunca Müslümanlar, kötülük ve düşmanlık yapmayan gayri müslimlere karşı beşerî münasebetleri sıcak tutmuştur. Nerede bir mazlum varsa, Müslüman olsun veya

⁸³⁰ İbn Mâce, “Duâ”, 10 (3861); Tirmizî, “Da‘avât”, 87 (3502).

⁸³¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 521-522; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 7/377-378.

⁸³² Yûnus 10/4, 47; el-Enbiyâ 21/47.

⁸³³ “Zulmedenlere gelince (قاسطون); onlar cehennem için odun olmuştur.” el-Cin 72/15; “Adâletli davranın (قسطوا); şüphesiz Allah adâletli davrananları sever.” el-Hucurât 49/9, âyetlerinde her iki anlamın kullanılışını görmekteyiz. İsfahânî, *el-Müfredât*, 521-522.

⁸³⁴ Âyetlerin farklı türevleri için bk. Abdalbâki, *Mu‘cem*, 544-545.

⁸³⁵ el-Cin 72/14-15.

⁸³⁶ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, 23/661; Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/477.

⁸³⁷ en-Nisâ 4/135; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/575.

⁸³⁸ el-Mâide 5/8; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1/284.

⁸³⁹ el-A‘râf 7/29; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1/388.

⁸⁴⁰ el-Mümtehhine 60/8; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 5/254.

olmasın, onların yardımına koşmuş, herkese adâletle muamele etmiş ve adâleti ayakta tutmaya gayret göstermiştir.

Ahlâkî, hukûkî, ticârî, kısacası hayatın her alanında adâletli ve dürüst olmak, doğru terazi ile tartmak, ölçü ve tartıda doğruluğu ilke edinmek, daha hayırlı ve sonuç itibarıyla daha güzeldir.⁸⁴¹ Adâletin ve doruluğun hâkim olduğu toplumlar, güven ve huzur saçı, ahlâkî olgunluğu yakalamış bireyler barındırır. Bu şekilde bireyler âhiret saadetine giden yolu da aralamış olurlar.

Peygamberler, insanlar adâleti (kıst) yerine getirsın diye kanıtlarla/mucizelerle desteklenerek kendilerine yol gösterecek ilkeler içeren kitaplarla gönderilmiştir.⁸⁴² Bu bağlamda adâlet, diğer erdemleri tamamlayıp kemale erdiren çatı niteliğinde bir değer taşımaktadır. Adâletin olmadığı bir toplumda zulüm ve anarşi baş göstererek toplumsal düzen ve barış ortadan kalkar. Adâletsizliğin hâkim olduğu bir toplumda sevgi, saygı, diğerkâmlık, empati, değer verme gibi ahlâkî erdemlerden söz etmek mümkün olmaz. Bu bakımdan bireye kazandırılması gereken ahlâkî değerlerin başında adâlet gelmektedir. Kur'an'ın yönlendirmeleri doğrultusunda Hz. Peygamber de yaşamında adâletli tutum ve davranışlarıyla arkadaşlarına ve insanlığa rol model olmuştur.

3. *Dünya-Âhiret Dengesi ve Orta Yol*: Kur'an her yönüyle dengeli bir hayat yaşamayı öğütler. Yemede, içmede, çalışmada, ibadette, dünya ve âhiret dengelerini gözetmede hep dengeli olunması gerektiğini vurgular. İfrat ve tefritten kaçınma, Kur'an ahlâkının vazgeçilmez bir tutumudur. Her konuda haddi aşanlar, müsrif olanlar kınanmıştır. İşlerin en hayırlısı orta yol olanıdır.⁸⁴³

Kur'an'da dünya hayatının oyun ve eğlenceden ibaret olduğu, geçiciliği vurgulanarak gerçek hayatın âhiret hayatı olduğu⁸⁴⁴ öne çıkarılmıştır. Ancak bu bağlamda dünyadaki nasibin de unutulmaması⁸⁴⁵ gerektiği vurgulanarak denge gözetilmiştir. Kur'an'da dünyayı âhiret tercih edenin âhirette bir nasibi olmayacağına işaret edilerek⁸⁴⁶ tek tarafa meylin kınandığı belirtilmiştir. “*Kim âhiret kazancını isterse, onun kazancını artırırız. Kim de dünya kazancını isterse, ona da istediğinden*

⁸⁴¹ el-İsrâ 17/35; Kurtubî, *el-Câmi*’, 5/423.

⁸⁴² el-Hadîd 57/25.

⁸⁴³ Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-ehâdîs 'âlâ elsineti'n-nâs* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 1/469.

⁸⁴⁴ bk. el-Ankebût 29/64; Muhammed 47/36.

⁸⁴⁵ bk. Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 19/524; el-Kasas 28/77.

⁸⁴⁶ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 21/521; Kurtubî, *el-Câmi*’, 10/18.

veririz, fakat onun âhirette hiçbir payı yoktur.”⁸⁴⁷ âyeti bu durumu açıklamaktadır. Öte yandan dünyanın âhiretin ekin tarlası olarak nitelendirilmesi⁸⁴⁸ ve dünyadaki nasibin unutulmaması⁸⁴⁹ tavsiyesi ile denge önerilmiştir. Dünya-âhiret dengesi, sadece “dünyada ver” diyenin ahirette bir nasibinin olmadığını, aksine dünya ve âhiret iyiliğini isteyenlerin nasipli olanlar olduğunu ifade eden âyetlerde de görülmektedir.⁸⁵⁰

Kur’an’da, ne tamamen dünya merkezli bir materyalist anlayışla yaşam sürmeye teşvik edilmekte, ne de dünya hayatını tamamen terk edip âhirete yönelik bir ruhbanlık anlayışı önerilmektedir. Bunun yerine, orta bir yol olan vasat ümmet vurgusu öne çıkmaktadır.⁸⁵¹ Ancak, âhireti ihmal edip dünya hayatını önceleyenler eleştirilmekte ve âhiret hayatının daha hayırlı ve kalıcı olduğu vurgulanmaktadır.⁸⁵²

“Vasat ümmet”, inanç, ahlâk ve davranışlarında her türlü aşırılıktan kaçınan, ifrat ve tefrite düşmeyen,⁸⁵³ adil, dürüst vicdanlı ve iyi ilişkiler içinde olan bir topluluk olarak yorumlanmaktadır. “Vasat” kelimesi, dengeli bir yaşamı, ruh ve beden haklarını dikkate alan ve dengeyi kuran bir anlayışı ifade eder. İslam’ın ortaya çıkışından önceki müşrik Araplar ve Yahudiler büsbütün bedensel zevklere ve materyalist yaşama kapılmıştı. Hristiyanlar, Sabîiler, riyazet ehli ve bazı Hindu paganistler ise dünya işlerini ve bedensel zevkleri tamamen terk edip ruhani yaşama yönelmişlerdir. Bu tür ifrat ve tefrit yaşamı İslam ümmetinin özelliklerini yansıtmaz. Kur’an, bu tür aşırılıkları reddeder. Bunun yerine, dünya ve âhiret için dengeli, sağduyulu ve mutedil bir yaşam tarzına sahip ve bu bakış açısını benimsemiş, bu anlayışa uygun ahlâkî gelişimi üst düzeye çıkaran bir toplum inşa etmiştir. “Ümmet-i Muhammet” olarak adlandırılan ve aşırılıklardan uzak “asr-ı saadet” kavramıyla anılan bu toplum, bu sebeple “vasat ümmet” olarak nitelendirilmiştir.⁸⁵⁴

⁸⁴⁷ eş-Şûrâ 42/20. Ayrıca bk. el-Bakara 2/200-202.

⁸⁴⁸ el-Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ*, 1/495.

⁸⁴⁹ el-Kasas 28/77.

⁸⁵⁰ el-Bakara 2/200-202. Âyette câhiliye döneminin sadece dünyalık peşinde koşan tutumu eleştirilmektedir. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 4/2001-2002; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 1/237.

⁸⁵¹ el-Bakara 2/143.

⁸⁵² el-A’lâ 87/16-17.

⁸⁵³ Bayraklı, *Kur’an Tefsiri*, 2/275.

⁸⁵⁴ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrahmân el-Endelüsî, *el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-azîz* (Beyrut: Dar’u Kutubi’l-İlmiyye, 1422), 1/219; Muhammed Abduh b. Hasen Hayrillâh et-Türkmânî el-Mısırî - Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrü’l-menâr* (Heyetu’l-Mısriyyetu’l-Âmme li’l-Kitâb, 1990), 2/5; Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 1/229.

4. *Güzel Söz Söyleme*: İnsanı diğer varlıklardan ayıran en belirgin özellik, konuşma yeteneğidir. İletişimin temel aracı olan söz, insan ilişkilerinin seyrini belirler. İletişimin içeriği ve şekli, bu etkileşimin yönünü ve niteliğini tayin eder. Hz. Peygamber de insanlarla arasındaki iletişimini büyük ölçüde sözlü ifadelerle gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda peygamberler sözlerin en güzeli olan Allah kelamını tebliğ etmiştir. Elçiler de işlerine Allah adıyla başlayarak, ilahi mesajlarında sunduğu yöntem ve tavsiyelere uygun hareket etmiş ve böylece tebliğlerini başarılı bir şekilde gerçekleştirmişlerdir.

İyi sözle (قول معروف) iletişim kurma, bağışlama, başa kakılan sadakadan Allah katında daha hayırlı, daha değerli kılınmıştır.⁸⁵⁵ İyi söz burada bağışlanmakla birlikte anılmaktadır. Bağışlanma ruhların temizlenmesini, güzel söz ise kırgınlıkların ve gönül yaralarının iyileşmesini sağlayarak ahlâken dingin insanlar meydana getiren ve birbirini tamamlayan iki unsurdur.

İnsanlar arasında gönül bağlarının inşası, yumuşak ve güzel sözle başlar. Tebliğ görevini üstlenen bireylerde bulunması gereken en temel özelliklerin başında yumuşak sözlü olma yetisi gelir. Allah, aşırılığa kaçan ve zorbalık yapan Firavun'a tebliğde bulunmaları için gönderdiği Hz. Mûsa ve kardeşi Hz. Harun'a yumuşak sözlerle hitap etmelerini öğütlemiştir.⁸⁵⁶ Yumuşak söz, zulmü ve azgınlığı bertaraf ederek, insan onurunu yüceltir. Güzel söz, gönlün eylemi olan saygı duymaya sevk eden bir akıl eylemidir. Buna karşılık, kaba söz ve sert tutumlar, itici olup saygıyı engelleyici nitelikte olduğu gibi, insanları uzaklaştıracı bir etkiye de sahip olduğuna Kur'an'da işaret edilmektedir.⁸⁵⁷ Zihni harekete geçiren yumuşak söz, aklın düşünce üretmesini sağlayarak, zulmü meydana getiren iç âlemde bir devrim gerçekleştirerek azgınlıkla mücadele gücü elde eder.⁸⁵⁸

Güzel sözün temel şartı, doğru ve hakikat olanın dile getirilmesidir. Kur'an'da, birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye edenlerin zarara uğramayacakları ifade edilerek,⁸⁵⁹

⁸⁵⁵ el-Bakara 2/263; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 5/520.

⁸⁵⁶ Tâhâ 20/42-44; Begavî, *Me 'âlimü 't-tenzîl*, 5/274-275.

⁸⁵⁷ Âl-i İmrân 3/159; Râzi, *el-Mefâtîh*, 3/559, 9/405-407.

⁸⁵⁸ Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, 11/227.

⁸⁵⁹ el-Asr 103/3; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 24/590.

zaman, mekân, mevki, makam, yer ve durum gözetmeden her zaman ve her yerde hoş ve güzel söylemin korunması gerektiği vurgulanmaktadır.⁸⁶⁰

Güzel söz, güzel ahlâk göstergesidir. Kalp kırmamak, bağışlamak, yapıcı olmak, gönül almak bir mümin için son derece değerlidir. Hz. Peygamber, “Yarım hurma bile olsa cehennem ateşinden sakının; bulamazsanız güzel/hoš bir sözle sakının; güzel söz sadakadır.”⁸⁶¹ ifadeleriyle ashabını yumuşak söze ve güzel üsluba yönlendirmektedir.

5. *Sabır*: “Sabır” (الصبر), sosyal hayatta etkili olan ahlâkî kavramların başında gelmektedir. Sözlük anlamı itibarıyla sabır, “engellemek, birini bağlamak, sıkıca yakalamak, hapsedmek, birisinden öç almak, kısas yapmak, güçlü ve dirençli olmak, kendisini ya da başka birisini bir şeyden alıkoymak, kefil olmak, cezalandırmak” gibi çeşitli anlamlar içermektedir.⁸⁶² “es-Sabûr” (الصبور), mübalağa kalıbında olup, asilere ceza verme konusunda acele etmeyen anlamında kullanılan ve “el-halîm” (الحليم) sıfatına yakın olan Allah’ın isimlerindendir.⁸⁶³

Ahlâkî terim olarak sabır, “başa gelen belâ, sıkıntı ve üzüntülere karşı dirençli olmak, olumsuzluklara ve zorluklara karşı acele etmeyip metanetli” davranmaktır. Endişeli, kaygılı ve evhamlı olmanın zıddıdır.⁸⁶⁴ “...Bana düşen güzel bir sabırdır...”⁸⁶⁵ âyetinde ifade edildiği gibi sabır başına gelene katlanma, şikâyet etmeme,⁸⁶⁶ tahammül etme kendini sabretmeye zorlamadır. Sabır, dininde sebat etme düşmana karşı direnme, imanını muhafaza etmedir. Oruç, yeme içme ve cinsel arzulara karşı nefsi tutup sabretme olduğu için, oruç ayı da sabır ayı olarak isimlendirilmiştir.⁸⁶⁷ Gazzâlî’ye göre sabır, din duygusunun şehvî arzu ve isteklere karşı direnç göstermesi, boyun eğmemesidir.⁸⁶⁸

⁸⁶⁰ el-İsrâ 17/28, 53.

⁸⁶¹ Buhârî, “Edeb”, 34.

⁸⁶² Cevherî, *et-Tâcû'l-Luga (es-Sihâh)*, 631-632; İsfahânî, *el-Müfredât*, 359-360; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/437-439; Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-muhît*, 421-422; Zebîdî, *et-Tâcû'l-'arûs*, 12/271-274.

⁸⁶³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/437.

⁸⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/437; Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-muhît*, 422; Ahmet Özel, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Dinî Terimler Sözlüğü* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 20203), 2/345.

⁸⁶⁵ Yûsuf 12/83.

⁸⁶⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/213.

⁸⁶⁷ İsfahânî, *el-Müfredât*, 359-360; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/439.

⁸⁶⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/62.

Sabır kelimesi Kur'an'da kullanıldığı yerlere göre farklı anlamlar içermektedir. Musibetlere karşı nefsi tutma anlamında olan “sabır” (الصبر), acizliğin ifadesi yakınma ve “telaşın” (جزع) karşılığı olarak kullanılmıştır.⁸⁶⁹ Şayet savaş zorluklarına katlanma ise “korkaklığın” (جنب) zıddı “şecaat” (شجاعة) anlamında kullanılmıştır.⁸⁷⁰ Eğer bela ve göğsü daraltan, “bunaltan” (ضجر) bir musibet karşılığında ise “göğüs genişliği” (رحب الصدر), ferahlık anlamında kullanılmıştır. Konuşmama konusunda ise zıttı “sırrı ifşa etme” (مذل) olan “sır saklama” (كتمان) anlamında kullanılmıştır.⁸⁷¹

Kur'an'da aşağıda birkaç örneği verilen pek çok âyette sabrın önemi ve sabredenlerin mükâfatına vurgu yapılmaktadır.

“Sabredip sâlih amel işleyenlere mağfiret ve büyük ecir vardır.”⁸⁷² “Sabredip sebat gösterenler kurtuluşa erip cennette mükâfatlanacaktır.”⁸⁷³ “Bana düşen güzel bir sabırdır.”⁸⁷⁴ Ayrıca Kur'an'da fakirlikte, zorda, darda ve savaş alanlarında sabredenlerin ve imanlarında doğru olanların müttakiler olduğu belirtilmektedir.⁸⁷⁵ Bu ayetler, sabrın manevi değerini ve sabırlı olmanın mükâfatını açıkça ortaya koymaktadır.

Hiz. Peygamber'e de sabır ve teenni ile hareket etmesi öğütlenmiş ve yolunu takip eden müminlere bu şekilde yönlendirmede bulunması tavsiye edilmiştir. Bu bağlamda, müşriklerin söylediklerine karşı sabırla hareket etmesi tavsiyesi;⁸⁷⁶ müminlerin, namaz ve sabırla Allah'tan yardım istemeye yönlendirilmesi,⁸⁷⁷ kötülüğün iyilikle savuşturulması ve bunun ancak sabredenler tarafından başarabileceğinin ifade edilmesi⁸⁷⁸ önemli örneklerdir. Bu ayetler, gerçekten çok etkileyici ve dikkat çekici ifadelerdir.

⁸⁶⁹ İbrâhîm 14/21.

⁸⁷⁰ el-Bakara 2/177.

⁸⁷¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 359.

⁸⁷² Hûd 11/11.

⁸⁷³ Âl-i İmrân 3/200; el-Furkân 25/75.

⁸⁷⁴ Yûsuf 12/18. Ayrıca bk. el-Ahzâb 33/35; en-Nahl 16/110; Âl-i İmrân 3/125, 120; et-Tûr 52/48; el-Bakara 2/250.

⁸⁷⁵ el-Bakara 2/177; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1/94.

⁸⁷⁶ Tâhâ 20/130; el-Müzzemmil, 73/10; Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 18/400, 23/689.

⁸⁷⁷ el-Bakara 2/153, 45.

⁸⁷⁸ Fussilet 41/34-35.

Kur'an'da Hz. Eyyûb, sabreden ve Allah'a yönelen güzel bir kul olarak tasvir edilmektedir⁸⁷⁹ Hz. Eyyûb, geniş bir mala, mülke ve araziye sahip bir peygamberken, kendisine bir tür cilt hastalığı ve fakirlik isabet etmiştir. Bu zorluklara rağmen sabretmiş ve Rabbine isyan etmemiştir. Nihayetinde, Rabbine dua etmiş ve Allah ona şifa ihsan etmiştir. Bu anlatım, Müminler için karşılaştıkları bela, sıkıntı ve musibetlere karşı sabretme ve metanet gösterme hususunda örnek teşkil eden önemli dersler barındırmaktadır.⁸⁸⁰

Kıyameti, âhireti ve azabı uzak görüp Hz. Peygamber ile alay eden müşriklere karşı Allah, Peygamberini teselli ederek güzel bir sabırla sabretmesini öğütlemekte ve azabın aslında yakın olduğunu bildirerek⁸⁸¹ inkârcıları da uyarmaktadır. Bu öğüt, Hz. Peygamber'in sabır ve metanetle mücadelesine devam etmesi gerektiğini vurgularken, müminlere de önemli bir mesaj ve inkârcılar için ciddi bir uyarı niteliği taşımaktadır.

İnsanlar zaman zaman felaketlerle, sıkıntılarla ve baş edilmez krizlerle karşılaşabilirler. Bu tür krizleri birbirlerine destek olarak aşabilirler. Kur'an, iman eden, birbirlerine sabrı, merhameti, hakkı tavsiye eden ve sâlih amel işleyen, sağ ehli müminlerin hüsrana uğramayacaklarını⁸⁸² ve gerçek anlamda kârlı, sonuç itibarı ile de mutluluğu yakalayanların bu niteliklere sahip olanlar olduğunu belirtmemektedir. Güçlü bir karaktere sahip mümin, böyle durumlarda sığınabileceği güvenli bir liman veya tutunabileceği bir dal bulabilir. Müminler, Allah'tan geldiklerini ve yine ona döneceklerini⁸⁸³ hatırlayarak metanetlerini korurlar. Bu bağlamda "istircâ"⁸⁸⁴ yapmak müminlerin günlük yaşamlarında yer etmiş bir adet haline gelmiştir.

Bela ve sıkıntılara karşı metanet gösterme şeklinde günümüz toplumunda kabul gören sabır, imanın yarısı olarak değerlendirilmektedir.⁸⁸⁵ Kur'an'da can ve mal kaybı, açlık ve korku gibi imtihanlarla sınanan insanların sabırla bu zorlukların üstesinden

⁸⁷⁹ Sâd 38/44; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 7/74-76.

⁸⁸⁰ Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr, *Kıyasü'l-enbiya*, thk. Mustafa Abdu'l-Vâhid (Kahire: Matbaatü Dâri't-Te'lif, 1388/1968), 1/363-370; Köksal, *Peygamberler Târihi*, 2/306-320; Tabbâre, *Me'a'l-enbiyâ*, 208-212.

⁸⁸¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/603; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 5/245; el-Meâric 70/5-7.

⁸⁸² el-Beled 90/17-18; el-Asr 103/3; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 3/486, 3/516; Yazır, *Kur'an Dili*, 9/6083; Mevdûdî, *Tefhîm*, 7/222.

⁸⁸³ el-Bakara 2/156.

⁸⁸⁴ İstircâ: Bir felaketle karşılaşan, bir ölüm haberi duyan kişinin, "'Muhakkak biz Allah'a aidiz ve şüphesiz ona döneceğiz'" (el-Bakara 2/156) diyerek ilâhi takdire teslim olması, kendini teselli etmesidir. İsfahânî, *el-Müfredât*, 251; Özel, *Dinî Terimler Sözlüğü* 1/620-621.

⁸⁸⁵ Gazzâlî, Hz. Peygamber'in, "Sabır imanın yarısıdır dediği"; ayrıca İbn Mesud'un imanı, yarısı sabır, yarısı şükür olmak üzere iki kısma ayırdığı değerlendirmesini yapmaktadır. Gazzâlî, *İhyâ*, 4/60, 65.

gelebileceği vurgulanarak sabredenler müjdelenmiştir.⁸⁸⁶ Kur'an'da sabır göstererek imtihanları başarıyla geçenlerin, cennete gidebilecekleri ve Allah'ın vaat ettiği mükâfata ulaşabilecekleri ifade edilmiştir.⁸⁸⁷

Sabır, Allah'ın emrettiği gibi olmak için çaba sarf etmeyi, nefsin isteklerine gem vurarak kin, öfke ve intikam duygularını bastırmayı, sıkıntılara tahammül gösterip şikâyetçi olmamayı, azim, direnme, cesaret, doğru ve olumlu girişimlerde karşılaşılan problemlere karşı dirençli ve dirayetli olmayı ifade eder.⁸⁸⁸ Ancak sabrın; zulme boyun eğmek, horlanmayı kabul etmek, fakirliği benimseyip çalışmayı terk etmek ve hedeflerinden vaz geçmek olarak yanlış bir şekilde algılanması,⁸⁸⁹ dikkat edilmesi gereken önemli bir husustur.

6. *Alçak Gönüllülük (Tevâzu) ve Görgü/Nezakat*: Alçak gönüllülük, Arapçada “yükselme, kaldırmanın karşıtı indirmek, alçaltmak, rütbesini indirmek” anlamında olan “ve-za-‘a” (و-ض-ع) kökünden türeyen “boyun eğmek, kendini küçük görmek, itaatkâr olmak” anlamındaki tevâzu kelimesi ile ifade edilmektedir.⁸⁹⁰ Büyüklük taslamanın, kibirli olmanın karşıtıdır. Tevâzu, başkalarını küçük gören, aşağılayan, tutum, davranış ve duygulardan nefsinin tezkiye etmek demektir.⁸⁹¹

Kur'an'da “ve-za-‘a” (و-ض-ع) kökünden türetilmiş tevâzuyu ifade eden kelimeler yanında pek çok farklı kelime de kullanılmıştır. Örneğin, Mâide sûresinde dininden dönenlerin yerine getirilecek olan topluluğun özellikleri sayılırken, müminlere karşı alçak gönüllü davranışı ifade eden “ezille” (أَذِلَّةً) kelimesi kullanılmıştır.⁸⁹² Ayrıca, Kur'an'da, câhillerin takılmalarına aldırış etmeyen Rahmanın kullarının yeryüzünde ağırbaşlı ve vakarlı yürüyüşleri “hevnen” (هَوْنًا) kelimesiyle,⁸⁹³ Allah'a itaat eden alçak gönüllüler ise “muhbitîn” (الْمُخْبِتِينَ) kavramıyla

⁸⁸⁶ el-Bakara 2/155; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 3/486, 1/88; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 3/219; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/169.

⁸⁸⁷ Âl-i İmrân 3/142; el-Kasas 28/80.

⁸⁸⁸ Lokmân 31/17; Kurtubî, *el-Câmi'*, 14/68.

⁸⁸⁹ Özsoy - Güler, *Kur'an Fihristi*, 411.

⁸⁹⁰ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ayn*, 2/195-196; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 8/396-397.

⁸⁹¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 681.

⁸⁹² el-Mâide 5/54.

⁸⁹³ el-Furkân 25/63.

ifade edilmiştir.⁸⁹⁴ Anne babaya karşı davranışları yönlendiren İsrâ sûresinin 24. âyetinde ise alçak gönüllülüğü ifade eden “cenâhü’z-züll” (جَنَاحُ الذِّلِّ)⁸⁹⁵ tabirinin kullanılması da dikkat çekicidir.

Allah, “kibriya” (ululuk) sıfatını kendisine layık görmüştür. Ululuk yalnızca ona aittir.⁸⁹⁶ Büyüklük taslamak, öncelikle Yaratan’a karşı saygısızlıktır. Kur’an’da Allah’ın kibirlenenleri sevmediği vurgulanmaktadır.⁸⁹⁷ Bu sebeple, İblis’in kibirlenmesi, başkaldırmasına sebep olmuş ve bunun sonucunda ilâhi huzurdan kovulmuştur.⁸⁹⁸ Kur’an’da böbürlenme, övünme ve kibirlenmeyi kınayan birçok âyet⁸⁹⁹ aynı zamanda tevâzunun, bireyin kazanması gereken ahlâkî bir yükümlülük ve önemli bir değer olduğunu ortaya koymaktadır. Aşağıdaki verilen birkaç ayet bu durumu açıkça ifade etmektedir:

“Gurura kapılarak insanlara burun kıvrırma, ortalıkta çalım satarak yürüme; unutma ki Allah gurura kapılıp kendini beğenen hiç kimseyi sevmez.”⁹⁰⁰ “Yürüyüşünde ölçülü ol, sesini yükseltme; çünkü seslerin en çirkini eşeğin anırmasıdır.”⁹⁰¹

“Yeryüzünde böbürlenerek dolaşma! Ne yeri yarabilir ne de dağlarla boy ölçüşebilirsin.”⁹⁰²

“Rahmân’ın has kulları yeryüzünde vakarla yürüyen, cahiller onlara laf attığı zaman, ‘selâm’ deyip geçen kullardır.”⁹⁰³

Tevâzu, câhiliye toplumundan Kur’an’ın öngördüğü topluma geçiş sürecindeki gelişim, değişim ve dönüşümü ifade eden en önemli göstergelerden biridir. Câhiliye döneminin genel karakteristiği, şiddet, sertlik, başkaldırı, kibir, serkeşlik ve taassubun hâkim olduğu davranışlardan oluşmaktadır. Buna karşılık, Kur’an kültürünün hâkim

⁸⁹⁴ el-Hac 22/34.

⁸⁹⁵ el-İsrâ 17/24.

⁸⁹⁶ el-Hac 22/62; el-Câsiye 45/37; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 18/676; 22/88. Ayrıca bk. Lokmân 31/30; Sebe’ 34/23.

⁸⁹⁷ en-Nahl 16/23; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/601; Râzi, *el-Mefâtiḥ*, 20/196.

⁸⁹⁸ el-Bakara 2/34; Sâd 38/74.

⁸⁹⁹ İlgili âyetlere ulaşmak için bk. Abdalbâki, *Mu’cem*, 589.

⁹⁰⁰ Lokmân 31/18.

⁹⁰¹ Lokmân 31/19.

⁹⁰² el-İsrâ 17/37.

⁹⁰³ el-Furkân 25/63.

olduğu toplumlarda, imandan kaynaklanan teslimiyet, itaat, merhamet, alçak gönüllülük ve hoşgörü hâkimdir.⁹⁰⁴

Tevâzu konusunda kuşkusuz en önemli örnek Hz. Peygamber'dir. Hz. Peygamber hem yaşantısıyla hem de sözleriyle bu konuda örnek teşkil etmiştir. Örneğin, “Kalbinde hardal tanesi kadar iman olan kimse cehenneme girmez; kalbinde hardal tanesi kadar kibir bulunan kimse de cennete giremez.”⁹⁰⁵ ifadesiyle Hz. Peygamber, tevâzunun önemini ve kibrin ne denli bir fecaat olduğunu vurgulamıştır. “Sadaka malı eksiltmez, kul affederse Allah onun izzetini arttırır, Allah için kim tevâzu gösterirse Allah da onun derecesini yükseltir.”⁹⁰⁶ hadisinde de alçakgönüllülerin yüksek dereceler elde edebileceği ifade edilmiştir. Ayrıca, Hz. Peygamber, karşısında heyecanlanıp titreyen bir kişiye; “Sâkin ol! Ben kurutulmuş et yiyen bir kadının oğluyum.”⁹⁰⁷ diyerek onu sakinleştirmiş ve mütevazılığını göstermiştir. Bu ifadeler, Hz. Peygamber'in tevâzu konusundaki örnekliğini açıkça ortaya koymaktadır.

Hz. Peygamber, “Kalbinde zerre miktarı kibir olan cennete giremez.” deyince, arkadaşlarından biri “İnsan güzel elbisesi, güzel ayakkabısı olmasını ister.” dedi. Hz. Peygamber ise “Allah güzeldir, güzelliği sever. Kibir, Hakkı inkâr edip nankörlük etmek, insanları küçümsemektir.”⁹⁰⁸ diyerek güzel ve temiz elbiselerin giyilerek mescide gitmeyi tavsiye eden âyetin⁹⁰⁹ ruhuna uygun olarak eli ayağı temiz, üstü başı düzgün ve vakûr olmanın kibir olmadığını belirtmiştir. Müminin kendini aşırı yücelterek büyüklük taslamasının uygun olmadığı gibi kendini hakir ve zelil görmesi de uygun değildir. Nitekim Hz. Peygamber “Müminin kendini hor ve hakir görmesi yaraşmaz.”⁹¹⁰ hadisiyle bu konuda da uyarılarda bulunmuştur. Bu ifadeler, müminin dengeli bir tevâzu anlayışına sahip olması gerektiğini vurgulamaktadır.

Nezaket ve görgü, insan davranışlarında ve iletişimde büyük önem arz etmektedir. Kaba, sert ve yakışsız tutum ve davranışlar, bireylerin çevresindekileri incitmesine ve kendilerinden uzaklaştırmasına neden olur. Bu nezaket, terbiye ve görgü kuralları, “âdâb-ı muâşeret” olarak adlandırılmakta ve Kur'an'ın üzerinde

⁹⁰⁴ Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 298-300.

⁹⁰⁵ Müslim, “İman”, 39 (148); İbn Mâce, “Zühd”, 16 (4173); Tirmizî, “Kibr”, 61 (1998).

⁹⁰⁶ Müslim, “Birr”, 69 (2588); Tirmizî, “Birr”, 82 (2029).

⁹⁰⁷ İbn Mâce, “Et'ime”, 30(3312).

⁹⁰⁸ Müslim, “İman”, 39 (147); Tirmizî, “Birr”, 61 (1999).

⁹⁰⁹ el-A'râf 7/31; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/100.

⁹¹⁰ İbn Mâce, “Fiten”, 30 (4016).

durduğu ahlâkî konular arasında yer almaktadır. Toplum ve bireylerin birbirine karşı olan dostluk ve sevgi duygularını güçlendiren, medenî ve ahlâkî davranışları ifade eden⁹¹¹ nezaket ve görgü kuralları bireylerin günlük yaşamlarında olumlu ve yapıcı ilişkiler kurmasını sağlar.

Kur'an'ın genelinde âdâb-ı muâşerete büyük önem verilmekle birlikte bâzı sûrelerde bunun yoğunlaştığını görmekteyiz. Bunlardan biri de nezaket edep, saygı ve güzel ahlâk kurallarının tafsilatlı olarak işlendiği Hucurât sûresidir. Sûrenin hemen girişinde Hz. Peygamber'e saygı ve nasıl davranılması gerektiği ile ilgili yönlendirmeler bulunmaktadır. Hiçbir konuda Allah ve Resûlü'nün önüne geçmemek, Hz. Peygamber'in yanında sesini yükseltmemek, edep ve saygıyla hitap etmek ilk beş âyette vurgulanan hususlardır.⁹¹² Özeldir Allah ve Resûlü'ne karşı gösterilen bu saygı, genelde müminlerin birbirlerine karşı tavırlarına da yansıtılmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla sesini yükseltmemek, konumunu ve haddini bilerek hareket etmek, bağırıp çağırmamak, hoşgörü, tevâzu ve edepli davranış sosyal ilişkilerde mümin karakterine yansması gereken vasıflardır. Bu bağlamda Hucurât sûresi, güzel ahlâk sahibi ideal bir nesil oluşturacak, erdemli bir topluma yön verecek ilkeler barındırmaktadır.

İnsan ilişkilerini zedeleyen unsurlardan biri, olur-olmaz duyulan her şeyin gerçek algılanması, birinden ötekine ulaştırılmasıdır. Bu bağlamda Hucurât sûresi, müminlere önemli uyarılar sunmaktadır. Sûrede, bir topluluğa bilmeden haksızlık yapmamak ve sonrasında pişmanlık duymamak için fâsık birinin getirdiği haberin doğruluğunun araştırılması gerektiği vurgulanmaktadır.⁹¹³ İletişimin görsel, yazılı ve sosyal medyayla etkin olduğu çağımızda, her türlü spekülasyon ve manipülasyonla toplum mühendisliği yapılmakta, algı oluşturulmakta ve kitleler yönlendirilmektedir.

⁹¹¹ Fatma Tunç Yaşar, “Âdâb-ı Muâşeret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), Ek-1/34-36.

⁹¹² el-Hucurât 49/1-5. Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, thk. Abdusselam Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994) 3/528. Müminlerin Peygamberden önce konuşmaması, hüküm vermemesi, ondan önce bir işe kalkışmaması edeb gereği davranışlar olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in en yakın iki arkadaşı Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, Peygamberin huzurunda tartışırken seslerinin yükselmesi üzerine, “Ey iman edenler! Allah ve Resûlü'nün önüne geçmeyin, Allah'a itaatsizlikten sakının! Şüphesiz Allah her şeyi işitmekte ve bilmektedir.” âyetinin indiği belirtilmektedir. Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûl*, 401; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 7/365. Sabit b. Kays kulağı ağır işten bir kişi idi. Yüksek sesle konuşup rahatsızlık veriyordu. Muhtemelen Peygamber'in yanında yüksek sesle konuşunca, “Ey iman edenler! Seslerinizi Peygamber'in sesinden fazla çıkarmayın, birbirinize bağırdığınız gibi ona bağırmayın; sonra farkında olmadan amelleriniz boşa gider.” âyeti indirildi. Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûl*, 402.

⁹¹³ el-Hucurât 49/6.

Doğruluğu teyit edilmeden yayılan haberler, bireyler, gruplar ve hatta milletlerin arasındaki ilişkileri bozarak ciddi fitnelere yol açabilmektedir.⁹¹⁴ Dolayısıyla bu uyarılar müminler için son derece önemlidir. Ayrıca, sûrede yer alan alay etme, ayıplama, lakap takma, kusur araştırma, gıybet, su-i zan ve ırkçılık gibi⁹¹⁵ sosyal ilişkileri ve kardeşliği zedeleyen olumsuz davranışlar ahlâkî zafiyete yol açan tutumlar başlığı altında değerlendirilmiştir.

İyi huylu, geçimli olmak ve güler yüzlülük, toplum ilişkilerinde önemli bir ilkedir. Hz. Peygamber, müminin vasıflarını tanımlarken başkaları ile iyi geçinen, kendisi ile de iyi geçinilen kişi vurgusu yapmaktadır.⁹¹⁶ İnsan, birlikte yaşadığı komşu ve akrabalarına karşı sorumluluklarını yerine getirmekle yükümlüdür. Kur'an bu bağlamda hoş geçimi öğütlerken, kaba, kırıcı, geçimsiz ve asık suratlı olmamayı tavsiye etmektedir. Bireyin tutum ve davranışlarının nasıl olması gerektiği âyetlerle açıkça belirtilmiştir.

Kur'an'da selâm vermek,⁹¹⁷ evlere kapılarından girmek⁹¹⁸ ve izinsiz girmemek,⁹¹⁹ anne-babaya karşı nazik davranmak⁹²⁰ ve odalarına girerken izin istemek⁹²¹ müminlerin yükümlü tutulduğu görgü kuralları arasında yer almaktadır.⁹²²

Konuşma, görgü kurallarının önemli bir unsuru olarak dikkat edilmesi gereken bir konudur. İletişim konuşmayla başlar. Hz. Peygamber de konuşmaya selamla başlamayı tavsiye etmiştir.⁹²³ Birisi selam verdiğinde duyarlı davranmak, ilgisiz kalmamak ve aynı şekilde veya daha güzeli ile mukabele etmek gerekmektedir.⁹²⁴ Bu, bireyler arasında nezaketin oluşmasına ve sevgi bağlarının kurulmasına katkı sağlar. Bu bağlamda Kur'an güzel, zarif, oflayıp puflayarak azarlamadan, anlamsız, boş, bâtil lakırdılardan kaçınarak doğru düzgün konuşma hususunda müminleri

⁹¹⁴ Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, 18/163.

⁹¹⁵ el-Hucurât 49/11-13.

⁹¹⁶ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 2/400 (9187); 5/335 (23228).

⁹¹⁷ en-Nisâ 4/86; en-Nûr 24/27,61.

⁹¹⁸ el-Bakara 2/189.

⁹¹⁹ en-Nûr 24/27-29.

⁹²⁰ el-İsrâ 17/23-24.

⁹²¹ en-Nûr 24/59.

⁹²² Zeki Duman, *Adâb-ı Muaşeret* (İstanbul: Tuğra Neşriyat, 1986), 55, 174-180, 314

⁹²³ Tirmizî, "İsti'zân", 11(2699).

⁹²⁴ en-Nisâ 4/86; Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 2/257.

yönlendirmektedir.⁹²⁵ Yine Kur'an'da Peygamber'in önüne geçmemek, anne-babaya iyi davranmak, yürüyüşünde tabî olmak ve sesi kısmak⁹²⁶ dikkat çekilen nezâket kurallarındandır. Hz. Mûsa, Firavun'a tebliğ için giderken yumuşak söz kullanması konusunda uyarılmıştır.⁹²⁷

Kur'an, günlük yaşantıda da bir takım görgü kurallarından söz etmektedir. Bu bağlamda evlere seslenerek ve izin isteyerek girmek;⁹²⁸ aile içerisinde anne-babanın yanına, birbirlerinin odalarına girerken de izin istemek⁹²⁹ görgü kurallarından; Kur'an'ın değindiği ve kişiye yüklemiş olduğu sorumluluklardandır. Dost ve akraba evlerine selamla girerek birlikte veya ayrı ayrı yemek yemekte, ünsiyet kurmada bir sıkıntı zorluk olmadığı gibi⁹³⁰ sevgi, kardeşlik ve dostluk bağlarını güçlendirme bakımından yararlar bulunmaktadır. Toplum içinde gizli konuşma ve fısıldaşma ise edebe uygun olmayan bir davranıştır. Bu konuda da Kur'an'da dikkat çekici ifadeler yer almaktadır.⁹³¹

Güzel ahlâkın en önemli göstergelerinden biri görgü kurallarına uygun hareket edip edepli davranmaktır. Konu Müslüman toplumlarda sürekli gündem olmuş ve “Hüsnü'l-Huluk”, “Kitabu'l-Edeb”, “Kitâbu'l-Birr” vb. başlıklar altında ana hadis kaynaklarında özel bablarda işlenmiş, ahlâk kitaplarının dostluk, muhabbet ve ülfet gibi başlıklarında detaylı incelenmiştir. Bu çalışmalar da Müslüman toplumda makes bulmuştur.

7. *Merhamet, Hoşgörü ve Affedicilik*: Merhamet ve rahmet kelimeleri Arapça “ra-hi-me” (ر-ح-م) kökünden türemiştir. “Yumuşaklık, incelik, naziklik, şefkat, muhabbet, acıma, iyilik, lütuf ve ihsanda bulunma” anlamlarına gelmektedir. Merhamet, Allah'ın sıfatı olarak kullanıldığında bütün yaratılmışlara yönelik ihsanı, nimet ve lütfu; insanlar için kullanıldığında ise diğer insanlar ve canlıların sıkıntıları

⁹²⁵ el-Bakara 2/83; el-İsrâ 17/23,28,53; bk. el-Mü'minûn 23/3; el-Ahzâb 33/70; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 5/258-260; 6/87.

⁹²⁶ el-Hucurât 49/1-4; Lokmân 31/14,19; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/272-282; 20/136, 144.

⁹²⁷ Tâhâ 20/44.

⁹²⁸ en-Nûr 24/27-28.

⁹²⁹ en-Nûr 24/58-59; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 3/486, 2/425.

⁹³⁰ bk. en-Nûr 24/61. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 3/486, 2/427.

⁹³¹ bk. en-Nisâ 4/114.

karşısında duyarlı olmaya ve yardım etmeye sevk eden acıma duygusunu, incelik ve şefkati ifade etmektedir.⁹³²

Kur'an, Allah'ın rahmetinden sürekli söz etmektedir. Onun tüm insanlığa gönderdiği son kitabın hemen girişinde merhamet sıfatına adeta vurgu yapıldığını görmekteyiz. Bu bağlamda ilk âyet besmelede, ilk sûre Fâtiha'da rahman ve rahîm sıfatları hemen karşımıza çıkmaktadır. Allah'ın her şeyin yaratıcısı, âlemlerin Rabbi olması onun rahmet sıfatının bu varlıklar üzerinde tezahür etmesine sebep olmaktadır. Rahmeti her şeyi kuşatan ve sadece Allah'a ait olan Rahman sıfatıyla diğer varlıklarda da bulunabilen rahîm sıfatları bu durumu ortaya koymaktadır.⁹³³ Allah, rahmeti kendine yazmıştır.⁹³⁴ Kullarına karşı şefkatlidir. Tövbelerini kabul eder. Onları cezalandırmak için acele etmez.⁹³⁵ Dünyada mümin-kâfir, mükellef-gayri mükellef olmak üzere⁹³⁶ onun rahmeti her şeyi kuşatmıştır,⁹³⁷ O merhametlilerin en merhametlisidir.⁹³⁸ Yaratıcıda bulunan bu sıfatlar müminleri de motive etmekte, Kur'an'ın yönlendirdiği ideal toplumda merhamet olarak tezahür etmektedir.

Birbirlerine rıfk, şefkat ve merhametle muamele eden toplumlar mutlu ve huzurlu bireylerin yaşadığı ideal toplumlardır. Kur'an'da âhiret mutluluğuna erişecek olanların birbirlerine sabrı ve merhameti tavsiye eden müminler olduğu ifade edilmektedir.⁹³⁹ Bu tanımlama müminler için bağlayıcıdır ve bu payeye ulaşmak müminlerin ideallerini süslemektedir.

Toplumsal temel yapı taşı olan aile bireyleri arasındaki sevgi, saygı ve merhamet de Kur'an'da vurgulanmaktadır. Bu bağlamda Allah, insanların kendi cinslerinden sükûnet bulacakları eşler yaratarak aralarına sevgi ve merhamet yerleştirdiğini hatırlatması⁹⁴⁰ önemli bir yönlendirmedir.

Âlemlere rahmet olarak gönderilen Hz. Muhammed,⁹⁴¹ müminlere karşı son derece duyarlı, onların sıkıntıya düşmesine katlanamayan bir önderdir. Onlara düşkün,

⁹³² İsfahânî, *el-Müfredât*, 253; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 230-233.

⁹³³ İsfahânî, *el-Müfredât*, 254; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 230.

⁹³⁴ el-En'âm 6/12,54.

⁹³⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/273.

⁹³⁶ Yazır, *Kur'an Dili*, 4/2295.

⁹³⁷ el-A'râf 7/156, el-Mü'min 40/7; Kurtubî, *el-Câmi'*, 7/296, 15/295.

⁹³⁸ Yûsuf 12/92; el-Enbiyâ 21/83.

⁹³⁹ el-Beled 90/17.

⁹⁴⁰ er-Rûm 30/21.

⁹⁴¹ el-Enbiyâ 21/107.

üzerlerine titreyen çok şefkatli ve merhametlidir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'i örnek alan müminler de birbirlerine karşı aynı merhamet ve duyarlılığa sahiptir. Ancak müminler birbirlerine karşı son derece alçak gönüllü davranırken kâfirlere karşı da sert, onurlu, şahsiyetli, zorlu ve dirayetlidirler.⁹⁴²

Yumuşak davranmak Allah'ın rahmetindendir. Hz. Peygamber'in karakteristik özellikleri kolaylaştırılarak ahlâkı güzelleştirilmiş ve bu sayede çevresine yumuşak davranmıştır.⁹⁴³ Kur'an onun af yolunu seçerek Allah'ın rahmetiyle yumuşak davranmasına, kaba ve katı kalpli olmamasına işaret etmektedir. Eğer katı kalpli ve kaba davranışlı olsaydı, etrafındakilerin dağılacığını ve onu terk edeceğini belirtmektedir.⁹⁴⁴ Dolayısıyla Kur'an'ın yönlendirmeleri ve Hz. Peygamber'in uygulamaları mümin karakterine yansımıştır. Bu sayede, merhameti, rıfk ile muameleyi ve şefkatli davranmayı kendilerine ilke edinmiş, ahlâken tekâmül etmiş bireyler ortaya çıkmıştır.

Allah, kendisine şirk koşulmaması ve sadece kendisine ibadet edilmesini emrettikten sonra toplumu oluşturan ailenin temel yapı taşı olan anne-babaya karşı merhametli ve mütevazı davranma hususuna dikkat çekmektedir. Ebeveyne iyi davranma, güzel söz söyleme, azarlamama ve öf bile dememe, gönül alıcı sözeler söyleme, onlara kol kanat gererek şefkatli davranma, merhametle muamele etme konusunda müminler uyarılmıştır.⁹⁴⁵ Merhamet ikliminin hâkim olduğu ailelerde yetişen bireyler bu olumlu havayı doğal olarak çevresine de yansıtarak toplumun mutluluk düzeyini artırmada önemli bir rol üstlenir.

İnsan doğası gereği hataya meyillidir. Ne kadar çabalasa da zaman zaman hata ve yanlışlara düşebilmektedir. Hem Yaratıcıya hem de insanlara karşı kusurlar işleyebilmektedir. Hz. Âdem'in hatası sonucu cennetten çıkarılması ve ardından tövbe ederek affedilmesi⁹⁴⁶ bu konuda örneklik teşkil etmektedir. Bu nedenle, Kur'an'da hataların ve kusurların bağışlanması, kişinin, içinden hatanın etkisini silerek suçlamayı bırakması önerilen hususlardandır.⁹⁴⁷ Kur'an'ın vurguladığı, hoşgörü ve affedicilik,

⁹⁴² et-Tevbe 9/128; el-Fetih 48/29; el-Mâide 5/54.

⁹⁴³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/341.

⁹⁴⁴ Âl-i İmrân 3/159; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/431.

⁹⁴⁵ el-İsrâ 17/23-24; Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 5/85.

⁹⁴⁶ el-Bakara 2/36-37.

⁹⁴⁷ el-Bakara 2/109; Kurtubî, *el-Câmi'*, 7/296, 2/71.

Hız. Peygamber'in yaşantısında somutlaşmış olan ve müminin karakterine yansımaları gereken önemli ahlâkî değerlerdendir.

fkeyi tutmak, insanların kusurlarını bağışlamak, hoş grl davranmak ve özür dilemek,⁹⁴⁸ affederek kolaylığı seğmek, iyi olanı emredip chillere aldrmamak⁹⁴⁹ Kur'an'da dikkat çekilen mümin vasıflarındandır. Allah bağışlayıcıdır, müminlerden de bağışlayıcı olmalarını,⁹⁵⁰ af yolunu tutarak iyiliği emretmelerini ve câhillerden yüz çevirmelerini istemektedir.⁹⁵¹ "Afuvv" (عفو) kelimesi, ahlâkî terim olarak günah veya suç işleyen birini bağışlamayı, haksızlık ve ktlk yapan bir kimseyi cezalandırmaktan vazgeçmeyi ifade etmektedir.⁹⁵² Merhametli, hoşgrl ve bağışlayıcı olmak ahlkl erdemli bir mümin karakterinin temel özelliklerindendir. Buna karşılık barbarlık, küstahlık, saldırganlık, inatçılık, zulüm ve haksızlık, câhiliye dönemi ahlâkını yansıtan karakteristik özelliklerdir. Kur'an'da yer alan âyetlerden "câhil" kelimesinin, yalnızca bilgisizliği değil, aynı zamanda kötü huylardan kaynaklanan ahlâk bozukluğunu da ifade ettiği anlaşılmaktadır.⁹⁵³

Hız. Yusuf, kardeşleri tarafından birçok eziyete ve haksızlığa maruz kalmasına rağmen,⁹⁵⁴ sonunda onlara şöyle demiştir: "*Bugün size kınama yoktur. Allah sizin gnahınızı bağışlayacaktır. O merhametlilerin en merhametlisidir.*"⁹⁵⁵ Bu sözleriyle kardeşlerinin halim bir tavır sergileyerek kusurlarını yüzlerine vurmamış ve güzel bir merhamet rneği sergileyerek affetme konusunda örnek bir tavır sergilemiştir.⁹⁵⁶

Merhamet, nezaket, hoşgörü ve affedicilik, güzel ahlâka götüren, câhiliye dönemindeki barbar, küstah, saldırgan, inatçı, zulüm ve haksızlık gibi davranışları dönüştürmede ortaya konulan önemli erdemlerdendir.

8. *İyiliği Emretme, Kötülüğe Engel Olma*: "Emr-i bi'l Ma'ruf nehy-i 'ani'l münker" (الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر) kavramıyla ifade edilen iyiliği emredip ktlklerden sakındırma prensibi, Kur'an'ın ana dinamiklerinden, önemle üzerinde

⁹⁴⁸ el-Bakara 2/263; l-i İmrân 3/134; en-Nisâ 4/149; et-Tegâbun 64/14.

⁹⁴⁹ el-A'râf 7/199.

⁹⁵⁰ en-Nûr 24/22.

⁹⁵¹ el-A'râf 7/199; el-Bakara 2/109.

⁹⁵² zel, *Dinî Terimler Sözlüğü*, 1/30-31.

⁹⁵³ el-A'râf 7/199; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 7/344; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 2/648-650.

⁹⁵⁴ Yûsuf 12/9-11, 15, 1-20.

⁹⁵⁵ Yûsuf 12/92; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 16/247.

⁹⁵⁶ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 16/247; Kurtubî, *el-Câmi*, 9/257.

durduğu ahlâkî kavramlardan biridir. “Ma‘ruf” (معروف) kelimesi, “münker” kelimesinin zıddıdır.⁹⁵⁷ Bu kelime, “araştırarak, düşünerek bir şeyi idrak etmek, kavramak, tanımak, bilmek,” anlamındaki “‘irfan” (عرفان) kökünden gelmekte olup “tanınan, benimsenen, bilinen şey” anlamına gelir.⁹⁵⁸ “Ma‘ruf,” güzelliği akılla veya dinle/şeriatla bilinen fiiller için kullanılan bir isimdir. Karşıtı ise, akılla ve ya dinle/şeriatla kötülüğü bilinen şeyler için kullanılan “münkerdir” (منكر).⁹⁵⁹ Câhiliye döneminde cömertlik, ikram etme, güzellik, hoş söz ve davranışlar için “ma‘ruf” kelimesi kullanılmıştır.⁹⁶⁰

“Münker”, irfanın karşıtı olan, zor ve sıkıntılı olmak, bilmemek anlamına gelen “nükr” (نكر) veya “nekâret” (نكارة) kökünden türemiştir. “Ma‘ruf” kavramının aksine yadırganan, salim aklın ve dinin/şeriatın uygun bulmadığı, sıkıntılı olan şeyler için ifade edilmiştir.⁹⁶¹ Kur’an’da “ma‘ruf” kelimesi doğru ve iyi davranış, düşünce ve inanç için kullanılırken, “münker” kelimesi, yanlış, yabancı ve yadırganan düşünce, davranışlar ve inançlar anlamında değerlendirilmiştir.⁹⁶² Münker kelimesi her türlü kötülük ve çirkinliği ifade eden “fahşâ” (فحشاء) kelimesi ile Kur’an’da yer almıştır.⁹⁶³ Benzer şekilde, bu kavramlar hadislerde de aynı anlamlarda geçmektedir.⁹⁶⁴

Bu açıklamalar, kavramların câhiliye dönemindeki din dışı anlamlarıyla kullanıldığını göstermekle birlikte, Kur’an’ın gelişiyle daha geniş anlamlar kazandığını ortaya koymaktadır. “Ma‘ruf,” akıl ve dinin uygun gördüğü, kabul edilen, iyi ve güzel olanı; “münker” ise, akıl ve dinin uygun görmediği, reddedilen, kötü olanı ifade etmeye başlamıştır.

Kur’an’ın getirdiği gelişim, değişim ve dönüşüm, inançla başlayarak zihniyet ve hayata bakış açısıyla devam etmiştir. Bu süreçte, iyiliğin yaygınlaştırılması ve

⁹⁵⁷ Cevherî, *et-Tâcü'l-Luga (es-Sihâh)*, 759; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 9/239.

⁹⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 9/236. İsfahânî, *el-Müfredât*, 431.

⁹⁵⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 431.

⁹⁶⁰ Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî, *Şerhu'l-mu'allakâti's-seb'a* (Beyrut: Daru İhyai't-Turâsi'l-Arabiyyi, 2002), 140.

⁹⁶¹ Cevherî, *et-Tâcü'l-Luga(es-Sihâh)*, 1167-1168; İsfahânî, *el-Müfredât*, 653-654; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 5/233.

⁹⁶² İlgili âyetlere ulaşmak için bk. Abdalbâki, *Mu'cem*, 458-458; 719.

⁹⁶³ el-Ankebût 29/45.

⁹⁶⁴ İlgili hadislere ulaşmak için bk. Wensinck, *Mu'cem*, 4/192-194; 6/557-559.

kötülüğün önlenmesi kuralı önemli bir işlev görmektedir. İyiliğin egemen olduğu, ahlâkî olgunluğa erişmiş erdemli bir toplum oluşturma, bu toplumu bozulmadan koruma ve iyiliği karakter haline getirmede “Emr-i bi’l ma’ruf nehy-i ‘ani’l münker” prensibi merkezi bir rol üstlenmektedir. Bireyin tek başına iyi olması ve kötülüğe bulaşmaması yeterli değildir. Kur’an, bu durumun toplumun bütününe yayılması gerektiğini ve bunun bireylerin sorumluluğunda olduğunu; iyiliği emredip kötülükten vazgeçirenlerin kurtuluşa ereceğini bildirmektedir.⁹⁶⁵

Bu konuda geçmiş toplumlara da benzer uyarılar yapıldığı Kur’an’da örneklenmektedir. Bu bağlamda, “Sizler kitabı okuduğunuz halde insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?”⁹⁶⁶ âyetiyle, başkalarına iyiliği emredip kendilerini unutan Yahudi bilginleri eleştirilmektedir.⁹⁶⁷ Haddi aşır isyan eden ve bu sebeple lanetlenen İsrailoğulları’nın kâfirlerinin bir özelliği de işledikleri kötülüklerde birbirlerini menedip engel olmamalarıdır.⁹⁶⁸ Aynı şekilde, Kur’an münafıkların özelliklerinden bahsederken de onların “münkeri” emredip “ma’rufu” yasaklayan olumsuz tavırlarını gündem etmektedir.⁹⁶⁹

Hz. Peygamber’e ve diğer peygamberlere verilen iyiliği emredip kötülükten vazgeçirme görevi,⁹⁷⁰ müminler için de ahlâkî bir sorumluluktur. Çirkin bir durumla karşılaşan kişi gücünü kullanarak, gücü yetmiyorsa konuşarak, nasihatle düzeltmeye çalışması, buna da gücü yetmiyorsa mesafeli davranması imanının gereğidir.⁹⁷¹ Toplumsal yozlaşma ve kokuşmuşluk ancak bu mekanizma ile önlenabilir. Ahlâkî sistemler bu dinamiklerle aktive edilerek canlı tutulabilir ki bu görev Müslümanlarca farz-ı kifâye olarak algılanmıştır.⁹⁷² Müminler iyiliğe yönlendirirken, münafıklar kötülüğü emredip iyiliği engelleyici fâsık bir tavır sergilerler.⁹⁷³ Bu sebeple, Allah

⁹⁶⁵ Âl-i İmran, 3/104; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 7/90-91; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/396-397.

⁹⁶⁶ el-Bakara 2/44.

⁹⁶⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 1/8; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/133; Râzî, *el-Mefâtih*, 3/488.

⁹⁶⁸ el-Mâide 5/78-79.

⁹⁶⁹ et-Tevbe 9/67.

⁹⁷⁰ el-A’râf 7/199; Lokmân 31/17.

⁹⁷¹ Müslim, “İman”, 20 (78); Tirmîzî, “Fiten”, 11 (2173); Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 11 (4340); İbn Mâce, “İkâmeti’s-Salât”, 155 (1275); Mansur Ali Nâsîf, *et-Tâc el-câmi’ li’l-usul fi ehâdîsi’r-Rasûl* (İstanbul: Pamuk Yayınları, 1962), 5/224-225.

⁹⁷² Âl-i İmran 3/104; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/396; Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Sahîh-i Müslim şerhi* (Kastallânî’nin İrşâdu’s-Sârî Hâmişinde) Beyrut: (Dârü İhyai’t-Turâsi’l-Arabiyyi, t.y.), 1/335-338; Yazır, *Kur’an Dili*, 2/1155.

⁹⁷³ et-Tevbe 9/67.

tarafından lanetlenmişlerdir ve kâfirlerle birlikte kalıcı bir azap ve ebedi cehennemde kalmakla tehdit edilmektedirler.⁹⁷⁴

Hız. Peygamber iyiliğı emredip kötölükten vazgeçirme görevinin yerine getirilmemesi durumunda Allah'ın azabının geleceğini ve müminlerin duasının kabul edilmeyeceğini bildirerek de konunun hassasiyetine dikkat çekmiştir.⁹⁷⁵ Bu nedenle alenen yapılan kötölükleri görüp müdahale etmemek sorumluluk gerektirmektedir. Yaptıkları kötölüklerden birbirlerini vazgeçirmeye çalışmayanlar Kur'an'da eleştirilmektedir.⁹⁷⁶ Kişi evinde, iş yerinde veya kamuya açık olmayan yerlerde inancına ve ahlâkına göre yaşama hürriyetine sahiptir. Gizli yapılan kötölük ve günahları araştırıp ortaya dökme yükümlülüğü yoktur.⁹⁷⁷ Zira bunun zararı bireyseldir. Ancak kamuya açık yerlerde açıktan yapılan ahlâkî temelleri sarsacak kötölük ve hayâsızlıklar çocukları ve gençleri yozlaştırıp diğer insanlara da zarar verdiğiinden, topluma bunları engelleme sorumluluğı yüklenmiştir. Dolayısıyla, toplum ve bireyler gücü miktarınca ve usulünce mücadele ve müdahalede etmekle yükümlüdür. Zafiyete düşülmesi halinde en azından onlardan uzak durmak, sempati duymamak ve mesafe koymak gerekir. Zira bu kötölüklerden dolayı gelen bela ve sıkıntılar sadece işleyeni etkilemez, tüm toplumu kuşatır.⁹⁷⁸

Câhiliye dönemi yaşam tarzının merkezinde yer alan kabile kültürü, gelenek, görenek, örf ve töre her alanda etkili olmuştur. Ahlâkî yaşantı, "ma'ruf" ve "münker" algıları, yenilikler, kabile gelenek ve göreneklerine uyduğu ölçüde doğru ve benimsenir kabul edilmiştir. İslam gelince, temel kıstas Kur'an olmuştur. Bu sebeple İslam'ın gereğı olarak Allah'a itaate götüren davranışlar "ma'ruf" algısının esas kaynağıdır. İslam'ın gereklerine aykırı, Allah'a isyan olarak algılanan tutumlar da "münkerin" kaynağı olarak görülmektedir. "Ma'ruf" ve "münkeri" Kur'an'ın getirdiğı ölçütler dışında nefsanî arzu ve isteklerle ortaya koymaya çalışmak, tefrikaya sebep olmaktadır.⁹⁷⁹ Dolayısıyla ilâhî mesajla bağdaşmayan câhiliye fikir, âdet ve alışkanlıkları kesinlikle reddedilmiştir. Bununla birlikte kısmî de olsa bu âdet ve

⁹⁷⁴ et-Tevbe 9/68; Râzi, *el-Mefâtiğ*, 16/98.

⁹⁷⁵ Tirmizî, "Fiten", 9 (2170).

⁹⁷⁶ Mâide 5/79.

⁹⁷⁷ el-Hucurât 49/12.

⁹⁷⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/152; Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/500.

⁹⁷⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/105, 130; 14/338; Yazır, *Kur'an Dili*, 2/1155.

alışkanlıklardan benzerlik veya ortaklık bulunanların önemli bir miktarı öz ve biçimde değişiklikler yapılarak benimsenmiş ve İslam ahlâk yasasına dâhil edilerek yüksek ahlâkî fikirler çıkarılmıştır.⁹⁸⁰ Bu sebeple öncelik Kur’ânî kıstaslar olmakla birlikte câhiliye döneminde “münker” veya “ma‘ruf” sayılan bir eylem vahiy ölçütlerine uyması durumunda İslâmî dönemde de devam ettirilmiştir.

Hadislerde de belirtildiği üzere, “Canımı gücü ve kudretiyle elinde tutan Allah’a yemin ederim ki, ya iyilikleri emreder ve kötülüklerden nehyedersiniz ya da Allah kendi katından yakın zamanda üzerinize bir azap gönderir. Sonra Allah’a yalvarıp dua edersiniz ama duanız kabul edilmez.”⁹⁸¹ ifadesi, iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma görevini yerine getirmenin önemini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, bireylerin toplumsal sorumluluklarını yerine getirmeleri gerektiği aksi takdirde, bunun ciddi sonuçları olabileceği anlaşılmaktadır.

9. *Boş İşlerden Uzak Durma:* Kur’an, insanı daima hayırlı ve yararlı işler yapmaya sevk ederken, kendine ve çevreye zararlı, yararsız ve üretmeyen uğraşlardan sakındırır. Bu bağlamda, boş ve yararsız işlerden uzak durmak, Kur’an’ın, müminlerde görmek istediği bir vasıf ve ahlâkî bir özelliktir. Faydasız ve boş işlerle karşılaşıldığında yüz çevirmek, aldırış etmemek, asılsız işlere rağbet etmeyip onurluca çekip gitmek, şahsiyetli ve vakur bir davranış sergilemek iyi insanların özelliğidir.⁹⁸² Müminler boş işlere ilgi duymaz, eğilim göstermez ve önem vermezler.⁹⁸³

Müminler, vakarla yeryüzünde dolaşan Rahman’ın kullarıdır ve boş sözlerle kulak vermezler. Câhillerin sözleriyle meşgul olmazlar ve onların seviyesine inmezler, onlara dikkat etmezler. Herkesin kendi yaptığıının kendisine ait olduğunu bilirler ve câhillerle uğraşmazlar, sadece “*Selam size!*” diyerek geçerler.⁹⁸⁴

Boş işlerle meşgul olmak, yapmayacağı şeyleri gündeme getirip güven sarsmak ve kesin bilgi sahibi olmadan bir şeyler peşinde koşmak, müminlerin ahlâkına uygun olmayan davranışlardır. Nitekim bu konuda Kur’an, aşağıdaki âyetlerde ifade edildiği gibi uyarı ve yönlendirmelerde bulunmaktadır:

⁹⁸⁰ İzutsu, *Kur’an’da Dîni ve Ahlâkî Kavramlar*, 61-62.

⁹⁸¹ Tirmizî, “Fiten”, 9.

⁹⁸² el-Mü’minûn 23/3; el-Kasas 28/55; el-Furkân 25/72.

⁹⁸³ Mevdûdî, *Tefhîm*, 3/364.

⁹⁸⁴ el-Furkân 25/63; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 2/441.

“Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?”⁹⁸⁵
“Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme! Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur.”⁹⁸⁶ Lüzumsuz ve boş işlerden kurtulmanın bir diğer yolu da yaşamda boşluk bırakmamaktır. “O halde önemli bir işi bitirince hemen diğerine koyul.”⁹⁸⁷ âyetinde de bu durum vurgulanmaktadır.

Hz. Peygamber “mâlâyânîyi” (مالاياني) terk etmeyi Müslümanlığın güzelliklerinden biri olarak nitelemiştir.⁹⁸⁸ Bu bağlamda boş sözleri terk etmeyi (mâlâyânî/malayani),⁹⁸⁹ yarasız işlerden kaçınmayı boş işlerden uzak durmayı, faydasız meşgaleleri terk etmeyi öğütleyerek kişinin her gün kendini geliştirmesini, üretken olmasını ve topluma katma değer sağlamasını teşvik etmektedir. Çalışmak, üretken olmak, her gün yeni bir şeyler öğrenip kendini geliştirmek, zaman harcamadan dinlenmek için verimli etkinliklerle meşgul olmak Müslümanların güzel ahlâkının bir parçasıdır. Kur’an, bu tür güzel alışkanlıkların kazanılması ve karakter haline dönüşmesi için ibadetlerle ve sıkça vurguladığı prensiplerle bireyleri yönlendirmiştir.

10. Problem Çözme, Arabuluculuk: “Fesadın” (الفساد) karşıtı “Sa-le-ha” (ص-ل) (kelimesinden türeyen “sulh” (الصلح), “barış, barışma, barıştırma, anlaşma, uzlaşma, uzlaş” gibi anlamlar içermektedir. İnsanlar arasındaki nefreti gidermek anlamlarına gelmektedir.⁹⁹⁰ Kur’an’da “sulh” (صلح), “ıslah” (اصلاح) ve türevleri daha çok sözleşmelerdeki anlaşmazlık ve çekişmelerin sonlandırılmasını ele alan hukuki bir terim olarak kullanılmaktadır. Burada sulhun hukukî ve kurumsal boyutu değil çalışmanın içeriği açısından ahlâkî bir yükümlülük olan arabuluculuk ve problem çözme boyutu irdelenecektir.

İnsan, sosyal bir varlık olarak toplum içinde zaman zaman çeşitli anlaşmazlıklarla karşılaşabilir. Bu anlaşmazlıklar, çatışma, tartışma ve problemlere yol açabilir. Bu tür durumlarda hukukî mercilerin sorumlulukları olduğu gibi topluma

⁹⁸⁵ es-Saf 61/2.

⁹⁸⁶ el-İsrâ 17/36.

⁹⁸⁷ el-İnşirâh 94/7. Âyetle ilgili olarak, dünya işlerinden ve meşguliyetlerinden boş kaldığında ibadete yönel; namaz, tebliğ ve gazveden boş kaldığında ise dua etmeye ve ihtiyaçlarını talep etmeye yönel şeklinde farklı yorumlar bulunmaktadır. İbn Kesîr, *Tefsîr*, 8/433; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 5/564.

⁹⁸⁸ Muvatta, “Hüsnü'l-Huluk”, 3.

⁹⁸⁹ İbn Mâce “Fiten”, 12; Tirmizî, “Zühd”, 11.

⁹⁹⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, 373; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 2/516-517.

da ahlâkî görevler düşmektedir. Özellikle Müslüman toplum önderleri ve âkil insanlar, genellikle insanlık adına ve özelde mümin kardeşlerine karşı vicdanî bir sorumluluk taşırlar.

Bu sorumluluklar, toplum içinde barışın korunması, adâletin sağlanması ve insanların birbirleriyle sağlıklı ilişkiler kurmaları için önemlidir. Kur'an perspektifinde, müminler arasında ortaya çıkan türlü anlaşmazlığın barışçıl yollarla çözülmesi teşvik edilmektedir.⁹⁹¹ İki mümin grubun çatışması durumunda adâletin sağlanması ve hakların korunması gerekirse ısrar etmesi durumunda haksızlık yapana karşı güç kullanılması, bu konuda Kur'an'ın dikkat çekici bir yönlendirmesidir. Her iki tarafın da mümin olarak vasıflandırılmaları ve kardeş olduklarının vurgulanması topluma ayrı bir sorumluluk yüklemekte ve daha dikkat çekici bir durumdur.⁹⁹²

Aile kurumunun temelini oluşturan karı-koca ilişkisinde de benzer prensipler geçerlidir. Dağılma sürecine girmiş ailede kurumunda karı-koca arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde, her iki taraftan hakem seçilmesi ve tarafların barıştırılması,⁹⁹³ ailenin korunması açısından ahlâkî ve vicdânî bir gerekliliktir.

Hz. Peygamber de; “Birbirinize buğz etmeyin, hased etmeyin, sırt dönmeyin! Ey Allah'ın kulları kardeş olun. Bir Müslümanın bir Müslümana üç günden fazla küs durması helal değildir.”⁹⁹⁴ ; “Mümin başkalarıyla iyi geçinen, kendisiyle iyi geçinilen kişidir. Geçimsiz kişide hayır yoktur.”⁹⁹⁵ ifadeleriyle iletişimde problem olacak tutum ve davranışlara karşı arkadaşlarını uyarmıştır.

Bu prensipler, müminler arasındaki ilişkilerin sağlıklı ve güçlü olmasını sağlamak için kılavuz niteliğindedir. Kur'an'ın bu yönlendirmeleri, toplum içinde adâletin ve barışın korunmasına, ahlâkî gelişime katkıda bulunurken, müminler arasındaki sorumluluk duygusunu da pekiştirmektedir.

11. Nefse Hâkimiyet/Otokontrol: Kur'an, iradeli, bilinçli, yaptığını bilen ve kendini kontrol edebilen bireyler yetiştirme konusunda daima yönlendirmelerde bulunmuştur. Özellikle bu konuda nefis terbiyesine önem veren bir disiplin olarak tasavvufu görmekteyiz. Bu alanda nefis terbiyesini ifade eden “râze” (راضی) kökünden

⁹⁹¹ el-Hucurât 48/9-10.

⁹⁹² el-Hucurât 48/9-10; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 22/292-293.

⁹⁹³ en-Nisâ 4/35.

⁹⁹⁴ Buhârî, “Edeb”, 57,58,62; Müslim, “Birr”, 23 (2559), 24, 28 (2563), 30, 32 (2564).

⁹⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 2/400 (9187); 5/335 (23228).

türeyen “riyâzet” (الرياضة) kavramı kullanılmaktadır. Riyazet, “egzersiz yapmak, serkeş atı eğitmek, itaat ettirmek, terbiye etmek, yabani bir hayvanı evcilleştirmek” gibi sözlük anlamlarını içermektedir.⁹⁹⁶ Terim olarak “nefsin arzularını terk edip ibadete dalarak ruhu yüceltmek, birtakım meşrû ve doğal arzularından nefsi mahrum bırakarak onu eğitmek” olarak tanımlanmaktadır.⁹⁹⁷

Kur’an, nefsin terbiye edilmeden kendi haline bırakıldığında sürekli olarak kötülüğe eğilimli bir potansiyele sahip olduğuna işaret etmektedir.⁹⁹⁸ Nefse uyarak arzulara ve hevâ ve heveslere kapılmak, bu eğilimi daha da ileri boyutlara taşıyarak kişinin tek amacını nefsi arzularını yerine getirmeye dönüştürür. Öyle ki bu uğurda her şeyi mübah görür. Böylelikle nefsi tamamen etkisi altına alan bu arzu ve istekler, kişiyi hevasını ilâh edinecek boyuta kadar götürür.⁹⁹⁹

Kur’an, özellikle söylemleriyle zihinsel eğitimi hedeflemiş ve emrettiği ibadetlerle de pratik uygulamalar sunarak nefis terbiyesi ve kendini kontrol etme becerilerini geliştirmiştir. Âyetlerde insanın sınanacağı,¹⁰⁰⁰ açlık, korku mal ve can kaybı gibi zorluklarla deneneceği belirtilerek bu süreçte sabredenler müjdelenmiştir.¹⁰⁰¹ Ayrıca, sabır ve namaz yoluyla Allah’tan yardım istenmesi öğütlenmiştir.¹⁰⁰² Bu yönlendirmeler, nefis terbiyesi, otokontrol ve ruhsal disiplin kazanılmasına önemli katkılar sağlamaktadır.

Kur’an’da Allah’ın insanlar için pek çok nimet yarattığı belirtilmektedir.¹⁰⁰³ Nefis, yeme-içme, cinsel arzuları tatmin gibi nimetlere ihtiyaç duyar ve zaaf gösterir. Kur’an, ihtiyaçların meşru yollarla karşılanmasını ve aşırılıklardan kaçınılmasını öğütlemektedir.¹⁰⁰⁴ Diğer bir zafiyet, mevki-makam elde etme, mal-mülk sahibi olma, şan-şöhret peşinde koşma, dünyevi istek ve tutkulardır. Bu hedeflere ulaşmak için gösterilen aşırı hırs, kişinin kontrolden çıkmasına ve aşırılıklara sapmasına sebep olmaktadır. Kur’an’da bu tür arzuların geçici olduğu, dünyanın fani ve bir imtihan

⁹⁹⁶ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 8/164.

⁹⁹⁷ Cürçânî, *et-Ta’rifât*, 151; Özel, *Dinî Terimler Sözlüğü*, 2/317.

⁹⁹⁸ Yûsuf 12/53.

⁹⁹⁹ el-Furkân 25/43; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/282.

¹⁰⁰⁰ el-Mülk 67/2.

¹⁰⁰¹ el-Bakara 2/155. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 3/219.

¹⁰⁰² el-Bakara 2/153.

¹⁰⁰³ el-En’âm 6/141. Ayrıca bk. el-İsrâ 17/26; el-Mü’minûn 23/19;

¹⁰⁰⁴ el-A’râf 7/31; el-Furkân 25/67.

vesilesi olduğu, esas kalıcı hayatın âhiret hayatı olduğu çok güçlü bir şekilde vurgulanmaktadır.¹⁰⁰⁵ Bu yönlendirmeleri içselleştirip buna göre hareket eden müminler, üstün ahlâk örnekleri sergilemektedir.

Hiz. Peygamber'in Müslüman tanımında, elinden ve dilinden başkasının zarar görmemesi vurgusu¹⁰⁰⁶ kişinin kendini kontrol edebilme açısından dikkat çekicidir. Aynı şekilde, Hiz. Peygamber'in gerçek pehlivanı, güreşte rakibini yenen değil öfkelenğinde nefesine hâkim olan kişi olarak tanımlaması¹⁰⁰⁷ iradeyi güçlendirmenin önemini pekiştiren bir ifadedir. Kişi öfkelenğinde ayaktaysa oturması, devamı halinde yatması, yani pozisyon değiştirmesi¹⁰⁰⁸ öfke kontrolünde Hiz. Peygamber'in önerdiği bir yöntemdir. Ayrıca öfkenin şeytandan kaynaklandığı, şeytanın ateşten yaratıldığı ve ateşin su ile söneceği, birinin öfkelenğinde abdest alması,¹⁰⁰⁹ yani ibadete yönelmesi de Hiz. Peygamber'in bir diğer önerisi ve öfkeyi yatıştırıcı bir uygulamadır. Sonuç olarak sakin, geçimli, kendini kontrol edebilen ve güzel ahlâk sahibi bir insan olabilmek, hem söylemsel hem de eylemsel olarak gündemde tutulmuştur.

Bahsedilen bu değerleri özümseyip içselleştirmek, hayata geçirip ahlâkî meleke haline dönüştürmek, kişisel gelişim ve dönüşümü sağlamada önemli etmenlerdir.

2.2.5.3. Ahlâk Zafiyetine Yol Açan ve Kaçınılması Gereken Tutumlar

İrade sahibi olan insan, kendi haline bırakıldığında tahammülsüz, başına bir kötülük geldiğinde sızlanan, bir hayır elde ettiğinde ise başkasını bundan yararlandırmayan¹⁰¹⁰ tavırlar sergiler ve buna benzer olumsuz özellikler baskın hale gelir. Kur'an, bir yandan ahlâkî gelişimi sağlayacak güzel davranışlara yönlendirirken, diğer taraftan da ahlâkî gelişimi yozlaştıracak her türlü tutum, davranış, algı ve eylemlerden kaçınılmasına yönelik söylem ve eylemler geliştirerek, ahlâken

¹⁰⁰⁵ el-En'âm 6/32. Ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/14; el-Kehf 18/45-46; el-Ankebût 29/64; el-Mü'min 40/39; eş-Şûrâ 42/20; el-A'lâ 87/16-17.

¹⁰⁰⁶ Buhârî, "İmân", 4.

¹⁰⁰⁷ Müslim, "Birr", 30 (106-2608); Ebû Dâvûd, Edeb 3 (4779).

¹⁰⁰⁸ Ebû Dâvûd, Edeb 4 (4782).

¹⁰⁰⁹ Ebû Dâvûd, Edeb 4 (4784).

¹⁰¹⁰ el-Meâric 70/19-21. Mukâtil b. Süleyman, âyetle geçen sıkıntılı kişinin Ümeyye b. Halef olduğu; hayrı engellemenin de Allah'ın hakkını vermemekten kaçınmak ve cimrilik etmek olduğu yorumunda bulunmaktadır. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 3/399.

olgunlaşmış bireyler yetiştirme konusunda gerekli dinamikleri harekete geçirecek argümanlar üretmiştir. Bu adımlardan biri de ahlâkî zafiyete yol açabilecek unsurların giderilmesidir. Bu bağlamda, ahlâkî zafiyete yol açabilecek tutumlar, maksadı ifade edecek kadarıyla başlıklar halinde ele alınarak değerlendirilecektir.

1. Şirk, Küfür ve Nifak: Kur'an'ın en temel çağrısı, iman ve Allah'ın birliğidir. Bütün paradigma bu temel üzerine kurulmuştur. Bu temelden hareketle her şey şekillenmiş ve hedef olarak da Allah'ın birliğine halel getirecek tutum, davranış, alışkanlık, gelenek, görenek ve statükodan uzak durulması emredilmiştir.

“Şirk”, “küfür” ve nifaktan türeyen “münafıklık” çok yönlü kavramlar olmasına rağmen konunun kapsamı açısından bu kavramların mümin şahsiyeti ve toplumun genel karakterini, gelişip olumlu yöne evrilmesini etkileyen ahlâkî bozulmaya sebebiyet verecek yönleri üzerinde durulacaktır.

“Şirk”, ortak olmak anlamındaki “şe-ri-ke” (ش-ر-ك) kökünden mastardır. “Ortaklık, ortak koşmak,” anlamına gelen “işrak” (اشراك) kelimesinden isim durumunda olan “şirk” (الشرك), küfür manasına gelmektedir.¹⁰¹¹ Terim olarak “evreni yaratan, sevk ve idare eden Allah'ın zâtında, fiillerinde, sıfatlarında, rububiyetinde veya ona ibadet edilmesinde ortağı, dengi yahut benzerinin bulunduğu inanma, ulûhiyyetine ortak tanıma” anlamına gelmektedir.¹⁰¹² “Allah'ın, eşi ve benzeri olduğunu, birden çok olduğunu söylemek ve inanmak, Allah'a has durumları ve özellikleri başka varlıklara yüklemek, Allah'a yardımcı ilâhlar bulmak”, “şirk” olarak tanımlanmaktadır. Allah'a ortak koşan “müşrik”, ortak koşulan “şerik” olarak isimlendirilir. Allah'tan ümidini keserek başkalarından medet ummak da “gizli şirk/şirk-i hafî” olarak isimlendirilmektedir.¹⁰¹³

Kur'an, aklını kullanmayarak iman etmeyen, tevhidin temizliğini kaybedip şirke ve küfre düşen ve bu yüzden zan ve vehimlerin pislikleri içinde kalan bireylerin durumunu genel bir düşünce kirliliği ve manevi pislik hali olarak tanımlamaktadır.¹⁰¹⁴ Nefsani arzu ve isteklere, hevâ ve heveslere kapılarak tutkularının esiri olanlar, tevhidi

¹⁰¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 10/449-450.

¹⁰¹² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 10/449.

¹⁰¹³ İsfahânî, *el-Müfredât*, 341-342; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 10/449-450; Yaşar Çaybağır, *Ötüken Türkçe Sözlük* (İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007), 4491.

¹⁰¹⁴ et-Tevbe 9/28; Kuşeyrî, *Letâîfü'l-işârât*, 2/20; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 5/269, 295. Ayrıca bk. el-En'âm 6/125; Yûnus 10/100; el-Müddessir 74/5; Hac 22/30.

terk edip şirke ve günaha sürüklenmektedirler.¹⁰¹⁵ Şehvetlerinin peşinden giden, ahlâksız arzularının ve tutkularının kölesi haline gelen müşrikleri, zulüm, isyan, azgınlık fitne ve fesat kuşatmıştır.¹⁰¹⁶ Bu olumsuz özellikler, adeta onların karakterlerini şekillendirmektedir.

Allah'ın ulûhiyetine ortaklık olduğu için şirk Kur'an'da en büyük zulüm olarak nitelendirilmiştir.¹⁰¹⁷ Allah, dilediği günahları bağışlayacağını bildirmesine rağmen kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamayacağını, bunun büyük bir günah olarak Allah'a iftira anlamına geldiğini, sapıklığa düşmek olduğunu beyan etmektedir.¹⁰¹⁸

Şirk, Allah'tan başka varlıklara ilâhlık vasfını yüklemek veya ilâhlıkta ortaklık atfetmek; bunların kendilerine destek olmasını, kendilerine güç vermesini, kuvvetlendirmesini, şefaati ve bir yardımı,¹⁰¹⁹ bir menfaati dokunmasını düşünmek gibi beklentilerden dolayı gerçekleşmektedir. Bu şekilde bir beklentiye girmek akıl tutulması, bilgi, yetenek ve düşünme kabiliyetinin akamete uğraması sebebiyle tahakkuk etmektedir. Bu gibi durumda olanlar, âyetlerde, kalpleri olup anlamayan, gözleri olduğu halde hakikati görmeyen, kulakları olduğu halde gerçeği işitmeyen, fitrattan gelen kabiliyetlerini, yetilerini kaybetmiş, özünden uzaklaşmış, hayvanlar gibi hatta gidişat bakımından daha da aşağı olan¹⁰²⁰ gafil kimseler¹⁰²¹ olarak nitelenmektedir. İbadet edilmeyi hak eden yaratıcının özelliklerini, ibadet edilmeyi hak etmeyen ortaklara vererek Allah'a şirk koşturmak, ahlâkî olarak da insan fitratıyla uyumlu olmayan düşük davranış değeri göstergesidir.¹⁰²² Dolayısı ile Kur'an'ın

¹⁰¹⁵ el-Furkân 25/43; el-Câsiye 45/23.

¹⁰¹⁶ Bu olumsuz özelliklere sahip kişilikler, sahip oldukları imkân ve vasıflarla ilgili âyetler için bk. el-A'râf 7/80-81; el-Ankebût 29/28-29; Yûsuf 12/23, 25, 28, 30; el-Hicr 15/3; Kâf 50/25; el-Kalem 68/10-14; el-Hâkka 69/33-34; el-Müddessir 74/12-16, 43-46.

¹⁰¹⁷ Lokmân 31/13. “*İman edipte imanlarına zulmü karıştırmayanlar...*” (el-En'âm 6/82) âyeti gelince buradaki “zulüm” kavramı nedeniyle ashab sıkıntıya düştü ve Hz. Peygamber'e “*hangimiz nefesine zulmetmez, imanına zulüm karışmaz ki*” diyerek endişelerini dile getirdi. Hz. Peygamber durumun öyle olmadığını, buradaki zulmün Hz. Lokmân'ın oğluna vaazında belirttiği Allah'a ortak koşturmak olduğunu ifade ederek duruma açıklık getirmiştir. Lokmân sûresi 13. âyetin de bu durum üzere indiği ifade edilmektedir. Buhârî, “Enbiyâ”, 41.

¹⁰¹⁸ en-Nisâ 4/48, 116.

¹⁰¹⁹ Meryem 19/81; Yâsîn 36/74. Taberî, Müşriklerin kendilerini Allah'ın azabından koruyacak güç olsunlar diye Allah'tan başka ilahlara ibadet ettikleri değerlendirmesinde bulunmaktadır. Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 18/249, 20/552; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/41, 4/29.

¹⁰²⁰ el-A'râf 7/179; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/180.

¹⁰²¹ Özsoy - Güler, *Kur'an Fihristi*, 306.

¹⁰²² Namık Kemal Okumuş, *Bütün Yönleriyle Şirk* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 92.

yönlendirdiği toplumları oluşturan bireylerde bu tür olumsuz bir vasfın bulunması düşünülemez.

Şirk, ahlâkî olarak tüm davranışları olumsuz etkiler. İbadet yerleri olan mescitlerde de bu konuda hassas davranılması gerekir. Mescitler Allah'ındır ve sâdece Allah'a tapılması, ona dua edilmesi, ondan başkasına yalvarılmaması, ibadetin mutlak olarak Allah'a hasredilmesi gereken yerlerdir. Allah, mescitlerde başkasına tapınılmasını yasaklamıştır.¹⁰²³ Buralarda Allah'tan başkasına dua etmek şirktir. Beklentiler, her güce göre eğilimi değiştirdiğinden, davranışlarda menfaat ön plana çıkar ve eylemler buna göre şekillenir. Bu da sağlam karakterli bireyler yerine, eğilip bükülen, çift şahsiyetli, kişiliksiz karakterlerin ortaya çıkmasına sebebiyet verir.

Hak geldiğinde yalanlayan ve Allah'a karşı yalan uydurandan daha zalim kimse yoktur.¹⁰²⁴ Allah'a kızları layık görüp, onları Allah'ın doğurduğunu iddia ederek hakkında yalan uydurup iftira atmak¹⁰²⁵ müşrik karakteridir. Diğer varlıklar için de günlük yaşantıda iftira, yalan ve düzmece planlar oluşturmak, müşrik için sıradan bir iştir. Bu şekilde müşrik karakter özelliği gösteren, sahtecilik, yalan ve iftirayı alışkanlık haline getirmiş bireylerden oluşan bir toplumun ahlâk temelinin sağlam olması elbette düşünülemez.

Darda kalan insan, halisane duygularla Rabbine yönelerek dua eder; ancak genişlik zamanlarında gaflete düşerek şirke dalar. Kur'an, bu konuda insanların dikkatlerini çekerek yanılğıya düşmemeleri için uyarı ve hatırlatmalarını yinelemektedir.¹⁰²⁶ Bu tekrarlamalar, ahlâkî karakteri olgunlaşmış, takvâ sahibi, hem bollukta hem de darlıkta Allah yolunda harcayan, öfkelerini yenen, insanları affeden ve Allah'ın sevdiği¹⁰²⁷ dirayetli bireyler yetiştirmek amacıyla yapılmaktadır.

Zalim olarak nitelenen müşriklerin ortak koştukları nesnelerin hiçbir gücü ve özelliği, yoktur. Elllerinde bu nesnelerin gerçekliğine işaret eden bir delil de bulunmamaktadır. Onlar, birbirlerini ancak aldatıcı sözlerle oyalayıp sahte bir avuntuyla teselli ederler.¹⁰²⁸ Allah'tan başkasına tapmak, şeytanın yoldan çıkarıp

¹⁰²³ Cin 72/18.

¹⁰²⁴ el-Ankebût 29/68.

¹⁰²⁵ es-Sâffât 37/149-154.

¹⁰²⁶ er-Rûm 30/33; e-Zümer 39/8; el-İsrâ 17/67.

¹⁰²⁷ Âl-i İmrân 3/134.

¹⁰²⁸ Fâtır 35/40.

şaşkın halde bıraktığı, ne yapacağını bilmeyen,¹⁰²⁹ amaçsız ve hedefsiz kimselerin yapabilecekleri bir iştir. Dolayısıyla müşriklerin aslında iç dünyalarında düştükleri boşluk da bu şekilde ortaya çıkmaktadır.

Kur’ânî metodun, öncelikle iman ve tevhid vurgusu üzerine kurulması, buna karşılık şirkin şiddetle reddedilmesi, hedeflediği mükemmel insan profili oluşturmak için son derece önemli bir husustur. Bütün ilâhî yönlendirmelerde bu vurgu açıkça yer almaktadır. Önceki peygamberler ve İlâhî kitaplar da aynı temel konuları ele almışlardır. Hatta muharref olmasına rağmen bugün mevcut Tevrat ve İncil’de bile tevhidi öne çıkaran ve şirke karşı olan söylemlere rastlamak mümkündür.¹⁰³⁰ Sonuç olarak şirk, ahlâkî zafiyete götürmekte ve ahlâken sorunlu kişilerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

İmanın karşıtı olan bir diğer kavram da küfürdür. “ke-fe-ra” (ك-ف-ر) fiilinin mastarı olan “küfür” (الكفر) “nankörlük etmek, bir şeyi örtmek, gizlemek” anlamlarına gelmektedir.¹⁰³¹ Bu bağlamda şükürün zıddı olarak elde edilen nimetleri örtmek, bilerek görmezden gelmek ve bu şekilde nankörlük etmektir.¹⁰³² Peygamberlerin, Allah’tan alıp insanlara ilettiği mesajları inkâr etmek, onlara inanmamak ve Allah’ın birliğini inkâr etmek, terim olarak küfrü ifade etmektedir.¹⁰³³ Buna göre Allah’ın birliğini, şeriatı ve peygamberliği inkâr etmek, en büyük küfür olarak kabul edilmektedir.¹⁰³⁴

Câhiliye dönemi Mekke müşriklerinin ve ehl-i kitabın inkâr biçimi daha çok ateist bir anlayışla Allah’ın varlığını yok saymak değildi. Müşrikler nübüvveti inkâr etmekteydi.¹⁰³⁵ Ehl-i Kitap ise son peygamberi inkâr ediyor ve teslis inancıyla Allah’a

¹⁰²⁹ el-En‘âm 6/71; Neseî, *Tefsîr*, 2/18.

¹⁰³⁰ “... Senin Allah’ın olan Rab benim; benden başka Allah tanımayacaksın, benden başka kurtarıcı yoktur.” Hoşea, 13/4. “Seni Mısır’dan çıkaran Allah’ın Yehova benim. Karşımda başka ilâhların olmayacaktır. Kendin için oyma put; yukarda göklerde olanın yahut aşağıda yerde olanın yahut yerin altında sulara olanın hiç sûretini yapmayacaksın; onlara eğilmeyeceksin ve onlara ibadet etmeyeceksin...” Çıkış, 20/2-5. “Ve dedi: Ya Rab... ne yukarda gökte ne de aşağıda yerde senin gibi Allah yoktur...” 1. Krallar, 8/23. “... İlk ve son benim, Benden başka Allah yoktur.” İşaya, 44/6; İşaya 45/5-6. “...Dinle ey İsrâîl; Allah’ımız Rab bir olan Rab’dır.” Markos 12/29. “İsa ona şöyle dedi: “... Rab Allah’ına tapacak, yalnız ona kulluk edeceksin” diye yazılmıştır.” Matta, 4/10. “... Biliriz ki put, dünyada bir şeydir değildir ve birden başka ilâh yoktur... Bizim için her şeyin ondan olduğu ve onun için yaşadığımız tek bir Allah vardır.” Korintoslulara 1. Mektup, 8/ 4-6.

¹⁰³¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 559, İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 5/144-146.

¹⁰³² İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 5/144.

¹⁰³³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 5/144-146

¹⁰³⁴ İsfahânî, *el-Müfredât*, 559; İzutsu, *Kur’an’da Dîni ve Ahlâkî Kavramlar*, 200.

¹⁰³⁵ el-Mü’minûn 23/44.

ortak koşuyordu.¹⁰³⁶ Müşrikler, Kur'an'ın da belirttiği gibi, Allah'ın varlığını kabul etmekle birlikte, onun rahmetini, lütuf ve nimetlerini inkâr edip şirk koştaydılar.¹⁰³⁷ Özellikle bolluk rahatlık ve genişlik zamanlarında Allah'ı ve emirlerini tamamen unutarak Allah hayatlarında yokmuş gibi davranırken, zorda ve sıkıntılı zamanlarında onu hatırlayarak ona sığındıklarını ve ona yalvardıklarını Kur'an haber vermektedir.¹⁰³⁸ Bu durum, küfrün Allah'a karşı nankörlük olarak ortaya çıktığının bir göstergesidir.¹⁰³⁹

İnsan her zaman bolluk ve zenginlik halinde küfre düşmez. İyiliği kendinden, kötülüğü başkasından bilen birey, ferah haldeyken başarıyı kendisine mal ederek kibir ve şımarıklığa kapılır; zorluk ve sıkıntı durumlarında ise umutsuzluğa kapılır¹⁰⁴⁰ ve nankörlük eder.¹⁰⁴¹ Allah'tan bir rahmet geldiğinde sevinmesi, fakat yaptıklarından dolayı başına bir sıkıntı geldiğinde küfre düşmesi bu sebeptendir.

Allah, verdiği nimetlerden dolayı kendisine şükredilmesini istemekte ve nankörlük edip küfre sapılmasını yasaklamaktadır.¹⁰⁴² Bu durum, Kur'an'da kâfir kelimesinin, ihsanı inkâr¹⁰⁴³ ve nankörlük anlamında kullanıldığı âyetlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, Firavunun Hz. Mûsa'ya çocukken kendisini bakıp büyüttüğünü, aralarında senelerce beraber vakit geçirdiklerini hatırlatarak “*Yapacağını yaptın.*”¹⁰⁴⁴ diyerek nankörlükle suçlamasını ifade eden âyetler¹⁰⁴⁵ bu kullanıma örnek teşkil etmektedir.¹⁰⁴⁶

Kâfir kelimesinin nankörlük anlamında kullanımına dair bir başka örnek, Hz. Süleyman'la ilgili âyette görülebilir. Mal, mülk, saltanat ve ikram sahibi Hz. Süleyman, bu nimetlerin Rabbinden geldiğinin ve ona şükredip şükretmeyeceğinin ya da nankörlük (küfür) edip etmeyeceğinin sınındığının bilincindedir.¹⁰⁴⁷ Buna karşılık,

¹⁰³⁶ el-Mâide 5/72-73, 76.

¹⁰³⁷ İlgili âyetler için bk. el-Ankebût 29/61; Lokmân 31/25; ez-Zümer 39/38; ez-Zuhruf 43/9.

¹⁰³⁸ İlgili âyetler için bk. el-En'âm 6/63-64; Yûnus 10/12; en-Nahl 16/53; Lokmân 31/32; ez-Zümer 39/8, 49; Fussilet 41/50; eş-Şûrâ 42/48 el-Fecr 89/15-16.

¹⁰³⁹ Özsoy - Güler, *Kur'an Fihristi*, 387.

¹⁰⁴⁰ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 7/216.

¹⁰⁴¹ eş-Şûrâ 42/48.

¹⁰⁴² el-Bakara 2/152.

¹⁰⁴³ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 3/212.

¹⁰⁴⁴ eş-Şuarâ 26/19.

¹⁰⁴⁵ eş-Şuarâ 26/18-19.

¹⁰⁴⁶ İzutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 96.

¹⁰⁴⁷ en-Neml 27/40.

zenginliği ile meşhur Kârun ise, hırs ve kibrine kapılarak sahip olduğu serveti kendi bilgisi sayesinde elde ettiğini iddia ederek bir nevi Rabbine karşı nankörce bir tavır sergilemiştir.¹⁰⁴⁸

Bu şekilde nankörce tavır sergileyip hırsına ve kibrine yenilen insan, bir de güç kuvvet sahibi ise, Firavun gibi küfre düşer, küstahlaşır hatta işi ilâhlık iddia edecek boyuta taşır.¹⁰⁴⁹ Böylece inkârcı bir psikolojiye bürünen insan, âyetleri, kitapları, peygamberlerin tamamını veya bir kısmını inkâra kalkışır. Allah’a ve âhirete inandığını iddia etmesine rağmen inanmaz.¹⁰⁵⁰ Hayatını tamamen arzu ve isteklerine göre şekillendirir.

Allah’ın âyetlerini ve hükümlerini yok sayıp tanımayan ve bunu yaşam felsefesi haline getiren kişinin artık basireti bağlanır; bundan sonra vaaz, hatırlatma, öğüt, nasihat ve korkutma onlara bir fayda sağlamaz.¹⁰⁵¹ Bu kişilerin aklı ve kalbi örtülür, hatta mühürlenir ve artık iman etmezler.¹⁰⁵² Böylece kalpleri olmasına rağmen hakikati idrak etme yetisini kaybederler. Gözleri olmasına rağmen hakikati göremez, kulakları olmasına rağmen hakikati işitemezler. Bunlar Kur’an’da akıllarını kullanmayan sağır ve dilsiz hayvanlara¹⁰⁵³ benzetilir ve ahlâkî erdemlerden yoksun bir yaşam sürerek hayvanlar gibi, hatta gidişat ve yaşam tarzı bakımından onlardan daha da sapkın¹⁰⁵⁴ bir hale düşerler.

Yeryüzünde halife olarak yaratılan insandan beklenen, Yaratan’a ve çevresine karşı yüklendiği sorumluluklarını yerine getirmesi, Allah’ın gönderdiği hükümlere göre hareket etmesidir. Aksine hareket edenler kâfir, zâlim ve fâsık olarak nitelenmektedir.¹⁰⁵⁵ Bu şekilde kim inkâra saparsa kendi aleyhine hareket etmiş olur. Onların bu küfrü Allah’ın gazabına maruz kalmalarına neden olur. Bu da onların zararlarının artmasına ve hüsrarla sonuçlanan bir akıbete¹⁰⁵⁶ doğru yol almalarına sebebiyet vermekten başka bir işe yaramaz.

¹⁰⁴⁸ el-Kasas 28/78.

¹⁰⁴⁹ en-Nâziât 79/24.

¹⁰⁵⁰ el-Bakara 2/8.

¹⁰⁵¹ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 2/261.

¹⁰⁵² el-A‘râf 7/101; Râzî, *el-Mefâtîh*, 14/324.

¹⁰⁵³ el-Enfâl 8/22.

¹⁰⁵⁴ el-A‘râf 7/179; el-Furkân 25/44.

¹⁰⁵⁵ İlgili âyetler için bk. el-Mâide 5/44,45,47; el-Ankebût 29/47, 49.

¹⁰⁵⁶ Fâtır 35/39; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/617.

Kur'an'da Allah, kendisinin anılmasını, kendisine şükredilmesini ve küfürde bulunarak nankörlük edilmemesini emretmektedir.¹⁰⁵⁷ Mal-mülk, bol rızık ve zenginliğe sahip olmak, kişinin kendi marifeti olduğunu düşünmesine, büyülenmesine, kibir ve gurura kapılarak küfre düşmesine sebep olmaktadır. Bu konuda Kur'an'da uyarılar yer almaktadır.¹⁰⁵⁸ İnsanları varlık sahasına getiren, yaşamaları için gerekli alt yapıyı oluşturan, her türlü rızık karşılıksız gönderen¹⁰⁵⁹ yaratıcı önce Rab olarak tanımak, devamında ona şükretmek, verdiği nimetlere karşı nankörlük etmemek, mümin ahlâkının gereğidir. Aksine nankörlük ise inkârcılık ve küfrün sonucu ortaya çıkan menfi bir ahlâkî tutumdur.

“Nifak” (نفاق), “bir yeri yarıp geçen yol, ırmak, tünel açıp geçmek, delik, tünel, farenin deliğe girip çıkması” anlamındaki “ne-fe-ka” (ن-ف-ق) kökünden türemiştir.¹⁰⁶⁰ “Şeriate bir kapıdan girip diğerinden çıkmak, olduğundan başka görünmek, fare yuvasına girmek” anlamına gelmektedir.¹⁰⁶¹ Nifak kelimesi Kur'an'da değişik formatlarda pek çok âyette geçmektedir.¹⁰⁶² Münafık kelimesi de nifaktan türemiştir. Kur'an'da münafıklardan, mümin ve kâfirlere ilaveten üçüncü bir inanç grubu olarak bahsedilmekte, hatta adlarına bir sûre bulunmaktadır.¹⁰⁶³

Arap tavşanının bir delikten çıkıp diğerine girmesi gibi İslam'a girip çıkması, bir kapıdan girip diğerinden kaçması nedeniyle, inanmadığı halde kendisini inanmış gösteren ikiyüzlü/çift şahsiyetli davrananlar münafık olarak nitelenmiştir. Kelime câhiliye döneminde olmasına rağmen küfrünü gizleyip imanını açık ettiği, Arapların bilmediği bu özel manayı İslam döneminde kazanmıştır.¹⁰⁶⁴ Kur'an da münafıkları

¹⁰⁵⁷ el-Bakara 2/152.

¹⁰⁵⁸ ez-Zuhuruf 43/33; el-Kasas 28/ 76-81.

¹⁰⁵⁹ Konuyla ilgili âyetler için bk. el-Bakara 2/22, 29, 33; Tâhâ 20/53; el-Hac 22/65; Lokmân 31/10; Fussilet 41/10.

¹⁰⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l Arab*, 10/359; Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu 'l-muhît*, 926.

¹⁰⁶¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 650; İbn Manzûr, *Lisânu'l Arab*, 10/358-359.

¹⁰⁶² İlgili âyetlere ulaşmak için bk. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, 716-717.

¹⁰⁶³ Nifak kavramı, Kur'an'da üç yerde kök halinde; iki yerde çekimli fiil şekline; yirmi yedi âyette de münafık lafzıyla; münafık erkeklerle birlikte münafık kadınlar olarak da beş yerde geçmektedir. Hülya Alper, “Münafık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 31/565-568.

¹⁰⁶⁴ Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbn Esîr, *en-Nihâye fî garîbi 'l-hadîs ve 'l-eser*, thk. Tâhir Muhammed er-Râzî - Mahmud Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: Mektebetu'l-İlmiyye, 1399/1979), 5/98.

fâsık olarak niteleyip¹⁰⁶⁵ cehennemın en alt tabakasında işkence göreceklerini,¹⁰⁶⁶ dolayısıyla müşrik ve kâfirlerden daha kötü, daha aşağı derecede olduklarını haber vermektedir.¹⁰⁶⁷

Münafıklık, Müslüman toplumunun güç haline geldiği Medine döneminde inanmadığı halde inanmış gibi görünerek ikiyüzlü davranan, müşrik, Yahudi ve Hristiyan kökenli bir inanç/inançsızlık durumudur. Bir taraftan statükolarını sürdürürken, diğer taraftan menfaatlerini kaybetmeme çabası ile ortaya çıkmıştır. Münafıklık kimliksizlik/kişiliksizlik anlamında topluma en çok zarar veren ahlâkî sorunlardan biridir.¹⁰⁶⁸ Bu bağlamda nifak hareketi ve münafıklıkla ilgili pek çok âyet bulunmaktadır. Bu âyetlerden birinde Bedevîlerin küfür ve nifak bakımından şiddetli bir yapıya sahip oldukları, Allah'ın Resûlü'ne indirdiği hududu bilmemeye de daha müsait¹⁰⁶⁹ bir karakter yapısı taşıdıkları vurgulanmaktadır.

Bakara sûresi sekizinci âyetinden yirminci âyetine kadar olan bölümde, münafıkların menfî karakteristikleri ele alınmaktadır. Bu bağlamda, münafıkların Allah'a ve âhiret gününe inandıklarını ifade etmelerine rağmen inanmadıkları;¹⁰⁷⁰ Allah'ı ve müminleri aldatmaya çalıştıkları, ancak aslında kendilerini aldattıkları ve bunun farkında bile olmadıkları vurgulanmaktadır.¹⁰⁷¹ Kur'an'da, kalpleri hastalıklı olan münafıkların yalan söyledikleri ve bu sebeple azap görecekleri bildirilmiştir.¹⁰⁷² Münafıklar, bozgunculuk yapmalarına rağmen ıslah edici olduklarını iddia ederler.¹⁰⁷³ İmana davet edildiklerinde, inananları küçümseyip beyinsizlikle suçlarlar, fakat gerçekte asıl beyinsiz olanlar kendileridir.¹⁰⁷⁴ Müminlerle beraber olduklarında inandıklarını söyleseler de, kendi aralarında asıl niyetlerini açığa çıkararak müminlerle alay ettiklerini ifade ederler.¹⁰⁷⁵

¹⁰⁶⁵ et-Tevbe 9/67.

¹⁰⁶⁶ en-Nisâ 4/145.

¹⁰⁶⁷ İsfahânî, *el-Müfredât*, 650.

¹⁰⁶⁸ Özsoy - Güler, *Kur'an Fihristi*, 593.

¹⁰⁶⁹ et-Tevbe 9/97.

¹⁰⁷⁰ el-Bakara 2/8.

¹⁰⁷¹ el-Bakara 2/9; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 1/278.

¹⁰⁷² el-Bakara 2/10.

¹⁰⁷³ el-Bakara 2/11-12.

¹⁰⁷⁴ el-Bakara 2/13.

¹⁰⁷⁵ el-Bakara 2/14.

Kur'an, münafıkların genel karakteristik özelliklerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır.¹⁰⁷⁶ Münafıklar Hz. Peygamber'e gelerek Allah'ın elçisi olduğuna şahitlik ederler, fakat Allah da onların yalan söylediklerine şahitlik ederek gerçek durumlarını ortaya koyar. Yeminlerini kalkan edinip arkasına sığınır. Sözde inanmışlardır, fakat gerçekte inanmış değillerdir. Bu nedenle kalpleri mühürlenmiş olup hakikati idrak edemezler. Dış görünüşleri imrendirir. Ağızlar laf yapar, sözleri beğenilir. Her seslenişi kendi aleyhlerine sanırlar. Münafıklar, korunulması gereken asıl düşmanlardır. Hz. Peygamber'in kendileri için bağışlanma dilemesi çağrısı karşısında büyüklük taslayarak başlarını çevirip giderler.¹⁰⁷⁷ Sağduyularını kaybederek kör, sağır ve dilsiz konumuna düşerler;¹⁰⁷⁸ dolayısıyla bu tavırlarından geri de dönemezler. Münafıklar erkeğiyle kadınıyla birbirine benzerler. Müminlerin aksine¹⁰⁷⁹ iyiliği engelleyip kötülüğü özendirirler. Hayır için harcama yapmaya elleri varmaz ve fâsık kimselerdir.¹⁰⁸⁰ Tüm bu özellikler, ahlâk zafiyetine yol açan, şiddetle kaçınılması gereken olumsuz vasıflar olarak müminlere tanıtılmaktadır.

2. *Ümitsizlik*: Mümin, Allah'ın yardımına ve rahmetine güvenen, her zaman ümit içinde olan kişidir. Bir sıkıntı ile karşılaşıldığında ümitsizliğe kapılmak, mümin vasfına ve ahlâkına yakışan bir davranış değildir. Kur'an, bu konuda ümitvar olmayı tavsiye ederken umutsuzluğa kapılmama hususunda da uyarılarda bulunmaktadır.¹⁰⁸¹

Ümitvar olma, âyetlerde Allah'ın rahmetini umma, "recâ" (رجاء) kökünden türeyen fiillerle ifade edilmiştir.¹⁰⁸² "Recâ", kelime olarak; "ye'sin zıttı, istek, ümit, beklenti ve emel" gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰⁸³ Terim olarak, "gelecekte hoşlanılan bir şeye ulaşmayı kalben istemek" demektir.¹⁰⁸⁴ Kur'an'da ümitsizliği ifade eden

¹⁰⁷⁶ Nifak vasfının hayat bulduğu münâfık karakterle ilgili pek çok âyet olmasına rağmen konu kapsamı itibarı ile ahlâkî boyutu ön plana çıkması sebebiyle yeteri miktarla yetinilmiştir. İlgili âyetler için bk. el-Enfâl 8/48; el-Ahzâb 33/60; en-Nisâ 4/61, 138,142,145; el-Haşr 59/11; et-Tevbe 9/73.

¹⁰⁷⁷ el-Münâfikûn 63/1-7; Detaylı bilgi için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/390-401.

¹⁰⁷⁸ el-Bakara 2/18.

¹⁰⁷⁹ "Müminlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velileridir; iyiliği teşvik eder, kötülükten alıkoyarlar, namazı kılarlar, zekâtı verirler, Allah ve Resûlü'ne itaat ederler. İşte onları Allah merhametiyle kuşatacaktır. Kuşkusuz Allah mutlak güç ve hikmet sahibidir." et-Tevbe 9/71.

¹⁰⁸⁰ et-Tevbe 9/67.

¹⁰⁸¹ ez-Zümer 39/53; Râzî, *el-Mefâtîh*, 27/465.

¹⁰⁸² el-Bakara 2/218; el-İsrâ 17/57; en-Nisâ 4/104.

¹⁰⁸³ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 146; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 14/309.

¹⁰⁸⁴ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 146; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 14/309.

(اليأس) ve “kanût” (قنوط)¹⁰⁸⁵ kavramları yer almaktadır. “Yeis”, “recâ’nın zıttı, ümidi kesmek, ümitsiz olmak” sözlük anlamlarını içermekle birlikte genelde “beklentisini kaybetmek, bir beklentisi olmamak” olarak ifade edilmektedir.¹⁰⁸⁶ Bu bağlamda yeis, eş anlamlısı “kanut” sözcüğüyle birlikte, “recâ” kelimesinin zıt anlamlısı olarak “Allah’ın yardımı ve rahmetinden ümidini kesmek” terim anlamını ihtiva etmektedir.¹⁰⁸⁷

Allah’ın âyetlerini ve ona kavuşmayı inkâr edenler, onun rahmetinden ümitlerini kesmişlerdir. Bu tür inkârcı ve ümitsiz davranışlar sergileyenler azapla tehdit edilmiştir.¹⁰⁸⁸ Buna karşılık, Allah’a kavuşmayı ümit eden ve buna göre hazırlık yapanlar övülmüştür.¹⁰⁸⁹ Günaha dalmış ve manevi olarak kirlenmiş kişiler, ne kadar derin bir pisliğe batmış olsalar da tövbe ettiklerinde Allah tarafından bağışlanacaklarına dair ümitleri her zaman vardır. Çok bağışlayıcı ve merhamet sahibi olan Allah,¹⁰⁹⁰ kendisine yönelen kulunu yarımsız bırakmaz. Kur’an’da ümitsizlik eleştirisi konusudur.¹⁰⁹¹ Dolayısıyla kişinin, iyilik istemekten vazgeçmeyerek ısrarla talebini sürdürmesi, bela ve sıkıntı hallerinde de depresyona girmeden, umutsuzluğa kapılmadan ümitvar olması Kur’an öğretisidir.

Hz. Peygamber de Allah’ın rahmetinden ümidini kesmeme ve ümitvar olma konusunda arkadaşlarını yönlendirmiş ve onları motive etmiştir. Sıkıntılı anlarda bunlara göğüs gerebilecek manevi dirayet gösterme performansı ortaya koymaları konusunda zorluklara göğüs gerebilecek manevi dirayeti göstermeleri hususunda onları hazırlamıştır. Bu bağlamda, Hz. Peygamber Müminlere, Allah’ın umduklarını vereceğini ve korktuklarından da emin kılacağını bildirmiş,¹⁰⁹² dualarında onun rahmetine kavuşacağını ümit ettiğini ifade etmiştir.¹⁰⁹³

Ümitsizliğe kapılmak, Yaratıcı ile olan bağlantının kopukluğundan, iman zayıflığından ve güvensizlikten kaynaklanmaktadır; bu da mümin karakteriyle asla

¹⁰⁸⁵ Fussilet 41/49.

¹⁰⁸⁶ İsfahânî, *el-Müfredât*, 717; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 6/259-260.

¹⁰⁸⁷ Özel, *Dini Terimler Sözlüğü*, 2/782.

¹⁰⁸⁸ el-Ankebût 29/23.

¹⁰⁸⁹ el-Kehf 18/110; el-Ankebût 29/5.

¹⁰⁹⁰ ez-Zümer 39/53.

¹⁰⁹¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 21/306; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/135; Râzî, *el-Mefâtiḥ*, 27/465.

¹⁰⁹² Tirmizî, “Cenâiz”, 11 (983); İbn Mâce, “Zühûd”, 31 (4261).

¹⁰⁹³ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 110.

bağdaşmayan bir ahlâk zafiyetidir. Allah'ın rahmetinden ancak yoldan çıkmış sapıklar ve âyetleri ve Allah'a kavuşmayı inkâr eden kâfirler ümit kesebilir.¹⁰⁹⁴

Ümitsizlik birey ve toplumun günlük ve gelecekteki yaşamını olumsuz etkileyerek yaşam kalitesini düşürmektedir. Bu nedenle, ahlâkî yaşantıya sekte vuran tutum ve davranışlar içerisinde sayılabilecek bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. *Aşırılık*: Belirlenen sınırın ve ölçünün aşılması olarak tanımlanan aşırılığın her türlü Kur'an'da vurgulanan negatif davranışlardandır. İnanç bakımından haddi aşmak anlamında “gulûv” (الغلو); azgınlık yaparak haddi aşmak anlamındaki “tuğyan” (الطغيان); sınırları aşmak anlamında “taaddî” (التعدي) ve yine haddi aşma, isyan gibi benzer anlamlar içeren “bağy” (البغي) aşırılık içeren kavramlardır.

Gulûv: “İtidal çizgisini geçmek, haddi aşmak” sözlük anlamlarını içeren gulûv kelimesi, “Kur'an ve Sünnet'in belirlediği genel İslam anlayışının sınırlarını aşmak” şeklinde terim olarak tanımlanmaktadır. Genel manada gulûv, davranışlarda, sözde, her türlü telakkide aşırı giderek makul sınırın ötesine geçmeyi ifade eden bir terimdir. Kur'an ve sünnette ise daha çok dinî alanda inançta aşırılıkla ilgili kullanılan bir kavramdır.¹⁰⁹⁵

Tuğyan: “Taşmak, sapsak, azmak,” sözlük anlamlarına gelir. Kur'an'da; “suyun gözün yöneldiği istikametten veya hedeften başka tarafa kayması, kabarıp taşması, dengesi saptırılan terazinin eksik tartması; helaka uğrayan kavimleri yok eden büyük deprem, şiddetli sarsıntı,” anlamlarında farklı âyetlerde kullanılmıştır. Ahlâkî açıdan meşrû sınırları aşıp azmak, normal çizgileri tecavüz etmek gibi haddi aşıp, azgınlık gösteren her türlü olumsuz davranışları için kullanılan bir Kur'an terimidir.¹⁰⁹⁶

Taaddî: “Tecavüz, sınırı aşma, hızlı koşma,” sözlük anlamındaki adv kökünden türemiştir. Haddi aşmak, taşkınlık, başkalarına saldırmak, haklılık sınırını geçmek, ölçüyü ve sınırı aşmak ve özellikle ilâhî emirleri çiğneyerek Allah'ın kulları için

¹⁰⁹⁴ el-Hicr 15/55; el-Ankebût 29/23.

¹⁰⁹⁵ Yûsuf Şevki Yavuz, “Gulûv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1996), 14/192-195.

¹⁰⁹⁶ Metin Yurdağür, “Tuğyan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2016), EK-2/618.

belirlediği sınırları tecavüz etmek terim anlamını içermektedir. Kur'an'da da bu anlamlarda ve aynı kökten gelen “i'tida/اعتداء” daha çok kullanılmıştır.¹⁰⁹⁷

Bağy: “Haddi aşmak, zulmetmek, haktan ayrılmak,” sözlük anlamına gelen bağy, “dinin çizdiği sınırları aşma, Allah'a karşı gelme,” anlamında dinî-ahlâkî bir terim olarak Kur'an ve hadislerde yer almaktadır.¹⁰⁹⁸ Bu kavramların içerdiği olumsuz davranışları Kur'an yererek ahlâkî zafiyete sebep olacak tutum ve davranışlara karşı müminleri uyanık olmaya davet etmektedir.

Kur'an'da Firavun, aşırılık ve azgınlığın sembol karakteri olarak tasvir edilmektedir ve onu ıslah etmek ve doğru yola davet etmek için Hz. Mûsa ve kardeşi Hz. Harun'un görevlendirilişi, Allah'tan korkan ve ibret almak isteyenler için anlatılmaktadır.¹⁰⁹⁹

Aşırılıklardan ve haddi aşmaktan kaçınmak üzere pek çok âyet ve hadis müminleri yönlendirmiştir. Bazen insanlar, durumdan vazife çıkararak aslında var olmayan ibadetler, helal ve haram gibi inananları bağlayıcı pek çok konuya müdahil olarak kendilerini ve etraflındakileri zor duruma sokmaktadırlar. Aşırılık bazen inançta, bazen inkârda, bazen ibadetlerde ve bazen de yiyecekleri helal-haram sayma gibi her alanda ortaya çıkabilir ki Kur'an bunların hiçbirini tasvip etmemektedir.

Allah, Kur'an'ı sıkıntı ve meşakkat çekilmesi için indirmedini beyan etmektedir.¹¹⁰⁰ Nitekim kulunu zorlayacak, takatini aşacak tekliflerde bulunmamış;¹¹⁰¹ din konusunda da zorlamadan insanların kendi seçimlerini yapmalarına imkân bırakmıştır. Kur'an'ın inşa ettiği yaşam sisteminin ana ilkesi, kolaylaştırmak, zorlaştırmamak;¹¹⁰² müjdelemek, nefret ettirip korkutmamak¹¹⁰³ üzerine kurulmuştur. Her türlü aşırılıktan kaçınarak mutedil olmak, Hz. Peygamber'in yol haritasında uygulayıp şiar edindiği tarzının slogan halini almış ifadesidir. Her iki yönde de aşırılık doğru bulunmamıştır. Müminin hayatında aşırılığın azamisi olan ifrat da asgarisi olan

¹⁰⁹⁷ İbrâhîm Çelik, “Taaddî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2010), 39/283-284.

¹⁰⁹⁸ Ali Şafak, “Bağy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1991), 4/451-452.

¹⁰⁹⁹ Tâhâ 20/24, 29-32; eş-Şuarâ 26/13,15-17; en-Nâziât 79/15-19,26.

¹¹⁰⁰ Tâhâ 20/2.

¹¹⁰¹ el-Bakara 2/286.

¹¹⁰² el-Bakara 2/185; el-İnşirâh 94/5-6.

¹¹⁰³ Buhârî, “Edeb”, 80.

tefrit de makes bulmayıp yerilmiş; makul olan vasat/orta yol tavsiye ve tercih edilmiş, bu minvalde bir yol haritası izlenmiştir. Sonuç itibariyle, aşırılığın her türlü ahlâken zafiyet meydana getirecek potansiyel taşımaktadır.

4. *Allah’a Güveni İstismar*: Allah’ın merhameti ve bağışlaması sonsuzdur. Şeytan, onun bu güvencesini kullanarak insanları günah işlemeye yönlendirir. “Nasıl merhameti bol Rabbim büyük günahları bile affeder. Çok bağışlayıcıdır, sizi bağışlar. Bu kadarcık günden bir şey olmaz” vesvesesi ile insanların kötülüğe dalmasına çaba sarf eder. Kişiyi, kötülükleri sıradan bir işmiş gibi görmesini telkin eder. Böylece çok aldatıcı, bir nevi aldatma ustası olan şeytan¹¹⁰⁴ kişinin Allah’a olan güvenini istismar ederek kötülüklere dalmasına sebep olur. Şeytanın, insanın düşmanı olduğu ve insanların da onu düşman edinmesi konusunda Allah müminleri uyarmaktadır.¹¹⁰⁵ Kur’an dünya hayatının aldatıcılığına, yoldan çıkaran aldatıcılara ve şeytana kapılmama konusunda dikkat çekici uyarılarda bulunmaktadır.¹¹⁰⁶ Nitekim bu konuda uyanık olmayarak zafiyet göstermek ahlâk bakımından da kayıplara neden olmaktadır.

5. *Kibir, Kendini Müstağni Görme*: Kendini üstün görerek başkalarını aşağılayıcı tavırlar sergilemesine neden olan “kibir” (الكبر) sözlükte “büyüklük” anlamına gelmektedir.¹¹⁰⁷ Kendini büyük görerek böbürlenmiş kişinin bu ruh hali dışa vurarak davranışlarına da yansımaya, çevresine karşı ahlâkî açıdan olumsuz tavırlar sergilemeye başlar ve ahlâk zafiyetine yol açar. Kibir, istikbar ve tekebbür, birbirlerine yakın anlamlar içermektedir. Tekebbür, büyüklük duygusu ve bu duygunun davranışa dönüşmesi şeklinde izah edilmektedir. Büyükleme en kötüsü ve daha ileri boyutu ise Allah’a karşı büyüklük taslayarak ona kulluğu kendine yakıştıramamak, hakkı kabulden kaçınmaktır.¹¹⁰⁸ Kendi başına buyruk hareket eden insan kendi arzu ve isteklerine kapılarak onları rehber edinir, hatta hevâ ve hevesini ilâh konumuna yükseltir.¹¹⁰⁹

Câhiliye toplumunun elebaşı Mekkelî müşrikler sahip oldukları mali ve ticari zenginliklerinden dolayı kendilerini müstağni görüyor, özgür ve serbest

¹¹⁰⁴ Lokmân 31/33; Fâtır, 35/5. Tefsirlerde, bahse konu ayetlerde geçen “aldatıcı” ifadesinin şeytan olduğu şeklinde yorumlar bulunmaktadır. *el-Mefâtiḥ*, 225/133, 26/233; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 6/ 534.

¹¹⁰⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 20/439; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/599.

¹¹⁰⁶ Lokmân 31/33; Fâtır 35/5.

¹¹⁰⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 5/126-127; Zebîdî, *et-Tâcû’l-‘arûs*, 14/7-9.

¹¹⁰⁸ İsfahânî, *el-Müfredât*, 545; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 5/126-127; Zebîdî, *et-Tâcû’l-‘arûs*, 14/7-9.

¹¹⁰⁹ el-Furkân 25/43.

hissediyordu.¹¹¹⁰ Onların bu hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını düşünüp kendini müstağni gören tavırları tasvip edilmemiş, Kur'an tarafından şiddetle kınanmıştır. *“Hayır! Gerçek şu ki insan, kendini kendine yeterli gördüğü için çizgiyi aşar.”*¹¹¹¹ âyetinin de işaret ettiği gibi kendini müstağni gören kişi haddini aşar, Rabbine karşı büyüklenir ve onu inkâr eder.¹¹¹² Hz. Peygamber'e karşı olumsuz tavır sergileyen, onu Kur'an'ı uydurmakla; kâhin, mecnun, şair olmakla suçlayan Mekkeli müşrikler,¹¹¹³ *“Bunu onlara akılları mı emrediyor yoksa onlar azmış bir topluluk mu?”*¹¹¹⁴ âyetinde ifade edildiği gibi haddi aşan, azgın, büyüklük taslayan bir toplum olarak nitelendirilmektedir.

Allah'a hamd etme, onu tesbih etme ve kibirlenmeme müminlerin taşıdığı vasıflardandır.¹¹¹⁵ Kur'an'da konuyla ilgili önemli uyarılar bulunmaktadır:

*“Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allah, hiçbir kibirleneni, övüngenini sevmez. Yürüyüşünde tabî ol. Sesini alçalt. Çünkü seslerin en çirkini, şüphesiz eşeklerin sesidir!”*¹¹¹⁶

*“Yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Çünkü sen yeri asla yaramazsın, boyca da dağlara asla erişemezsin.”*¹¹¹⁷

Kur'an'da, Firavun ve Hâmân'dan bu bağlamda olumsuz örnekler olarak söz edilmektedir. Hz. Mûsa'nın kavminden olan Kârûn'a verilen zenginlik, onu şımartarak böbürlenmeye ve bozgunculuk yapmaya sevk etmiş, milletin uyarılarına kulak asmamıştır.¹¹¹⁸ Aynı şekilde büyüklük taslayan Firavun ve Hâmân'da Kârûn gibi bu sebeple helâke uğramışlardır.¹¹¹⁹ Keza gösterişe düşkün, şımarıp böbürlenene ve Allah yolundan alıkoymak için müminleri Mekke'den çıkaran câhiliye müşriklerinin¹¹²⁰ de bu ahlâkî zafiyetlerine Kur'an dikkat çekmektedir.

¹¹¹⁰ Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, 178.

¹¹¹¹ el-Alak 96/6-7. Ayrıca bk. Abese 80/5; el-Leyl 92/8.

¹¹¹² Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 24/522.

¹¹¹³ et-Tûr 52/29, 30, 33; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 3/385-386.

¹¹¹⁴ et-Tûr 52/32.

¹¹¹⁵ es-Secde 32/15.

¹¹¹⁶ Lokmân 31/18-19.

¹¹¹⁷ el-İsrâ 17/37.

¹¹¹⁸ el-Kasas 28/76-78; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 2/505-506.

¹¹¹⁹ el-Ankebût 29/39; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 2/385-519; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 20/35.

¹¹²⁰ el-Enfâl 8/47.

İşleri Allah’a dayandırıp sonucu onun izin ve iradesini bağlamak, “inşallah Allah’ın izniyle”¹¹²¹ diyerek her şeyi ondan bilmek, kendini müstağni görerek elde edeceği hasılatı garanti görmemek mümin vasfıdır. Aksine, marifeti kendinden bilip her konuda kendini yeterli görmek, malına evladına güvenip¹¹²² Allah’a ihtiyacı olmadığını iddia etmek, kibre kapılıp ardı sıra azgınlığa taşkınlık yapmak¹¹²³ ise Kur’an’ın olumsuz karşıladığı vasıflardır.

Böbürlenme ve kibre kapılmama konusunda Hz. Peygamber’in de önemli hatırlatmaları bulunmaktadır. Kibir hakkı kabul etmeyip hakikati inkâr eden, insanları hor ve küçük gören,¹¹²⁴ cehennemliklere özgü¹¹²⁵ kötü bir karakter yansımasıdır. Büyüklük taslayıp böbürleneler Allah’ın merhametinden mahrum olacak,¹¹²⁶ cennetten ve Peygamber’den uzak kalacaklardır.¹¹²⁷ Hz. Peygamber’in işaret ettiği bu uyarılar, kibir, büyülenme ve kendini müstağni göstermenin müminin ahlâkî gelişimini engelleyen, kaçınılması son derece önemli olan ve bireyde bulunmaması gereken negatif huyların başında gelmektedir.

6. *İsraf ve Cimrilik*: “İsraf” (الاسراف), “ifrat, sınırı aşma, taşkınlık cehalet ve gaflet” gibi anlamlara gelen “se-re-fe” (س-ر-ف) kökünden türemiştir.¹¹²⁸ “İsraf”, kişinin sahip olduğu maddi ve manevi değerleri sorumsuzca harcaması, imkânlarını ve servetini meşru olmayan amaçlar uğruna saçıp savurması; söz, davranış ve inançta aklın, dinin ve örfün dışına çıkması olarak tanımlanmaktadır.¹¹²⁹ İnanç, tutum ve

¹¹²¹ İlgili âyetler için bk. el-Kalem 68/18; el-Kehf 18/23-24; Lokmân 31/34. Bahçelerinde yetişen ürünleri fakirlere vermemek için erkenden hasada giden bahçe sahipleri “Allah izin verirse” gibi bir kayıt koymadan kesin hasat edecekleri düşüncesiyle bahçeye vardıklarında gece gelen bir felaketle ürünlerden bir eser kalmadığını gördüler. Yarın ne olacağının garantisi yoktur ve kişi bunu bilemez. Hz. Peygamber’in Ashab-ı Khef’le ilgili sorulan soruya yarın cevap veririm demesi üzerine bir müddet âyet gelmemiş, sonra gelen âyetlerde bu konuda uyarılmıştır. Müminler de yapacakları iş konusunda istisna getirmeleri yönünde uyarılmıştır. Dolayısıyla işi Allah’a dayandırarak ondan beklemek, onun iradesi ve gücünü göz ardı ederek işi kendinden bilip büyülenmemek gerekmektedir. Yazır, *Kur’an Dili*, 5/3242-3243, 8/5279-5283; Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 3/648-650, 5/433-434.

¹¹²² İlgili âyetler için bk. et-Tekâsür 102/1-2; et-Tebbet 11/2.

¹¹²³ el-Alak 96/6-7; bk. Abese 80/5.

¹¹²⁴ Ebû Dâvûd, “Libâs”, 26 (4092); Tirmizî, “Birr”, 71 (2019).

¹¹²⁵ Buhârî, “Edeb”, 61; Müslim, “Cennet”, 47.

¹¹²⁶ Buhârî, “Libâs”, 1, 5; Müslim, “Libâs”, 42-48.

¹¹²⁷ Müslim, “İmân”, 147, 148, 149; Ebû Dâvûd, “Libâs”, 26 (4090, 4091); Tirmizî, “Birr”, 61 (1999, 2000).

¹¹²⁸ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 9/148.

¹¹²⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 304; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 9/148-150.

davranışlarında aşırılığa kaçanlar müsrif olarak isimlendirilmektedir. Bu bağlamda ahlâk zafiyetine yol açan ve kaçınılması gereken olumsuz bir davranıştır.

Harcamanın ifrat hali israf, tefrit hali ise cimriliktir. Cimrilik israfın aksine yeri ve zamanı geldiğinde kişinin malını ve sahip olduğu imkânları gereği gibi harcamaması, lüzumsuz olarak kılması halidir. Cimrilik, Kur'an'da, keremin karşıtı, pintilik, tamahkârlık anlamındaki “buhl” (بخل); yine cimrilik, kıtlık, pintilik, hasislik, eli sıkılık, tamahkârlık anlamındaki “şuh” (شح) kelimeleri¹¹³⁰ ile ifade edilmektedir. İsrâf ve cimrilik, her iki vasıf, Kur'an'ın hoş görmediği, ısrarla müminlerin sakınmasını ifade ettiği olumsuz davranışlardandır. Başlangıçta bireysel olan bu olumsuz alışkanlıklar, tüm toplumu menfi yönde etkileyerek toplumun ahlâken kokuşmasına sebebiyet vermektedir. Bu bağlamda, konuyla ilgili âyetlerde mümin karakter oluşturma yönlendirmelerini görmekteyiz.

Kur'an'ın öngördüğü toplum, mutedil bir yapıya sahiptir. Bir yandan israf ve cimrilik gibi toplum dengesini bozucu tutumlar dışlanırken diğer yandan yetime yoksula yardım elini uzatma teşvik edilmiş, ihtiyaç sahiplerinin sıkıntılarını gidermeyi ve dayanışmayı pekiştiren söylemler geliştirilmiştir. Üstelik bu söylemler zekât, sadaka, fitre ve kurban ibadeti gibi uygulamalarla pratikte hayat bulma imkânına da kavuşturulmuştur.

Ne eli sımsıkı kapatıp cimri davranmak ne de büsbütün saçıp savurmak doğrudur. Eli sıkı olmak da, büsbütün açık olmak da Kur'an'ın kınadığı davranışlardır.¹¹³¹ Aksine harcadıklarında israf etmeyen, cimrilikten de kaçınarak orta yolu tutan ve dengeli harcama yapanlar Kur'an'da övülmektedir.¹¹³² Allah bahçelerde yarattığı çeşitli meyve ve ürünleri, verdiği nimetleri sayarak, olgunlaşıp meyveye durduğunda istifade edilmesini; hasat zamanı geldiğinde fakirin hakkının ve zekâtının verilmesini¹¹³³ ve israf edilmemesini hatırlatmaktadır.¹¹³⁴

Akrabaya, yoksullara ve yolda kalmışlara hakları olan zekât ve sadaka vermek, onlara gereken harcamayı yapmak, cimrilik yapmamak müminin vazifesidir. Zira Kur'an'da cimrilik edip kendini müstağni görenin zor bir yola koyulduğu ve malı-

¹¹³⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, 47,337; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/47, 2/496.

¹¹³¹ el-İsrâ 17/29; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 5/90; Kurtubî, *el-Câmi'*, 10/250.

¹¹³² el-Furkân 25/67; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/292-293.

¹¹³³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 12/161.

¹¹³⁴ el-En'âm 6/141.

servetinin ona bir yarar sağlamayacağı hatırlatılmaktadır.¹¹³⁵ İsrâf derecesine varacak kadar harcama yapmak da olumsuz bir davranıştır. Bu şekilde israf ederek meşru olmayan yerlere harcama yapmak ve ailesini muhtaç duruma düşürecek şekilde malını saçıp savurmak konusunda da Yaratıcı müminleri uyarmış, aksine mutedil davranmalarını emretmiştir. Kur'an, böyle davranmanın Rabbine nankörlük eden şeytana yaraşır bir davranış olduğunu hatırlatarak gerçek müminleri böyle bir tutum sergilemekten sakındırmıştır.¹¹³⁶

Yaratılıştan hırslı, “sabırsız” (هلوع), “sızlanan” (جزوع), “eli sıkı” (منوع) olan insan,¹¹³⁷ bu olumsuz ahlâkî özelliklerden kurtulmak ve bunların zıttı olan olumlu davranışları karakter haline getirmek için Kur'an'ın öğütlerine kulak vermek ve çaba sarf etmekle yükümlüdür.

Âyetlerde, yeme-içme ve harcamada orta yolu seçme, temiz ve helal olan yiyeceklerden yeme, israf etmeme ve aşırı gitmeme sık sık yer alarak müminler uyarılmış; ¹¹³⁸ aşırı gidenlerin Allah'ın gazabına uğrayacağı bildirilmiştir. Aynı şekilde yakınlarla, düşkünlere ve yolculara sadaka verip yardım ederken de aynı hassasiyeti göstermek, saçıp savurmadan ölçülü ve dengeli hareket etmek Kur'an tavsiyesidir. Sadece saçıp savuranların, Allah'a karşı çok nankör olan şeytanın kardeşleri olarak vasıflandırılması¹¹³⁹ bile bu davranıştan kaçınmak için yeterli bir sebeptir. Cimrilik de israf da müminin karakteriyle bağdaşmaz; aksine, ikisi arasında orta yolu tutmak mümin ahlâkına uygun bir tavidir.

7. *Gösteriş Yapma, İyiliği Başa Kakma*: Gösteriş yapma kavramını Arapçada görmek anlamında gelen “reâ” (رأى) kökünden türeyen “riyâ” (الرياء) kelimesi karşılamaktadır. Terim olarak “riyâ” (الرياء), “Allah'tan başkasının rızasını gözeterek amelde ihlâsı terk etmektir.”¹¹⁴⁰

İhlâs ve samimiyet, ahlâkî tekâmüle ne kadar olumlu katkı sağlarsa, gösteriş ve riyâ da o denli zarar vermekte ve mümin karakterine asla yaraşmayan, aksine ikiyüzlü

¹¹³⁵ el-Leyl 92/8-11; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/762.

¹¹³⁶ el-İsrâ 17/26-27; Râzi, *el-Mefâtih*, 20/329.

¹¹³⁷ el-Meâric 70/ 19-21.

¹¹³⁸ el-A'râf 7/31; Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 2/224.

¹¹³⁹ el-İsrâ 17/26-27.

¹¹⁴⁰ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 151.

münafıkların ahlâkî özelliği¹¹⁴¹ olan bir davranış olarak karşımıza çıkmaktadır ki hem âyetlerde hem de hadislerde müminlerin kaçınması gereken bir tutum olarak ifade edilmektedir.

İnsanların rızasını kazanmak için ihlâstan uzak yapılan ibadetler, işin özünden uzaklaşıldığı için aslında ibadet değil Allah'a itaat eder gibi görünmektir ve şirk unsurları içermektedir.¹¹⁴² Maûn sûresinde bu durumda olanlar, Allah'ın rızasını değil, gazabını çeken kişiler olarak kınanmaktadır.¹¹⁴³ İnsanların beğenisini kazanmak ve onların övgüsünü elde etmek için namaz kılmak, takvâ sahibi desinler diye gösteriş yapmak¹¹⁴⁴ etik bir davranış olmadığı gibi makbul de değildir. Henüz Müslüman olmuş Bedevîlerin minnettarane tavırlarına karşı Allah onlara imanın yolunu açarak asıl lütufta bulunanın kendisi olduğunu bildirerek¹¹⁴⁵ onları başa kakıcı bu tavırları konusunda uyarmıştır.

Allah rızası gözetilmeden yapılan iyilikler karşılık beklentisini de beraberinde getirir. İyilik yapılan kişiden minnettarlık umulur. Karşılık bulamayınca da yapılan iyilik incitici sözlerle, eziyetle başa kakılır. Allah rızasına dayanmayan, gösteriş için yapılan harcanmaların ve başa kakılan sadakaların âhirette bir karşılığı olmayacağını Allah Kur'an'da üzerinde toprak bulunan bir kayanın; yağmurun yağmasıyla akıp giderek çıplak kalması örneğiyle somutlaştırarak¹¹⁴⁶ müminleri zihnen eğitmiştir. Bu tür davranışlar mümin ahlâkına yakışmayan, Kur'an'da kınanan olumsuz davranışlardır.

Kur'an'da gösteriş yapmak, Allah'a ve âhiret gününe inanmayan kâfirlerin bir özelliği olarak sayılmaktadır. Bu tür kişiler müminlerden uzak, şeytana yarenlik eden, onun dostu ve onun kötü arkadaşlığını tercih eden,¹¹⁴⁷ Kur'an ahlâkından uzak kimselerdir. Böbürlenmek, gösteriş yapmak mümin karakterine yaraşmayan Allah'ın uzak durulmasını emrettiği,¹¹⁴⁸ bireyin kişisel ahlâkî gelişimine darbe vuran olumsuz davranışların başında gelmektedir. Yine gösteriş yapmak basit bir şeyi vermekten

¹¹⁴¹ en-Nisâ 4/142.

¹¹⁴² Gazzâlî, *İhyâ*, 3/276.

¹¹⁴³ el-Maûn 107/4-6.

¹¹⁴⁴ Kurtubî, *el-Câmi'*, 5/423; 20/212-213.

¹¹⁴⁵ el-Hucurât 49/17.

¹¹⁴⁶ el-Bakara 2/264.

¹¹⁴⁷ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 1/538.

¹¹⁴⁸ el-Enfâl 8/47.

kaçınan, kıldıkları namazda samimi olmayan, gösterişi tutku haline getirmiş münafıkların alametleri olarak sayılmaktadır.¹¹⁴⁹ Dolayısıyla insanların görmesi ve takdirini kazanmak için yapılan bu tür davranışların bireye bir kazanım sağlamayacağı, aksine âhirette azaba maruz kalmalarına sebep olacağı ortaya konmuştur.

Hz. Peygamber de hadislerinde konu üzerinde durmakta, gösteriş yapmayı şirk olarak nitelendirmekte¹¹⁵⁰ ve şiddetle ashabını sakındırmaktadır. İbadet ve amellerine riâyâ karıştıran, gösterişe kapılıp şöhret peşinde koşanların amellerinin âhirette bir karşılığının olmayacağını ve bunların deşifre edileceğini de hadislerinde bildirmiştir.¹¹⁵¹

Müminler için asıl hedefin Allah rızasını kazanmak olması aşikârdır. Allah rızası için harcama yapıp yaptıkları iyilikleri başa kakmayanların özel mükâfatla karşılaşacaklarından, onların korku ve üzüntü çekmeyeceklerinden, başa kakılan bir sadakadan güzel bir söz söylemenin daha iyi olduğundan Kur'an söz ederek bu konuda müminleri güdülemiştir.¹¹⁵² Dolayısıyla Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya çalışanlar öne çıkarılmıştır.¹¹⁵³ Yaptığı iyilikleri başa kakanlarla kıyamet günü Allah'ın, konuşmayacağını, yüzlerine bakmayacağını, onları temize çıkarmayacağını ve onlar için can yakıcı bir azabın olduğunu Hz. Peygamber de haber vermiştir.¹¹⁵⁴

8. *Alay, Ayıplama ve Lakap Takma*: İnsan onurunu, haysiyet ve şerefini zedeleyen, manevi şahsiyetine saygısızlık ifade eden, kardeşlik ve dostluk ilkeleriyle bağdaşmayan her tür eylemi Kur'an, sakınılması gereken davranışlar kategorisinde değerlendirmektedir. Alay, ayıplama ve lakap takma da bu davranışlar arasında sayılmaktadır. Ahlâkî ilkelerin yoğun olduğu Hucurât sûresinde de ağırlıklı olarak bu ahlâkî ilkelerine değinilmektedir.

“İstihza” (الاستهزاء) ve “suhriyye” (سخرية) alay ve küçümsemeyi ifade eden kavramlardır. Başkalarını alaya alıp küçük düşürmek anlamındaki “istihza” (الاستهزاء)

¹¹⁴⁹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 24/631-632; 9/329-332; Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, 21/385, 5/398.

¹¹⁵⁰ Tirmizî, “Nuzûr”, 8 (1535); İbn Mâce, “Fiten”, 16 (3989).

¹¹⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/270 (22376); Buhârî, “Rikâk”, 36, “Ahkâm”, 9; Müslim, “Zühd”, 47, 48.

¹¹⁵² el-Bakara 2/262-263.

¹¹⁵³ el-Bakara 2/207.

¹¹⁵⁴ Müslim, “İman”, 171; İbn Mâce, “Ticârât”, 30 (2208); Ebû Dâvûd, “Libâs”, 26 (4087); Tirmizî, “Buyu’”, 5 (1211); Nesâî, *Zekât*, 69 (2354, 2355, 235); “Buyu’”, 5 (6007); “Zînet”, 102 (9621).

alaya almak anlamına gelen “he-ze-e” (هـ-ز-ع), “hüzü” (هـ-ز) kökünden türemiştir.¹¹⁵⁵

İstihza, Kur’an’da daha çok Allah’ın âyetlerini ve Hz. Peygamber’i küçümseyenlerin yaptıkları davranışları tanımlarken kullanılmaktadır.¹¹⁵⁶

Alaya alma, istihza, küçümseyici ve iğneleyici söz ve eğlenme anlamındaki bir diğer kelime olan “suhriyye” (سخرية), “küçümsemek, alay etmek, hakir görmek, eğlenmek ve alay için taklit etmek” anlamındaki “se-hı-re” (س-خ-ر) kökünden türemiştir.¹¹⁵⁷ Kur’an’da alay edenlerle ilgili uyarılar bulunmakta ve ahlâkî gelişimi olumsuz etkileyen bu tür davranışlara meyledenler eleştirilmektedir.¹¹⁵⁸ Dolayısıyla Müminler bu konuda son derece hassas davranmakla yükümlüdür. Allah özellikle mümin sıfatıyla hitap ederek birbirlerini alaya almamaları, kadınların da başka kadınları alaya almamaları ve birbirlerini kötü lakaplarla çağırılmaları konusuna yönelik özel uyarı ile müminleri yönlendirmiştir.¹¹⁵⁹ Uyarıya “Ey Müminler!” hitabıyla başlanması dikkat çekici ve bağlayıcı özel bir vurgudur.

Bahse konu âyette iman duygusu ön plana çıkartılıp toplum bütünlüğüne vurgu yapılarak inananların bir bütün olduğu mesajı iletilmiştir. Dolayısıyla mümin toplum tek bir şahıs gibidir. Bir kişiye yöneltilen olumsuzluk bütün bir toplumu etkilemektedir. Etrafındakini küçük görmek, hoşlanmadığı lakaplarla aşağılamak, bir nevi kendisiyle de alay etmek anlamına gelmektedir. Kişinin şerefine, onur ve haysiyetine zarar veren bu tür tavırlardan Kur’an emriyle kaçınan bireyler ahlâkî açıdan önemli kazanım elde etme ve kendini olgunlaştırma fırsatını yakalama şansını bu sayede elde etmektedir.

9. *Gıybet, Dedikodu ve Su-i Zan*: “Gıybet” (الغيبة), gözden kaybolmak, gizli kalmak ve uzaklaşmak anlamlarına gelen “ga-ye-be” (غ-ي-ب) kökünden türemiş bir isimdir.¹¹⁶⁰ Bir kimsenin aleyhindeki küçültücü ve incitici söz ve davranışları ifade

¹¹⁵⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 1/183.

¹¹⁵⁶ İsfahânî, *el-Müfredât*, 705-706; Konuyla ilgili âyetler için bk. el-Bakara 2/67, 231; et-Tevbe 9/65; Hûd 11/8; el-Hicr 15/11; en-Nisâ 4/140; el-En’âm 6/10; el-Enbiyâ 21/36; el-Câsiye 45/9; el-Furkân 25/41.

¹¹⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 4/352-353.

¹¹⁵⁸ İsfahânî, *el-Müfredât*, 300; İlgili âyetler için bk. el-Hümeze 104/1; Sâd 38/62-63; el-Mü’minûn 23/110; es-Sâffât 37/12; Hûd 11/38.

¹¹⁵⁹ el-Hucurât 49/11.

¹¹⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 1/654-655.

eden olumsuz ahlâkı ifade eden bir terimdir.¹¹⁶¹ Toplumumuzda dedikodu olarak ifade edilen gıybet bir kimsede bulunan kusur ve olumsuz özelliklerin, anlatıldığında kişiyi rahatsız edecek özelliklerinin arkasından söylenmesidir. Kişide olmayan bir şeyin anlatılması yalan ve iftira olarak nitelendirilmiştir.¹¹⁶²

“Zan” (الظن) “kesinleşmemiş kanaat, kuşku” anlamına geldiği gibi “düşünülmekle ulaşılan kesin bilgi ve ilim” anlamına da gelen iki yönlü bir kavramdır. Şüphe ve yakîn/kesin bilgi, katiyet, itham etmek anlamlarına gelen “zan” (ظن) mastarından türemiştir.¹¹⁶³ Hem yakîn hem de şüphe içermektedir. Zan, birbirine karşı ihtimal barındıran iki şeyden, kanaate göre tercih edilendir.¹¹⁶⁴ Zan, bir belirti veya işarete dayanarak elde edilen kanaattir. Bu işaret, belirti güçlü olursa ilme götürür, zayıf olursa vehimden öteye geçmez.¹¹⁶⁵ Kesin bilgi sahibi olmadan, birisi veya bir şey hakkında olumsuz fikir yürütmek ve bu şekilde kanaat sahibi olmak, sû-i zan olarak isimlendirilmektedir. Zan, yersiz ve uygun olmayan bir şekilde aile, akraba ve insanları töhmet altında bırakmak ve hakkını teslim etmemektir. Allah, müminlerin böyle hareket etmelerini yasaklamıştır.¹¹⁶⁶

Kesin bilgi olmadan asılsız tahminlere ve vehimlere dayanarak insanları yargılamak ve buna dayanarak suçlamak Kur’an’da günah olarak telakki edilmiştir. Aynı şekilde Kur’an’da insanların sırlarını ve mahremiyetini araştırarak deşifre etmeye çalışmak, gıybet ve dedikodu etmek de yasaklanmıştır. Kur’an, gıybetin çirkinliğini insan zihninde canlandırarak, ölü kardeşinin etini yemek gibi etkili bir örnekle vahim bir olay olarak tasvir etmiştir.¹¹⁶⁷ Müminlerin bu kötü huylardan kaçınmasının ne denli önem arz ettiği de bu somut örnekle net bir şekilde ortaya konmuştur.

Hz. Peygamber de konu üzerinde titizlikle durmuştur ve gıybeti kişide bulunan fakat başkalarına anlatıldığında rahatsızlık veren, kişinin hoşlanmadığı vasfını

¹¹⁶¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 475.

¹¹⁶² Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, 210; Zebîdî, *et-Tâcû’l-‘arûs*, 3/500-501; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 22/305-306. Ebû Hureyre’den rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber gıybeti, kişide olan ve hoşlanmadığı bir şeyle anılması olarak tanımlamış; olmayan bir vasıfla kişinin anılmasının ise iftira olacağını belirtmiştir. Ebû Dâvûd, “Edeb”, 40 (4874); Tirmizî, “Birr ve’s-Sıla”, 23 (1935).

¹¹⁶³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 13/272.

¹¹⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 13/272; Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, 187.

¹¹⁶⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, 412-413.

¹¹⁶⁶ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 7/ 377.

¹¹⁶⁷ el-Hucurât 49/12.

aktarmak olarak tanımlamıştır. Zan ile hareket etmek, gıybet etmek bireyi rahatsız eder. Kendini savunma imkânı olmadığı için kişinin arkasından söylenen sözler belki de pişman olup vazgeçtiği olumsuzluklarının yayılmasından dolayı birey şahsiyetinin yaralanmasına ve zarar görmesine neden olur. Doğru ya da yanlış olduğu araştırılmadan yayılan bu sözleri işitenler de kötü kanaat sahibi olurlar. Bu şekilde gıybet ve su-i zan bireylerin toplumda olumsuz algılanmasına ve kötü düşüncenin yaygınlaşmasına sebep olur. Bu da kişilere şüpheli nazarlarla bakılmasına ve güven duygularının sarsılmasına yol açar. İnsanlar arasındaki sevgiyi azaltarak olumsuz duyguların çoğalmasına sebep olan gıybet ve sû-i zan, zihinleri bulandırdığı gibi insanların birlik ve bütünlüğüne, birbirlerine olan bağlılıklarına da halel getirir. Toplumsal ahlâkın yozlaşmasına sebebiyet verir.¹¹⁶⁸ Hz. Peygamber zan ile hareket etmekten müminleri sakındırırken zannı sözlerin en yalanı olarak vasıflandırmıştır.¹¹⁶⁹ Müminleri kardeş olmaya davet etmiş; aralarının bozulmasına neden olacak başkalarını gizlice dinleme, gizli şeyleri araştırma, haset etme, buğz etme ve birbirine sırt dönme¹¹⁷⁰ gibi olumsuzluğa sebep olan ve kardeşliği zedeleyen davranışlardan sakındırmıştır.

Hz. Peygamber, müminin onur ve şerefının Allah katında çok önemli olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda tavaf ederken Kâbe'ye iltifat etmiş, güzel sözler söylemiş, ancak Allah katında müminin kutsallığının Kâbe'nin kutsallığından daha büyük olduğunu belirterek mümin şahsiyetinin ne denli saygın olduğunu ortaya koymuştur. Bu sebeple insanın şerefini, onur ve şahsiyetini, toplumsal ahlâk ve bütünlüğü zedeleyen su-i zan günah olarak nitelenmiş; kişinin ölmüş kardeşinin etini yemek kadar iğrenç bir iş olarak tasvir edilen gıybet yasaklanmıştır.¹¹⁷¹

10. Yalan ve İftira: Yalan, gerçeğe uygun olmayan söz, hakikate aykırı bilgi vermek, anlamında “sıdk” (الصدق) kelimesinin zıttı olan “kizb” (كذب) ile ifade edilmektedir. Bir haber gerçeğe uygunsa doğruluğu, değilse yalanı ifade eder.¹¹⁷² Kur'an'da bu manada Yûsuf sûresinde kullanılmıştır.¹¹⁷³

¹¹⁶⁸ Hasan Keskin, *Kur'an'da Birlik Öğretisi* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 94.

¹¹⁶⁹ Buhârî, “Edeb”, 57.

¹¹⁷⁰ Buhârî, “Edeb”, 57.

¹¹⁷¹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 40; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 7/377.

¹¹⁷² Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 235; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/704-707.

¹¹⁷³ Yûsuf 12/127.

Yalancılığın, inanmayanların ve münafıkların karakter özelliklerinden olduğunu Allah Kur'an'da belirtmektedir.¹¹⁷⁴ Münafıklar, Hz. Peygamber'in Allah'ın elçisi olduğunu samimi bir inançla ifade etmediklerinden, sözlerinden ziyade itikatları sebebiyle yalancı olarak nitelendirilmektedirler.¹¹⁷⁵ Müşrik ve münafıkların bir diğer özelliği, verdikleri sözde durmamaları ve ahitlerini bozmalarıdır.¹¹⁷⁶ Bu da yalancı konumuna düşüklerinin bir başka göstergesidir.

Yalan, gerçeğin bilinçli olarak saptırılmasıdır. Bu bağlamda Kur'an'da Hz. Yusuf'u kuyuya atan kardeşleri, onu kurt yediğini ispatlamak maksadıyla babalarına götördükleri gömleğe sürdükleri kan için, uydurma/sahte anlamında “yalandan bir kan” (بدم كذب) ifadesini kullanmıştır.¹¹⁷⁷ Bu da hakikate uygun olmayan, yalan söz ve konuşmalar için “kezib” (كذب) kelimesinin kullanıldığını göstermektedir.

Yalan, toplum ahlâkı açısından önemli sorunlara yol açmaktadır. Güven duygusunu ortadan kaldıran yalan, beşerî münasebetlerin inkıtaya uğramasına sebep olan ahlâkî bir zafiyettir. Kur'an, pislik olarak nitelediği putperestlik ile yalanı yan yana zikrederek, yalanı şirk olarak değerlendirmiştir.¹¹⁷⁸ Bu şekilde yalandan kaçınılması gerektiğinin¹¹⁷⁹ önemini vurgulamış ve doğrularla beraber olunmasını emretmiştir.¹¹⁸⁰ Yapmayacağını söylemek Allah katında öfkeye sebep olan menfur bir davranıştır.¹¹⁸¹ Bilmediğinin ardına düşmek¹¹⁸² de bir nevi yalana davetiye çıkarmak olduğundan, bu konuda da Kur'an, konunun hassasiyetine dikkat çekerek uymaktadır. Allah'a gerektiği gibi saygı göstererek dürüst olmak, yalandan kaçınmak ve doğru söz söylemek, günahların bağışlanmasına ve işlerin yararlı olup yoluna girmesine kapı aralar. Kur'an, Allah'ın âyetlerini duyduğu halde hiç duymamış gibi davranıp büyüklük taslamakta direnen, yalancı ve günahkâr karakter profili çizen kişilikleri kınamakta ve onları dayanılmaz acı bir azapla tehdit etmektedir.¹¹⁸³

¹¹⁷⁴ en-Nahl 16/105; el-Münâfikûn 63/1.

¹¹⁷⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, 551.

¹¹⁷⁶ el-Enfâl 8/55-56.

¹¹⁷⁷ Yûsuf 12/18.

¹¹⁷⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 2/382

¹¹⁷⁹ el-Hac 22/30.

¹¹⁸⁰ et-Tevbe 9/119.

¹¹⁸¹ es-Saf 61/2-3.

¹¹⁸² el-İsrâ 17/36.

¹¹⁸³ el-Câsiye 45/7-8; ez-Zâriyât 51/8-14.

Yalana şahitlik etmemek ve boş, yararsız şeylerden kaçınmak müminlerin hassasiyetlerindendir. Müminler, böyle bir durumla karşılaştıklarında bu tür şeylere takılıp zamanlarını boş yere harcayarak israf etmezler. Bilakis, vakûr davranarak şerefli tavır sergiler ve geçip giderler.¹¹⁸⁴

Hız. Peygamber, yalan konusunda dikkat çekici ifadelere yer vererek yalancılığın münafıklık işareti olduğuna vurgu yapmıştır: “Münafığın alameti üçtür. Konuştuğunda yalan söyler; söz verdiğinde yerine getirmez ve kendisine bir şey emanet edildiğinde ihanet eder.”¹¹⁸⁵ Hız. Peygamber kendisine sorulan bir soru karşılığında müminin korkak veya cimri olabileceğini ama asla yalancı olamayacağını ifade ederek¹¹⁸⁶ doğruluğun önemini vurgulamıştır. Doğruluğun iyiliğe, iyiliğin de cennete götüreceğini belirterek doğruluğa yönlendirmiş; yalanın günaha, günahın da cehenneme götüreceği konusunda müminleri uyarmış ve yalandan sakınılmasını tavsiye etmiştir.¹¹⁸⁷

Ebü'd-Derdâ'dan (ö. 32/652 [?]) rivayet edilen bir hadiste Hız. Peygamber müminin hırsızlık ve zina gibi büyük günahlara düşebileceğini ama yalanı ancak iman etmeyen kimsenin uyduracağını ifade etmektedir.¹¹⁸⁸ Dilin ürettiği küfr, yalan ve iftira gibi kötü sözler kişinin sonuç itibarı ile felakete uğramasına, yüzüstü cehenneme sürüklenmesine sebep olmaktadır.¹¹⁸⁹

“İftira” (الافتراء), “fe-ra-ye” (ف-ر-ي) kökünden türemiştir. “Asılsız isnatta bulunmak, türetmek, tasarlamak, uydurmak, kara çalmak ve yalan söylemek” gibi anlamlara gelmektedir.¹¹⁹⁰ Bu kelime Kur'an'da şirk, yalan ve zulümle ilgili kullanılmaktadır.¹¹⁹¹ “...Kim Allah'a ortak koşarsa gerçekten büyük bir günah işleyerek iftira etmiş olur.”¹¹⁹² “İftira”, işlemediği bir suçtan dolayı bir kimseyi töhmet altında bırakarak ona kusur veya günah sayılan bir söz, davranış veya nitelik, asılsız

¹¹⁸⁴ el-Furkân 25/72.

¹¹⁸⁵ Buhârî, “İman”, 24; Müslim, “İman”, 107-108; Tirmizî, “İman”, 14.

¹¹⁸⁶ Muvatta, “Kelam”, 7(19).

¹¹⁸⁷ Buhârî, “Edeb”, 69; Muvatta, “Kelam”, 7 (16), Müslim, “Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb”, 29.

¹¹⁸⁸ Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdîmelik el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, thk. Bekrî Hayyânî - Saffet es-Sekkâ (Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981), 3/874 (8994).

¹¹⁸⁹ Tirmizî, “İman”, 8.

¹¹⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 15/154.

¹¹⁹¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 490.

¹¹⁹² en-Nisâ 4/48.

olarak suç isnat etmek anlamında menfî ahlâk ifade eden bir terimdir.¹¹⁹³ Kur'an'da zina iftirası için “kazf” (كُذِّفَ),¹¹⁹⁴ ahlâkî ve hukûkî alanda “bühtan” (بُهْتَان) ¹¹⁹⁵ ve “ifk” (إِفْك) ¹¹⁹⁶ terimleri kullanılırken günlük yaşamda daha çok “iftira” terimi öne çıkmıştır. İnsanları yapmadıkları şeylerle itham etmek, yaptığı hatayı, günahı suçsuz birine atmak, eziyet verici olup açıkça iftira etmek anlamına gelir ve açık bir şekilde günaha düşürür.¹¹⁹⁷

İffetli ve namuslu kadınlara zina suçuyla iftira etmek ıslahı mümkün olmayan tahribatlara yol açan büyük bir günahdır. Bu bağlamda iftira, maddi ve manevi tahribata yol açtığından, uhrevi cezası yanında hukuki anlamda da dünyevi cezası bulunmaktadır. İftira atanlar lanetlenmiş, büyük azapla tehdit edilmiştir. İftira edip dört şahit getirmeyenlerin seksen değnek vurularak cezalandırılması; artık şahitliklerinin kabul edilmemesi şeklinde hem maddi hem de onur kırıcı manevi ceza ile tecziye edilmesi hususu Kur'an'da bildirilmiştir.¹¹⁹⁸ Hz. Peygamber de namuslu kadınlara iftira atmayı yedi büyük günah arasında saymıştır.¹¹⁹⁹

Allah'a gerektiği gibi saygı göstererek dürüst olmak, doğru söz söylemek günahların bağışlanmasına ve işlerin yararlı olup yoluna girmesine kapı aralar. Allah'a ve Elçisi'ne itaat ederek onların talimatları doğrultusunda hareket etmek sonuç itibarı ile büyük bir başarı ve zafer elde edilmesini sağlar.¹²⁰⁰ Yalan ve iftira ise insan şahsiyetini bozan, dolayısıyla toplumda tahribata yol açan, insan ilişkilerinin kesintiye uğramasına ve ahlâk zafiyetine neden olan olumsuz alışkanlıklardandır.

11. Kıskançlık: Kıskançlık ve çekememezlik “haset” (الحسد) kelimesi ile ifade edilmektedir. Haset, başkalarının sahip olduğu maddî ve manevi imkân ve

¹¹⁹³ Karaman vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 298.

¹¹⁹⁴ Kazf/كُذِّفَ: Namuslu, iffetli bir kişiye zina iftirasında bulunmak anlamında kullanılan hukukî bir terim olarak kullanılmaktadır. Cevherî, *et-Tâcü'l-Luga(es-Sihâh)*, 923; Zebîdî, *et-Tâcü'l-'arûs*, 24/241.

¹¹⁹⁵ Bühtan/بُهْتَان: Suçsuz bir kimseye yapmadığı bir suçu isnat etme, iftira atma anlamında kullanılan ahlâkî bir terimdir. Cevherî, *et-Tâcü'l-Luga(es-Sihâh)*, 117; İsfahânî, *el-Müfredât*, 80; Zebîdî, *et-Tâcü'l-'arûs*, 4/452.

¹¹⁹⁶ İfk/إِفْك: Nur sûresi 11. âyetteki örnekte olduğu gibi yalan ve iftira için kullanılan ahlâkî bir terimdir. Cevherî, *et-Tâcü'l-Luga(es-Sihâh)*, 45; İsfahânî, *el-Müfredât*, 24; Zebîdî, *et-Tâcü'l-'arûs*, 27/44.

¹¹⁹⁷ en-Nisâ 4/112; el-Ahzâb 33/58; Semerkandî, *Bahrü'l-'ulûm*, 1/363.

¹¹⁹⁸ en-Nûr 24/4, 23.

¹¹⁹⁹ Buhârî, “Vesâyâ”, 23; Müslim, “İman”. 145.

¹²⁰⁰ el-Ahzâb 33/70-71.

zenginliklerden kişinin mahrum edilmesi veya bunların kendi eline geçmesini temenni etmek ve bunun gerçekleşmesi için çaba ve gayret göstermektir.¹²⁰¹

Yardımlaşma, dayanışma, paylaşma ve diğerkâmlığın aksine başkasının sahip olduğu nimetlerin kendi eline geçmesini istemek ve bunun için çaba sarf etmek, mümin karakteriyle çelişen bir tutumdur. Bu konuda Kur'an'ın, Ehl-i Kitap'tan pek çok kişinin, içlerindeki hasetten dolayı müminleri imandan vazgeçirerek küfre dönmeleri arzusunu taşıdıklarını¹²⁰² ifade etmesi hasetten kaçınılmasına işaret eden bir yönlendirme olarak algılanmaktadır. Peygamber soyundan gelen Yahudiler, kendilerine verilen nimetlerin değerini bilmeyerek, bencillik, cimrilik ve nankörlük etmiş, bunun sonucunda da zillet içine düşerek sürgünden sürgüne savrulmuşlardır.¹²⁰³ Kaybettikleri bu nimetlerden sonra Allah'ın lütfunu ve peygamberlik görevini Hz. Muhammed'de görünce kıskançlığa düşerek inkâra sapmışlardır. Kur'an'da da onların bu haset ve kıskançlıkları dile getirilmektedir.¹²⁰⁴

Allah, sosyal denge için imkân bakımından toplum bireylerini aynı düzeyde tutmamıştır. Rızık, imkân ve zenginlik bakımından bazısını bazısına üstün kılmıştır. Herkesin zengin olduğu bir dünyada istihdam sorunu ortaya çıkar ve insanlar işlerini yürütemezler.¹²⁰⁵ Bu nimetlerden dolayı müminler, birbirine üstün kılınan şeyleri haset ederek istememeleri konusunda uyarılmaktadırlar.¹²⁰⁶ Kıskançlıktan korunmak takvâyı elde edebilmenin gereklerindendir.¹²⁰⁷ Hz. Peygamber de müminleri haset etmekten sakındırarak kardeş olmaya davet etmiştir.¹²⁰⁸

Haset, ruhî ve manevi bir hastalıktır. Hasetçinin, sadece kendisine değil, çevresine de zarar veren olumsuz duygu ve düşünceler barındırdığını ve bu tip kişilerden Allah'a sığınılması gerektiğini "*Haset ettiği zaman hasetçinin şerrinden tan yerinin Rabbine sığınırım.*"¹²⁰⁹ âyetinde görmekteyiz. Kıskançlık/haset, aynı zamanda iman zayıflığına ve sevginin azalmasına neden olan ahlâkî bir zafiyet olarak kişisel

¹²⁰¹ Cevherî, *et-Tâcu'l-luga(es-Sihâh)*, 248; İsfahânî, *el-Müfredât*, 153; Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 146.

¹²⁰² el-Bakara 2/109.

¹²⁰³ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 2/80.

¹²⁰⁴ en-En-Nisâ 4/54.

¹²⁰⁵ ez-Zuhruf 43/32; Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, 17/312. Ayrıca bk. en-Nahl 16/71; el-En'âm 6/165.

¹²⁰⁶ en-En-Nisâ 4/32; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 1/530.

¹²⁰⁷ Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, 19/158.

¹²⁰⁸ Muvatta, "Hüsnü'l- Huluk", 15.

¹²⁰⁹ el-Felak 113/5.

gelişime sekte vuran ve sosyal yapıyı bozan, şiddetle kaçınılması gereken negatif unsurların başında gelmektedir.

12. *Sihir ve Büyü*: Toplum ahlâkını ve birliğini zedeleyen davranışlardan biri de sihir ve büyü ile meşgul olmaktır. Büyü, tabiatüstü gizli güçler bulunduğuna inanarak bu güçlerle ilişki kurup birtakım nesneler kullanmak suretiyle koruma amaçlı, faydalı veya zarar verme gayeli sonuç elde etmek için yapılan işler olarak tanımlanmaktadır.¹²¹⁰ Kutsalla ilişkisi ve ahlâkî hedefi yoktur. Amacı, tabiat olaylarını, insanları, hayvanları, bitkileri veya tabii güçleri kontrol ederek kişilere kötülük ya da iyilik yapmak suretiyle bir çıkar elde etmektir.¹²¹¹

Türkçe karşılığı büyü olarak kullanılan “sihir” (السحر), “birinin ilgisini çekmek, gönlünü çelmek, oyalamak, aldatmak, bir şeyi olduğundan farklı göstermek,” gibi mastar manaları yanında, aldatma, hile, sebebi gizli kalan iş gibi isim manaları da taşımaktadır.¹²¹² Sihir, terim olarak “yaldızlı sözler söyleme, göz boyama ve el çabukluğuyla gerçekleştirilen hile ve aldatma işi, nesnelerin şeklini değiştirme, şeytanla yakınlık kurup ondan yardım alma” iddiası olarak yorumlanmaktadır.¹²¹³

Câhiliye dönemi Araplarında büyü-sihir, cincilik, kehanet, küçük kareler çizip içlerine harf veya sayı yazmak, düğüm atmak, yıldızlara bakmak gibi alışkanlıklar, fal okları ve üflemek gibi yollarla büyü yapmak yaygındı. Şeytan ve cin gibi görünmeyen varlıklarla irtibat kurularak sihir yapıldığını düşünüyorlar ve bunların tanrı adına yeryüzünde iş yaptıklarına inanıyorlardı. Daha çok yaygın olan cinlerle irtibat kurarak yapıldığına inanılan “azâim” olmakla birlikte “rukye”, “ş‘abeze”, “havas” ve “tılsım” gibi büyü çeşitleri de bildikleri sihir türleriydi. Araplar sihirle meşgul olmakla birlikte daha çok Yahudilerin işin içinde olduğu bilinmektedir.¹²¹⁴

Kur’an’da Hz. Peygamber ve önceki peygamberle alakalı âyetlerde sihir kelimesinin kullanıldığı, peygamberlerin sihirbazlıkla itham edildiği ve bu iddiaların iftiradan ibaret olduğu açıkça ortaya konmaktadır.¹²¹⁵ Kur’an’ın karşısında acziyete

¹²¹⁰ Karaman vd. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 76.

¹²¹¹ Hikmet Tanyu, “Büyü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/501-506.

¹²¹² İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 4/348-349; Cevherî, *et-Tâcü'l-Luga (es-Sihâh)*, 522.

¹²¹³ İsfahânî, *el-Müfredât*, 298.

¹²¹⁴ İlyas Çelebi, “Sihir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/170-172; Tanyu, “Büyü”, 6/501-506.

¹²¹⁵ İlgili âyetler için bk. Abdulbâki, *el-Mu‘cem*, 346-347; el-A‘râf 7/103-105, 116-117; Yûnus 10/76-77, 81; Tâhâ 20/69-70.

düşen câhiliye dönemi Arapları da Hz. Peygamber'i sihirbazlıkla itham ederek getirdiklerini sihir olarak telakki etme eğilimine girdiklerine âyetlerde işaret edilmektedir.¹²¹⁶

Kur'an'da büyüü satın alanların âhirette bir nasibi olmadığı¹²¹⁷ ve düğümlere üfleyen büyücülerin şerrinden Allah'a sığınılması gerektiği¹²¹⁸ ifade edilmiş, böylece büyü ve sihrin olumsuzluğu ortaya konarak yasaklanmıştır. Hz. Peygamber'in ifadelerinde de sihir ve büyüün kötülendiğini ve yedi büyük günah arasında sayılarak¹²¹⁹ yasak kapsamına alındığını net bir şekilde görmekteyiz.

Büyü ve sihir, olağanüstü güç ve bilgi iddiası barındırması hasebiyle tevhid inancıyla çelişmektedir. Aynı zamanda, sahtekârlık ve hile içermesi dolayısıyla da ahlâk dışı bir davranış olarak değerlendirilmektedir.¹²²⁰ Bu bağlamda iman ve ahlâk açısından büyük sorunlar ortaya çıkarmaktadır.

13. *İçki ve Kumar*: İçki, Kur'an'da örtmek anlamına gelen “hamr” (خمر) kelimesi ile ifade edilmektedir. Kadının başını örtmesinden dolayı başörtüsü de “hımar” (خمار) olarak isimlendirilmektedir.¹²²¹ İnsan aklını gidermesi, karıştırması ve örtmesi dolayısıyla içki, bazılarına göre ise tüm sarhoşluk verici maddeler hamr kelimesi ile ifade edilmektedir.¹²²²

İçki-kumar gibi başlangıçta bireysel olan kötü alışkanlıklar, kötü ahlâk üretmeye neden olur. Zamanla bu alışkanlıklar topluma sirayet etmeye başlar ve toplumsal çöküşü de beraberinde getirir. Kur'an'da bu kötü alışkanlıklardan içki ve kumar birlikte zikredilerek yasaklanmış ve Allah'ın öfkesini çeken, kerih gördüğü, çürümüş, kokuşmuş ve kaçınılması gereken şeytan işi pislik olarak nitelendirilmiştir.¹²²³

İçki, aklî melekeleri zayıflatır, kişinin Allah'a ve çevresine karşı sorumluluklarını yerine getirmesini engeller. İnsanları birbirine düşürerek, aklın da gitmesinin etkisiyle kişinin kötü ve müstehcen sözler sarfetmesine, küfür söylemesine

¹²¹⁶ Sâd 38/4; ez-Zâriyât 51/52.

¹²¹⁷ el-Bakara 2/102.

¹²¹⁸ el-Felak 113/4.

¹²¹⁹ Buhârî, “Vesâyâ”, 23; “Tıb”, 48; Müslim, “Îmân”, 145.

¹²²⁰ Çelebi, “Sihir”, 37/170-172.

¹²²¹ en-Nûr 24/31.

¹²²² Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 4/320-321; Mâverdî, *en-Nüket*, 1/276; İsfahânî, *el-Müfredât*, 211.

¹²²³ el-Mâide 5/90; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 10/564.

sebeup olup onu yalana sevk eder. Aile düzenini bozarak iç huzuru sarsar ve toplumsal dinamiklerin zedelenmesine neden olur. İçki ve kumar Allah'ı anmayı engeller, namazdan alıkor, insanlar arasında kin, öfke, nefret ve düşmanlık duygularını kamçılar.¹²²⁴ Bu kötü alışkanlıklar, câhiliye dönemindeki müşrik toplumun adetlerindendir.¹²²⁵ Kur'an, içki ve kumarda büyük günahlar olduğundan bahsederken¹²²⁶ Hz. Peygamber içkiyi kötülüklerin anası ve anahtarı olarak nitelendirmiştir.¹²²⁷

Dostluk, muhabbet, eğlenmek ve sohbet için bir araya gelen dostlar, içkinin tesiri ile akıl muhakemesini kaybederler. Aklın gitmesi ile öfke ve şehvet insanı hâkimiyeti altına alır. Öfke ve şehvet hâkim olunca kişi ile dostlar arasında çekişme ve tartışma çıkar. Bu da kötü söz söylemeye, kavga, yaralama, hatta adam öldürmelere kadar işi vardırır; kin ve düşmanlıkların meydana gelmesine, kötü hallerin ve fitnenin yaygınlaşmasına sebebiyet verir.¹²²⁸

Kur'an'da kolay bir kazanç yolu olan kumar için “yusr” (يسر) kelimesinden türeyen “meysir” (ميسر) kelimesi kullanılmaktadır. Kumar Arapça “kımar” (قمار) kelimesinden gelmektedir. Bir oyunda yenenin yenilenlerden bir şeyler almayı şart koymasıyla elde edilen kazanç kumar olarak isimlendirilmektedir.¹²²⁹

Kumarda da içki gibi bireyler arasında problemlere yol açması bakımından benzer özellikler görülmektedir. Fakir olan zenginlik elde etme, zengin olan malını artırma ve kaybetmeme çabası ile aslında birbirlerinin malına göz koyar. Kaybeden, kazanma ümidiyle tekrar tekrar kumar oynamayı sürdürmeye devam eder. Kaybettikçe de aslında arkadaş grubu olan bu kişiler arasında kin ve nefret duygusu ön plana çıkmaya başlar. Bu da fitne ve karışıklıklara sebep olur.¹²³⁰ Başkasının malının haksız yere ele geçmesine neden olan kumar, bu yüzden insanlar arasında kin ve nefret duygularına, öfke ve şiddetin meydana gelmesine sebebiyet vermektedir. Kişinin

¹²²⁴ el-Mâide 5/91; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 10/565-566; Râzî, *el-Mefâtih*, 112/425-426; Neseî, *Tefsîr*, 1/300-3001.

¹²²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/674-675.

¹²²⁶ el-Bakara 2/219.

¹²²⁷ İbn Mâce, “Eşribe”, 1.

¹²²⁸ Râzî, *el-Mefâtih*, 12/424.

¹²²⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 717; Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 229; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 5/115; Yazır, *Kur'an Dili*, 2/764.

¹²³⁰ Râzî, *el-Mefâtih*, 12/424.

çirkin davranışlar sergilemesine neden olan kumar, aile düzeninin bozulmasına ve iç huzurun yok olmasına neden olur. İbadet hayatına sekte vurarak Allah'ı anmaktan ve namazdan uzaklaştırır.¹²³¹

Zamanla içki ve kumar hastalık haline dönüşür ve bireyi esir alır. Böylece kişi ailesine ve çevresine karşı sorumluluklarını ihmal eder. Bu durum bireyin maddi ve manevî açıdan hastalık derecesinde tüm davranışlarını olumsuz etkilemesine ve kötü bir profil çizmesine neden olur. Bireyi ve toplumu olumsuzluklara sürükleyen ve ahlâkî yozlaşmalara sebep olan içki ve kumar gibi kötü alışkanlıklar Kur'an'da yasaklanmış, Hz. Peygamber tarafından da şiddetle kaçınılması gereken alışkanlıklar olarak ifade edilmiştir.

14. Zina, Cinsel Sapkınlık ve İffetsizlik: Kur'an'ın öğretilerinden uzaklaşma ve inancın gerektirdiği faaliyetleri yaşamdan eksik etme problemi günümüz toplumunun büyük bir sorunudur. Söylemde Müslüman olanların eylem ve ahlâken Müslüman olmaktan uzak bir yaşam tarzı sürdürme eğiliminde oldukları gözlemlenmektedir. Bu şekilde ilâhî rehberlikten ve yönlendirmelerden mahrum olmak ve uzaklaşmak, kimlik bunalımına; zamanla yaşamın anlamının kaybolmasına neden olmaktadır. Böylece boşluğa düşen insanlar, kendini tatmin etmek için çeşitli eğilimlere yönelerek gayri meşru tavırlar sergilemektedir.

Meşru aile yapısından saparak gayri meşru yaşam tarzına yönelmek, toplumu ve toplum ahlâkını zedeleyen ve şiddetle kaçınılması gereken tavırlardır. Bu bağlamda zina ve cinsel sapkınlık gibi iffetsizlikler, gayri meşru yaşam tarzının başlıca unsurlarıdır. Sözlük ve dînî anlamı “evlilik dışı meşru olmayan cinsel ilişki” olan zina¹²³² ve sapkın cinsel eğilimler, aklîselim bireyler ve genel toplum ahlâkî tarafından reddedilmiştir. Kur'an, zina yasağını ifade ederken “*Zinaya yaklaşmayın!*”¹²³³ ifadesiyle çok dikkat çekici bir üslup kullanarak zinayı kötü bir yol ve hayâsızlık olarak nitelemiştir.¹²³⁴ Zina, dinin ve aklın sınırlarını aşan, kötü bir yol, çirkin, yüz kızartıcı bir suç ve büyük bir ahlâksızlıktır. Zina, Hakkın hürmetini ihlal etme, insanların onurunu zedeleyerek neslin bozulmasına yol açma, kıskançlık ve öfke gibi

¹²³¹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 10/564; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/675; İsmail Hakkı Bursevî, *Ruhu'l-beyan* (İstanbul: Eser Kitabevi, H 1389), 2/435-436; Yazır, *Kur'an Dili*, 3/1805; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Basın ve Yayınevi, t.y.), 2/820.

¹²³² İsfahânî, *el-Müfredât*, 284; Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 153; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 14/309.

¹²³³ el-İsrâ 17/32.

¹²³⁴ el-İsrâ 17/32.

duyguları tetikleyerek insanların arasını bozan birçok kötülüğü içinde barındırır.¹²³⁵ Bu yola düşmek kişinin iffet, izzet ve şerefini kaybetmesi anlamına gelir.

İffet (العفة), “nefiste şehvetin galip gelmesini engelleyen bir durumun meydana gelmesi; helal ve güzel olmayan şeylerden, rezil edici ve küçük düşürücü emellerden kaçınmak, haramdan uzak durmak” anlamına gelmektedir.¹²³⁶ İfradı ahlâksızlık, tefridi uyuşukluk olan şehvi gücün orta hali iffettir. Cürcânî (ö. 816/1413), işlerini şariat ve mürûte göre gerçekleştiren kişiyi iffetli olarak tanımlamaktadır.¹²³⁷ Sıkıntıya düşenin sabretmesi gerektiğini, nimete kavuşanın şükretmesi gerektiğini öğrenmesi¹²³⁸ ve iffet konusunda Hz. Yusuf Peygamber’in kıssası dikkat çekici mesajlar içermektedir. Hz. Yusuf, davet edildiği gayrı meşru ilişkiyi hiçbir engel yokken Allah’a sığınarak reddetmiş, asil bir tavır sergilemiştir.¹²³⁹ Hz. Yusuf’un, tehditlere karşı durup zindana atılmayı göze alarak Allah korkusunu, yâni takvâyı ön plana çıkarıp iffetini muhafaza etmesi¹²⁴⁰ müminler için ibret vesikasıdır. Kur’an bu konuda son derece hassas davranarak Müminleri gözlerini haramdan sakınmaları, mahrem yerlerini ve iffetlerini korumaları hususunda uyarmıştır.¹²⁴¹ Hz. Peygamber de, “Kim bana iki çenesi arasındaki ile iki bacağı arasındakinin garantisini verirse, ben de ona cennetin garantisini veririm.”¹²⁴² buyurarak dilden sadır olan kötülüklerden ve edep yerini, iffetini koruyarak dünyanın en büyük belası olan zinadan uzak durmanın önemini vurgulamaktadır.¹²⁴³

Önemli ahlâk sorunlarından biri, cinsiyet eşitliği adı altında tüm toplumların ahlâk ve aile yapılarını tehdit eden cinsiyetsizlik ve eşcinsellik gibi sapkınlıklardır. Kur’an’da konuyla ilgili zihinsel eğitimler yanında suçu engelleyici yaptırımlar ve tedbirler getirilmiştir. Nisa sûresinin 15 ve 16. âyetlerinde, bu sapkınlıklar-sevicilik/lezbiyenlik ve eşcinsellik/lûtilik- gündem edilerek “fuşşiyat”, “fâhişe”

¹²³⁵ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 2/346.

¹²³⁶ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ayn*, 1/92; İsfahânî, *el-Müfredât*, 440; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 9/253.

¹²³⁷ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 195.

¹²³⁸ Yûsuf 12/7; Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 2/169.

¹²³⁹ Yûsuf 12/23.

¹²⁴⁰ Yûsuf 12/32-33.

¹²⁴¹ en-Nûr 24/30-31; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 6/41.

¹²⁴² Buhârî “Rikak”, 23; Tirmizî, “Zühd”, 61.

¹²⁴³ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdu's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî ve bi hâmişihî Sahîh-i Müslim bi şurûhi'n-Nevevî* (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabiyyi, t.y.), 9/273.

(الْفَاحِشَةُ) olarak nitelendirilmiş ve bunları önleyici cezalar belirtilmiştir. Ağırlıklı olarak tefsirlerde bu âyetlerde geçen “fâhişe” (الْفَاحِشَةُ) kelimesi zina olarak değerlendirilip cezalandırmada ilk adım olarak kabul edilmiştir. Daha sonra zina ile ilgili âyetlerde¹²⁴⁴ belirtilen cezalandırma nâsih-mensûh ilişkisi içerisinde değerlendirilmiştir.¹²⁴⁵ Râzi’de yer alan Ebû Müslim el-İsfahânî’nin (ö. 323/935) yorumunda “fâhişe” (الْفَاحِشَةُ) kelimesi, sevicilik/lezbiyenlik ve eşcinsel ilişki/livâta olarak değerlendirilmektedir.¹²⁴⁶ A’râf sûresinin 80-81. ve Ankebût sûresinin 28-29. âyetlerinde de livâta fiilinden “fâhişe” (الْفَاحِشَةُ) kelimesi ile bahsedilmektedir. Bu değerlendirmeyi güncel tefsirlerde de görmekteyiz.¹²⁴⁷ Konunun hassasiyeti bakımından bu değerlendirmeler göz ardı edilmeyecek kadar dikkate değer görüşlerdir.

Kur’an’da, suçlu-günahkâr bir kavim olarak nitelenen Lût kavmi¹²⁴⁸ ile ilgili pasajlar özelde müminler, genelde tüm toplumlar için ibret vesikası olarak sunulmaktadır. Bu bağlamda Kur’an, Lût kavminin daha önce hiçbir toplumun yapmadığı bir hayâsızlık yaptıklarından;¹²⁴⁹ kadınları bırakıp cinsel tatmin için erkeklere yanaşarak haddi aştıklarından, çirkin işler yaptıklarından ve câhilce hareket ettiklerinden¹²⁵⁰ söz etmektedir. Hz. Lût’un hâyasızca erkeklere yanaşan, yol kesen, toplantılarda edepsizlik yapan kavmini uyarması, yaptıkları bu kötü fiilden vazgeçirme çabası karşılık bulmamış hatta “Doğru söylüyorsan Allah’ın azabını getir.”¹²⁵¹ diyerek işi ona meydan okumaya kadar vardırımlardır. Bunun üzerine Hz. Lût da toplumu ifsat eden bu kavme karşı Rabbinden yardım istemek durumunda kalmıştır.¹²⁵²

¹²⁴⁴ en-Nûr 24/2-10.

¹²⁴⁵ Taberî, *Câmi’u l-beyân*, 9:73-79; Kurtubî, *el-Câmi’*, 5/83; Yazır, *Kur’an Dili*, 2/1314-1315.

¹²⁴⁶ Râzi, *el-Mefâtîh*, 9/528; Muhammed Abduh - Reşid Rızâ, *Tefsîrû l-menâr*, 4/356; Fâhişe kelimesinin sevicilik ve livâta olarak yorumlanması ile ilgili değerlendirmenin gerekçeleri ve izahatı hakkında detaylı bilgi için bk. Râzi, *el-Mefâtîh*, 9/528.

¹²⁴⁷ Duman, *Beyânu l-Hak*, 2/1583-1584; Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 2/29-30; Mustafa Öztürk, *Kur’an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri* (Ankara: Ankara Okulu, 2015), 114.

¹²⁴⁸ ez-Zâriyât 51/32.

¹²⁴⁹ el-A’râf 7/80; el-Ankebût 29/28.

¹²⁵⁰ el-A’râf 7/81; eş-Şuarâ 26/165-166; en-Neml 27/54-55.

¹²⁵¹ el-Ankebût 29/29.

¹²⁵² el-Ankebût 29/30; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 6/276-277.

Ahlâkî açıdan bireyi ve toplumu tehdit eden bu tür iffetsiz tutum ve davranışlar toplumların yok olmasına, zamanla tarih sahnesinden silinmelerine sebep olmaktadır. Tarihi süreçte günah ve edepsizlik şehri Pompei halkı gibi bunun birçok örnekleri görülmüştür. Lût kavmi de bunlardan biridir. Sonuçta bu ahlâk ve edep dışı tavırlarından dolayı helak olan kavimler arasında yer almıştır. Ahlâkî zafiyete yol açan, insan fıtratına aykırı bu edepsiz ve hayâsız alışkanlıkları işleyen Lût kavminin sonu, gelecek toplumlar için en büyük ibret levhası olarak güncelliğini korumaktadır.

15. *Faiz ve Rüşvet*: Faiz ve rüşvet alışkanlıkları ekonomik parametreler olmasına rağmen sosyal barışı ve toplum ahlâkını bozan en önemli unsurların başında gelmektedir. Günümüzde yaygın olarak kullanılan “faiz” kavramının Arapça karşılığı “ribâ” kelimesi ile ifade edilmektedir. Ribâ, “çoğalma, artma, yükseğe çıkma, nemâ, fazlalık, bedenen gelişme” gibi anlamlara gelmektedir.¹²⁵³ Kur’an’da mal ve sayıca çokluğu ifade eden “erba”¹²⁵⁴ ve yağmurla birlikte toprağın kabarmasını ifade eden “rebet”¹²⁵⁵ kelimeleri de aynı kökten gelmektedir.¹²⁵⁶

Kur’an’ın öngördüğü sistemi oluşturmada toplumsal ve bireysel problemlerin çözümünde yaşam tarzları, sistemleri, ahlâk ve alışkanlıkları dikkate alınarak tadrîcî bir rota izlenmiştir.¹²⁵⁷ İçkinin yasaklanması gibi faizin de yasaklanmasında bu tadrîcî yöntemin uygulandığını görmekteyiz. Bu yöntem toplumun temeline sirayet etmiş sosyal hastalıklardan kurtulma ve değişimin gerçekleşmesinde uygulanan doğal, etkili ve kalıcı yöntemlerdendir.

Öncelikle faizin Allah katında artmadığı, ama zekâtın artış gösterdiğini ifade eden âyetle¹²⁵⁸ zihinlerde soru işaretleri açılmıştır. Daha sonra olumsuz ifadelerle müminler faizden soğutulmuş, devamında kesin bir dille yasaklanmış hatta ısrar edenlerin Allah ve Resûlü’ne savaş açmakla yüz yüze kalacağı anlamına geldiğini ifade eden âyetlerle dikkat çekici bir şekilde müminler sakındırılmıştır.¹²⁵⁹ Bir diğer âyette kat kat faiz yemekten kaçınmak ve Allah’tan gereği gibi sakınmak kurtuluşa

¹²⁵³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 14/304.

¹²⁵⁴ en-Nahl 16/92.

¹²⁵⁵ el-Hac 22/5; Fussilet 41/39.

¹²⁵⁶ İsfahânî, *el-Müfredât*, 6248; Zebîdî, *et-Tâcü'l-'arûs*, 38/117.

¹²⁵⁷ Emrah Dindi, *Kur'an'da İslâm Öncesi Kültür Nassın Olguyla Diyalektik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 87.

¹²⁵⁸ er-Rûm 30/39; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/481.

¹²⁵⁹ el-Bakara 2/275-279.

giden yol olarak gösterilmektedir.¹²⁶⁰ Kur'an, faizden, önceki ümmetlerce de insanların mallarını batıl ve haksız yolla elde ettikleri gayrimeşru bir kazanç yöntemi olarak bahsetmekte ve onlara da yasaklandığını ifade etmektedir.¹²⁶¹

Hiz. Peygamber de faizle ilgili yasaklayıcı ifadelerle uyarılarda bulunarak müminleri yönlendirmiştir.¹²⁶² Görünüşte artma olan faizin getirisini Allah yok ettiğini; buna karşın görünüşte eksilme olan sadakayı ise bereketlendirdiğini bildirmiştir.¹²⁶³ Faiz yasağına karşılık zekât ve sadakanın teşvik edilmesi ve sadakanın kârının kat kat olacağına dair yönlendirmeler, toplumu bu hastalıklardan kurtaran bir tedavi yöntemi olarak değerlendirilebilir. Hiz. Peygamberin hicretten sonra uygulamaya koyduğu icraatlar arasında baş sıralarda bulunan Medine pazarı, ticari ilişkilerin doğru temeller üzerine kurulması ve faiz gibi alışıl gelmiş olumsuz uygulamaların kaldırılması açısından son derece önemli bir adımdır.

Faiz gibi rüşvet de Kur'an'da kelime olarak geçmemektedir. Bu bağlamda haram yemeyi davranış biçimine dönüştürme anlamında “suht” (سحت) kelimesi¹²⁶⁴ kullanılmıştır. Bile bile insanların mallarını yemek için malların bir kısmını yetkililere aktarma¹²⁶⁵ da rüşvet olarak yorumlanmaktadır. Reşv kökünden türeyen “rüşvet” (الرِشْوَة) / (rişvet, reşvet) kelime olarak; “haksız bir yarar/kazanç elde etmek için ödenen bedel, verilen ücret veya ödül, hakkın iptali veya batılın hakka çevrilmesi için verilen şey” anlamına gelmektedir.¹²⁶⁶ Sahip olduğu yetkiyi ve görevi kötüye kullanarak meşrû olmayan bir kazanç elde etme de rüşvet olarak nitelendirilmektedir.¹²⁶⁷

¹²⁶⁰ Âl-i İmrân 3/130.

¹²⁶¹ en-Nisâ 4/160-1611; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1/270.

¹²⁶² Buhârî, “Buyu”, 54, 76-78, 80; Müslim, “Musâkât” 75, 79.

¹²⁶³ el-Bakara 2/276.

¹²⁶⁴ Suht/سحت : Haram, haramda aşırı gitmek, açık haram olarak tanımlanmaktadır. Rüşvet de “suht” olarak isimlendirilmektedir. İsfahânî, *el-Müfredât*, 298; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 2/42; Ebû'l-Beka Eyyub b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî, *el-Mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-furûku'l-lugeviyye (Kitâbu'l-külliyât)*, thk. Adnan Derviş - Muhammed Mısıri (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1419/1998), 779. İlgili âyet: “Onlar, hep yalana kulak veren ve durmadan haram yiyen kimselerdir...”, el-Mâide 5/42.

¹²⁶⁵ “Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin. Bile bile, günaha saparak, insanların mallarından bir kısmını yemeniz için onun bir parçasını yetkililere aktarmayın.” Bakara 2/188.

¹²⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 14/322; Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 148.

¹²⁶⁷ Saffet Köse, “Rüşvet” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2008), 35/303-306.

Rüşvet alan da veren de,¹²⁶⁸ aracılık eden de Hz. Peygamber tarafından lanetlenmiştir.¹²⁶⁹ Faiz ve rüşvetle haksız kazanç, mali yolsuzluk, ticari sahtekârlık, iktisadi sömürü gibi toplumsal sorunlara yol açtığından aynı zamanda bir ahlâk sorunudur.

16. Hırsızlık ve Gasp: En eski toplumlar da dahi var olup adeta insanlık tarihiyle birlikte yürüyen bireysel ve yüz kızartıcı bir suç konumundaki hırsızlık aslında hukuksal bir sorundur. Esasında hırsızlık, toplumlar tarafından suç, dini gruplar tarafından da günah olarak algılanmaktadır. Mala ve mülkiyet hakkına yönelik olmasına rağmen birey ve toplum ahlâkına olumsuz etkileri bulunması bakımından konumuz kapsamına girmektedir.

Hırsızlık “başkasının malını gizlice alma, çalma” manasına gelmekte ve Arapçada “serika/sirkat” (سرقات/سرقة) kelimesiyle ifade edilmektedir.¹²⁷⁰ Kamu düzenini bozan ve bireyi sorumsuz davranmaya iten hırsızlık suçunun önlenmesi için zekât ve sadaka gibi dayanışmayı pekiştiren uygulamalar yanında suçu önleyici ve caydırıcı cezalar da toplumlar tarafından uygulamaya konulmuştur. Bu bağlamda Kur’an’da da hırsızlık suçunun sabit olması durumunda suçu engelleyici ve caydırıcı ceza mevcuttur.¹²⁷¹ Hz. Peygamber de İslam’a giren Müslümanlardan hırsızlık yapmamalarına dair söz vermelerini isteyerek taahhüt almış,¹²⁷² aynı paralelde ifadelerle ve hassasiyetle konunun ehemmiyetini vurgulayarak gerektiğinde cezai işlem uygulayarak toplum huzuru ve düzenin bozulmasına müsaade etmemiştir. Hatta hırsızlık yapan soylu birine cezanın uygulanmaması için aracılık yapmak isteyen arkadaşlarına; geçmiş toplumların bu yüzden helak edildiğini, hırsızlık yapanın kızı Fatıma da olsa aynı cezayı tatbik edeceğini ifade ederek tepki koyması¹²⁷³ konunun ne denli hassas olduğunu göstermektedir.

“Gasb” (الغصب) kelime olarak “bir şeyi zorla almak, bir kimseye üstün gelmek” anlamına gelmektedir.¹²⁷⁴ Terim olarak, “bir malı sahibi veya yetkili kişinin izni

¹²⁶⁸ İbn Mâce, “Ahkâm”, 2 (2313); Ebû Dâvûd, “Akziye”, 4 (3580); Tirmizî, “Akâm”, 9 (1336).

¹²⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, el-Müsneid, 2/164 (6532), 5/279 (22762).

¹²⁷⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, 305; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 10/155; Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 156.

¹²⁷¹ el-Mâide 5/38; Detaylı bilgi için bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 2/35-37.

¹²⁷² el-Mümtehine 60/12; Buhârî “Hudûd”, 14; Müslim, “Hudûd”, 10.

¹²⁷³ Buhârî, “Enbiyâ”, 54; “Megâzi”, 53; “Hudûd” 11-12; İbn Mâce, “Hudûd”, 6.

¹²⁷⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/648.

olmadan ele geçirip malik olmak, cebir kullanarak almak” olarak tanımlanmaktadır.¹²⁷⁵ Gasb kelimesi Kur’an’da kehf sûresinde her sağlam gemiyi zorla ele geçiren kralın fiili için kullanılmıştır.¹²⁷⁶ Aynı şekilde, bir malın sahibinin izni olmadan zorla ele geçirilmesi anlamında hadislerde de geçmektedir.¹²⁷⁷

Kur’an, hırsızlık ve gasp gibi eylemlerin, bireyler arasında güveni ve emniyet duygusunu yok ederek olumsuz sonuçlara yol açabileceğini öngörerek hem ahlâkî yönlendirmelerle hem de hukuki tedbirlerle genel ahlâkî koruyucu tedbirler getirmiştir.¹²⁷⁸

17. Maddiyata Düşkünlük, Mevki ve Makam Hırsı: Aşırı mal hırsı, mevki ve makam düşkünlüğü olumsuz karakterlerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Kur’an, dünya hayatına ve içerdiği güzelliklere bir imtihan aracı ve geçici nimetler olarak yaklaşmakta, asıl ve ebedi hayatın âhiret hayatı olduğuna ve kalıcı nimetlerin orada olduğuna işaret ederek¹²⁷⁹ müminlerin maddiyata ve aşırı hırsa kapılıp olumsuz tavırlar sergilemesine engel olmaya çalışmaktadır.

Kur’an’da, servet, mal-mülk, kadınlar ve oğullar, altın, gümüş, atlar, davarlar ve ekinler dünya hayatının nimetleri ve geçici süsleri olarak nitelendirilmiş ve insana güzel gösterildiği ifade edilmiştir. Ancak esas ve kalıcı güzelliklerin, sevap ve cennetin Allah katında olduğu vurgulanmıştır.¹²⁸⁰ Dünya hayatının süsleri olarak görülen mal ve oğullar geçici nimetlerdir. Kur’an, sâlih amel olarak nitelendirilen iyi davranışların Allah nezdinde daha hayırlı olduğunu ve ümit bağlamaya daha lâayık olduğunu belirtmiştir.¹²⁸¹ Kur’an, geçici nimetlerin büyümesine kapılarak dengeyi kaybetmeme, dünya ve âhiret dengesini kurarak aşırılıktan ve bu nimetleri elde etmek için her şeyi mübah görmekten kaçınma hususunda müminleri uyarmıştır. Dolayısıyla bu nimetleri kullanırken bir yandan âhireti kazanmaya çalışmak, diğer yandan da dünya nimetlerinden dengeli bir şekilde yararlanmak¹²⁸² Kur’an perspektifine uygun bir yaklaşımdır.

¹²⁷⁵ Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, 208.

¹²⁷⁶ el-Kehf 18/79. Geniş bilgin bk. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 18/84.

¹²⁷⁷ Ebû Dâvûd, “Buyu”, 86 (3562,3563).

¹²⁷⁸ en-Nisâ 4/29; el-Mâide 5/33, 38.

¹²⁷⁹ el-Ankebût 29/64; Kurtubî, *el-Câmi’*, 13/362.

¹²⁸⁰ Âl-i İmrân 3/14; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1/160; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 6/257; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 2/22.

¹²⁸¹ el-Kehf 18/46.

¹²⁸² el-Kasas 28/77.

Makam ve mevki sahibi olmak genel manada menfî bir tutum olmamasına rağmen güç ve kudret elde ederek haddi aşacak tavırlar sergilemek, olumsuz addedilen davranışlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kur'an'da yetki sahibi olan veya bu istekte bulunan peygamber örnekleri konuya ışık tutmaktadır. Hz. Süleyman'ın, kendinden sonra hiç kimsenin ulaşamayacağı bir hükümlerlik dilemesi¹²⁸³ bu örneklerden biridir. Diğer yandan mülk ve hükümlerlik sahibi toplumun önde gelenlerinden birçok kişinin suçlu günahkâr olduğunu¹²⁸⁴ ve sergilediği tavırların olumsuz örnek teşkil ettiğini Kur'an ifadelerinde görmekteyiz. Özellikle peygamberlerin getirdiği hakikatlere engel olmaya çalışan Nemrut ve Firavun gibi mülk, güç ve hüküm sahipleri, bu konuda öne çıkmaktadır. Bir başka örnek Kârûn'dur. Kârûn, sahip olduğu büyük serveti kibirle kendi bilgisine atfetmiştir. Azgınlık şımardığında, kavmi ona Allah'ın şımarıkları sevmediğini belirterek, Allah'ın verdiği nimetlerden ihsanda bulunması konusunda uarmıştır. Ancak, mal ve zenginliğine olan güveni onu kurtaramamış; sonuç olarak, servetiyle birlikte helak olmuştur.¹²⁸⁵ Bir diğer örneği de Hz. Peygamber'in amcası, mal ve evlat sahibi Ebû Leheb'in malları ve kazandığının kendisine bir yarar sağlamadığını ve cehenneme gireceğini ifade eden âyetlerde görmekteyiz.¹²⁸⁶

Mal, mülk, mevki ve makamın insanı olgunlaştırması, şımartıp azgınlıklaştırmaması istenilen sonuçtur. Haddi aşp azgınlıklaştıran zenginlik, mevki ve makam sahipleri, yukarıda bahsettiğimiz örneklerde olduğu gibi Kur'an'da kınanmakta ve olumsuz örnekler olarak ifade edilmektedir.

Aşırı mal düşkünlüğü ve ihtiras, insanı doyumsuzluğa götürür. İnsanoğlunun bir vadi dolusu altını olsa, bununla yetinmeyip bir vadi dolusu daha olmasını isteyeceğini¹²⁸⁷ belirten Hz. Peygamber, mala ve mevkiye düşkün bir kişinin dinine verdiği zararı koyun sürüsüne dalmış aç kurdun verdiği zarara benzeterek¹²⁸⁸ müminleri uarmıştır. Dolayısıyla hem Kur'an'da hem de hadislerde maddiyata ve dünya hayatına düşkünlük, mevki ve makam hırsının haddi aşma, bozgunculuk ve

¹²⁸³ Sâd 38/35. Ayrıca bk. Yûsuf 12/54-56; eş-Şuarâ 26/83; en-Neml 27/15-16.

¹²⁸⁴ el-En'âm 6/123.

¹²⁸⁵ el-Kasas 28/76-81; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 4/216.

¹²⁸⁶ et-Tebbet 111/1-3; Geniş bilgi için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/675-678.

¹²⁸⁷ Müslim, "Zekât", 116,117,118.

¹²⁸⁸ Tirmizî, "Zühd", 43 (2367).

azgınlık yapma gibi olumsuz ahlâkî tavırlar sergilemeye sebep olabileceği ifade edilerek bu tip tavırlardan kaçınılması tembihlenmektedir.

18. *Adam Öldürme, Bozgunculuk Yapma*: Kur'an, ahlâkî yapı ve düzenin korunması, barış ve huzurun sağlanması, toplumun fitne ve fesattan korunması için gerekli adımları atmış, suçları yok etmek ve suçluları ıslah etmek için hem teorik hem de pratikte karşılığı olan mücadele yöntemleri geliştirerek önlem almıştır. Esasen bütün ilâhî dinler aklın, neslin, malın, canın ve dinin korunması gibi beş temel hak ve hürriyeti muhafaza etmeyi amaç edinmiştir. Bu beş temel hakkın başında olan yaşama hakkı, hak ve batıl bütün toplumların hukuk sistemlerinin ana gündeminde yer almaktadır. Adam öldürme fiilini yok etmek için tedbirler alınmış ve bu suçu ortadan kaldırmak için ağır cezalar getirilmiştir. Kur'an, adam öldürmeme-kan dökmeme hususunu geçmiş dönemde İsrailoğullarına gönderilen ve Yahudi-Hıristiyan kültüründe on emir olarak bilinen dini-ahlâkî görevler arasında saymakta,¹²⁸⁹ önemine binaen konuya atıfta bulunmaktadır. Adam öldürmek, toplum düzenini ve sosyal barışı bozan çok yönlü olumsuzluklar meydana getiren ve insan karakterini olumsuz yönde etkileyen, önüne geçilmesi elzem olan bir suçtur.

Ahlâklî bireyler yetiştirmek, ruhsal ve fiziksel manada da dengeli insanların ve sağlıklı bireylerin yetişmesini sağlamaktadır. Bu bağlamda Kur'an'da en etkili yöntem kullanılarak hem zihinsel eğitim hem de hukuksal tedbir anlamında önemli yönlendirmeler bulunmaktadır. Bir taraftan haksız yere bir insanı öldürmek bütün insanlığı öldürmek kadar ağır bir suç olarak nitelendirilirken diğer taraftan bir insanın hayatını kurtarmak da aynı derece büyük bir eylem olarak ifade edilmektedir.¹²⁹⁰ Kasten bir mümini öldürmenin uhrevî cezasının ebedi olarak cehennemde kalmak olarak ifade edilmesi, yanısıra Allah'ın gazabına ve lanetine uğraması ve bunların büyük bir azaba maruz kalacaklarının ifade edilmesi, caydırıcılık bakımından çok etkili söylemler olarak Kur'an'da yer almaktadır.¹²⁹¹ Sadece başkasını öldürmek değil, kendini öldürmek de aynı derecede üzerinde durulan ve sakınılması gereken bir konudur.¹²⁹²

¹²⁸⁹ el-Bakara 2/83-84.

¹²⁹⁰ el-Mâide 5/32; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/92-93.

¹²⁹¹ en-Nisâ 4/93.

¹²⁹² en-Nisâ 4/29; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 1/527.

Kur'an sadece söylemde kalmayarak hukuksal manada da somut adımlar atarak caydırıcı ve suçu engelleyici tedbirler getirmiştir. Haksız yere bir cana kıyan, şahitlerle tespit edildiğinde affetme salahiyeti maktulün velisinin uhdesinde olmakla birlikte kısas¹²⁹³ uygulaması getirilerek gerçekten caydırıcı ve suçu önleyici kurallar konulmuştur. Aksi takdirde adâlet duygusu kaybolacağından, kan davası gibi sosyal barışı ve can güvenliğini ortadan kaldıran, sonuçta toplumun fesada uğramasına ve yozlaşmasına yol açan bir dizi olumsuzluğun ortaya çıkması söz konusudur.

Ahlâk zafiyetine yol açan bir diğer eylem ve alışkanlık bozgunculuk yapmak sûretiyle fitne çıkararak insanlar arası ilişkilerde çatışma ve karışıklıklara neden olmaktır. Kur'an'da ve hadislerde “fesad” (الفساد), “salahın” (الصلاح) zıddı olarak doğru yoldan sapma ve istikrarın bozulması manasına gelebilecek anlamlarda kullanılmaktadır ve Allah bozgunculuk için çaba harcayanları sevmediğini ifade etmektedir.¹²⁹⁴ Kelime olarak fesad, düzgün ve düzenli olan bir şeyin daha sonra özelliklerini kaybederek bozulup değişmesi, istikametten çıkması anlamına gelmektedir.¹²⁹⁵ Bu bağlamda hadislerde de özellikle ibadetlerin bozulması anlamında aynı kelimenin kullanıldığını görmekteyiz.¹²⁹⁶

Yeryüzünde ıslaha yanaşmayıp düzeni bozan, düzeltmeye yanaşmayan aşırıların istediklerinin yapılmaması ve onlara uyulmaması Allah tarafından tembihlenmektedir.¹²⁹⁷ Düzen bozucu fesat çıkaran karakter tiplerini Kur'an'da tasvir edilmekte ve olumsuz örnekler olarak gündeme getirilmektedir. Bu bağlamda katıksız bir düşman olduğu halde içinde olana Allah'ı şahit tutarak dünya hayatı konusundaki hoş gidecek sözler söyleyen, ancak hâkimiyeti ele geçirirse nesli ve ürünleri yok etmeye yeltenerek bozgunculuk yapmayı hedefleyenlerin niyetleri açık edilmekte ve Allah tarafından sevilmedikleri âyetlerde haber verilmektedir.¹²⁹⁸

Bir diğer örnekte Kur'an, Lût kavminin daha önce hiçbir toplumun yapmadığı ahlâksızlığı fuhşiyat olarak nitelemekte ve bu toplumu ahlâkı bozan müfsit bir kavim

¹²⁹³ el-Bakara 2/178-179.

¹²⁹⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3/335; el-Mâide 5/64; en-Neml 27/48. Fesad kelimesi Kur'an'da isim şeklinde ve fiil kalıpları içerisinde elli yerde geçmektedir. bk. Abdalbâki, *el-Mu'cem*, 518-519.

¹²⁹⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, 491.

¹²⁹⁶ Buhârî, “Salât”, 15; “Ezan”, 58; Muvatta, “Hac”, 152; Ayrıca bk. Wensinck, *Mu'cem*, 5/142-145.

¹²⁹⁷ eş-Şuarâ 26/151-152; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 2/460.

¹²⁹⁸ el-Bakara 2/204-205. Tefsirlerde bu âyetin Hz. Peygamber'e Müslüman olmak istediğini söylemek için gelen ancak, giderken Müslümanların mallarına zarar veren Ahnes b. Şerik hakkında indiği ifade edilmektedir. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/229; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/235.

olarak yaptıkları fasıklıkları sebebiyle helak edildiklerini, yaşadıkları yerlerde daha sonra gelen aklını kullanan toplumların ibret alması için açık deliller bırakıldığını bildirmektedir.¹²⁹⁹

Haddi aşmamak, Allah’a yönelerek huşu içerisinde yakara yakara gizlice dua etmek, ıslah edilmiş yeryüzünde bozgunculuk yapmamak, korkarak ama ümidi kesmeden Allah’a dua etmek, hayır sahibi ve iyilikseverlerin yapacağı işlerdir. Allah’ın rahmeti de böyle iyilikseverlere yakındır.¹³⁰⁰ Bahsi geçen âyetlerde işaret edilen özelliklere bürünen bireyler ahlâken dinginliğe ulaşmış, huzurlu ve munis bireyler olarak ortaya çıkar.

İnsanlar arasında ilişkilerin bozulmasına sebep olan bozgunculuğun bir diğer yansıması “fitne” olarak ortaya çıkmaktadır. Fesatta olduğu gibi fitne de, Kur’an’da olumsuz karakterlerin yapabilecekleri icraatlar arasında görülmektedir. “Fitne” (الفتنة) kelimesi, “madeni ateşte eritmek” anlamındaki “fetrn” (فِتن) kökünden türemiştir.¹³⁰¹ Bu bağlamda “*O gün onlar ateşle sınanacaklar.*”¹³⁰² âyetini görmekteyiz.¹³⁰³ Kelime bu manaya istinaden zamanla insanın zarara uğraması veya uğratılması şeklinde bir anlama evrilmiştir.

Fitne, Kur’an’da “imtihan, sınama (ibtılâ),¹³⁰⁴ deneme (ihtibâr);¹³⁰⁵ şirk,¹³⁰⁶ küfür,¹³⁰⁷ müşriklerin Müslümanlara uyguladıkları ve şirke döndürmeyi amaçlayan baskılar;¹³⁰⁸ azap, işkence, ateşe atma;¹³⁰⁹ düşman saldırısı;¹³¹⁰ günah;¹³¹¹ şeytanın hile ve tuzağı;¹³¹² şeytanın zayıf ruhlu kişilere aşıladığı bâtıl inanç ve kuruntu;¹³¹³

¹²⁹⁹ el-Ankebût 29/28, 30, 34, 35.

¹³⁰⁰ el-A‘râf 7/55-56.

¹³⁰¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 13/317.

¹³⁰² ez-Zâriyât 51/13.

¹³⁰³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 13/317; Cürcânî, *et-Ta‘rîfât*, 212.

¹³⁰⁴ el-Bakara 2/102; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1/69.

¹³⁰⁵ el-Enbiyâ 21/111; Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 3/408.

¹³⁰⁶ el-Bakara 2/193; el-Enfâl 8/39; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1/101, 2/17.

¹³⁰⁷ el-Enfâl 8/73; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 2/31.

¹³⁰⁸ el-Bakara 2/191, 193, 217; en-Nisâ 4/91.

¹³⁰⁹ el-Ankebût 29/10; ez-Zâriyât 51/13, 14; el-Burûc 85/10.

¹³¹⁰ en-Nisâ 4/101.

¹³¹¹ et-Tevbe 9/49.

¹³¹² el-A‘râf 7/27.

¹³¹³ el-Hac 22/53.

delilik;¹³¹⁴ Allah'ın kullarına farklı imkânlar vererek birbirlerine karşı niyet ve tutumlarını ortaya çıkarması;¹³¹⁵ nifak;¹³¹⁶ sapıklık, sapma ve saptırma"¹³¹⁷ gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

Fitne sosyal, siyasî ve dinî, kargaşa; mânevî çöküntü anlamlarını da ifade eden geniş kapsamlı bir terimdir. Anarşi, kargaşa, iç savaş, dini ve siyasi sebeplerle ortaya çıkan içtimâî kargaşa anlamları, aslında sözlük anlamlarından ve Kur'an'da kullanılan anlamlardan olmayıp sonradan ortaya çıkan anlamlardır.¹³¹⁸

Ahlâkî açıdan sıkıntılara yol açan fitne, sapkınlık, sapma, saptırma ve nifak/ayrılık, karışıklık, kargaşa, ihtilaf, çekişme sebebiyle bireyleri birbirine düşürerek toplumsal huzurun bozulmasına yol açan tutum ve davranışlardır. Bu bağlamda hadislerde de kullanılmaktadır. Hz. Peygamber, fitnelerin yağmur selleri gibi evlerinizin arasında aktığını gördüğünü ifade ederek¹³¹⁹ kargaşa ve çatışmalara sebep olabileceğini vurgulamıştır. Bir başka ifadede aç gözlülüğün yayılması, amellerin azalması, adam öldürme olaylarının artması, fitnenin ortaya çıkması olarak ifade edilmektedir.¹³²⁰

Fitne, şirke düşüren, tevhid ve istikamet üzere olanları doğru yoldan ayıran, işkencelere maruz bırakan ve bütünleşmeyi engelleyen bir durumdur. Yeryüzündeki savaşların, öldürmelerin, fesadın temelinde fitne yatmaktadır. Bu bakımdan fitneden, Kur'an'da katliamlardan daha şiddetli ve adam öldürmekten daha büyük¹³²¹ daha vahim bir olay olarak bahsedilmektedir. İnsanların aralarını açmak, birbirine düşürmek, kışkırtmak, kargaşa ortamlarına yol açmak, ortalığı karıştırmak, kuşku uyandırmak, anlamında kullanılan fitne çıkarmak, fitnelemek, fitne sokmak deyimleri birliği zedeleyen¹³²² ve ahlâkî açıdan kişilik kaybına yol açan tavırlar olduğundan sakınılması gereken davranışlar arasında yer almaktadırlar.

¹³¹⁴ el-Kalem 68/6.

¹³¹⁵ el-En'âm 6/53; el-Furkân 25/20.

¹³¹⁶ el-Hadîd 57/14.

¹³¹⁷ el-Mâide 5/41, 49; es-Sâffât 37/162.

¹³¹⁸ Özel, *Dinî Terimler Sözlüğü*, 2/323.

¹³¹⁹ Buhârî, "Fiten", 4.

¹³²⁰ Buhârî, "Fiten", 5; İbn Mâce, "Fiten", 25.

¹³²¹ el-Bakara 2/191, 217.

¹³²² Akyüz, *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*, 330.

2.2.6. Kur'an'ın Câhiliye Tutumlarına Yaklaşımı ve Öne Çıkardığı Mümin Karakterleri

Kur'an, indiği ortamdaki muhatapların yaşam tarzını dikkate alarak reel bir yaşamdan ideal bir toplum oluşturma amacını güderek bu toplumu yoğurup şekillendirici ilkeler getirmiştir. Câhiliye devri olarak nitelenen bu döneme dair pek çok örf, âdet ve alışkanlık, ilâhî irade ile çelişmesi dolayısı ile reddedilmesine rağmen bunlardan bir kısmı düzenlenerek, bir kısmı da benimsenerek yeni bir ahlâkî sisteme evrilme söz konusudur.

Câhiliye dönemi ahlâk anlayışı ile Kur'an ahlâkının toplumsal algı üzerindeki etkisini tespit edebilmek için öncelikle Kur'an'ın doğduğu ortamın gözden geçirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, câhiliye döneminden inzal sürecine toplumdaki ahlâk algısı ne kadar değişmiş, neler sabit kalmış durumunu ortaya koymak önem arz etmektedir.¹³²³ Elbette câhiliye döneminden inzal sürecine, hatta günümüze değişmemiş pek çok norm vardır. Bunlardan bir kısmı unutulmuş, bir kısmı ise unutulmuş gibi görünse de yok olmamış, bilinçaltında yaşamaktadır.¹³²⁴ Bu çalışmanın ilerleyen aşamalarında bu konular detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Kur'an'ın değişim stratejisi mevcut durumdan hareketle zamana yayılan peyderpey ilerleyen bir süreçtir. Toplumda uzun sürede yerleşmiş ve kökleşmiş zihniyet ve yaşam tarzının birdenbire kökünün kazılarak atılması olguyla örtüşmemektedir. Bu nedenle Kur'an olgudan hareketle zihinleri eğiterek kalpleri ikna yolunu seçmiş, yumuşak üslupla kendine özgü bir yol ve metodoloji¹³²⁵ ile toplumun ahlâkî manada da değişim ve dönüşümünü gerçekleştirme çabası sergilemiştir. Bunu yaparken amaç mevcut sistemi restore etmek değil fitrata uygun olan değerleri de kullanarak yeni bir yaşam tarzı ve kendi ahlâk anlayışını yerleştirmektir.

Kur'an'ın hedeflediği toplumu ortaya çıkarmak için iman dinamiğini kullanarak sâlih amellerle elde edilebilecek kazanımlar büyük önem arz etmektedir. Sâlih amel ortaya koyabilmede de ibadetler önemli bir rol oynamaktadır. İman olgusunu içselleştirebilen kişi bunu ibadetlere, dolayısıyla davranışlara yansıtarak hedeflenen bu kazanımları elde etme fırsatını yakalar. Böylece bireyle başlayan

¹³²³ Câbiri, *Arap Aklının Oluşumu*, 52-53.

¹³²⁴ Câbiri, *Arap Aklının Oluşumu*, 54-55.

¹³²⁵ Gölçük, *Kur'an ve Mekke*, 144.

gelişme aşama aşama tüm topluma ulaşır. Bu gelişmeyi engelleyen ve insanın fitratına zarar veren her türlü ahlâkî zafiyet, Kur'an tarafından gelişim bozukluğu kategorisinde değerlendirilerek kaçınılması gereken menfi davranışlar grubunda ele alınmış,¹³²⁶ tedricî bir şekilde işlenmiş, toplum zihninden uzaklaştırma metodunu kullanarak gündemde tutulmuştur.

Câhiliye dönemi putperest Araplarının ahlâkî konularda ölçü aldıkları kriter, atalarının ve babalarının uygun görmesidir. Bir davranışın iyi veya doğruluğunu gösteren karîne, geçmişten devraldıkları töre gelenek-görenek ve atalarının uygulamalarına uygun olup olmamasıdır.¹³²⁷ Kur'an câhiliye ahlâkının temel dayanağı olan kabile kültürünü ve buna bağlı gelenek, töre, taassubî tavırları ve asabiyet algısını oluşturan paradigmayı eleştirmektedir. Çeşitli âyetlerde bu konuya işaret edilerek câhiliye toplumunun atalarından devraldıkları inanç ve yaşam biçimleri gündem edilmekte ve mantıklı-makul düşünmeye davet edilmektedirler. Aşağıda ifade edilen âyetlerde bu durum net olarak görülmektedir:

*“Onlara, ‘Allah’ın indirdiğine uyun’ denildiğinde, ‘Hayır, atalarımızdan gördüğümüze uyarız’ dediler. Ya atalarının akli bir şeye ermemiş, doğru yolu bulamamışlarsa!”*¹³²⁸ Âyette geçen “onlar” zamirinin merciinin müşrikler veya Resûlullah'ın İslam'a davet ettiği Yahudilerden bir grup olduğu yorumları tefsirlerde yer almaktadır.¹³²⁹ Aynı paralelde bir başka âyet: *“Kendilerine, ‘Allah’ın indirdiğine uyun’ denildiği zaman, ‘Hayır, biz babalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız’ derler. Şeytan, kendilerini cehennem azabına çağırıyor olsa da mı?”*¹³³⁰

Atalarından buldukları inançları devam ettiren ve bu şekilde doğru yolu bulacaklarını iddia eden câhiliye Araplarının bu tutumları ve algıları Kur'an da çok net bir şekilde eleştirilerek¹³³¹ mantıklı düşünmeye davet edilmektedirler. Müşriklerin, “atalarını putlara tapmaktan ibaret olan bir din üzere buldukları ve onların izinden giderek doğru yola ulaşacaklarını ifade etmeleri”¹³³² yalan söyleyip boş iddialar olarak

¹³²⁶ Namık Kemal Okumuş, *Nifâk'ın Kıyam Hâli Mescid-i Dırar* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 27.

¹³²⁷ İzutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 100.

¹³²⁸ el-Bakara 2/170. Ayrıca bk. el-Mâide 5/104; Lokmân 31/21.

¹³²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/213; Râzî, *el-Mefâtiḥ*, 5/188.

¹³³⁰ Lokmân 31/21.

¹³³¹ ez-Zuhruf 43/20-22.

¹³³² ez-Zuhruf 43/22.

nitelendirilip bu zihniyetleri eleştirilmektedirler.¹³³³ Râzi de Kur'an'da başka bir ayet olmasa bile sadece bu âyetin taklidi sözün iptali için yeterli olacağını ifade etmektedir. Aklî ve naklî deliller kullanmadan mücerred olarak ataları, dedeleri taklit etmek, onların geleneğini sürdürmek batıldır.¹³³⁴

Genel manada câhiliyenin temel dayanaklarının mesnetsiz, kesin bilgiden uzak ve zanna dayalı tahminlerden ibaret olduğuna “... *De ki: Yanınızda bize açıklayacağınız bir bilgi mi var? Siz zandan başka bir şeye uymuyorsunuz ve siz sadece temelsiz bir tahminde bulunuyorsunuz.*”¹³³⁵ âyeti açıkça işaret etmektedir.

Kur'an'ın getirdiği ahlâk sistemi gerek göçebe yaşayan Bedevî Arapların, gerekse yerleşik hayata geçmiş putperest Arapların birey ve kabilenin şeref ve haysiyetini öne çıkartan ahlâkî eğilimlerine taban tabana karşıtlık teşkil eder. Nitekim küfr-İslâm, câhiliye-iman bu zıtlığı özetleyen anahtar kavramlardır. Kur'an'ın ahlâksal karakteri, Allah'a karşı küfr içinde sergilenen nankörce tavırlara karşın hoşgörü, itaat, alçak gönüllülük, cömertlik, günahlardan sakınma, sabır, merhamet ve nefsanî arzulardan uzak durma gibi erdemleri öne çıkarmıştır.¹³³⁶

Kur'an, câhiliye âdetlerinin pek çoğunu ortadan kaldırmıştır. Olumsuz bir davranışla karşılaşıldığında, bunu câhiliye ahlâkıyla irtibatlandırarak kınamıştır. Câhiliye mensupları, bir yardım çağrısı aldıklarında, haklı veya da haksız, zâlim veya mazlum olup olmadığına bakmaksızın kabile taassubuyla birbirlerine yardıma koşarken;¹³³⁷ Kur'an, bu asabiyete dayalı kabile yapısını eleştirerek kurallarını değiştirmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda müminlere haklı haksıza ayrımı yapmadan kabilesinin yanında yer almak yerine, kendi aleyhlerine olsa bile adâletten ayrılmamayı öğütlemiştir.¹³³⁸ Kur'an, soy kardeşliğinden daha sağlam olan din kardeşliğini¹³³⁹ ve velayet bağını esas alan, sınıf farkını ortadan kaldıran homojen yapıda bir toplum inşa etmeyi kurgulamıştır. Ancak, genel ahlâka aykırı olmayan fitrata uygun tabîî âdet ve alışkanlıklar yanında, özellikle Hz. İbrâhîm'den kalma

¹³³³ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 21/582-584.

¹³³⁴ Râzî, *el-Mefâtih*, 27/627-628.

¹³³⁵ el-En'âm 6/148.

¹³³⁶ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/124-225.

¹³³⁷ Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/58; Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 16.

¹³³⁸ en-Nisâ 4/135.

¹³³⁹ Kurtubî, *el-Câmi'*, 13/30-33, 16/322; Ayrıca bk. Âl-i-İmrân 3/103; el-Mâide 5/55-57; el-Enfâl 8/73; et-Tevbe 9/71; el-Hucurât 49/11,13; el-Mümtehine 60/1.

uygulamaları sürdürme eğiliminde olmuştur.¹³⁴⁰ Hz. Peygamber, Kur'an'ın ruhuna aykırı davranışlardan ashabını uzak tutma konusunda azami gayret göstermiş ve câhiliye toplumunun¹³⁴¹ olumsuz ahlâk ve kültüründen etkilenmemeleri hususunda son derece titiz davranmıştır. Ancak, câhiliye döneminde kabul gören Kur'an'ın genel hükümlerine aykırı olmayan, Hz. Peygamber'in de uygun gördüğü erdemli davranışların sürdürülmesinde de bir sakınca görülmemiştir. Hz. Peygamber, câhiliye döneminde hayırlı olanların İslam devrinde de hayırlı olduğuna dikkat çekmiştir.¹³⁴² Bu bağlamda, Hz. Peygamber'in Sâib'e (ö. 2/624) "Câhiliye döneminde yaptığın faziletli davranışlara İslam döneminde de devam et, misafiri ağırla, yetime ikramda bulun ve komşuya iyi davran."¹³⁴³ tavsiyesi bu fikri desteklemektedir. Ayrıca Hz. Peygamberin sâlih, güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildiğini ifade etmesi¹³⁴⁴ de mevcut güzel ahlâk örneklerinin olduğunu göstermektedir.

Giyim kuşam konusunda Kur'an, câhiliye kadınlarını süslerini göstermek için kısıtarak çalımla yürüyen, cilve yapan açılıp saçılan, kadınsı güzelliklerini meydana çıkartan, çıtkırıldım tavırlarını (...تَبَرَّجَ الْجَاهِلِيَّةُ الْأُولَى...) ¹³⁴⁵ işaret ederek Peygamber hanımlarını ve onların şahsında mümin kadınları bu tür câhiliye adetlerinden sakındırmıştır. Kur'an, müminlerin vakarlı, namazını kılan, zekâtını veren ibadete düşkün Allah ve Resûlü'ne itaatkâr kişiler olmalarını; "Evlerinizde oturun. Önceki câhiliye dönemi kadınlarının açılıp saçıldığı gibi siz de açılıp saçılmayın. Namazı kılın, zekâtı verin. Allah'a ve Resûlü'ne itaat edin. Ey Peygamberin ev halkı! Allah, sizden ancak günah kirini gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor."¹³⁴⁶ âyetiyle tavsiye etmiştir. Her ne kadar âyette ifade edilen câhiliye dönemi, bazı yorumlarda Hz. Âdem sonrası olarak kabul edilse de, bu dönemin Kur'an'dan önceki dönem olduğu kavramın geçtiği âyetlerden anlaşılmaktadır.¹³⁴⁷

¹³⁴⁰ Demircan, *Câhiliye Arapları*, 36.

¹³⁴¹ Altıntaş, *Bütün Yönleriyle Câhiliye*, 10-11.

¹³⁴² Buhârî, "Enbiyâ", 8; "Menâkıb", 1.

¹³⁴³ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 3/425 (15581).

¹³⁴⁴ Muvatta, "Hüsnü'l- Huluk", 8; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 2/381 (8939).

¹³⁴⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 3/45; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 20/259-260; Yazır, *Kur'an Dili*, 6/3890.

¹³⁴⁶ el-Ahzâb 33/33.

¹³⁴⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 3/45; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 20/260-261; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/382.

Kur'an'da farklı âyetlerde de câhiliye taassubu ve idaresi şu şekilde eleştirilmektedir: *“Hani inkâr edenler kalplerine taassubu, câhiliye taassubunu yerleştirmişlerdi...”*¹³⁴⁸ *“Onlar hâlâ câhiliye devrinin hükmünü mü istiyorlar?... ”*¹³⁴⁹ Hz. Peygamber; “Yüzünü döven, elbiselerini parçalayan ve câhiliye davasıyla hak iddia eden bizden değildir.”¹³⁵⁰ buyurarak olumsuz tavırları câhiliye ile irtibatlandırmış ve ashabını bu dönemden sakındırmaya çalışmıştır.

Daha somut örneklem yapmak açısından Kur'an'ın kınadığı bazı câhiliye alışkanlıkları şöyle sıralanabilir:

İçki içmek,¹³⁵¹ putlara tapmak,¹³⁵² fâiz alıp vermek,¹³⁵³ zinâ etmek,¹³⁵⁴ kumar oynamak,¹³⁵⁵ kız çocuklarını diri diri toprağa gömmek,¹³⁵⁶ kadın haklarına riayet etmemek,¹³⁵⁷ kan davası gütmek,¹³⁵⁸ hırsızlık yapmak,¹³⁵⁹ yetim malı yemek,¹³⁶⁰ kibir¹³⁶¹ ve malları batıl yolla yemek/gasp¹³⁶² gibi hususlar bu bağlamda sayılabilir. Irk üstünlüğü,¹³⁶³ asaletle övünerek¹³⁶⁴ diğer soyları küçümsemek, ölülerin arkasından feryat ederek taşkınlık yapmak¹³⁶⁵ ve vesileler edinmek gibi âdetler ise kınanan alışkanlıklardandır.

¹³⁴⁸ el-Fetih 48/26.

¹³⁴⁹ el-Mâide 5/50.

¹³⁵⁰ Buhârî, “Cenâiz”, 39, 40.

¹³⁵¹ el-Mâide 5/90-91.

¹³⁵² el-En'âm 6/71.

¹³⁵³ el-Bakara 2/275.

¹³⁵⁴ el-İsrâ 17/32.

¹³⁵⁵ el-Mâide 5/90-91.

¹³⁵⁶ en-Nahl 16/58-59; et-Tekvîr 81/8-9.

¹³⁵⁷ el-Bakara 2/229, 232, 233, 237; en-Nisâ 4/11, 20, 21.

¹³⁵⁸ Tirmizî, “Tefsîrü'l-Kur'ân”, 10 (3087); Müslim, “Hac”, 19; İbn Mâce, “Menâsik”, 76, 84; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 57; Müslim, “Kasâme”, 8(28); Bakara sûresi 178. âyetinde kardeş ifadesinin kullanılması, öldüren kişinin büyük zarar vermiş olmasının rağmen insan olarak bir kardeş olarak görülmesi gerektiğini vurgular. Bu, kıstastan ve intikamdan vazgeçmenin insanın derecesini yükselteceğini belirten bir yönlendirme sunar Mevdûdî, *Tefhîm*, 1/123. Bu, aynı zamanda zihinsel olarak kan davasını terk etmeye yönelik mesajlar da barındırmaktadır. Ayrıca, Kur'an'da bir insanı haksız yere öldürmenin bütün insanları öldürmek gibi (el-Mâide 5/32) ağır bir suç olarak lanse edilmesi; bir kişinin işlediği suçun bedelini başkasının ödeyemeyeceği (Fâtır 35/18, en-Necm 53/38, el-İsrâ 17/15, el-En'âm 6/164, ez-Zümer 39/7) vurguları dolaylı olarak kan davası gütmeye konusunu da ilgilendirmektedir.

¹³⁵⁹ el-Mâide 5/38.

¹³⁶⁰ en-Nisâ 4/10.

¹³⁶¹ el-İsrâ 17/37.

¹³⁶² el-Bakara 2/188; en-Nisâ 4/29.

¹³⁶³ el-Hucurât 49/12-13; Buhârî, “Cenâiz”, 41.

¹³⁶⁴ el-Müslim, “Cenâiz”, 29.

¹³⁶⁵ Buhârî, “Cenâiz”39; Müslim, “Cenâiz”, 29.

2.2.6.1. Câhiliyede Öne Çıkan Bazı Davranışlara Kur'an'ın Bakışı ve Ortak Yaklaşımlar

Câhiliye anlayışının açmazı, dünyada hayatının faniliğinin farkında olmalarına rağmen bu konuda bir çözüm üretememeleridir. Câhiliye anlayışı ile Kur'ânî bakış, dünya hayatının faniliği ve geçiciliği hususunda mutabık ve aynı zemin üzerinde durmaktadırlar.¹³⁶⁶ Ancak câhiliyenin çıkmaza girdiği tam da bu noktada Kur'an, farklılaşmasını ve yükselişini ortaya koymaktadır.¹³⁶⁷ Zira câhiliye bütün değerler dizisini geçici bu dünya hayatına endekslerken, Kur'ânî bakış, dünya hayatını imtihan aracı olarak kabul eder¹³⁶⁸ ve esas, kalıcı ve ebedi hayatın âhiret hayatı olduğu vurgusunu ön planda tutar.¹³⁶⁹ Bu bağlamda, bütün ilke ve prensiplerini, yaşam felsefesini, amaç ve hedefini, kısacası tüm paradigmasını geçici hayattan mutlu, ebedi hayata ulaşmak üzerine kurgular ve bu şekilde farkını ortaya koyar. Bu amaçla var olan değerleri yeniden şekillendirerek ve geliştirdiği yeni kavramlarla vizyon belirler.

Aslında, fitratta var olan erdemler zamanla yozlaşmış ve saf duruluğunu kaybetmiştir. Yenilenen İlâhi mesajlar, aynı kaynaktan gelmesi itibarı ile zamanla özüne karışmış fitratı bozan bu yabancı unsurları ayıklama yoluna gitmiştir. Dolayısıyla oluşan yanlış inanç, ibadet ve ahlâk telakkilerine müdahale edilerek ana ilkelere karışmış yan unsurları ayıklama ve değişimlerini gerçekleştirme hedeflenmiştir.

Olumsuz yönleriyle öne çıkan câhiliye Araplarının “fezâilü'l-Arab” olarak vasıflandırılan olumlu yaklaşımları da mevcuttur.¹³⁷⁰ Amaç, hedef ve vurgu farkı olmakla birlikte tevâzu ve şehvetten uzak durma dışında bu önemli erdemler âkil olan bazı Bedevîlerce övülüp benimsenmiştir.¹³⁷¹

Kur'an, indiği coğrafyada muhatap olduğu insanların örf, âdet, alışkanlık ve normlarını dikkate almıştır. Putperest Arapların şirk kokan adetlerini şiddetli bir biçimde eleştirmesine rağmen, âyetlerle çelişmeyen câhiliye erdemlerini devam

¹³⁶⁶ Izutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 104-105. İlgili âyetler için bk. Muhammed 47/36; el-Hadîd 57/20; el-Ankebût 29/64.

¹³⁶⁷ Izutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 103-105.

¹³⁶⁸ el-Mülk 67/2.

¹³⁶⁹ el-A'la 87/16-17; Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 5/441; Semerkandî, *Bahrü'l-'ulûm*, 3/550. Ayrıca bk. el-Enfâl 6/67.

¹³⁷⁰ Muhammed b. Muhammed Ebû Şühbe, *es-Sîretü'n-nebeviyye fî davi'l Kur'an ve 's-sünne* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, H 1427), 1/94-97.

¹³⁷¹ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/225.

ettirmiştir. Belirli erdemleri yapılış amaçları ve niyetler bakımından yeniden yapılandırmış, tevhid inancı doğrultusunda biçimlendirmiş ve yeni bir anlam kazandırmıştır.¹³⁷² Kur'an ayrıca kibir, gösteriş, kabile taassubu, düşmanlık gibi olumsuz saikler yerine Allah rızasına dayalı, takvâ temelli erdemler getirerek yeniden yapılandırmış, dönüştürmüş, tekâmül ettirmiş ve bu erdemlere evrensel ahlâkî ilkeler statüsü kazandırmıştır.¹³⁷³

Kabile varlığı için canını ortaya koyan, kendine sığınanı koruyan, yokluk zamanlarında azığını paylaşan, diğerkâm, yiğit, cömert, misafirperver özellikler, övünç kaynağı, gündem edilecek hususlar olarak câhiliye dönemi olumlu hasletleri olarak sıralanmaktadır.¹³⁷⁴ Beydebâ'ya göre insanlarda diğer canlılardan farklı olarak hikmet, iffet, akıl ve adâlet olmak üzere dört özellik bulunmaktadır. Bunlar âlemdeki her şeyin özeti mesabesindedir. Bu özelliklerden bilgi, edep ve tefekkür/düşünme hikmet; hilim, sabır ve vakar akıl; hayâ, kerem, kötülükten korunma ve onur iffet; doğruluk, ihsan, murakabe ve güzel ahlâk da adâletin muhteviyatındadır. İyilik ve güzellikler olarak erdemleri ifade eden bu değerlerin, karşıtları da kötülükler olarak erdemsizlikleri ifade eder.¹³⁷⁵ Sayılan bu hasletler Kur'an'ın da teşvik ettiği ve mutabık kaldığı erdemlerdir. Bunların sürdürülebilir hale gelmesi için âyetlerde pek çok telkin bulunmaktadır.¹³⁷⁶

İlk vahiy geldiğinde Hz. Hatice'nin Hz. Peygamber'in akrabayı gözeten, muhtaçlara yardım eden, yoksula bağışta bulunan, misafir ağırlayan, felakete uğrayanın yardımına koşan özelliklerini öne çıkararak Allah'ın onu utandırmayacağını ifade etmesi¹³⁷⁷ bu değerlerin o günün toplumu için de kıymet verilen değerler olduğunu göstermektedir. Bakara sûresi 177. âyette Allah'a, âhirete, meleklerle, kitaplara ve peygamberlere imandan sonra sayılan iyiliklerin¹³⁷⁸ bu vasıflarla örtüştüğünü görmekteyiz. İslam, kendinden önceki davranışlardan ma'ruf olarak

¹³⁷² Izutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 139.

¹³⁷³ Dindi, *Kur'an'da İslâm Öncesi Kültür*, 86; Aktaş, *Kur'an'da Cehâlet Kavramı*, 170.

¹³⁷⁴ Harun Ögmüş, *Câhiliyye Döneminde Araplar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 217; Fethullah Zengin, "Câhiliye Araplarında Bazı İyi Ahlâk Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme", İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7/2 (2016): 55.

¹³⁷⁵ İbn Mukaffa', *Kelile ve Dimne*, 5.

¹³⁷⁶ İlgili âyetler için bk. ez-Zâriyât 51/24-27; en-Nisâ, 4/6; el-Hac, 22/28; el-Bakara, 2/184-214-215; el-Kalem, 68/24; el-Hâkka 69/34; el-İnsân 76/8; el-İsrâ, 17/26; el-Hac 22/71; el-Mü'min 40/18.

¹³⁷⁷ Buhârî, "Bed'ul Vahy" 3; Müslim, "İman", 73.

¹³⁷⁸ el-Bakara 2/177.

görülenleri iman eksenli temele dayandırarak kendi kisvesinde yeniden şekillendirerek sürdürmüştür.

Zulme uğrayana karşı duyarlılık gösteren, sağduyulu bir grubun bir araya gelerek oluşturdukları hak arama ve mazlumu koruma amacı güden bir topluluk olan “Hilfû'l-Fudûl” cemiyetinin sergilediği mücadele, câhiliye dönemi iyi ahlâk örneklerindendir. Kur'an'da da Mekke'nin emin belde¹³⁷⁹ olduğu vurgusu ve Kâbe'nin güvenilir korunaklı bir yer olduğunu işaret eden zulme karşı çaba sarf etmeyi önceleyen âyetler bulunmaktadır.¹³⁸⁰ Bu âyetlerden yapılan çıkarsamalar da câhiliye de duyarlılık gösterip zulme karşı bir araya toplanan bir avuç duyarlı kişinin tavrını destekler niteliktedir.

Hz. Peygamber de Hilfû'l-Fudûl'a katıldığını ve ondan övgüyle söz ettiğini, bu erdemli tavrı kızıl tüylü develere değişmeyeceğini, İslam'ın onu pekiştireceğini, yine çağrılrsa yine iştirak edeceğini¹³⁸¹ belirterek bu hareketi benimsediğini ve onayladığını ifade etmiştir. Ayrıca, Hz. Peygamber, zulümden kaçınılması¹³⁸² ve mazlumun bedduasından sakınılması gerektiğini öğütlemiş, mazlumun duası ile Allah arasında engel olmadığını ifade ederek, müminleri zâlimane tavırlardan şiddetle sakındırmıştır.¹³⁸³

Hz. Peygamber'in dedesi Kusay, hac için gelen ve zor durumda kalan misafirlere yardım için Kureyş'i bir araya getirerek onlara Allah'ın komşuları ve ehl-i beyti olduklarını, hacıların da Allah'ın misafiri ve Kâbe'nin ziyaretçisi olduklarını hatırlatmıştır. Bu nedenle onların ikrama layık misafirler olduklarını, eğer gücü yetseydi onlar için yiyecek içecek hazırlayacağını ifade ederek Kureyş'ten yardım talep etmiştir. Onlar da bu teklifi itirazsız kabul ederek uzun süre bu hizmeti devam ettirdiler.¹³⁸⁴ Misafire ikram, yetimin hakkını koruma, yoksulu doyurma ve akrabayı gözetme gibi değerler Kur'an tarafından da vurgulanmıştır. Kur'an, bu ve benzeri

¹³⁷⁹ et-Tîn 95/3; el-Bakara 2/125; el-Kasas 28/57.

¹³⁸⁰ İlgili âyetler için bk. en-Nisâ 4/168-169; el-Mâide 5/8; el-En'âm 6/152; Hûd, 11/113; İbrâhîm 14/42-47; eş-Şûrâ 42/4.

¹³⁸¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/153-155; Ebû'l-Fida İsmail b. Ömer b. Kesir, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa Abdu'l-Vahid (Beyrut; Daru'l-Ma'rife, 1395/1976), 1/261.

¹³⁸² Müslim, “Birr”, 56 (2578).

¹³⁸³ Buhârî, “Mezâlim ve'l-gazap”, 9.

¹³⁸⁴ İbn Esîr, *el-Kamil fi't-tarih*, 1/623; Benzer bilgi için bk. Taberî, *Tarih*, 2/260; Ahmet Lütü Kazancı, “Câhiliye Devrinde Müspet Davranışlar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (1986): 106.

iyilik hareketlerini önemseyerek, câhiliye dönemindeki bu tür yaklaşımları geliştirerek sürdürmüştür.

Bahsi geçen bu olumlu ve güzel alışkanlıkların câhiliye döneminde daha çok münferit olarak sınırlı şahsiyetlerde tezahür ettiğini görmekteyiz. Ayrıca yapılış amaçları bakımından da menfaat, kişisel övgü elde etme, şeref yarışırma, şöhet, asabiyet duygusu ve kabilesini yüceltmek gibi dünyevi amillerin etkili olması bakımından Kur'an kültürü ile de örtüşmediği aşikârdır.

Kur'an'da doğruluğun kaynağı Allah'ın iradesidir. Yapılan ameller ve iyilikler, hedefine ve niyetine göre değer kazanır¹³⁸⁵ ve anlam taşır. İyi davranışların hedefi Allah'ın rızasını kazanmak ve her iki dünyada saadete ulaşmaktır.¹³⁸⁶ Allah rızasına dayanmayan işlerin âhirette bir değeri ve karşılığı yoktur.¹³⁸⁷ Câhiliye toplumunda ise doğruluk ve iyiliğin kaynağı kabile geleneğidir.¹³⁸⁸ Ma'rufun, yani iyilik ve doğruluğun kriterlerinde de kabile etkinliği ve toplumsal baskı ön plana çıkmaktadır.

1. Takvâ, İhlâs, Hilim ve Vakâr: Cahiliyede öne çıkan mürüvve-mürüvvet karşılığında Kur'an takvâ, ihlâs, hilim ve vakar kavramlarını öne çıkarmaktadır. “Ve-ka-ye” (و-ق-ي) kökünden türeyen takvâ, “eziyet veren zararlı şeylerden kaçınmak” anlamına gelmektedir. Takvâ, itaat etme, korunma, saygı gösterme, sakınma ve çekinme gibi sözlük anlamlarını içermektedir.¹³⁸⁹ Kur'an ahlâkının çatısını takvâ oluşturmaktadır. İnsan ırklarının, köken itibarı ile bir olması açısından birbirine üstünlükleri yoktur. İnananlar ise özelde kardeştir. Aralarında takvâ dışında eşitlik söz konusudur. Takvâ sahibi olanlar bu eşitliği kendi lehlerine bozabilmektedirler. Allah, âyetlerini duyup hafife alan, heveslerine uyup arzularına tabi olanların kalplerini mühürler. Doğru yola girip hidayete ulaşanlarınsa hidayetini artırır ve onları takvâyâ ulaştırır.¹³⁹⁰ Allah'a saygı ve ondan gereği gibi sakınmak anlamına gelen takvâ ile

¹³⁸⁵ Buhârî, “İman”, 41.

¹³⁸⁶ el-Bakara 2/201; Buhârî, “Tefsir”, 36; Müslim, “Zikir”, 23 (2688).

¹³⁸⁷ el-Bakara 2/264. Uhud savaşında kahramanca çarpışan Kuzman'dan (ö. ?) Hz. Peygamber'e bahsedilince onun cehennemlik olduğunu ifade etmiştir. Nitekim Kuzman kendisini tebrik eden arkadaşlarına ölürken sırf kabilesinin namusu için çarpıştığını, o olmasa savaşmayacağını ifade ederek ağrıları artınca intihar etmesi bu konuda niyet bakımından spesifik bir örnektir. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/166; 3/51; Buhârî, “Cihad”, 77.

¹³⁸⁸ İzutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 324.

¹³⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 15/451; Zebîdî, *et-Tâcü'l-'arûs*, 40/226-230.

¹³⁹⁰ Muhammed 47/16-17.

ancak insanlarda disiplin duygusu oluşturabilmek mümkün olur.¹³⁹¹ Takvâ anlayışı câhiliye ahlâkının Kur'an ahlâkına evrilmesinde en önemli göstergelerin başında gelmektedir. Bu açıdan takvâ, ulaşılmaya hedeflenen ahlâkî özelliklerin esasını teşkil etmektedir.¹³⁹²

“Takvâ” (التقوى), cezalandırılma korkusundan daha fazlasını barındıran, Allah’a karşı derin bir saygıyla karışık korku içeren bir kavramdır. Dine karşı duyarlı her müminin hayatında aktif rol alan muharrik güç takvâdır. Dolayısıyla yaşamının her safhasını kapsayarak kişi davranışlarını yönlendirir. Takvâ, Allah’ın rahmetine ulaşmasını sağlayan insanın ruh olgunluğu ve sakınma eylemidir.¹³⁹³ Takvâ sahibi olan kişi, gösteriş için değil, bilinçli ve sorumlu bir şekilde yaşayan, elindekini israf etmeyen, gerçekten kerim ve asil bir kişidir. İslam’a göre, Allah katında en yüce ve asil olan kişi, takvâ bakımından üstün olan kişidir. Bu bağlamda asalet, Allah korkusu ile ilintilidir. Nitekim “*Allah katında en yüce, en kerim olanınız takvâca üstün olanınızdır.*”¹³⁹⁴ ifadesi bu fikri desteklemektedir.¹³⁹⁵

Takvâ kökünden türeyen pek çok kelime Kur'an'da ve hadislerde¹³⁹⁶ yer almaktadır. Kelime bazen lügat manasında, bazen de Allah’ın azabından korunma anlamında kullanılmaktadır. Takvâ, Allah’tan sakınma ve peygambere itaatle birlikte kullanıldığından,¹³⁹⁷ Hz. Peygamber’e itaat etmede hassas davranan Müslümanlar, takvâ sahibi olma fırsatını da yakalamaktadırlar. Böylece Hz. Peygamber’e itaat ederek takvâ sıfatını içselleştiren müminler, koruyan olmasından dolayı ehl-i takvâ¹³⁹⁸ olarak nitelenen, hakiki sakınılması gereken ve kullarının azabından korktuğu¹³⁹⁹ Allah’a da itaat etmiş¹⁴⁰⁰ ve korunmuş olmaktadır. Takvâ sahiplerinden Kur'an'da azaptan korunmuş olarak bahsedilirken müminler de bunu mesnet edinerek dualarında

¹³⁹¹ Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, 19/151-152.

¹³⁹² el-Hucurât 49/10, 13.

¹³⁹³ Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, 7/343.

¹³⁹⁴ el-Hucurât 49/13.

¹³⁹⁵ İzutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 110-11.

¹³⁹⁶ İlgili âyet ve hadislerin farklı formlarına ulaşmak için bk. Abdalbâki, *el-Mu'cem*, 760-761; Wensinck, *el-Mu'cem*, 7/300.

¹³⁹⁷ eş-Şuarâ 26/108, 110, 126, 131, 144, 150, 163, 179.

¹³⁹⁸ el-Müddessir 74/56.

¹³⁹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/657.

¹⁴⁰⁰ en-Nisâ 4/80.

kullanmakta ve takvâya ulaşmayı amaçlamaktadırlar.¹⁴⁰¹ Allah, müminlerden azık temin etmelerini, en hayırlı azığın da takvâ olduğunu bildirmektedir.¹⁴⁰²

Korku anlamı içeren takvâ türevi kelimeler, azaptan korkmaktan ziyade daha çok “sevdiğinin sevgisini kaybetme endişesi” korkusunu içermekte, buna bağlı olarak da beraberinde sorumluluk duygusunun ve saygının gelişmesine zemin hazırlamaktadır. Nitekim bazı yorumcular çevirilerinde takvâ sahibi ifadesine “Allah’a karşı sorumluluklarının bilincinde olanlar” şeklinde yer vermeye başlamıştır.¹⁴⁰³

Kur’ânî yaklaşımda asıl hedef, takvâ sahibi kâmil bireyler yetiştirmektir. Bu kapsamda Kur’an, kavram, eylem ve söylemler geliştirmiştir. Nitekim şükür ve takvâ, bu bağlamda Kur’an’ın üzerinde durduğu iki anahtar kavram olarak dikkat çekmektedir.¹⁴⁰⁴ Bollukta da darlıkta da Allah yolunda harcayan, öfkelerini yenen, insanları affeden, çirkin bir şey yaptıkları veya kendilerine zulmettiklerinde Allah’ı hatırlayarak günahlarının bağışlanmasını dileyen, yaptıklarında bile ısrar etmeyen takvâ sahipleri için hazırlanmış gökler ve yer kadar geniş olan cennete girmek için müminlerin yarışmaları istenerek güdülenmektedirler.¹⁴⁰⁵ Takvâ korunmaktır ve insanın kendini koruma anahtarıdır. Ruhunu aydınlatacak meşaledir. Bu meşaleyi tutuşturacak kıvılcımı ateşlemek gerekmektedir.¹⁴⁰⁶

Bir toplumda, kadın ve erkek, kimsenin birbiriyle alay etmemesi, birbirini kınamaması, zan ile hareket etmemesi Kur’ânî bir öğreti¹⁴⁰⁷ ve takvâya uygun bir davranıştır. Eğer bir kişi hata yapar veya kusur işlerse kendisinden hatadan dönüp tövbe etmesi beklenir; çünkü Allah tövbeleri çok kabul eden ve merhamet sahibidir. Başkalarının kusurunu araştırmamak, özellikle gıybetten kaçınmak, üstünlüğün takvâda olduğunu bilmek, Allah’ın her şeyden haberdar olduğunun ve her şeyi hakkıyla bildiğinin farkında olmak ve ona karşı gelmekten sakınmak¹⁴⁰⁸ kişiye ahlâken yücelik kazandırır. Kur’an’da, zulmeden, şirk koştan ve peygamberleri yalanlayan

¹⁴⁰¹ Süleyman Uludağ, “Takvâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2010), 39/484-486; İlgili âyetler için bk. el-Bakara 2/201; Âl-i İmrân 3/191; ed-Duhân 44/56; et-Tûr 52/18; et-Tahrîm 66/6; el-İnsân 76/11.

¹⁴⁰² el-Bakara 2/197.

¹⁴⁰³ Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı*, çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 2000), 4.

¹⁴⁰⁴ İzutsu, *Kur’an’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 229.

¹⁴⁰⁵ Âl-i İmrân 3/133-135.

¹⁴⁰⁶ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, 195.

¹⁴⁰⁷ el-Hucurât 49/11; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 22/297; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 7/376.

¹⁴⁰⁸ el-Hucurât 49/11-13.

toplumların helak edildiği; buna karşılık, iman eden ve takvâ sahibi olanların kurtulduğu ifade edilmektedir.¹⁴⁰⁹ Bu tür âyetler bireyleri takvâ sahibi olmaya teşvik etmekte, ahlâkî öğretiler bu bağlamda temel rehberlik işlevi görmektedir.

Takvâ, içi dışı bir, kamusal hayatla bireysel yaşantısını bütünleştirmiş, şeffaf bir yapıyı gerektirir. Bu bağlamda âhiret inancı ve yaptıklarının kaydedilip hesabını verebilme¹⁴¹⁰ bilinci, kendi azalarının bile yaptıklarına şahitlik edeceğinin¹⁴¹¹ farkında olması kişinin özel yaşantısı ile toplumsal yaşantısının örtüşmesini sağlayarak¹⁴¹² takvâ şuurunu artırır.

Takvâ, Kur'an'ın yasakladığı davranışlardan sırf Allah rızası için kaçınma hali olan ahlâkî bir davranış tarzıdır. Mümine ahlâkî erdem kazandıran tüm tutum ve davranışları içerir. Ahlâkî değerlerden yoksun bir dinî hayat, sadece biçimsel uygulamalardan ibaret, ruhsuz bir beden görünümü sergiler. Bu nedenle ahlâk İslam'ın ruhudur. Kur'an'da Allah'tan korkmaya/takvâ davet edilen kötü niyetli, bozguncu ve yıkıcı kişiliklerin gurura kapılarak cehenneme sürüklendiğinden söz edilmekte, buna karşılık kendisini Allah'ın rızasını kazanmaya adan kullara karşı şefkatli davranan karakterler örnek olarak gösterilmektedir.¹⁴¹³

Temel ibadetleri yerine getirip yalanla iş görmek gibi ahlâkî erdemlerden uzak kötülüklere bulaşmış bir hayat Hz. Peygamber'in de kınadığı,¹⁴¹⁴ takvâdan uzak, Kur'an'ın ön görmediği istenmeyen bir yaşam tarzıdır.

İhlâs (الإخلاص): İhlâs kelimesi saflaşmak arınmak, kurtulmak anlamındaki “halâs” (خلاص) kökünden türetilmiştir.¹⁴¹⁵ İhlâs kelimesi bir şeyi, içine karışmış yabancı unsurlardan temizleyip arındırmak, saflaştırmak anlamına gelmektedir.¹⁴¹⁶ İhlâsta, yapılan iyilikleri ve ibadetleri Allah rızasını önceleyerek gösteriş ve menfaatten arındırmak hedeflenmektedir.¹⁴¹⁷ Genel manada bakıldığında ihlâs, kötü

¹⁴⁰⁹ en-Neml 27/53; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 19/480-481.

¹⁴¹⁰ Yâsîn 36/12; et-Tekâsür 102/8.

¹⁴¹¹ Yâsîn 36/65.

¹⁴¹² Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 174.

¹⁴¹³ el-Bakara 2/204-207.

¹⁴¹⁴ “Kim yalan söylemeyi, yalanla iş görmeyi terk etmezse, onun yemesini ve içmesini terk etmesine Allah'ın, ihtiyacı yoktur.” Buhârî, “*Savm*”, 8; “Edeb”, 51.

¹⁴¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 7/26.

¹⁴¹⁶ İsfahânî, *el-Müfredât*, 205-206; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 7/26.

¹⁴¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 7/26-27.

duygulardan, gösteriş, çıkar hesapları, şirk ve bâtil inançlardan kalbi temizleyerek dini yalnız Allah’a has kılmak, Allah rızasına ulaşmak olarak Kur’an’da vurgulanmaktadır. Nitekim kelime-i tevhide ihlâs kelimesi de denmektedir.¹⁴¹⁸ İhlâs anlayışı, câhiliye döneminde de erdem görülen mürüvvetten, Allah rızasına ve samimiyete dayalı bir yaşam tarzına giden yolda kilometre taşlarından biridir.

Hilim (حلم): Daha önce de belirtildiği gibi hilim, temkinli hareket, intikamdan vazgeçme, öfkeye rağmen kendini kontrol edebilme anlamında câhiliye dönemi ahlâkî erdemlerinden dönüştürülen ve Kur’an’ın, Allah’ın iradesine göre şekillendirdiği bir değerdir. Bu bağlamda hilim kökünden türeyen “halîm” (حليم) de, cezalandırmada acele etmeyip, çok “sabırlı” (الصبور) anlamında Allah’ın sıfatlarından biri olarak Kur’an’da kullanılmış ve hilme ayrı bir değer kazandırmıştır.¹⁴¹⁹

Hilim akıl değil, aklın gereklerindendir ve akıl ile tefsir edilmiştir.¹⁴²⁰ Câhiliyede dönemindeki kaba ve sertliğe karşı Kur’an’ın öncelediği hususlardan biri olan hilim, kişisel gelişim ve değişimde önemli bir unsurdur. “*Bunu onlara akılları mı emrediyor, yoksa onlar azmış bir topluluk mu?*”¹⁴²¹ âyetinde hilim, “akılları” anlamında kullanılmıştır.¹⁴²²

Muaviye b. Ebî Süfyan (ö. 31/651-52), insana verilen en değerli şeyin akıl ve hilim olduğunu ifade etmiştir.¹⁴²³ Bu özelliklere sahip olan insan uyarılardan ders çıkarır, kendisine verilen nimetlere şükreder, musibetlere sabreder, öfkesini kontrol eder, güçlü olduğunda affeder ve hata ettiğinde tövbe eder.

Izutsu’nun değerlendirmesine göre Kur’an’ın geneline yayılmış hilim ruhu, insan ilişkilerinde iyi davranmayı, ihsan ve adâleti emrederek, kibir, gurur, haksızlık

¹⁴¹⁸ İsfahânî, *el-Müfredât*, 205-206; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 7/26-27.

¹⁴¹⁹ Herevî, *Tehzîbü’l-luga*, 5/69; İsfahânî, *el-Müfredât*, 171; İbn Manzûr, *Lisânu’l Arab*, 12/146; Zebidî, *et-Tâcü’l-’arûs*, 31/526-527; Râzî, *el-Mefâtîh*, 6/428; Mustafa vd. *Mu’cemu’l-vasît*, 194. Halîm, Allah’ın sıfatı olarak 11 yerde (el-Bakara 2/225, 235, 263; Âl-i İmrân 3/155; en-Nisâ 4/12; el-Mâide 5/101; el-Hac 22/59; et-Tegâbun; 64/18 el-İsrâ 17/44; el-Ahzâb 33/51; Fâtır 35/41) geçmektedir. Akıllı, uyumlu ve hassas ruhlu anlamında Hz. İbrâhîm, ona müjdelenen çocuk ve Hz. Şuayb’ın sıfatı olarak 4 yerde (et-Tevbe 9/114; Hûd 11/75, 87; es-Sâffât 37/101); hulûm-ahlam gibi türevleri olarak pek çok âyetle yer almaktadır. İlgili âyetlere ulaşmak için bk. Abdülbâki, *Mu’cem*, 216-127.

¹⁴²⁰ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 3/285; Mâtürîdî, *Te’vilâtü ehli’s-sünne*, 2/585, 4/597; İsfahânî, *el-Müfredât*, 171.

¹⁴²¹ et-Tûr 52/32.

¹⁴²² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 3/285; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 7/436.

¹⁴²³ Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî, *Ensâbü’l-eşrâf*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Cemiyeti Müsteşrikîn el-Âlmâniyye, 1400/1979), 5/40.

ve zulümden kaçınmayı ve nefsanî arzulara gem vurmaya öğütleyerek tezahür etmektedir.¹⁴²⁴ Ancak Kur'an'a göre hilmde de insanın cehlde olduğu gibi haddini aşması ve mütecaviz bir davranışta bulunması söz konusu olabilir. Bu bağlamda gerçek mümin Rabbinin karşı kul olarak, hilim mertebesini geçip tevâzu ve hürmetkârlık yönünde bütün güçlülük ve müstağnilik yönünü terk ederek ilerlemek ve tam teslimiyet göstermek zorundadır. Tevâzu, bu dereceye ulaştığında da artık câhiliye dönemindeki hilim dönüşmüştür. Bunun adı da artık hilim değil İslam olmuştur.¹⁴²⁵

Vakar (وقار): Vakâr, sözlükte “sükûnet, ağırbaşlılık, oturaklılık, hilim, aklıbaşındalık, saygıdeğer olma, yumuşak huyluluk” anlamına gelmektedir.¹⁴²⁶ Vakâr, sosyal ilişkilerde ve ahlâkta hafifliğin zıddı olarak temkinli ve ağırbaşlı davranmaktır. Hilim ve ciddiyet vakardan meydana geldiği için bu vasıfları taşıyan saygılı, ağırbaşlı, ciddiyet, izzet, azamet ve ihtişam sahibi, onurlu kişilere vakûr denmektedir.¹⁴²⁷

Kur'an'da “saygılı olmak, saygı göstermek, yücelik, ululuk anlamında” vakâr kelimesi geçmektedir.¹⁴²⁸ Hz. Peygamber'in hanımlarına câhiliye kadınları gibi açılıp saçılmamayı tembihleyen âyette “*Vakarla evlerinizde oturun.*”¹⁴²⁹ ifadesi de aynı kökten gelen kelime ile ifade edilmektedir.¹⁴³⁰ “*Küçüklerimize merhamet etmeyen, büyüklerimize saygı göstermeyen bizden değildir.*”¹⁴³¹ hadisinde de de aynı kökten türeyen “yuvekkır” (يوقر) kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz.

Kur'an ahlâkını özümsemiş birey, câhiliye karakterine hâkim olan mağrur, kaba ve bencil kişilik yerine Allah rızasını önceleyen takvâ sahibi, ihlâslı vakûr ve halim bireyler olma yönünde azamî gayret sarf etmekle yükümlüdürler. Bu bağlamda olumlu özellikleri özümseyen kullar, sâlih kullar olarak vasıflandırılmakta ve bir nevi model insan profili olarak sunulmaktadır. Bu manada peygamberler sâlih kullar olarak vasıflandırılmıştır.¹⁴³² Aynı şekilde müminlerin de sâlih kullardan olmaları için dua

¹⁴²⁴ Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 317.

¹⁴²⁵ Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 319.

¹⁴²⁶ İsfahânî, *el-Müfredât*, 687; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 5/290-291.

¹⁴²⁷ İsfahânî, *el-Müfredât*, 687; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 5/290-291; Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 327; Duman, *Beyânu'l-Hak*, 1/1027.

¹⁴²⁸ Nüh 71/13; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 3/402; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 8/233.

¹⁴²⁹ el-Ahzâb 33/33.

¹⁴³⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, 687.

¹⁴³¹ Tirmizî, “Birr ve's-Sıla”, 15 (1920).

¹⁴³² el-En'âm 6/85; el-Enbiyâ 21/72.

etmeleri istenmektedir.¹⁴³³ Sonuçta yeryüzüne¹⁴³⁴ mirasçı olacak ve kurtuluşa erecek olanlar da sâlih kullardır.¹⁴³⁵

2. *Cesaret, Şecaat, Yiğitlik*: Câhiliye döneminin yiğitlik algısı asabiyet ve intikam duygularından beslenen bir özellik taşımaktadır. Fıtratta potansiyel olarak bulunan kontrolsüz ve tahrip edici duygular sabır, teenni, hilim, merhamet ve rıfk gibi erdemlerle kontrol altına alınarak olumlu hedeflere yönlendirilmiş; câhiliyenin cesaret, şecaat ve yiğitlik algısındaki kabile asabiyetine hizmet eden amaçlar reddedilerek Kur’ânî bakışta Allah rızasına dayalı bir gayeye evrilmiştir. Bu bağlamda şecaat ve cesaret, adâlet ve hak gibi değerler, korunması gereken erdemler olarak kabul edilirken aksine korkaklık yerilmektedir.¹⁴³⁶

Dünya hayatını Allah rızası için âhiret hayatı karşılığında satanların bu yolda savaşıp öldürülür veya galip gelirse büyük mükâfatlarla ödüllendirilecekleri Kur’an’da haber verilmektedir.¹⁴³⁷ Bu bağlamda kâfirlere karşı son derece metanetli, güçlü ve cesur karakter sergilemesi istenen müminler, aksine kendi aralarında merhametli ve şefkatli davranmaya yönlendirilmiştir.¹⁴³⁸ Allah rızasını elde ederek âhirette ulaşılabilecek kazanımlar, dolayısıyla âhiret inancı da şecaat ve cesareti güdüleyerek istenilen gayeyi elde etmek için bu konuda etkin bir motivasyon sağlamaktadır.

Hiç şüpheye kapılmadan Allah ve Resûlü’ne iman ederek Allah yolunda malları ve canlarıyla cihat edenler, Kur’an’da sadık kimseler olarak tanımlanmaktadır.¹⁴³⁹ Kendilerini, “*İnsanlar size karşı asker toplamışlar, onlardan korkun.*”¹⁴⁴⁰ diyerek korkutulmalarına karşın bu tehdit müminleri korkutmamış, aksine Allah’a güvenip metanetli ve cesur davranarak imanlarını pekiştirmelerine sebep olmuştur. Bahse konu bu ve benzeri âyetler, yiğitlik ve şecaatin hangi amaca hizmet etmesi gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır.

¹⁴³³ eş-Şuarâ 26/83.

¹⁴³⁴ Âyette geçen “arz” kelimesi, “cennet” olarak yorumlanmaktadır. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 18/549; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/385.

¹⁴³⁵ el-Enbiyâ 21/105;

¹⁴³⁶ Mustafa Çağrıcı, “Şecaat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 48/402-403.

¹⁴³⁷ en-Nisâ 4/74.

¹⁴³⁸ el-Fetih 48/29.

¹⁴³⁹ el-Hucurât 49/15. Arica bk. el-Bakara 2/207; es-Saf 61/11.

¹⁴⁴⁰ Âl-i İmrân 3/173.

3. *Fahr, Tefâhür ve Kibir*: Kur'an, câhiliye fahr ve tefâhur algısında öne çıkan her türlü nefse dayalı övünme, üstünlük taslama ve kibir gibi hamiyet duygusu ile ortaya çıkan bireysel kıvançları kınamaktadır. Nitekim Hudeybiye antlaşmasında kâfirler arasında depreşen, anlamsız, yerinde olmayan, hakkı kabule engel bu tür hamiyet duygusu Kur'an'da eleştirilmiştir.¹⁴⁴¹ Câhiliye kelimesine izafe edilmeden namus ve iffetini, onur ve şerefini koruma babında hamiyet müspet mana ifade etmektedir.¹⁴⁴² Bu da müminler için dikkate şayan, azami gayret gösterilmesi gereken bir değer mesabesindedir.

Câhiliye karakteri olan kibir, "büyüklük" anlamına gelmekte,¹⁴⁴³ "kendini üstün görerek başkalarını aşağılayıcı tavırlar sergileme ve küçük görme" anlamında¹⁴⁴⁴ tevâzunun karşıtı bir tavır olarak dışa vurmakta ve böbürlenmeye, büyükmeye dönüşmektedir. Tekebbür ve istikbar da aynı kökten gelip kibre yakın anlamlar ifade etmektedir. İstikbar, hakkı kabulden kaçınmaktır.¹⁴⁴⁵ Kibir büyüklük duygusu, tekebbür ise bu duygunun eyleme dönüşmesi biçiminde ifade edilmektedir. Tekebbürün en büyüğü ise gerçeği kabule yanaşmayarak Allah'a karşı büyükmek, ona boyun eğip kulluk etmeyi kendine yedirememek ve kulluğa yanaşmamak olarak ifade edilmektedir.¹⁴⁴⁶

Kebîr, Allah'ın sıfatlarından. Bu bağlamda büyüklük taslamayı Allah asla kabul etmemektedir. Ululuk, büyüklük anlamına gelen kibriya sıfatı mutlak manada bağlılığa tenezzül etmemektir. Kibriya, onun yüceliğine, sıfatlarının kemaline işaret eden ve Allah'tan başkasına atfedilemeyen, ondan başkasının hak etmediği bir özelliktir.¹⁴⁴⁷ Nitekim "*Göklerde ve yerde ululuk ve hâkimiyet sonsuz güç, sınırsız hikmet sahibi olan Allah'a aittir.*"¹⁴⁴⁸ âyetinde bu mesaj net olarak ortaya konmaktadır.

¹⁴⁴¹ el-Fetih 48/26. Geniş bilgi için bk. Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 5/63-65.

¹⁴⁴² Altıntaş, *Bütün Yönleriyle Câhiliye*, 58.

¹⁴⁴³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 5/129.

¹⁴⁴⁴ İsfahânî, *el-Müfredât*, 545.

¹⁴⁴⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, 545.

¹⁴⁴⁶ İsfahânî, *el-Müfredât*, 545-546; Gazzâlî, *İhyâ*, 3/343-345.

¹⁴⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 5/125-126.

¹⁴⁴⁸ el-Câsiye 45/37.

Kur'an'da kibir, istikbar ve türevleri isim ve fiil kalıplarında onlarca âyette geçmektedir.¹⁴⁴⁹ Kibir ve kendini beğenmeyi ifade eden fahur, tefâhur, ulûv, tuğyan, tâgî, âlî, izzet ve cebbâr gibi kavramlar da kullanılmıştır. Bunlar kendini beğenme ve kibrin farklı versiyonları olarak ortaya çıkmıştır. Bu kavramlar Kur'an'da aristokrasi, siyasî-toplumsal statü üstünlüğü ve zenginlik gibi unsurların tetiklediği zorbalık ruhunu ortaya çıkaran asabiyet, sefeh ve hamiyet gibi kavramlarla ifade edilen câhiliye anlayışının tezahürleri olarak kullanılmaktadır.¹⁴⁵⁰ Kur'an'da yetimi itip kakmak, yoksulu-fakiri doyurmamak, dini yalanlamak,¹⁴⁵¹ kibir, gurur, övünme, hırs, tamah ve cimrilik gibi bu tür olumsuz vasıflar, öne çıkan müşrik câhiliye karakterleri ve ahlâkî özellikleri olarak yerilmektedir.

4. *Hürriyet Tutkusu ve Otorite Tanımama*: Çöl karakteristiğinin yansıdığı câhiliye toplumunun otorite tanımayan, serkeş, hürriyetine düşkün, dik başlı ve kaba ahlâkî yapıdaki bireylerine karşın, Kur'an'ın yönlendirdiği bireyin karakterinde tevâzu, itaat ve teslimiyetin hâkim olduğu vasıflar ön plana çıkmaktadır. Allah mutlak egemen olduğu için ona karşı bir köle “abd” (عبد) gibi tevâzu içerisinde kayıtsız şartsız itaat ve tam teslimiyet gerekmektedir. İslam, kelime olarak teslim olmak anlamını içerirken Allah'a tapınmayı ifade eden ibadet kelimesi de köle anlamını ihtiva etmektedir.¹⁴⁵² Göklerin, yerin ve her ikisi arasında bulunanların Rabbine ibadet edilmesini ve bu ibadetin sabırla devam ettirilmesini ifade eden âyette¹⁴⁵³ bu manayı görmekteyiz.

İyilik yapıp kendini Allah'a teslim eden sağlam kulpa yapışmıştır.¹⁴⁵⁴ Hz. İbrâhîm'in, oğlu İsmâîl'le birlikte Kâbe'nin temellerini yükseltirken soylarından Rabbine teslim olacak ümmet vermesi ve kendilerinin de Allah'a teslim olanlardan olmaları için dua etmesi¹⁴⁵⁵ hakiki otoritenin Allah'a ait olduğunu ve gerçek hürriyetin de ona teslim olmaktan geçtiğini göstermektedir. Câhiliye anlayışındaki başı

¹⁴⁴⁹ İlgili âyetler için bk. el-Mü'min 40/27,56; el-A'râf 7/13, 146; en-Nahl 16/29; el-Mü'min; Ayrıca bk. Abdülbâki, *Mu'cem*, 589-590.

¹⁴⁵⁰ Mustafa Çağrı, “Kibir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 25/562.

¹⁴⁵¹ el-Maûn 107/1-3.

¹⁴⁵² İzutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 293-294.

¹⁴⁵³ Meryem 19/65.

¹⁴⁵⁴ Lokmân 31/22.

¹⁴⁵⁵ el-Bakara 2/127-128.

buyruluk ve otorite tanımamaya karşı, Kur'an'ın getirdiği sistemde mutlak manada Allah'a itaat ve teslimiyet söz konusudur.

5. *Kur'an'ın Yaklaşımı ile Yardımlaşma ve İyilerle Dost Olma*: Kur'an'ın da işaret ettiği îlâf anlaşması¹⁴⁵⁶ Kureyş kabilesinde ekonomik dayanışma anlamında önemli bir yer tutarak ticarete ve ilişkilerde kabileye önderlik konumu sağlamıştır. Hicretten sonra Medine'de vergisiz, imtiyazsız, sabit yer kapma ve özel mülkiyetin olmadığı serbest bir pazar kurulmuştur.¹⁴⁵⁷ Medine'deki bu uygulamalar köklü bir değişimin ve dönüşümün göstergesidir. Bu değişim menfaate dayalı kişisel çıkarları ön plana çıkaran ben merkezli anlayışa karşı toplumsal değerlerin öncelendiği bir ahlâk anlayışına dönüşmede olumlu katkı sağlamıştır.

Kur'an'da müminlerin birbirlerinin dostu olduğu bildirilmiş,¹⁴⁵⁸ aralarında bir sorun meydana geldiğinde, arabuluculuk yaparak barış sağlamaları gerektiği belirtilmiş ve birbirlerine karşı haddi aşan ve saldırgan tutumlar sergilense dahi, yine de onlar kardeş olarak nitelendirilmişlerdir.¹⁴⁵⁹ Hicretten sonra Medine'de oluşturulan toplumun temeli, yardımlaşma, dayanışma, kardeşlik ve dostluk üzerine inşa edilmiştir.

Kur'an perspektifine göre iyilik ve erdemli davranışlar, câhiliye algısının aksine yüzleri doğuya batıya çevirmek,¹⁴⁶⁰ ihramlı iken evlere arkasından girmek değildir.¹⁴⁶¹ Asıl iyilik, Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba, peygamberlere inanmak; Allah rızası için akrabaya, yetimlere, düşkünlere, yolculara, yoksullara ve kölelere yardım etmek, namaz kılmak, zekât vermek ahde vefa göstermek, zorda, darda ve savaş alanlarında sabır göstermektir. Asıl doğru olanlar ve takvâ sahipleri bunlardır. İyi davranış takvâ sahibi olmaktır. Kurtuluşa erecek olanlar da bu şekilde gerçek manada Allah'tan sakınan müttakilerdir.¹⁴⁶² Bu bağlamda iyilik, bahsi geçen

¹⁴⁵⁶ Kureyş 106/1-2.

¹⁴⁵⁷ Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*, thk. Fehim Muhammed Şeltut (Cidde: Yayıncı Yok, t.y.), 1/304-305; Cengiz Kallek, "Pazar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/195; M.J. Kister, "Peygamber'in Pazarı", çev. Abdullah Kahraman, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi*, 6/2 (2002): 27-29.

¹⁴⁵⁸ et-Tevbe 9/71.

¹⁴⁵⁹ el-Hucurât 49/9-10.

¹⁴⁶⁰ Bu konuda Yahudilerin batıya, Hristiyanların doğuya döndükleri vb. ihtilaflı yorumlar bulunmaktadır. bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/336-339.

¹⁴⁶¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/555-556; Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/234.

¹⁴⁶² el-Bakara 2/177, 189.

âyetlerde belirtilen câhiliye adetlerinde olduğu gibi ne yüzünü doğuya–batıya çevirmek, ne de evlere arkalarından girmek gibi şekilsel eylemlerdir; bilakis Allah rızasına dayalı hakiki sâlih ameller sergilemektir.¹⁴⁶³

Pek çok âyette iyilikten bahsedilmesine rağmen, yukarıda işaret edilen âyetlerde iyiliğin çerçevesinin çizildiğini görmekteyiz. Câhiliye döneminin cömertlik ve iyilik anlayışı, övgü kazanma ve kibir üzerine temellendirilirken, Müslümanların iyilikseverliği ve cömertliği Allah'ın iyilikseverliğinin bir taklidi olarak değerlendirilmektedir. Sonuç olarak, pratikte tezahür eden alçakgönüllülük ve yumuşak huyluluk, Kur'an ahlâkının da temel dayanak noktalarını oluşturmaktadır. İyilikseverlik, insan ilişkilerinde egemen olan bir ilke olarak âyetlerde sürekli olarak müminlere tavsiye edilmektedir.¹⁴⁶⁴ Bu bağlamda, câhiliye döneminin iyilik algısını tetikleyen sâiklerin geçersiz ve amaç bakımından da anlamsız olduğunu Kur'an açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Câhiliye döneminde yardımlaşma ve dayanışmanın ana kriteri kabilecilik ve kabile mensubiyeti iken, Kur'an'ın getirdiği sistemde bu kriterler iman ve inanç birliği üzerine kurulmuştur. Allah'a ve âhiret gününe inanan bir topluluk, Allah'a ve Resûlü'ne karşı gelenler babaları, oğulları, kardeşleri ve yakın akrabaları bile olsa onlara sevgi beslemezler.¹⁴⁶⁵ Kur'an'ın tesis ettiği yeni toplumda insanları bir arada tutan unsur kabile değil, inanç birliğidir. Câhiliye kültüründen Kur'an ahlâkına değişimi ve bu iki sistem arasındaki farkı ortaya koyan göstergelerden biri de bu anlayıştır.

6. *Namus Algısı ve İffet*: Kur'an'ın getirdiği en büyük değişimi, ailedeki ahlâkî algıda gözlemleyebiliriz. Câhiliye döneminde, bağımsız bir aile hayatından söz etmek mümkün değildir. Aileler, ataerkil bir şekilde yaşamış, kabilenin bir parçası olarak varlık gösterip anlam kazanmışlardır. Bu dönemde var olabilmek için aile üyesi değil, kabile üyesi olmak esastır. Kabilede, aile mensubu aynı zamanda büyük aile olan kabilenin de mensubudur.¹⁴⁶⁶ Kur'an ise bireyden başlayarak topluma doğru giden tümevarımcı bir oluş sergilemiştir. Bu yaklaşıma göre toplum, bireylerden meydana

¹⁴⁶³ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 3/555-559.

¹⁴⁶⁴ İzutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 130.

¹⁴⁶⁵ el-Mücâdele 58/22.

¹⁴⁶⁶ Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 147.

gelir ve bireyle var olur. Bireyin ahlâkı ailenin ahlâkını, dolayısıyla toplumsal ahlâkîliğin de temelini oluşturmaktadır.

Kur'an, aile temelini kökünden sarsan zina gibi çirkin âdeti ve cariyeleri fuhşa zorlayarak elde edilen kirli kazanç yöntemini,¹⁴⁶⁷ fuhşiyatın gizli ve açık her türlüünü kesin bir dille yasaklamıştır.¹⁴⁶⁸ Zinanın “yaklaşılmması gereken hayâsızlık ve kötü bir yol” olarak nitelendirilmesi dikkatleri celbeden ve kişiyi bu kötü fiil üzerinde düşünmeye sevk eden ilginç bir söylemdir. Müminlerin gözlerini harama götürecek bakışlardan sakınmaları, iffet ve namuslarını korumaları emri¹⁴⁶⁹ sadece kadınların değil erkeklerin de bu konuda üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmede ne denli sorumlu olduklarını göstermektedir.

Kadınlara da iffetlerini korumaları için gözlerini harama bakmaktan sakınmaları emredilmiştir. “*Zinaya yaklaşmayın!*” âyetine paralel olarak, harama götürebilecek unsurlardan kaçınmaları vurgulanmıştır. Bu bağlamda, mümin kadınlara avret yerlerinin örtülmesi, sadece mahremlerine süslerini göstermeleri, mahremlerinden başkasından süslerini sakındırmaları, ayaklarını yere vurarak gizli süslerini ortaya çıkarmamaları ve başörtülerini yakalarının üzerine salarak doğal güzelliklerini saklamaları emredilmiştir.¹⁴⁷⁰

Câhiliyede döneminde, iffetsizlik yaygın olmasına rağmen, iffet ve namusuna düşkün örnekler de görülmektedir. Hayâsı ve iffetiyle ön plana çıkmış Hz. Osman, İslam'dan önce de bu vasfa sahiptir. Benzer şekilde Hz. Hatice'nin şerefi,¹⁴⁷¹ iffet ve namusuna düşkünlüğü sebebiyle temiz ve iffetli kadın anlamına gelen “tâhire”¹⁴⁷² lakabıyla anılması da bu örneklerden biridir. Ancak, câhiliye Arapları, düşman kabilelerinin kadınlarını hicvetmesini önleme ve kabilelerinin itibarını zedelememe çabasından dolayı iffet ve namusu koruma gayreti taşıyordu. Câhiliye toplumunda, bu anlayışla sürdürülen iffet ve namus algısı, ifrat boyutuna vardırıılarak kız çocuklarının öldürülmesi gibi vahşi uygulamalara yol açmıştır.¹⁴⁷³ Bu durum, Kur'an'ın şiddetle

¹⁴⁶⁷ en-Nûr 24/33; Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 3/461.

¹⁴⁶⁸ el-İsrâ 17/32; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 5/72.

¹⁴⁶⁹ en-Nûr 24/30.

¹⁴⁷⁰ en-Nûr 24/31; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 6/44.

¹⁴⁷¹ İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 1/640.

¹⁴⁷² İsfahânî, *el-Müfredât*, 400-402; Manevi temizlik anlamı ihtiva eden ayetler için bk. el-A'râf 7/82; et-Tevbe 9/108; Âl-i İmrân 3/42,55; el-El-Ahzâb 33/33; Hûd 11/78; en-En-Nisâ 4/57.

¹⁴⁷³ Fethullah Zengin, “Câhiliye Araplarında Bazı İyi Ahlâk Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2 (2016): 64-65.

kınadığı bir husustur.¹⁴⁷⁴ Kur'an, daha önce bahsedilen bu câhiliye namus algısını getirdiği hükümlerle tamamen reddetmiştir.

7. *Ahde Vefa, Emaneti Koruma*: Câhiliyenin önemli erdemlerinden olan emanete riayet ve vefakârlık, Kur'an'ın getirdiği ilkelerle de benimsenmiştir. Hem Kur'an'da hem de hadislerde son derece önemsenen vefa erdemi kendine özgü bir yöntemle geliştirilerek daha ileri boyutlara taşınmış ve ahlâkî öğeler arasında yüksek bir şeref kazanmıştır. Vefa, bireyler ve toplum arası yatay ilişkilerde müminlerin ilkesi, Allah-insan arası dikey ilişkilerde de kulluk bağına güçlendiren dini ve ahlâkî ilke ve bir erdem olarak yerini almıştır.¹⁴⁷⁵

Yalandan kaçınma ve dürüstlük câhiliye döneminde de önem arz eden hususlardandır. Ticari işlemler ve anlaşmalar genellikle sözlü ifadelerle dayandığı için güvenilirliğin kaybedilmesi, itibar açısından kişilerin hayatlarını olumsuz etkileyerek ciddi sonuçlar doğurabileceği anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Ebû Süfyan'ın, Heraklius'la olan diyalogunda Hz. Peygamber hakkında yalan söylemekten kaçındığını ifade etmesi,¹⁴⁷⁶ yalanın câhiliye toplumunda kabul edilemez ahlâkî bir zaaf olarak görüldüğünü gösteren bir örnektir.

Vefakârlık gibi emanet de korunması gereken maddi ve manevi değerlerdendir. Kur'an emanete ayrı bir önem vererek yerlerine iade edilmesi konusunda uyarılarda bulunmaktadır.¹⁴⁷⁷ Bu bağlamda bir başka vurguyu “*Ey iman edenler! Allah ve Resûlü'ne karşı hainlik etmeyin, emanetinizdeki şeylere de bile bile hıyanet etmeyin.*”¹⁴⁷⁸ âyetinde görmekteyiz. Yine Kur'an'da müminlerden “*ahitlerine sadakat gösterip emanetlerine riayet eden kimseler*”¹⁴⁷⁹ olarak bahsedilmektedir.

Müslüman olmadan önce Osman b. Talha'da bulunan Kâbe'nin anahtarı, Mekke'nin fethi sırasında ondan alınıp Hz. Peygamber'in amcası Abbas'a teslim edilmişti.¹⁴⁸⁰ Nisa sûresi 58. âyetin inişiyle emanetlerin ehline iade edilmesi söz konusu oldu. Bunun üzerine Kâbe'nin anahtarlarının tekrar Osman b. Talha'ya iade edilmesi emanetlere gösterilen hassasiyet konusunda önemli bir örnektir. Kur'an'da,

¹⁴⁷⁴ et-Tekvîr 81/8-9.

¹⁴⁷⁵ İzutsu, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 157.

¹⁴⁷⁶ İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/92.

¹⁴⁷⁷ en-En-Nisâ 4/58.

¹⁴⁷⁸ el-Enfâl 8/27.

¹⁴⁷⁹ el-Mü'minûn 23/8; el-Meâric 70/32.

¹⁴⁸⁰ Müslim, “Hac”, 15.

Ehl-i Kitap'tan yüklerle mal emanet edildiği halde eksiksiz ödeyenle, bir dinarı ödememekte direten kimse örneklenerek¹⁴⁸¹ emanetler konusu gündem edilmektedir.

Peygamberlerin sıfatları arasında sayılan emanet, daha peygamber olmadan yaşadığı toplum tarafından “el-emin” lakabıyla Hz. Peygamber’e yakıştırılan bir vasıf olarak onun şahsında mücessem hale gelmiştir. Aynı zamanda Hz. Peygamber’e olan bu güveni hicret esnasında kendisine emanet edilen Kureyş toplumuna ait eşyaları Hz. Ali’yi görevlendirerek yerlerine ulaşmasını sağlaması örneğinde de görmekteyiz. Hz. Peygamber’in emanete ihaneti münafıklık alametleri arasında sayması¹⁴⁸² konunun ne denli ehemmiyete haiz olduğuna vurgu yapmaktadır.

8. *Kâbe İle İlgili Hizmetler:* Kur’an, câhiliye dönemine ait pek çok âdeti reddetmiştir. Bu bağlamda, câhiliye toplumunun Kâbe çevresinde el çırpma ve ısıklık çalma şeklinde gerçekleştirdikleri ritüeller eleştirilmiştir. Bu eylemler inkârcı tutumların bir göstergesi olarak değerlendirilmiş ve bu nedenle faillerinin Kur’an’da ilâhi azapla tehdit edildikleri ifade edilmiştir.¹⁴⁸³ Hicretin dokuzuncu yılında müşrikler pislik olarak nitelendirilmiş, çıplak olarak hac etme gelenekleri ve Kâbe’ye girişleri yasaklanmıştır.¹⁴⁸⁴ Ancak Hz. İbrâhîm’den kalma hac ile ilgili uygulamalardan bazıları devam ettirilmiştir. Safa ile Merve arasında yapılan sa’y,¹⁴⁸⁵ bu uygulamalardandır.¹⁴⁸⁶

Câhiliye döneminde olup devam ettirilen alışkanlıklardan biri de Kâbe ile ilgili hizmetlerdir. Hz. Peygamber’in atalarından olan ve Mekke yönetimine gelen Kusay b. Kilâb, kamu hizmetlerini tanzim ederek Kâbe ile ilgili “rifade” ve “sikaye” hizmetlerini kurmuş, “livâ”, “nedve” ve “kıyade” görevlerini üstlenmiştir.¹⁴⁸⁷ Kusay, ziyarete gelenlerin su ve yemek ihtiyaçlarını bu şekilde gidermiş, Mekke’nin etrafında savaşı yasaklayarak güvenliği sağlamıştır. Hicâbe görevini yürüterek Kâbe’ye

¹⁴⁸¹ Âl-i İmrân 3/75. Detaylı bilgi için bk. Taberî, *Câmi’u l-beyân*, 6/519; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 2/60,

¹⁴⁸² Buhârî, “Edeb”, 69.

¹⁴⁸³ el-Enfâl 8/35; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 4/52-53.

¹⁴⁸⁴ et-Tevbe 9/28; Buhârî, “Hac”, 67.

¹⁴⁸⁵ Sa’y: Hac ve umre ibadetlerinde Safâ ile Merve tepeleri arasında yedi defa gidip gelmeyi ifade eder. Salim Ögüt, “Sa’y”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/206-207.

¹⁴⁸⁶ el-Bakara 2/158; Demircan, *Câhiliye Arapları*, 25; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 116.

¹⁴⁸⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/142-144; Watt, Kusay’ı Mekke şehrinin kurucusu olarak kabul etmek gerektiğini ifade etmektedir. Watt, *Haz. Muhammed Mekke’de*, 29.

bakma konusunda hassas davranılmasını sağlamıştır.¹⁴⁸⁸ Bu görevler bîsetten sonra da sürdürülmüştür.

Mekke fethedilince putperestliğin sembolü bütün somut izler ortadan kaldırıldı. Kâbe'nin koruyuculuğu ve bakıcılığı görevi önceden olduğu gibi Osman b. Talha'da kaldı. Ondan sonra da oğulları bu görevi sürdürdü. Sikaye görevi de Hz. Peygamber'in amcası Abbas'a verildi ve¹⁴⁸⁹ bu olumlu gelenekler devam ettirildi. Dolayısıyla câhiliye döneminde sürdürülen bu olumlu alışkanlıklar, Kur'an tarafından da reddedilmeyerek Müslümanlarca bu gibi olumlu uygulamalar sürdürülmüştür. Ancak Kâbe'yi onarma görevini yürüten müşriklerle Allah'a ve âhirete iman edip cihat edenler fazilet itibarı ile bir tutulmamıştır. Cennetle müjdelen, kurtuluşa erecek olanlar iman edip hicret eden ve cihat edenlerdir.¹⁴⁹⁰ İman etmeden Kâbe'ye yapılan hizmetin Kur'anî bakışla bir değer ifade etmediği, *"Siz hacılara su dağıtmayı ve Mescid-i Haram'ın bakım ve onarımını, Allah'a ve âhiret gününe iman edip Allah yolunda cihad eden kimse (lerin amelleri) gibi mi tuttunuz? Bunlar Allah katında eşit olmazlar. Allah, zâlim topluluğu doğru yola erdirmez."*¹⁴⁹¹ âyetinde ortaya konmuştur. Bu bağlamda Allah'a ve âhiret gününe iman edip onun mescitlerini imar eden¹⁴⁹² ve mescitlere hizmet edenlerin yaptıklarının hayırlı davranış olarak Allah katında bir değer taşıdığı böylece ortaya konmuştur.

Kur'an'ın öngördüğü yapıda Allah rızası düşüncesi ile sâlih ameller yerine getirilerek takvâ ve birr öne çıkartılmaktadır.¹⁴⁹³ Böylece öncelikle, düşünce ve davranış amaçlarında bir evrilme ortaya konarak zihinsel tekâmül başlatılmıştır.

9. Şeref-Kerem (Mecd, Cûd), Cömertlik, Misafirperverlik, Diğerkâmlık ve İsâr: Câhiliye döneminde öne çıkan önemli değerlerden biri de cömertlik ve misafirperverliktir. Bu değerler Kur'an'ın da öncelediği erdemler olmasına rağmen câhiliyede bu davranışlara iten sâikler Kur'anî bakış açısıyla örtüşmemektedir. Zira câhiliye de bu davranışların kaynağı daha çok gösteriş, rekabet ve övünme arzusu

¹⁴⁸⁸ Günaltay, *Arap Tarihi*, 242; Çağatay, *Câhiliye Çağı*, 90,107; Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 77; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 237; Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 34.

¹⁴⁸⁹ Heykel, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, 472.

¹⁴⁹⁰ Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 9/374.

¹⁴⁹¹ et-Tevbe 9/19.

¹⁴⁹² et-Tevbe 9/18.

¹⁴⁹³ el-Bakara 2/177, 224; el-Mâide 5/27; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/485-486, 3/8. Ayrıca bk. el-Mumtehine 60/8; Muhammed 47/17; el-Fetih 48/26; el-Hucurât 49/3,13; el-Mücâdele 58/9; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/485-486, 3/85.

olarak göze batmaktadır. Kur'ânî bakış açısıyla cömertlik, diğerkâmlık ve îsâr, toplumsal ahlâkî zinde tutan değerlerin başında gelmektedir. Bu konuda Kur'an, söylemden eyleme birçok unsuru devreye koymuştur.

Müminler ne eli sıkı, cimri ne de büsbütün açarak saçıp savururlar.¹⁴⁹⁴ Allah yolunda iyiliğe erişebilmek için sevdiği şeylerden infak ederler. Yaptıkları harcamaların da Allah tarafından bilindiğinin farkındadırlar.¹⁴⁹⁵ Bir taraftan harcamalarda cömertlik tavsiye edilirken diğer taraftan her hususta olduğu gibi harcama konusunda da müminlerin orta yolu tutmaları Kur'ânî bir tavsiyedir.

Gerçek manada Allah'a saygı duyup itaat eden takvâ sahibi müminler, cehennem ateşinden uzaklaştırılırlar. Mallarını iyilik yolunda harcayarak kendilerini günah ve manevi kirlilerden arındırırlar.¹⁴⁹⁶ Görüldüğü üzere takvâ ile cömertlik arasında bir bağlantı ve paralellik olduğu gözlemlenmektedir.

Kur'an'da yapılan harcamaların, hayırların ve cömertliklerin kaynağının imandan kaynaklanan Allah rızasını kazanma amacı olduğu ön plana çıkmaktadır. Aynı zamanda Kur'an'da Allah'ın hoşnutluğu için yapılan hayırların karşılığının eksiksiz verileceği vurgulanmakta ve bu iyiliklerin kişilerin kendi yararları için yapıldığının ifade edilmesi¹⁴⁹⁷ çift yönlü bir kazanca işaret etmektedir.

Kur'an, zekât-sadaka gibi birtakım ibadetlerle servet biriktirme alışkanlığını değiştirmiştir. Paylaşımı önceleyerek cimrilik ve bencillik gibi birlik ve bütünlüğü zedeleyici kin, nefret ve düşmanlığı artırıcı tutumları eleştirmiştir. Malların tek elde toplanarak¹⁴⁹⁸ orantısız güce ulaşmanın önüne set çekerek ihtiyaç sahiplerine dağıtılmalarını emretmiştir.¹⁴⁹⁹ Bu yönlendirmeler Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman gibi ashabın önde gelenlerini İslam'ı seçince, servet biriktirme alışkanlıklarını terk ederek mallarını ihtiyaç sahiplerine dağıtmaya ve paylaşmaya ağırlık vermeye sevk etmiştir. Böylece Müslümanlar yeni inançlarının meydana getirdiği zihinsel değişim nedeniyle artık fakirlik korkusu taşımaktan uzaklaşmıştır.¹⁵⁰⁰ Kendileri ihtiyaç halinde olsalar bile başkalarını tercih edebilecek (Îsâr) ahlâkî tutum

¹⁴⁹⁴ el-İsrâ 17/29; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/662.

¹⁴⁹⁵ el-Âl-i İmrân 3/92; Râzi, *el-Mefâtîh*, 8/290.

¹⁴⁹⁶ el-Leyl 92/17-18; Kuşeyrî, *Letâîfü'l-işârât*, 3/737.

¹⁴⁹⁷ el-Bakara 2/272.

¹⁴⁹⁸ el-Haşr 59/7.

¹⁴⁹⁹ el-Leyl 92/ 7,18.

¹⁵⁰⁰ el-İsrâ 1/31.

sergilemişlerdir.¹⁵⁰¹ Hz. Peygamber'in sorumluluk sahibi, başkalarını önceleyen diğerkâm bir tutum sergilemesi aynı bakış açısının yansımasıdır. Bu yaklaşımın örneği Hz. Peygamber'in hicrette kendisini sona bırakması, öncelikle diğer Müslümanların hicret etmesine izni vermesi uygulamasında ortaya konmuştur.¹⁵⁰²

Müminlerin birbirini sevmeleri, mallarını paylaşmaları ve bu konuda bir rahatsızlık duymamaları, ihtiyaç içinde olsalar bile mümin kardeşlerini kendilerine tercih ettiklerine Kur'an işaret etmekte; kurtuluşa erenlerin de cimrilik ve hırslarını yenenler olduğunu bildirmektedir.¹⁵⁰³ Yermük savaşında şehit olmak üzere olan ashabın, ikram edilen suya şiddetli ihtiyaç duymalarına rağmen nefislerini öteleyerek yanındaki arkadaşını tercih etmeleri ve sonuçta su içmeden şehit olmaları¹⁵⁰⁴ bu yönlendirmelerin pratik yansıması olarak bu konuda çarpıcı bir misal teşkil etmektedir.

Sehâ, kerem, cûd ve vefâ gibi kavramlar câhiliye faziletleri olarak öne çıkan kavramlar olsa da, bu kavramlar o dönemde evrensel bir ahlâk anlayışından uzaktır. Daha çok kabile asabiyetine dayalı dünyevî karakter taşıyan, menfaat eksenli yaklaşımlardır. Âhiret hayatının ve hesap verme yükümlülüğünün yok sayılması¹⁵⁰⁵ zevk, safa ve dünyevî hazların öne çıkmasına, yaşam felsefesi ve erdemlerin ben merkezli mutluluk arayışı çerçevesinde cereyan etmesine neden olmaktadır.¹⁵⁰⁶

Sonuç olarak, Kur'an, câhiliye döneminde kabul gören cömertlik ve kerem anlayışını tamamen farklı bir paradigma geliştirerek yeniden kurgulamış ve müntesiplerinin ahlâkını şekillendirme çabası sergilemiştir.

10. Haram Aylar: Haram ayların câhiliye toplumundaki önemine ve bakış açısına, câhiliye ahlâkının dayanakları başlığı altında değinilmiştir. Kur'an, yaratılıştan beri Allah katında ayların sayısının on iki olduğuna ve bunların dördünün haram olduğuna değinmektedir. Bu aylarda zulmetmeme emri verilmiştir. Haram ayları ertelemek, bir yıl haram sayıp bir yıl helal kabul etmek, Allah tarafından inkârda aşırı gitmek ve doğru yoldan uzaklaşarak sapıklığa düşmek olarak değerlendirildiği

¹⁵⁰¹ el-Haşr 59/9.

¹⁵⁰² Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 182.

¹⁵⁰³ el-Haşr 59/9-10; Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 5/90-91. Ayrıca bk. el-Bakara 2/177; el-İnsân 76/8.

¹⁵⁰⁴ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 8/71.

¹⁵⁰⁵ İlgili âyetler için bk. er-Ra'd 13/5; en-Nahl 16/38; el-İsrâ 17/49; el-Mü'minûn 23/82; en-Neml 27/67-68; es-Secde 32/10; Yâsîn 36/ 78-79; ed-Duhân 44/34-35; et-Tegâbun 64/7.

¹⁵⁰⁶ Çağrı, "Ahlâk", 2/1; Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 116.

için Kur'an'da yasaklanmaktadır.¹⁵⁰⁷ Bu şekilde menfaatlerine göre hareket etmek, ahlâken zafiyete yol açan bir tavidir. Câhiliye müşriklerinin haram aylarla ilgili Hz. Peygamber'e yönelttikleri soruya, Kur'an, bu ayların hürmetini ihlal etmenin ve bu aylarda savaşmanın büyük günah olduğunu ifade ederek net ve kesin bir cevap vermiş, bu tutumlarını eleştirmiştir.¹⁵⁰⁸

Sonuç olarak, Kur'an, câhiliye döneminde nesî¹⁵⁰⁹ yaparak ihlal edilen haram aylarla ilgili uygulamayı eleştirerek bu uygulamayı eski haline döndürmüştür. Her durumu kendi menfaatlerine göre şekillendiren, otoriteyi elinde bulunduran elit ve baskın aristokrat grubun statükosunu sürdürmesine izin vermemiştir. Bu şekilde, ahlâkî prensiplerin menfaat odaklı yaklaşımlardan arındırılması hedeflenmiştir.

2.2.6.2. Kur'an'da Câhiliye Karakterleri ve Eleştirilen Ahlâkî Tutumları

Câhiliye döneminin karakteristik yapısını ortaya koyan kaba, bencil, kendine aşırı güvenen ve gücüyle böbürlenene, keskin bir şeref duygusu, otorite tanımama ve saldırganlığın egemen olduğu temel ahlâkî karakter yapısı cehl kavramı içinde değerlendirilen huylardır. Kulluğa aykırı olan bu özellikler, câhiliye döneminde ahlâkî kusur olmak bir yana, insanı insan yapan en asil erdemlerden sayılmıştır.¹⁵¹⁰ Kur'an, müşriklerin câhiliye dönemi Arap aklının ana karakteristik özelliklerini taşıyan bu yapıyı eleştirmektedir. Kur'an'ın, müşriklere yönelttiği bu eleştirilerin temel sebebi kökeninde cehl içerikli ahlâkî anlayış barındırmasıdır.

Câhiliye dönemi Araplarının kibir, gurur, küstahlık, ukalalık, kendini beğenme, asabiyet, zulüm, kan dökme, intikam alma, misilleme, gasp, yetim malı yeme, faiz, zina, içki, kumar ve hırsızlık gibi “mesâlibu'l-Arab” olarak vasıflandırılan kusurlu çirkin davranışları bulunmaktadır.¹⁵¹¹ Kur'ânî bakış açısı bu ve benzeri pek çok câhiliye âdetini şiddetle kınayarak ortadan kaldırmaya yönelik uygulamalar getirmiştir. Bunların başında kadınlara yönelik bakış açısı gelmektedir. Birçok câhilî

¹⁵⁰⁷ et-Tevbe 9/36-37; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 4/44.

¹⁵⁰⁸ el-Bakara 2/217.

¹⁵⁰⁹ et-Tevbe 9/37.

¹⁵¹⁰ İzutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 297-298.

¹⁵¹¹ Ebû Şühbe, *es-Sîre*, 1/94; Apak, *Arap Tarihi ve Kültürü*, 123.

evlenme usulü ve sınırsız evlilik kaldırılmıştır. Kız çocuklarının öldürülmesi ve açlık korkusu ile çocuk öldürme yasaklanmıştır.¹⁵¹²

Ölünün arkasından sergilenen isyan davranışları da bu kapsamda değerlendirilmektedir. Yanakları dövmek, yaka paça yırtmak, câhiliye bağırsı ile feryat etmek, asâletle övünüp başkasının soyunu kınamak, yıldızları aracı yaparak yağmur beklentisine girmek ve ölü arkasından bağırarak ağlamak Hz. Peygamber tarafından kınanan tutumlardandır.¹⁵¹³

Kur'an, câhillerden olmamayı sıklıkla vurgulamıştır.¹⁵¹⁴ Onların inkâr ve nifak bakımından şiddetli olduklarını bildirerek olumsuz özelliklerinden haber vermiş ve onlardan uzak durulmasını öğütlemiştir.¹⁵¹⁵ Kur'an zulmü, zorbalığı, haddi aşmayı, alay etmeyi ve iman etmeyip Allah'tan başkasına kulluk etmeyi, câhiliye müşrik davranışları olarak ifade eder.¹⁵¹⁶ Hz. Peygamber de zulümden sakındırarak kıyamet günü zalimlere zulümlerinin zifiri karanlık olacağını bildirmiştir.¹⁵¹⁷ Büyüklük taslamak imana engel bir câhiliye karakteridir. Bu bağlamda kibirlenip böbürlenerek yüz çevirme anlamına gelen "tevellâ" (تولي)¹⁵¹⁸ kelimesi Kur'an'da özellikle gururu beden diline yansıyan kâfirlerin karakterini¹⁵¹⁹ yansıtan bir kavram olarak göze çarpmaktadır.¹⁵²⁰ Zulüm, gurur ve kibirlenme, Hz. Musâ'ya verilen mucizeleri görmelerine rağmen iman etmeyen kâfirlerin inkâr sebebi olarak gösterildiği gibi daha önce gelen toplumların da inkâr sebebi olarak gösterilmektedir.¹⁵²¹ Kur'an'a göre haktan yüz çevirip uzaklaşmak isteyen, mal toplayıp üzerine oturan bu karakterleri, derileri soyup kavuran alev alev yanan cehennem ateşi beklemektedir.¹⁵²²

¹⁵¹² et-Tekvîr 81/9; el-İsrâ 17/31.

¹⁵¹³ Buhârî, "Cenâiz", 39; Müslim, "Cenâiz", 29.

¹⁵¹⁴ İlgili âyetler için bk. el-Bakara 2/67; el-En'âm 6/35; el-A'râf 7/199; Hûd 11/46.

¹⁵¹⁵ İlgili âyetler için bk. et-Tevbe 9/97; el-Bakara 2/67; el-En'âm 6/35; el-A'râf 7/199; Hûd 11/46.

¹⁵¹⁶ İlgili âyetler için bk. Hûd 11/29,46; en-Neml 27/55; el-Ahzâb 33/72; ez-Zümer 39/64.

¹⁵¹⁷ Müslim, "Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb", 56.

¹⁵¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 15/415.

¹⁵¹⁹ İlgili âyetler için bk. en-Necm 53/29, 33; el-Meâric 70/19; el-Kıyâmet 75/32; el-Gâşiye 88/23; el-Leyl 92/16; el-Alak 96/13; el-Bakara 2/205; Tâhâ 20/48; ez-Zâriyât 51/39.

¹⁵²⁰ Arslan, *İslâm'da Eleştiri Kültürü*, 42.

¹⁵²¹ en-Neml 27/9-14. Hz. Mûsa'ya verilen mucizeler için bk. en-Neml 27/10,12; el-A'râf 7/103-108, 130-136; el-İsrâ 17/101.

¹⁵²² el-Meâric 70/15-18; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/606-609.

Kibirlilik ve büyüklük taslama, Kur'an'da bir başka ifade olan "sâniye itfih" (ثاني عطفه) deyimini ile ifade edilmektedir. Bilgisi, rehberi ve aydınlatıcı bir kitabı olmadığı halde, büyüklük taslayarak (ثاني عطفه),¹⁵²³ insanları Allah yolundan saptırmak için onun hakkında tartışmaya kalkanlar dünyada rezillikle; kıyamet gününde de yakıp kavurucu ateş azabıyla tehdit edilmektedir.¹⁵²⁴

Yetimi itip kakmak, hakkını vermeyip ona zulmetmek ve yoksulu doyurmaya yanaşmamak gibi hayır yapmayan ve hayra engel tavırlar sergileyenler,¹⁵²⁵ Allah'a inanmayan, onun birliğini tasdik etmeyen, dinin hükümlerini ve hesap gününü yalanlayanların ortak tutumları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kişiler yoksulu hakir görmekle kalmayıp fakirin ihtiyacına koşabilecek olanları da teşvik etmeyerek hayra engel olmaktadırlar.¹⁵²⁶

Allah'a iman etmeyip yoksulu doyurmayı teşvik etmeyenlerin cehennemde çeşitli azaplara duçar olacakları Kur'an'da ifade edilmektedir.¹⁵²⁷ İman etmemekle yoksulu doyurmamak burada paralel olarak anılmakta, bir nevi yoksulu doyurmak imanın yansıması bir davranış olarak gösterilmektedir. Aşırı mal düşkünlüğü, helal-haram demeden, hak gözetmeden miras yemek, yoksulu doyurmaya yanaşmamak ve teşvik etmemek Allah'ın sevmediği ve eleştirdiği davranışlardandır.¹⁵²⁸ Aynı şekilde Kur'an'da iyiliği engellemek,¹⁵²⁹ şüpheci, günahkâr ve saldırgan davranmak/haddi aşmak, olur olmaz daima yemin etmek, sürekli kusur aramak, laf taşımak, kaba davranmak, ne idüğü belirsiz, karakersiz, aşağılık müşrik elebaşlarının karakter özelliklerini ifade etmekte ve Allah'ın yanına başka ilâh edinmiş inatçı kâfirlerin vasıfları olarak sayılmaktadır. Dolayısıyla bunların şiddetli azaba maruz kalarak

¹⁵²³ Senyü'l-'atf (ثني العطف): Kibir, böbürlenmek, burun kıvrırmak, kibirli bir tavırla yüzünü çevirmek, yüzünü buruşturmak, zikirden yâni Kur'an'dan yüz çevirmek anlamlarına gelmektedir. Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 3/146.

¹⁵²⁴ el-Hac 22/8-9; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 18/572-574.

¹⁵²⁵ el-Maûn 107/1-3; el-Kalem 68/10-14; el-Hâkka 69/33-34.

¹⁵²⁶ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 23/590; 24/629-630; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 4/604-605,804; Mevdûdî, *Tefhîm*, 7/254.

¹⁵²⁷ el-Hâkka 69/33-37.

¹⁵²⁸ el-Fecr 89/17-20.

¹⁵²⁹ Kâf 50/25. İyiliğe engel olmak; malın hakkını vermemek, hayra harcamamak veya iyilikle iyilik yapılacak olanın arasına girerek hayrı engellemek olarak yorumlanmaktadır. Âyet, kardeşinin oğullarının İslam'a girmesini engelleyen Velid b. Muğîre hakkında indirilmiştir. Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 4/387.

cehenneme atılacağını Kur'an haber vermektedir.¹⁵³⁰ Yine elbisesini başına bürüyüp parmaklarıyla kulaklarını tıkamak, kibirlendikçe kibirlenip peygamber çağrısına iltifat etmeyip ayak diremek Kur'an'ın vafsettiği kâfir karakteri olarak dikkat çekmektedir.¹⁵³¹

Allah'ın âyetlerinden yüz çeviren kâfirlere; “*infakta bulunun*” denildiğinde; “*Allah'ın dilediği takdirde doyuracağını biz mi doyuralım?*”¹⁵³² tepkisini vererek tasadduktan kaçınmakla kalmayıp işi hafife alarak istihza ederler.¹⁵³³ Sadece yardımdan kaçmayıp aynı zamanda alay da eden bu tavır kınanmayı beraberinde getirmiştir. Günahkârların, müminlerin yanından geçerken kaş göz ederek müminlere gülmeleri,¹⁵³⁴ onları hafife alarak onlara karşı alaycı bir tavır takınmaları da Kur'an'ın eleştirdiği olumsuz tutumlardandır. İyiliği engellemek, haddi aşmak, insanları şüpheye düşürmek ve Allah'tan başka ilâh edinmek, Kur'an'da cehenneme girecek ve şiddetli azaba duçar olacak inatçı kâfirlerin özellikleri olarak sayılmaktadır.¹⁵³⁵

Câhiliye dönemi elebaşı müşriklerin eleştirilen bir diğer davranışı kutsal değerlere karşı düşmanca tavır takınmalarıdır. Müminler için bir hidayet rehberi ve müjdecisi olarak Kur'an'ı Resûlü'ne indiren Cebrâîl'e düşman olan Yahudiler gibi Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâîl'e ve Mikâîl'e düşman tavır gösteren inkârcıların bu tutumlarından dolayı Allah'ın düşmanı olduğunu Kur'an haber vermektedir.¹⁵³⁶

Kâfirlerin büyüklenmeleri Allah'ın varlığına ve birliğine karşı çıkmalarına sebep olmaktadır. Kur'an, onların bu kibirli ve küstah tavırlarını eleştirmektedir.¹⁵³⁷ Âhirete inanmayanların kalpleri inkârcı, kendileri de kibre kapılıp büyüklenen kimselerdir. Allah da büyüklenip hakkı inkâr edenleri sevmediğini ilan etmektedir.¹⁵³⁸

Sıkıntı ve zorluklarda Rabbini hatırlayarak halisane dileklerle ona yönelen insan, ferahlığa kavuşunca bu durumu unutarak sanki hiç Rabbine yalvarmamış gibi nankörâne bir tutuma bürünür. Bu durum Kur'an'da eleştirilip haddi aşmak olarak

¹⁵³⁰ Kâf 50/24-26; el-Kalem 68/10-14.

¹⁵³¹ Nûh 71/7.

¹⁵³² Yâsîn 36/46-47.

¹⁵³³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/19.

¹⁵³⁴ el-Mutaffifin 83/29-30.

¹⁵³⁵ Kâf 50/24-26.

¹⁵³⁶ el-Bakara 2/96-97.

¹⁵³⁷ es-Sâffât 37/35; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 5/126.

¹⁵³⁸ en-Nahl 16/22-23; İsfahânî, *el-Müfredât*, 545.

nitelendirilmektedir.¹⁵³⁹ Gösteriş için harcama yapmak ve yaptıkları iyilikleri başa kakmak, Allah'a ve âhiret gününe inanmayan kâfirlerin vasıfları olarak sayılarak müminlerin bu tür davranışlardan kaçınmaları istenmektedir. Yapılan bu iyiliklerin âhirette bir karşılığının olmayacağı da Kur'an'da haber verilerek müminler uyarılmaktadır.¹⁵⁴⁰

Allah'ın sevmediği kendini beğenip böbürleneler, sadece cimrilik yapmakla kalmaz başkalarının da böyle davranmalarını ister ve onlara cimrilik yapmaları için teşvikte bulunurlar.¹⁵⁴¹ Bu tür yaklaşımlar sergileyerek ilâhi davete itibar etmeyip duyarsız kalanlar, Kur'an'da ölümlere ve sağırlara benzetilerek şiddetle eleştirilmektedirler.¹⁵⁴²

Kur'an, putperest câhiliye Araplarının inançları başta olmak üzere, yaşam tarzları ve tutumlarını da eleştirmektedir.¹⁵⁴³ Kur'an, kâfirlerin müminlere inançlarından vazgeçmeleri için yaptıkları uzlaşma çağrısına ne mevcut durumda ne de gelecekte olumlu bakmaktadır.¹⁵⁴⁴ Ayrıca, onların hoşuna gidecek tutum ve davranışlar sergilememektedir. Kur'an, kadınların açılıp saçılmasını yererek tesettürü emretmektedir.¹⁵⁴⁵ Müslümanları taassuptan sakınmaları konusunda uyarmaktadır.¹⁵⁴⁶ Baskın verme, yağma ve soygun, câhiliye Araplarında suç olarak kabul edilmezken¹⁵⁴⁷ aksine Kur'an, insan emniyeti ve kul hakkına azami önem vermektedir.

Kur'an düğümlere okuyup üfleyen büyücülerin yaptıklarını şer olarak nitelemektedir.¹⁵⁴⁸ Birbirleriyle alay eden kişileri kınamıştır.¹⁵⁴⁹ Kur'an'ın, Lût kavminin kadınları bırakıp erkeklere yönelmesini câhilî bir vasıf olarak nitelemesi¹⁵⁵⁰ bu toplumun ahlâkî karakterinin düşüklüğünün de göstergesidir.

Hz. Peygamber ve müminler ahlâkî zafiyet olarak vasıflandıracağımız olumsuz özellikleri taşıyan ve yumuşak davranarak kendilerine meyllettirmek isteyen

¹⁵³⁹ Yûnus 10/12.

¹⁵⁴⁰ el-Bakara 2/264.

¹⁵⁴¹ el-Hadîd 57/23-24.

¹⁵⁴² el-Hadîd 57/24; er-Rûm 30/52.

¹⁵⁴³ et-Tevbe 9/97.

¹⁵⁴⁴ el-Kâfirûn 109/6; Mâverdi, *en-Nüket*, 6/357-358.

¹⁵⁴⁵ el-Ahzâb 33/33.

¹⁵⁴⁶ el-Mâide 5/50.

¹⁵⁴⁷ Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 26.

¹⁵⁴⁸ el-Felak 113/4.

¹⁵⁴⁹ el-Hucurât 49/11; el-Hümeze 104/1.

¹⁵⁵⁰ en-Neml 27/55.

etrafındaki zengin ve güçlü kişilere boyun eğmeme ve itaat etmeme¹⁵⁵¹ konusunda uyarılmıştır. Olur-olmaz yemin eden, kusur araştıran, kınayan, söz taşıyan, iyiliği engelleyen, saldırgan, günaha dalmış, kötü, kaba-saba, huysuz ve sert, soysuz, aşağılık, ne idüğü belirsiz, servet, mal ve oğullarıyla gururlanan, Allah'ın âyetlerini küçümseyerek eskilerin masalları diyen bu kişiler, itaat edilmemesi gereken kişilerdir.¹⁵⁵² Allah'ın âyetlerine “*öncekilerin masalları,*” diyerek hafife alan,¹⁵⁵³ başta Velid b. Mugîre ve Ebû Cehil (ö. 2/624) olmak üzere kâfirlerin elebaşları hakkında inen bu ayetler, kâfirlerin genel karakterini özetlemektedir.¹⁵⁵⁴

Hiz. Peygamber'e gelerek Müslüman olacağını ifade eden Ahnes b. Şerik'in (ö. ?), ayrılıp giderken ürünlere zarar vermesi sebebi ile inen âyetler de¹⁵⁵⁵ aslında onun niyetinin kötü olduğunu, gurur ve kibrinin kendisini günaha sürüklediğini, düşmanların en yamanı olduğunu ve bozgunculuk yapmak istediğini Allah Kur'an'da haber vererek müminlerin dikkatini çekmektedir. Allah'ı da şahit tutan bu tür bozguncuları Allah sevmediğini haber vererek¹⁵⁵⁶ olumsuz karakterlerine dikkat çekmiştir. Bu kötü vasıflardan uzak durarak nefsi tezkiye etme, davranışları yüce ahlâkî değerler üzerine bina etme Kur'an'ın sürekli gündeme getirdiği hususlardır.¹⁵⁵⁷

İbadete ve namaza engel olma, bir müşrik tavrı olarak özellikle İslam'ın ilk dönemi Mekke hayatında yapılan baskı ve engellemelerin başında gelmektedir. Kâbe'nin önünde namaz kılan müminleri engellemeye kalkışan Ebû Cehil'i, Kur'an namaz kılanı engelleyen adam olarak eleştirmiştir.¹⁵⁵⁸ Bu eleştiri onun şahsında inkârcı tavır gösteren tüm insanlar için bir uyarıdır. Bu bağlamda her dönemde görülen ve dinin sosyal hayatı, hak-adâlet ilkelerini ve dinin iyilik yönünde şekillendirme fonksiyonunu ortadan kaldırmak isteyen bütün zorbalara eleştirilmektedir.¹⁵⁵⁹

Kur'an'da Lût Kavmi, kadınları bırakıp erkeklere yaklaşmak, yol kesmek ve toplantılarında ahlâksız işler yapmakla suçlanmaktadır.¹⁵⁶⁰ Âyette geçen “kat'us-

¹⁵⁵¹ el-Kalem 68/9-10, 14.

¹⁵⁵² el-Kalem 68/9-10-15.

¹⁵⁵³ el-Kalem 68/15.

¹⁵⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/587; Râzi, *el-Mefâtiḥ*, 30/603-604.

¹⁵⁵⁵ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 4/229-23.

¹⁵⁵⁶ el-Bakara 2/204-206.

¹⁵⁵⁷ Derveze, *et-Tefsîrü'l hadîs*, 1/369.

¹⁵⁵⁸ el-Alak 96/9-10; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/777.

¹⁵⁵⁹ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5/654.

¹⁵⁶⁰ el-Ankebût 29/29.

sebil” (قطع السيل) yol kesme, malları yağmalama, insan öldürme, eşkıyalık yapma, kötü emelleri için yoldan geçenleri çevirme, fuhşa sürüklenme yani livâta, kadınları ihmal ederek çocuk doğumunu engelleme olarak yorumlanmakta¹⁵⁶¹ ve eleştirilmektedir.

2.2.6.3. Kur'an'da İdeal Toplumu Oluşturan Mümin Karakterleri

Kur'an, câhiliye olarak vasıflandırdığı toplumsal yapıda köklü değişiklikler meydana getirmeyi hedefleyerek ideal bir nesil oluşturmayı amaçlamaktadır. Öncelikle Mekke döneminde inanç bakımından sağlam temeller atılmış, ardından iman gereği eylemlerin harekete geçirilmesi amaçlanmıştır. Kur'an, bir yandan kişilik inşa eden ibadetler emrederken, diğer yandan insan ilişkilerini sağlamlaştıracak ilkeler ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Kur'an, bir yandan olumsuz tutumları eleştirirken diğer taraftan da olumlu portreler çizmekte, güzel karakter özellikleri, övülen ahlâkî kriterleri ve ideal toplumu oluşturacak bireylerde bulunması gereken vasıfları ortaya koymaktadır.

Kur'an'da müminlerin sahip olması gereken ahlâkî vasıflar birçok âyette vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, Furkan sûresinde Allah'ın has kullarının özellikleri sıralanmaktadır. Vakarla yürüyen, cahillerin sataşmalarına aldırış etmeyen, gece ibadeti yapan, cehennem azabından Allah'a sığınan, ne israf ne de cimrilik eden ve bu iki aşırılık arasında orta yolu tutan, şirk koşmayan, haksız yere adam öldürmeyen, zina etmeyen, hata yaptıklarında tövbe edip Allah'ın merhametine sığınan, Allah'ın âyetlerine duyarlı, günahlardan sakınan ve sonuçta esenlik içinde ebediyen kalacakları cennetle ödüllendirilecek kişiler¹⁵⁶² bu vasıflarıyla Allah'ın has kullarının özelliklerini barındırmaktadır.

Meâric sûresinde hırslı, tahammülsüz yaratılan insanın başına bir felaket geldiğinde sızlanan, bir hayra kavuştuğunda bencil davranan yapısına dikkat çekildikten sonra namaz kılanların başka olduğu¹⁵⁶³ ve onların güzel özelliklerinden bahsedilmektedir. Bunlar isteyene, yolcuya yardım eden, Allah'ın azabından korkup

¹⁵⁶¹ Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necati - Muhammed Ali en-Neccar - Abdulfettah İsmail eş-Şelbi (Mısır: Dâru'l-Misriyye, t.y.), 2/316; 3/290; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/452.

¹⁵⁶² el-Furkân 25/63-76. Geniş bilgi için bk. Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 2/648-653.

¹⁵⁶³ el-Meâric 70/19-22; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/610-612.

hesap gününe inanan, iffetini koruyan emanete riayet edip ahde vefa gösteren, doğru şahitlik yapan ve namazlarını koruyup gereğini yapan özellikleriyle öne çıkarılmaktadırlar.¹⁵⁶⁴ Ayrıca taşıdıkları bu özelliklerle cennette ağırlanıp ikram görecekları vurgulanmaktadır.¹⁵⁶⁵ Müminler bu şekilde güzel ahlâk sahibi olmaya yönlendirilmekte ve motive edilmektedir.

Müminûn sûresinde ideal müminlerin sıralanan özellikleri son derece dikkat çekicidir. Bu bağlamda cennete kavuşup kurtuluşa ulaşacak müminlerin huşu içinde namaz kılan, faydasız şeylerden uzak duran, zekâtını verip iffetini koruyan, haddi aşmayan, emaneti koruyup ahde vefa gösteren, namazlarında titizlik gösterip, gereğini yapıp sürekliliğini sağlayan özellikleri öne çıkarılmakta; bunların Firdevs Cenneti'ne varis olup orada sürekli kalacaklarından söz edilmektedir.¹⁵⁶⁶ Bu vasıflar kâmil bir müminin sahip olması gereken özellikler olarak ön plana çıkarılmaktadır.

Bir başka âyette Allah'ın ödüllendireceği büyük mükâfatlar hazırladığı kişilerin vasıflarından söz edilmektedir. Bu bağlamda, Müslüman ve mümin erkek ve kadınlar, ibadet ve itaat eden erkek ve kadınlar, gönülden ibadet eden erkek ve kadınlar, özü sözü doğru, sabreden erkek ve kadınlar, yardım edip oruç tutan, iffetini koruyup Allah'ı çok anan erkek ve kadınlar bu özellikleriyle Allah'ın vereceği ödüle layık kişiler¹⁵⁶⁷ olarak sıralanmaktadır. A'îlâ sûresinde de Rabbinin adını anarak namaz kılanların kendilerini arındırarak kurtuluşa ulaşabilecekleri ifade edilmektedir.¹⁵⁶⁸ Müttakiler için, içinde ırmaklar barındıran, tertemiz eşlerin olduğu ve daha da önemlisi Allah'ın hoşnutluğu bulunacağı ebedi cennet vâdi¹⁵⁶⁹ müminleri ideal ahlâka sahip takvâ sahibi birey olmaya sevk eden etkin yönlendirmelerdir.

Allah, ebedi hayatta mükâfatı hak eden takvâ sahibi müminlerin özelliklerini; iman ettik diyen, ateşin azabından korunmasını isteyen, sabreden, doğruluktan şaşmayan, huzurda boyun eğen, hayır yolunda harcama yapan ve seher vakitlerinde

¹⁵⁶⁴ el-Meâric 70/23; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 23/612.

¹⁵⁶⁵ el-Meâric 70/35.

¹⁵⁶⁶ el-Mü'minûn 23/1-11. Geniş bilgi için bk. Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 2/567-569.

¹⁵⁶⁷ el-Ahzâb 33/35; Râzi, *el-Mefâtih*, 25/168-169.

¹⁵⁶⁸ el-A'îlâ 87/14-15.

¹⁵⁶⁹ Âl-i İmrân 3/15; Semerkandî, *Bahrü'l-'ulûm*, 1/224-225.

Allah'tan bağışlanma dileyenler olarak açıklamaktadır.¹⁵⁷⁰ Bu şekilde iman edip takvâ sahibi olanları Allah katında daha hayırlı sevaplar beklemektedir.¹⁵⁷¹

Büyük günahlardan ve hayâsızlıklardan kaçınmak, öfke halinde bile bağışlamak, namazı kılmak, Rablerinin davetine icabet etmek, işlerini meşveretle yerine getirmek, Allah'ın verdiği rızıktan infak etmek, haksız bir saldırıya uğradıklarında el birliği ile hareket ederek dayanışma içinde olmak iman edip Rabbine tevekkül eden müminlerin vasıfları olarak âyetlerde sıralanmaktadır.¹⁵⁷²

Tahrim sûresi 5. âyetinde eşlerini boşaması halinde Hz. Peygamber'le evlendirilecek mümin kadınların vasıflarından Allah'a içtenlikle inanıp gönülden teslim olan, Allah'a yönelip kulluk ve ibâdet eden, tövbe eden, oruç tutan kendisini ona adanmış¹⁵⁷³ kişiler olarak bahsedilmekte ve bu özellikler ön plana çıkarılarak topluma örnek olarak sunulmaktadır.

Birçok zorluk ve sıkıntıya katlanarak yaklaşık yirmi üç yıllık süreç sonunda ulaşılan ideal toplumdan kesitler zaman zaman dile getirilmiştir. Bu yeni medeniyet ve iyi toplum profilini oluşturan bireyler fetih sûresinin 29. âyetinde; kâfirlere karşı sert, kendi aralarında şefkatli, rükû ve secde eden, Allah'ın lütfunu ve rızasını isteyen, yüzlerinde secde izi olan, filizini çıkarıp güçlendirip sapı üzerinde dimdik ayağa kalkan ekin¹⁵⁷⁴ gibi ideal vasıfları ile ön plana çıkarılmış ve sembolik bir dille bu âyetle özetlenmiştir.¹⁵⁷⁵

Bütün bu yönlendirme ve uyarılardan sonra hak yoldan uzaklaşanlar, kendi aleyhlerine hareket etmiş olurlar.¹⁵⁷⁶ Vahye tâbi olmayan, dinden dönenlerden dolayı Allah için bir zarar ve kayıp söz konusu değildir.¹⁵⁷⁷ Zira Allah bu durumu açıkça beyan etmekte ve dininden dönenlerin yerine Allah'ı seven, Allah'ın da sevdiği müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı vakarlı, Allah yolunda cihad eden ve kimsenin kınamasından korkmayan bireylerden oluşan toplumlar getireceğini¹⁵⁷⁸

¹⁵⁷⁰ Âl-i İmrân 3/15-17. bk. Semerkandî, *Bahrü'l-'ulûm*, 1/224-225.

¹⁵⁷¹ el-Bakara 2/103.

¹⁵⁷² eş-Şûrâ 42/36-39.

¹⁵⁷³ et-Tahrîm 66/5.

¹⁵⁷⁴ el-Fetih 48/29.

¹⁵⁷⁵ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 2/2041-2042.

¹⁵⁷⁶ Yûnus 10/108; ez-Zümer 39/41.

¹⁵⁷⁷ Âl-i İmrân 3/144; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/252. Ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/176.

¹⁵⁷⁸ el-Mâide 5/54.

belirterek toplumu olgunlaşıp kendini geliştirmeye, tekâmülünü tamamlamış bireyler olmaya yönlendirmiştir.

Sonuç olarak Kur'an, ideal ahlâka sahip toplum oluşturmak için gerekli vasıfları ortaya koymuş, hem söylem hem de eylemlerle teoriyi pratiğe yansıtmış, câhiliye toplumunun genel geçer değerlerini kaldırarak evrensel moral değerleriyle ideal toplum oluşturma gayreti gütmüştür. Bu süreçte câhiliye döneminin ahlâkî değerlerini eleştirerek, Kur'an'ın ortaya koyduğu ahlâkî prensiplerle bütünleşmiş yeni bir toplumsal düzen oluşturmaya amaçlamıştır.

2.2.7. Kur'an Ahlâkının Çevresel Yansımaları

Kur'an, yalnızca insanın ahlâkî gelişimin birey üzerinde şekillenmesiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda insanın yaşam alanı olan çevresi ile ilişkisinde de birtakım ahlâkî kriterler getirerek gerekli uyarılarla yönlendirmelerde bulunmuştur. Başka bir deyişle, ahlâk sadece kişinin Rabbiyle veya toplumla olan ilişkisini içermez; canlı-cansız, maddî manevî, hayvan-bitki, kısaca her şeyi kapsar. Dolayısıyla, ahlâkîleşen birey bir taş a bile saygıyla bakmakla sorumludur.¹⁵⁷⁹ Nitekim Allah, insanlara her alanda dengeli bir yaşam sürdürmeyi öğütlemiştir. Bu bağlamda, Yaratıcı'nın birliği ve her şeyin sahibi olması, çevre ahlâkı üzerinde belirleyici bir unsurdur.

Kur'an'da doğunun ve batının tek sahibi, kendinden başka ilah olmayan Allah¹⁵⁸⁰ vurgusu yer almaktadır. Sabit dağları yerleştiren, geçitler koyup yollar meydana getiren, gökyüzünü tavan yapan, geceyi güneşi yaratıp yörüngesinde döndürenin Allah olduğu bildirilmektedir.¹⁵⁸¹ Göğü yaratan, gecesini gündüzünü düzenleyen, dağları yerleştirip insanların ve hayvanların hizmetine veren Allah'a¹⁵⁸² olan saygı, çevreye karşı duyarlı olma sorumluluğunu da beraberinde getirmektedir. Kur'an'da bahsi geçen âyetler ve bunlara benzer pek çok âyette, çevredeki varlıkları yaratan, sevk ve idare eden kudrete ve onun birliğine işaret edilmektedir. İnsanoğluna sunulan bu muhteşem nizamın ve nimetlerin korunup kollanması, tahrip edilmemesi, yaratandan dolayı yaratılana saygı ve bilinçli tüketim ahlâkı geliştirilmesi ilâhi

¹⁵⁷⁹ Abdurrahman, *Ahlâk Sorunsalı*, 119.

¹⁵⁸⁰ el-Müzzemmil 73/9.

¹⁵⁸¹ el-Enbiyâ 21/30-33.

¹⁵⁸² en-Nâziât 79/27-33. Benzer âyetler için bk. el-Enbiyâ 21/16; el-Hac 22/73; el-Ankebût 29/44.

kaynaklı bir sorumluluktur. Allah'ın koyduğu bu düzene karşı duyarsız davranmak ve düzeni bozmak, yaratana karşı saygısızlık ve onun iradesini tanınamaktır.¹⁵⁸³

İnsanı çevreleyen yaşam alanı ile ilgili Kur'an'da sürekli gündem oluşturacak ifadeler yer almaktadır. Toprak, havadan, sudan, ateşten, etraftaki canlı-cansız varlıklardan ve hayvanlardan zaman zaman bahsedilerek¹⁵⁸⁴ bunların gündemde tutulması ve ilk emrin “Oku!”¹⁵⁸⁵ olması, bu varlıkları anlayıp anlamlandırarak hayatı okuma anlamını da kastetmektedir. Kur'an'da fesat çıkarmama¹⁵⁸⁶ uyarısı ile insanın dengeyi bozacak tavırlar sergilemesi yasaklanmış, çevresiyle uyumlu ve barışık yaşaması emredilmiştir. Bilinçsiz hareket ve değerlerden uzak yaşam¹⁵⁸⁷ çözümsüz sorunlara yol açabilmektedir. Bu bağlamda insanların yaptıkları yüzünden karada ve denizde fesat meydana geldiği, düzenin bozulduğu ve ders almaları için bu olumsuzluklardan bir kısmının insanlara tattırıldığını Kur'an haber vermektedir.¹⁵⁸⁸ Bu krizleri aşabilmek için Kur'anî emirlerle hemhal olmak gerekmektedir. Böylece çevresine karşı insanın davranışları ve hareketleri ahlâkî bir boyut kazanır.

Evreni ve içindekileri yaratan Allah'ın birliği prensibi insanı yaratılanlara karşı daha şuurlu davranmaya götürür. Her şeyin sahibi ve yaratanı odur. Zira varlıkları bir amaç için yaratmıştır. Yaratmasında bir uyumsuzluk, düzensizlik ve dengesizlik yoktur.¹⁵⁸⁹ Her ne var etmişse evrendeki bütüncül kompozisyonun bir parçasıdır. Yaratanı düşünen, yaratılanlara karşı sorumlu ve saygılı davranmaya, ahlâkî yaklaşım sergilemeye önem verir. Tevhid inancı, beraberinde peygamberlik ve âhiret inancını da getirmektedir. Güzel ahlâk Hz. Peygamber'in şiarıdır. Bu bağlamda, Kur'an onu övmekte ve kendisi de güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildiğini bildirmiştir.¹⁵⁹⁰

¹⁵⁸³ Huriye Martı, *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlâkı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 84-85.

¹⁵⁸⁴ İlgili âyetlerin bir kısmı için bk. el-Bakara 2/201; Âl-i İmrân 3/16-17; en-Nisâ 4/43,56; el-Mâide 5/6; el-A'râf 7/11, 12, 58, 57; et-Tevbe 9/35; Hûd 11/17; el-Hicr 15/22, 22; en-Nahl 16/5-8; el-Kehf 18/8, 29; Tâhâ 20/53, 55; el-Enbiyâ 21/30; el-Hac 22/63; el-Mü'minûn 23/18; en-Nûr 24/45; eş-Şuarâ 26/132-134; en-Neml 27/88; es-Secde 32/7; Fâtır 35/11; Yâsîn 36/71, 73, 77, 80; el-Mü'min 40/79-80; Fussilet 41/9-10; Kâf 50/9-11; ez-Zâriyât 51/48; er-Rahmân 55/6, 10, 13, 14, 15; el-Vâkıa 56/68-70; el-Mülk 67/15, 30; el-Meâric 70/15-16; el-İnsân 76/2; el-Mürselât 77/20; en-Nebe 78/6-7; en-Nâziât 79/27-33; Abese 80/24-32.

¹⁵⁸⁵ el-Alak 96/1.

¹⁵⁸⁶ el-Bakara 2/11.

¹⁵⁸⁷ Martı, *Çevre Ahlâkı*, 138.

¹⁵⁸⁸ er-Rûm 30/41.

¹⁵⁸⁹ el-Mülk 67/3; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 8/177.

¹⁵⁹⁰ el-Kalem 68/4; Muvatta, “Hüsnü'l-Huluk”, 8; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 2/381 (8939).

Onu örnek alma yükümlülüğü bu konuda müminlerin yapip etmelerini şekillendirmektedir. Âhiret inancı ise, hesap algısı nedeni ile otokontrol sistemini devreye sokarak bireyin her istediğini yapmamayı, kendini sınırlandırarak çevreye karşı sorumlu davranmayı sağlamaktadır.

Tevhid inancı, otokontrol sistemini aktif hale getirmesiyle çevre bilincini oluşturan en önemli faktördür. Her şeyin bir merkezden sevk ve idare edilmesi, bu kudretin gizli-açık her şeyi bilmesi ve hesap verme bilinci kişiye sorumluluk yükler. Bu sorumluluk, kişinin kötülüklerini engelleyerek iyiye yönelmesini ve çevreye duyarlı olmasını sağlar.

Göklerin ve yerin gaybını bilen ve insanların yaptıklarını gözetleyen¹⁵⁹¹ Allah, bahçeleri, hurmayı, zeytini, narı vb. çeşitli ürünleri yaratıp insanların hizmetine sunduğunu bildirmekte ve israfa kaçmamaları konusunda uyarılarda bulunmaktadır.¹⁵⁹² İnsanlar için pek çok faydası bulunan hayvanları ve yararı bulunan daha birçok şeyi yaratarak¹⁵⁹³ göklerde ve yerde neler varsa hepsini insanlığın hizmetine¹⁵⁹⁴ ve istifadesine sunmuştur. Bu nimetleri yalanlayamayacakları konusunda dikkat çekici soru ifadeleriyle¹⁵⁹⁵ insanları yönlendirmiştir. Buna rağmen insanlara bolca rızık veren Allah'a ve verdiği nimetlere nankörlük edenlere açlık ve korku ıstırabını tattırmasından söz ederek¹⁵⁹⁶ uyarmıştır. Bu yönlendirmeler yaratıcıya karşı saygı duyan bireylerde, kendisi için yaratılan bu varlıklara ve çevreye karşı duyarlı hareket etme, sorumsuzca davranmama, tahribata ve israfa kaçmama bilinci geliştirmiştir.

Kişinin gözünü bürüyen ihtiras, bencillik, daha fazla refah ve lüks yaşam tarzı, itidalden uzaklaşarak çevresel dengenin yanı sıra toplumsal ve ahlâkî yaşamın bozulmasına yol açmaktadır. Kur'an'da yer alan, *“Allah göğü yükseltti ve dengeyi koydu. Sakın dengeyi bozmayın.”*¹⁵⁹⁷ uyarısı hem dikkat çekici hem de sorumluluk yükleyici nitelik taşımaktadır. Bu bağlamda, *“İnsanların yaptıkları yüzünden karada*

¹⁵⁹¹ el-Hucurât 49/18; Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 22/321. bk. en-Nahl 16/91; el-Bakara 2/234; el-Ankebût 29/45.

¹⁵⁹² el-En'âm 6/141.

¹⁵⁹³ en-Nahl 16/5-8; el-Câsiye 45/13.

¹⁵⁹⁴ Lokmân 31/20.

¹⁵⁹⁵ er-Rahmân 55/1, 16, 18, 21, 23, 25, 28, 30, 32, 34.

¹⁵⁹⁶ en-Nahl 16/112; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/638.

¹⁵⁹⁷ er-Rahmân 55/7-8.

ve denizde bozgunculuk meydana geldi. Allah, belki dönerler diye onlara yaptıklarından bir kısmını tattırıyor.”¹⁵⁹⁸ âyeti, sonucu insanlara mutsuzluk olarak geri dönen ekolojik krizlere işaret etmekte ve bu krizlerin toplumun yaşam kalitesini ve mutluluk düzeyini olumsuz yönde etkilediğini vurgulamaktadır.

Fıtratında taşıdığı özellik itibarıyla yeryüzünde hüküm icra etme yetkinliğine sahip olan insana, kâinattaki her şey boyun eğdirilerek onları yönetme ve sahip çıkma sorumluluğu yüklenmiş, genel manada hilâfet görevi verilmiştir.¹⁵⁹⁹ Bu bağlamda insan yeryüzüne halife¹⁶⁰⁰ kılınmıştır. Bu vasfın gereği olarak insan aynı zamanda Allah adına icraat yaparak çevreyi imar etme,¹⁶⁰¹ araştırma, keşfetme, tanıma, koruma, yönetme hususunda yetkin kılınmış ve nihayetinde gelecek nesillere miras bırakmakla da yükümlü tutulmuştur. Yüklendiği bu yüce misyonla birey, nefsânî hırs, arzu, istek ve süflî tutkularından arınarak toplumda aktif bir birey olmak zorundadır. Bu sorumluluğun bilincinde hareket eden mümin, câhiliye toplumundaki oligarşik ve aristokrat baskıdan kurtularak nesne konumundan fail konumuna geçer. Böylece özgür iradesini kullanarak hem Yaratana hem de yarattığı çevreye karşı Kur'an ahlâkî gereği sorumlu ve duyarlı davranma bilincini geliştirir.

Kâinatın insanoğlunun emrine musahhar kılınması, ona büyük bir sorumluluk yüklemiştir. İnsan, kendisine verilen bu yetenekleri ve özellikleri sorumluluğunun bilincinde kullanmayıp kendi çıkarı doğrultusunda değerlendirirse doğal denge bozulmaya başlayacaktır. Nitekim günümüzdeki çevresel sorunların, ekolojik ve ahlâkî tahribatın baş sorumlusu, bu tür bir anlayışı benimseyerek daha fazla refah ve daha lüks yaşam peşinde koşan insandır. Halifelik görevi verilerek sorumluluk sahibi kılınan insana ilâhî emanet yüklenmiştir.¹⁶⁰² Dolayısıyla insan, kendine, topluma ve yaşadığı çevreye karşı hoyratça davranma serbestliğine sahip değildir. Zira her şey insanın emrine verilmiş¹⁶⁰³ olmasına rağmen hiçbir şey insanın tekelinde değildir. Diğer varlıklarda lisanı halleriyle yaratana tesbih eder¹⁶⁰⁴ ve onun mahlûkatı olarak

¹⁵⁹⁸ er-Rûm 30/41.

¹⁵⁹⁹ Muhammet Yılmaz, *Kur'an'da Siyasi Düzenin Temel İlkeleri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016), 204.

¹⁶⁰⁰ el-Bakara 2/30; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/218. Ayrıca bk. el-En'âm 6/165; en-Neml 27/62; Fâtır 35/39.

¹⁶⁰¹ Hûd 11/61; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 4/331.

¹⁶⁰² el-Ahzâb 33/72; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 4/355.

¹⁶⁰³ el-Bakara 2/29; el-Câsiye 45/13.

¹⁶⁰⁴ er-Ra'd 13/13; el-İsrâ 17/44; el-Hac 22/18; el-Cuma 62/1.

çevrenin paydaşıdır. Onların da bu çevrede sağlıklı ve huzurlu bir şekilde, doğal ortamlarının bozulmadan yaşama ve varlıklarını idame ettirme hakları vardır.

İnsan en güzel biçimde¹⁶⁰⁵ ve mükemmel bir yaratılışla donatılmış olmasına rağmen iradeli bir varlık olarak hem olumlu hem de olumsuz karakteristik özellikler¹⁶⁰⁶ taşımaktadır. Bu olumsuz özelliklerden bilhassa fesat, insanın tabiat üzerindeki fiziksel tahribatına¹⁶⁰⁷ işaret etmektedir. Fesat, sadece fiziksel tahribata yol açmakla kalmayıp, sosyal ve ahlâkî bozulmaya da neden olmaktadır. Ahlâkî tekâmüle engel teşkil eden bu tür davranışların önlenmesi sorumluluğu Kur'an da akıllı ve bilinçli¹⁶⁰⁸ kimselere yüklenmektedir. Dolayısıyla çevreye karşı sorumluluk bilinci, çevrenin Allah'ın eseri olması ve insana emanet edilmesi nedeniyle ilâhî kaynaklıdır. Kur'an'da insanın yaptıklarının karşılığının tastamam verileceğinin¹⁶⁰⁹ hatırlatılması insana çevreye karşı ahlâkî bir sorumluluk yüklemektedir.¹⁶¹⁰ Bu bağlamda insan, yeryüzünde halife kılınarak¹⁶¹¹ Allah adına icraat yapmakta ve sorumluluk yüklenmekte,¹⁶¹² hem kendi dışındaki varlıklara hem de gelecek nesillere karşı sorumlu tutulmaktadır. Kur'an'da bozgunculuk çıkaranlar uyarılmakta,¹⁶¹³ vazgeçmemeleri halinde ise yaptıkları olumsuzlukların bir kısmı henüz dünyada iken ibret alıp yola gelmeleri için kendilerine tattırılacağı¹⁶¹⁴ hatırlatılmaktadır.¹⁶¹⁵

İlâhî yönlendirmelerden uzaklaşmak ve kendi hevasına göre yaşam felsefesi geliştirmek¹⁶¹⁶ bilinçsel kirlenmelere neden olmaktadır. Bilinç kirlenmesi ise rûhî ve

¹⁶⁰⁵ et-Tîn 95/4; Semerkandî, *Bahrü'l-'ulûm*, 3/571.

¹⁶⁰⁶ Âyetlerde değinilen bazı menfî özellikler şunlardır: İnsan aceleci, cahil ve zalim, hayrı istediği kadar şerri de isteyen karakterler taşımaktadır. Hırslı, aşırı derecede mala düşkün, cimri sıkıntıya düştüğünde sızlanıp mızızlanan, feryad-ü fîğan eden, bozgunculuk çıkaran bir karakter barındırmaktadır. Kötülüğe maruz kalınca ümitsizliğe kapılan nankör, şımarık, kibirli ve tartışmacı bir kimliğe kolayca bürünebilmektedir. İlgili âyetler için bk. en-Nisâ 4/28; Hûd 11/9-10; İbrâhîm 14/34; el-İsrâ 17/11; el-Kehf 18/54; el-Ahzâb 33/72; Fussilet 41/19; el-Meâric 70/19-21; el-İnfitâr 82/7; el-Âdiyât 100/8.

¹⁶⁰⁷ el-Bakara 2/204-205.

¹⁶⁰⁸ Hûd 11/116; bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/527.

¹⁶⁰⁹ Hûd 11/111-112.

¹⁶¹⁰ Martı, *Çevre Ahlakı*, 61-62.

¹⁶¹¹ el-Bakara 2/30.

¹⁶¹² el-Kıyâmet 75/36.

¹⁶¹³ el-Kasas 28/77; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 6/254.

¹⁶¹⁴ er-Rûm 30/41.

¹⁶¹⁵ Martı, *Çevre Ahlakı*, 37-38.

¹⁶¹⁶ el-Furkân 25/ 43.

ahlâkî kirliliğe, dolayısıyla insanın kirlenmesine, insanın kirlenmesi de hayatın ve çevrenin kirlenmesine yol açmaktadır.¹⁶¹⁷

Kur'an'ın çevremizde yaşamlarını sürdüren diğer varlıkları birer ümmet, toplum ve cemaat¹⁶¹⁸ olarak nitelendirmesi, onlarla ilişkilerin de aslında toplumlar arası ilişki hiyerarşisine sahip olduğuna işaret edilmektedir. Ayrıca Kur'an'ın insandan beklediği ve önelediği temel kavramlarından olan adâlet,¹⁶¹⁹ sadece insanlar için değil Kur'an'da ümmet-toplum olarak ifade edilen tüm diğer canlılar ve çevre için de geçerlidir.¹⁶²⁰

Yeni yeni dillendirilen sıfır atık projeleri ile israfın ve çevre kirliliğinin önlenmeye çalışılması¹⁶²¹ israfı önleme bakımından Kur'an'ın da üzerinde durduğu bir konudur. Kur'an, Allah'ın verdiği nimetlerden istifade etmeyi, tüketmeyi ve kullanmayı teşvik ederken, bunun yanında israf etmemeyi vurgulayarak, israf edenleri Allah'ın sevmediğini bildirmektedir.¹⁶²² Ayrıca Kur'an, akraba ve yoksula yardım etmeyi öğütlerken gereksiz yere saçıp savurmamayı, gereksiz yere saçıp savuranların Rabbine karşı nankörlük eden şeytanların kardeşleri olduğunu ifade ederek¹⁶²³ bu olumsuz davranışı şeytanın fiilleri ile özdeşleştirmektedir. Dolayısıyla bu durum, israfın temelde bir ahlâk sorunu olduğunu ve insanların bu konuda sorumluluk sahibi olmaları gerektiğini ortaya koymaktadır.

Bütün canlıları, insan sağlığını ve hayatını tehlikeye atan çevre kirliliği ve tahribatı, dolayısıyla çevreye karşı duyarsızlık, Kur'an tarafından haram olarak değerlendirilmektedir.¹⁶²⁴ Bu çerçevede çevreye verilen tahribat ve zararlar, kul hakkı kapsamındadır; çünkü kul hakkı, insan hakkı olarak kabul edilmekte ve bu konudaki ihlaller zulüm olarak nitelendirilmektedir.¹⁶²⁵ Bu sorunlar, manevi boyut ele alınmadan çözülebilmesi mümkün değildir. Zira insanı kontrol altına alabilecek güç, dînî karakter taşıyan ve İlâhî iradeyi yansıtan, manevi otorite ve inanç sistemidir.

¹⁶¹⁷ Martı, *Çevre Ahlâkı*, 42-44.

¹⁶¹⁸ el-En'âm 6/38; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 2/130.

¹⁶¹⁹ en-Nahl 16/90; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 7/346.

¹⁶²⁰ Martı, *Çevre Ahlâkı*, 76.

¹⁶²¹ Resmî Gazete, "Sıfır Atık Yönetmeliği", Madde 1; 9/c; 10/c, 2 Temmuz 2019, Sayı: 30829; Sıfır Atık, "Sıfır Atık Nedir?" Erişim 16.11.2022. <https://sifiratik.gov.tr/sifir-atik/sifir-atik-nedir>.

¹⁶²² el-A'râf 7/31; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 4/355.

¹⁶²³ el-İsrâ 16/26-27.

¹⁶²⁴ Martı, *Çevre Ahlâkı*, 49.

¹⁶²⁵ Martı, *Çevre Ahlâkı*, 49.

Dünyevileşme, hırs, sınırsız tüketim çılgınlığı ve haz peşinde koşma, bencillik, âhiret ve hesap vermeyi göz ardı etme gibi olumsuz eğilimler, manevi ve ahlâkî zafiyet yansımalarıdır. Ahlâkî gelişimini tamamlamış bireyler çevre konusunda da duyarlı davranışlar sergilerler. Aksi takdirde, yaptığı bozgunculuğun sonuçlarıyla yüzleşmek kaçınılmaz olur.

Sonuç olarak, Kur'an ahlâkını özümsemiş bireyler çevre bilincine sahip olur, sorumluluk bilincini geliştir ve çevreyi korumayı bir görev olarak benimserler. Yaratılmışlara Allah'ın emaneti gözüyle bakarak, çevreye duyarlı davranmayı ahlâkî bir ödev olarak görürler. Aşırılıktan ve israftan kaçınarak, bu konuda ahlâkî bir duruş sergilerler.

3. KUR'AN'A GÖRE AHLÂKÎ DEĞİŞİMDE ROL MODEL: HZ. PEYGAMBER

3.1. Ahlâkî Değişimde Hz. Peygamber

Toplumu değiştirmede en önemli unsurlardan biri karizmatik liderlerdir.¹⁶²⁶ Bu bağlamda Peygamberler de mevcut statükoyu değiştiren en önemli öncülerdir. Peygamberler toplumu dönüştürme mücadelelerini sürdürmüş, ancak aklını kullanmayıp düşünmeden hareket eden, cehalete ve bataklığa saplanmış kişiler peygamberleri çeşitli suçlarla itham ederek yüz çevirmişlerdir. Örneğin Hz. Nûh'u açık bir sapıklıkla;¹⁶²⁷ Hz. Hûd'u akılsızlık (sefahet) ve yalancılıkla;¹⁶²⁸ Hz. Musa'yı büyücülükle¹⁶²⁹ itham etmişlerdir. Diğer peygamberler de benzer muamelelerle karşılaşmışlardır. Sapıklığa düşmüş Lût kavmi, Hz. Lût'un çağrısına karşı çıkmakla kalmayıp kendilerine uymayanları çok fazla temizlik düşkünü olmakla suçlayıp peygamberle birlikte şehirden çıkarmaya kalkışmışlardır.¹⁶³⁰ Hz. Sâlih'e inanmayanlar kendilerine verilen mucize deveyi boğazlamışlardır.¹⁶³¹ Keza Hz. Şuayb ve ona inananları kendilerine tabi olmaya veya yurtlarından sürmeye zorlamışlardır.¹⁶³² Kur'an, Allah'ın indirdiğine uyma çağırısı karşısında kâfirlerin “*Atalarımızdan gördüğümüze uyarız.*”¹⁶³³ cevabıyla mevcut yapıya bağlılıklarını sürdüren kâfirleri akıllarını kullanmadıkları için kör, sağır ve dilsiz olarak vasıflandırmaktadır.¹⁶³⁴ Aynı şekilde Firavun'un Hz. Mûsa'ya yönelttiği, dinlerini değiştirme ve yeryüzünde fesat çıkarma suçlamasının da bu özelliği öne çıkarttığını görmekteyiz.¹⁶³⁵ Karşılaştıkları bütün bu dirençlere rağmen peygamberler öncülük ettiği değişim ve olgunlaşma mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Mevcut olumsuzlukları ayıklayarak en mükemmele doğru bireyleri yönlendirmişlerdir.

¹⁶²⁶ Okumuş, *Toplumsal Değişme*, 33.

¹⁶²⁷ el-A'râf 7/60; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/432.

¹⁶²⁸ el-A'râf 7/66; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 3/242.

¹⁶²⁹ el-A'râf 7/109.

¹⁶³⁰ el-A'râf 7/82.

¹⁶³¹ el-A'râf 7/77.

¹⁶³² el-A'râf 7/88.

¹⁶³³ el-Bakara 2/170.

¹⁶³⁴ el-Bakara 2/170-171.

¹⁶³⁵ el-Mü'min 40/26; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/161. Ayrıca bk. Tâhâ 20/63.

Peygamberler, mûcize göstermesi beklenen, Allah'ın hazinelerine malik ve onları dilediği gibi tasarruf eden, gaybı bilen fevkalbeşer bir kişilik veya melek profilinden ziyade Allah'ın vahyi ile yönlendirilen ve vahiyle bildirilen emirlere uyan bir insan, bir elçi profili çizmektedirler.¹⁶³⁶ Bu bağlamda Hz. Peygamber'in de Kur'an ifadesiyle Allah'ın hazinelerine sahip olmadığı, gaybı bilmediği, bir melek olmadığı ve sadece kendisine vahyedilene tabi olduğu net bir şekilde ifade edilmektedir.¹⁶³⁷ Aynı âyette hakikati görüp idrak edemeyenle hakikati kavrayan, kör ile görene benzetilerek bu konu üzerinde insanlar düşünmeye davet edilmektedir.¹⁶³⁸

Genelde peygamberler, özelde Hz. Peygamber liderlik vasıflarının dürtüsü sonucu kendi arzularıyla ortaya çıkmış ıslahatçılar veya toplum tasarlayan mühendisler değildir. Bu bağlamda Kur'an, Hz. Peygamber'in türedi bir peygamber olmadığına, kendisine vahyedilene tabi bir elçi¹⁶³⁹ olduğuna vurgu yapmaktadır.

Peygamberlerin davetleri ve içeriklerinin kaynağı, zekâları veya sahip oldukları toplumdan edindikleri öğreti ve kazanımlar da değildir. Peygamberleri bizzat Allah seçip görevlendirmiş, ilim ve hikmet vermiş,¹⁶⁴⁰ eğiterek üstün bir ahlâk¹⁶⁴¹ kazandırmış ve birtakım özelliklerle donatmıştır.¹⁶⁴² Allah, onları hikmet ve güzel öğütle insanları doğru yola çağırmak için yönlendirmiştir.¹⁶⁴³ Nitekim Hz. Peygamber'in de arkadaşlarıyla birlikte Allah'a çağırdığı yolunun basiret, bilinç ve aydınlık üzere bir yol olduğuna¹⁶⁴⁴ Kur'an'da¹⁶⁴⁵ vurgu yapılmaktadır. Bu bağlamda seçilip üstün vasıflarla donatılarak görevlendirilen elçiler, ilâhî projenin kurguladığı ideal toplum inşasının baş mimarlarıdır. Bu elçilerden sonuncusu Hz. Muhammed'dir. Hz. Muhammed çocukluğundan beri Allah'ın gözetiminde ve korumasında olmuştur.¹⁶⁴⁶ O, sapıtmış, azıtmış, eğri yola girmiş veya kendi arzu ve isteğine göre

¹⁶³⁶ Müşrikler, Hz. Peygamber'in getirdiğini doğrulayan gökten bir melek indirilmesini istiyorlardı. el-En'âm 6/8; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/266.

¹⁶³⁷ el-En'âm 6/50.

¹⁶³⁸ el-En'âm 6/50.

¹⁶³⁹ el-Ahkâf 46/9.

¹⁶⁴⁰ İlgili âyetler için bk. el-Bakara 2/252, 269; Âl-i İmrân 3/48; el-Mâide 5/110; Yûsuf, 12/39; el-Enbiyâ 21/73; en-Neml 27/15; Sâd 38/20, 35; ez-Zuhruf 43/63.

¹⁶⁴¹ bk. el-Kalem 68/4.

¹⁶⁴² Önkâl, *Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu*, 57.

¹⁶⁴³ en-Nahl 16/125.

¹⁶⁴⁴ Bayraklı, *Kur'ân Tefsiri*, 9/514-515.

¹⁶⁴⁵ Yûsuf 12/108.

¹⁶⁴⁶ Suyûtî'nin sahih olarak değerlendirdiği "Beni Rabbim terbiye etti, terbiyemi ne güzel yaptı" hadisi Hz. Peygamber'in Allah'ın gözetiminde olduğuna işaret etmektedir. Suyûtî, *el-Cami'us-sağîr*, 1/25.

konusmuş değil, bilakis kendisine indirilen vahiyle hareket etmiş¹⁶⁴⁷ ve bu şekilde yönlendirilmiştir.

Kur'an'da Hz. Peygamber'in çocukluk ve gençlik dönemlerindeki kişisel ve ruhsal gelişimi ile ekonomik durumu ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Çocukluk döneminde yetim kalması, gençlik döneminde ekonomik zorluklar yaşaması ve dini, ibadet ve ilke konularında yön arayışı içinde bulunması vurgulanmaktadır.¹⁶⁴⁸ Allah, onu yetimlik döneminde korumuş ve gençlik döneminde yaşam koşullarını iyileştirerek geçim sıkıntısından kurtarmıştır. Aynı zamanda, ruhunu arındırmış ve onu doğru yola yönlendirerek ruhsal şaşkınlıktan kurtarmış,¹⁶⁴⁹ böylece ruhsal ve kişisel gelişimini sağlamıştır.

Hz. Peygamber, kitabın ve imanın ne olduğunu bilmezken¹⁶⁵⁰ ilâhi kılavuzlukla en doğru yol olan Allah'ın yoluna götüren gerçek bir rehber modeline dönüştürülmüştür.¹⁶⁵¹ Bu rolüyle, getirdiği toplumsal normlar ve değerlerle etrafını etkilemiş ve çok geniş kitlelere ulaşacak bir toplumun temellerini atmıştır.

İlâhi vahyin getirdiği değerleri öncelikle Hz. Peygamber'in kendisi uygulamıştır. Bu manada insanlık için en etkin örnekler peygamberlerdir. Diğer toplum liderleri ve filozoflar getirdikleri sistemlere ve ahlâkî değerlere uymak mecburiyetinde görülmemiş ve genellikle teorik boyutta kalmışlardır. Bununla birlikte, birçokları söylemlerinin aksine bir hayat yaşamasına rağmen ahlâkî açıdan kınanmamıştır. Ayrıca bu belirsiz sistemleri ve toplumsal normları yerleştirmek adına korkunç katliamlar yapılmış, bu uğurda yüzbinlerce insan hayatını kaybetmiştir. Yapılan denemeler Almanya ve Sovyetler Birliği örneğinde olduğu gibi, uluslararası boyutta kabul görmemiş ve pratikte başarı şansı yakalayamamıştır. Peygamberlik sürecinde, diğer sistemlerle karşılaştırıldığında, peygamberlerin uygulamaları sonucu sınırlı sayıda hatta yok denecek kadar az insan kaybı yaşanmıştır.¹⁶⁵² Zira sistemin düsturu Kur'an, kan akıtılması konusunda Müslümanları şiddetle sakındırmıştır.¹⁶⁵³

¹⁶⁴⁷ en-Necm 53/2-4.

¹⁶⁴⁸ ed-Duha 93/6-8.

¹⁶⁴⁹ Derveze, *et-Tefsîrû'l hadîs*, 1/554.

¹⁶⁵⁰ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 1/266.

¹⁶⁵¹ eş-Şûrâ 42/52-53.

¹⁶⁵² Daryal, *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açısından Tahlili*, 218.

¹⁶⁵³ el-Mâide 5/32.

Kur'an ışığından beslenen toplumlar, ahlâkî erdemlerle yüklü, Endülüs ve Osmanlı örneklerinde olduğu gibi asırlarca varlığını sürdüren medeniyetler üretmiştir.

Gaybı bilen Allah, gizlisini kimseye açmamıştır. Ancak Kur'an'da olduğu gibi toplumun ihtiyacı kadar gayb bilgisini insanlara öğretmek üzere seçmiş olduğu peygamberlere vahyetmiştir. Bu vahiyleri de şeytanın dürtülerine ve ayartmalarına karşı korunması için Allah koruyucu melekler görevlendirmiştir. Bu koruyucu/gözcü melekler, görev ihmâline neden olabilecek tehlikelere karşı peygamberleri muhafaza etmişlerdir.¹⁶⁵⁴ Ancak peygamberlerin de vahiy almasına rağmen yaptıkları her iş ve söyledikleri her söz masumiyet kapsamında değildir.¹⁶⁵⁵ Vahiy kapsamı dışında yaptıkları işlerden dolayı zaman zaman uyarılarak yönlendirilmişlerdir. Bu konuda da insanlara örneklik teşkil etmektedirler. Nitekim Hz. Mûsâ, tecrübesiz bir genç iken maksadı aşan fevrî bir hareketle birinin ölümüne neden olmuş, bu olaydan dolayı Mısır'dan çıkarak Hz. Şuayb'ın denetiminde¹⁶⁵⁶ eğitime tabi tutulmuş ve tekrar aynı topluma Resûl olarak geri gelip mücadelesini sürdürmüştür.¹⁶⁵⁷ Peygamberler kaba ve sert davranmaktan kaçınmış, aksine yumuşak ve tatlı söz kullanmayı, hikmetli üslupla etraflarındakileri etkilemeyi kendilerine düstur edinmiş, doğruluk timsali olarak tanıtılmışlardır.¹⁶⁵⁸

Hz. Peygamber'i tanımak için başvurulacak en sağlam kaynak şüphesiz Kur'an'dır.¹⁶⁵⁹ Allah, Kur'an'da Hz. Peygamber'i överek tüm inananlara onun örnekliğini ve ahlâkî üstünlüğünü vurgulamaktadır. Nitekim. Kur'an'da *"Allah'a ve âhiret gününe kavuşmayı ümit edenler için Allah'ın elçisinde güzel bir örnek vardır."*¹⁶⁶⁰ ve *"Ve sen yüce bir ahlâk üzeresin."*¹⁶⁶¹ ayetleriyle Hz. Muhammed'in ahlâkî yüceliği ve örnek kişiliği belirtilmiştir. Hz. Âişe (ö. 58/678) de onun ahlâkının

¹⁶⁵⁴ Cin 72/26-27; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tûnisî İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tûnisîyye, 1984), 29/249; *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Mahmut Kısa (Konya: Armağan Kitaplar, 2012), 541.

¹⁶⁵⁵ Hz. Davud'un verdiği hükümden dolayı uyarıldığını Sâd sûresi 38/21-24. âyetlerden anlıyoruz. Ayrıca Hz. Peygamber'in de birçok yerde uyarılmıştır. İlgili âyetler için bk. Abese 80/1-10 (Ümmü Mektum Olayı); el-Enfâl 8/67-69 (Bedir Esirleri); et-Tevbe 9/43-49,80-81 (Münafıklara izin, müşrik ve münafıklara dua); Tahrim 66/1-3 (Tahrim Olayı); el-Kehf 18/28 (Ekâbire itaat).

¹⁶⁵⁶ bk. el-Kasas, 28/14-28.

¹⁶⁵⁷ Önkâl, *Rasulullah'ın İslâm'a Davet Metodu*, 57.

¹⁶⁵⁸ bk. Âl-i İmrân 3/159; Hûd 11/75; Tâhâ 20/43-44, Meryem, 19/41, 54, 56.

¹⁶⁵⁹ Heykel, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, 22; Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 18.

¹⁶⁶⁰ el-Ahzâb 33/21.

¹⁶⁶¹ el-Kalem 68/4; Semerkandî, *Bahrü'l-'ulûm*, 3/459.

Kur'an'ı özümseyip canlı model haline getiren bir ahlâktan ibaret olduğunu ifade ederek¹⁶⁶² Hz. Peygamber'in ahlâkına dikkat çekmiştir. Hz. Peygamber de “*Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim.*”¹⁶⁶³; “*Müminlerin en faziletlisi ahlâkı en güzel olanıdır.*”¹⁶⁶⁴ ifadeleriyle güzel ahlâka vurgu yapmıştır.

Çeşitli âyetler Hz. Peygamber'e itaati emretmektedir.¹⁶⁶⁵ Bu âyetler, Hz. Muhammed'in müminler için ideal bir model olduğunu ve onun yaşamı ile davranışlarının tüm Müslümanlar için bir örnek teşkil ettiğini açıkça ifade etmektedir. O bizim gibi bir insan, ancak vahiy alan ve hevasından konuşmayan biridir.¹⁶⁶⁶ Kur'an, onun yükünün ağırlığına işaret etmektedir.¹⁶⁶⁷ Hz. Peygamber Allah tarafından terbiye edilmiş, eğitilmiş ve Cebrâil tarafından öğretilmiştir.¹⁶⁶⁸ Bu bağlamda Hz. Peygamber, müminler için baş tacı ve canlarından daha sevimlidir.¹⁶⁶⁹ İmam-ı Şâfiî (ö. 204/820) de vahye ve Hz. Peygamber'in sünnetine uymanın insanlara farz olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁷⁰

Hz. Peygamber Müslümanları kâmil birer insan haline getirme sürecinde öncelikle kendisi Kur'an kültürü ile dönüştürülmüş ve mükemmel bir kişilik kazanmıştır. Bizzat ilahi iradenin kontrolünde eğitilerek insanlık için en mükemmel örnek haline getirilmiştir. Hz. Peygamber'in ahlâkı Kur'an ahlâkına bürünerek Kur'an'ın eğitici ve öğretici özellikleri onun şahsında uygulamaya dönüşmüştür.¹⁶⁷¹ Bu bağlamda, Hz. Peygamber'in örnek kişiliği ve ahlâkî yüceliği Kur'an'ın belirttiği nitelikler doğrultusunda müminler için rehber niteliği taşımaktadır. Onun ahlâkı ve davranışları, inananlar için hem bireysel hem de toplumsal yaşamda takip edilmesi gereken ahlâkî normları temsil etmektedir. Bu özellikleriyle Hz. Muhammed, İslam ahlâkının somutlaşmış bir örneği olarak takdim edilmektedir.

¹⁶⁶² Müslim, “Kitab’u Salâti’l-Müsafirîn”, 139.

¹⁶⁶³ Muvatta, “Hüsnü’l-Huluk”, 8; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 2/381 (8939).

¹⁶⁶⁴ İbn Mâce, “Zühd”, 31 (4259).

¹⁶⁶⁵ Âl-i İmrân 3/132; el-Ahzâb 33/71.

¹⁶⁶⁶ el-Kehf 18/110; Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, 18/135. Ayrıca bk. Fussilet 41/6; en-Necm 53/3-4.

¹⁶⁶⁷ el-İnşirâh 94/2-3. Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, 20/106.

¹⁶⁶⁸ en-Necm 53/5; Suyûtî, *el-Cami ‘us-sağîr*, 1/25.

¹⁶⁶⁹ el-Ahzâb 33/6.

¹⁶⁷⁰ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle* (İstanbul: Kültür Yayınları 1985), 36.

¹⁶⁷¹ Celaledin Vatandaş, *Hz. Muhammed’in Hayatı ve İslâm Daveti (Medine Dönemi)* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 224.

Câhiliye toplumunun gelenekleri ile Hz. Peygamberin uygulamaları arasında Kur'an-Sünnet bağlamında- hem farklılıklar hem de benzerlikleri bulunmaktadır. İnsan fitratına ve evrensel değerlere uygun yaklaşımlar, Kur'an rehberliği ile uyumlu bir şekilde sürdürülmüştür. Hz. Peygamber, liderlik mücadelesi, güç gösterisi veya mevcut düzene karşı bir yönetim çatışması amaçlamamış, aksine mevcut düzeni köklü bir şekilde değiştirerek yeni bir toplumsal düzen kurmayı hedeflemiştir. Eskiye değiştirip yeniyi yerleştirmek, insanlığı karşısına alıp imkânsız bir işe girişmek demektir ki, peygamberlik misyonunun zorluğu bu noktada belirginleşmektedir. Peygamberlik öncesinde toplum tarafından “adâletli”, “sadık”, “güvenilir” ve “el-emin”, olarak tanınan ve Kâbe hakemliği gibi kritik roller üstlenmiş olan¹⁶⁷² Hz. Peygamber'in bu sâlih tavrı müşrikler için bir sorun teşkil etmemiştir. Ancak peygamberlikle görevlendirilip ıslah edici ve mevcut düzeni değiştirmeye yönelik tavırlar sergilemeye başladığında, tepki ve dirençle karşılaşmıştır. Müşrikler, bu değişimi kendi düzenlerini ortadan kaldırmaya yönelik bir tehdit unsuru olarak algılayarak sert tavırlar sergilemekten kaçınmamışlardır.¹⁶⁷³

Başta ahlâkî ve kültürel yapı olmak üzere mevcut âdet ve geleneklerden Kur'an'ın temel prensiplerine uygun olanlar yaşatılmış, ıslah edilebilenler ıslah edilmiş, ıslah edilmesi mümkün olmayanlarsa ortadan kaldırılmıştır. Hz. Peygamber, bu değişimi gerçekleştirmek için mücadeleye girmiş, gerektiğinde de çatışmaktan kaçınmamıştır.¹⁶⁷⁴ Davet ve tebliğle başlayarak çekirdek bir kadro oluşturmuş, bu çekirdek kadro ile hareketi merkezden çevreye adım adım taşıyarak kitlesel hareketi Medine'de devletleştirmiştir.¹⁶⁷⁵ Nitekim burada barış zamanında yönetici, yargıç, müftü; savaş zamanında da komutan olarak toplumsal ve yönetsel işleri sevk ve idare etmiş, diğer toplumlarla da ilişkileri düzenlemiştir.

Yanlışlıkla birinin ayağına basanı affetmeyen, bir hayvanı kendi kabile sınırları içine girdiği için yaralamaları gibi basit sebeplerden dolayı yıllarca savaşılabilecek kadar katı bir toplum yapısına sahip bireyler, kabile geleneklerini terk ettiklerinde başlarına neler gelebileceğini çok iyi biliyordu. Buna rağmen dövülseler de, elleri ayakları bağlanarak ters istikamette çekilip parçalansalar veya sınırsız maddi imkânlar sunulsa

¹⁶⁷² İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/207-208, 223-224.

¹⁶⁷³ Demircan, *Câhiliye Arapları*, 123-124.

¹⁶⁷⁴ Demircan, *Câhiliye Arapları*, 123-124; bk. el-Bakara 2/190, 193, 216, 244; el-Enfâl 8/39.

¹⁶⁷⁵ Önkâl, *Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu*, 80.

da vazgeçmeyerek imana talip olmaları ve bunda ısrar etmeleri, Hz. Peygamber'in gönüllere yerleştirdiği ve yeşertip geliştirdiği iman kaynaklı değişimin göstergesidir.¹⁶⁷⁶

Kur'an, Hz. Peygamber'i otorite ve itaat edilmesi gereken lider ve örnek insan prototipi¹⁶⁷⁷ olarak deklare etmiş, böylece câhiliye döneminde etken olan -şair, kâhin, şeyh, sâhir, hakemlik, otorite, liderlik, bilgi üretimi ve kaynakları gibi- toplumu yönlendiren tüm amilleri tek elde toplamıştır. Vahiy ve vahyi pratiğe döken peygamber, bu bağlamda yegâne merci olmuştur. Hz. Peygamber, Kur'an'ın öngördüğü hayatı teoriden pratiğe dönüştüren bir önder olarak, kendi kurup büyüttüğü toplumu kardeş yaparak kenetlemiştir ve bu kardeşlikte kilit taşı olarak imanı kullanmıştır.¹⁶⁷⁸ Hz. Peygamber, değişimin ilk adımını Mekke döneminde bireysel eğitim yolu ile başlatmıştır. Bu eğitimde ahlâkî gelişim, lokomotif görevi görmüştür. Mekke döneminde başlayan bu süreç, Medine döneminde olgunlaşarak meyvesini vermiştir. İnsanların canlarını feda edecek kadar birbirini sevmesi, Muhacir-Ensar kardeşliğini gerçekleştirecek kadar fedakârlık göstermesi, Hz. Peygamber'in liderliğinin bir yansımasıdır.¹⁶⁷⁹ Bu bağlamda Kur'an Hz. Peygamber'in uygulamalarını ve pratiklerini desteklemiştir.

Hz. Peygamber'in iletişim üslubu, muhataba ve kitlelere göre farklılaşmış, onlara seviyelerine göre güzel bir şekilde, hikmetle yaklaşarak yön vermiştir.¹⁶⁸⁰ İyi davranarak güzel sözle insanları etkilemiş, birinin aleyhine konuşma ve hoş olmayan söylemlerde bulunma gibi, şeytanla özdeşleştirilmiş hasletlerden kaçınmıştır.¹⁶⁸¹ Hatta bâtıl inanç sahiplerinin kutsallarına sövmek, onların mukabelede bulunma ihtimali barındırdığı için yasaklanmıştır.¹⁶⁸² Savaşmak ve çatışmak gibi şiddet içeren eylemler zorunlu olmadıkça ötelenmiştir. Bu bağlamda, hâkim güçler ve sistemler dünyayı sömürmek ve köleleştirmek için çatışırken, Kur'an, inanç özgürlüğü ve güvenlik

¹⁶⁷⁶ İnananlara yapılan eziyetlerle ilgili detaylı bilgi için bk. İbn İshak, *es-Sîre*, 135, 169-177; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/346-351; Daryal, *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açısından Tahlili*, 128.

¹⁶⁷⁷ en-Nisâ 4/80; el-Ahzâb 33/21; Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 1/460.

¹⁶⁷⁸ Heykel, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, 610.

¹⁶⁷⁹ Daryal, *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açısından Tahlili*, 198-199.

¹⁶⁸⁰ en-Nahl 16/125; Âl-i İmrân 3/159.

¹⁶⁸¹ el-İsrâ 17/53.

¹⁶⁸² el-En'âm 6/108.

gerekçesiyle son çare olarak savaşa izin vermiştir.¹⁶⁸³ Hz. Peygamber'in savaş uygulamaları ve esirlere yönelik muamelesi de bunu açıkça desteklemektedir.¹⁶⁸⁴

Hz. Muhammed'in rol model olarak üstlendiği misyon, toplumun şekillenmesi ve Kur'an ahlâkını içselleştirmiş yeni bir neslin oluşumu açısından büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda aşağıdaki başlıklarda Hz. Peygamberin örnekliği, iletişimi, takip ettiği yol, strateji ve yeni jenerasyon oluşturmadaki yöntemleri ele alınacaktır.

3.1.1. Hz. Peygamber'e Uyma Yükümlülüğü

Peygamberler, her şeyden önce Allah'ın izniyle gönderilmiş elçilerdir ve kendilerine itaat edilmesi gereken rehberlerdir.¹⁶⁸⁵ Ancak bu rehberler, yalnızca kendilerine indirilene itibar edip duyarlılık gösteren mümin ve müttakilere¹⁶⁸⁶ etkili olabilir ve onlara doğru yolu gösterebilirler. Allah'ın Hz. Mûsa'yı azgınlaşan Firavun'a gönderip arınmayı ve Rabbinin yoluna iletmeyi isteyip istemediğini sorması¹⁶⁸⁷ onun sadece kendi rızasıyla harekete geçebileceğine işaret etmektedir. Bu bağlamda gelişim ve değişimin sağlanabilmesi için iç dinamiklerin harekete geçirilmesi gerekmektedir. Zira hareket ve davranışların değişmesi, önce zihniyet ve düşünce dünyasının değişmesine bağlıdır. Kur'an da ruhen ve zihnen eğitilmiş insanları hedefler.¹⁶⁸⁸ Bir âyette de işaret edildiği gibi bir kavim kendini değiştirmedeği sürece Allah onları değiştirmez.¹⁶⁸⁹ Müminlere, kendi nefislerinden daha yakın olan peygamberler,¹⁶⁹⁰ bireyleri güdüleyerek onların iç dinamiklerini harekete geçirme çabası içerisinde olmuşlardır. Peygamberler, geldikleri toplumlara liderlik yapmışlar, getirdikleri toplumsal ve entelektüel normlarla etkili olarak rızaya dayalı teslimiyet gösteren mümin kitlesi oluşturmuş ve onlar için örnek olmayı başarmışlardır.¹⁶⁹¹

¹⁶⁸³ Daryal, *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açısından Tahlili*, 327.

¹⁶⁸⁴ Suruç, *Kâinatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı*, 392.

¹⁶⁸⁵ en-Nisâ 4/64.

¹⁶⁸⁶ el-Bakara 2/2. âyetin devamında muttakilerin vasıfları gayba inanan, namazı kılan, infak eden, Hz. Muhammed'e ve ondan önce gönderilen peygamberlere inanan ve âhirete kesin olarak inananlar olarak tanımlanmaktadır. Allah tarafından gösterilen hidayet/doğru yol üzerinde olup gerçek manada kurtuluşa erenler, yani muttakiler ancak bu kimselerdir. el-Bakara 2/3-5.

¹⁶⁸⁷ en-Nâziât 79/18-19.

¹⁶⁸⁸ Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, 207.

¹⁶⁸⁹ er-Ra'd 13/11; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 4/302-303.

¹⁶⁹⁰ el-Ahzâb 33/6.

¹⁶⁹¹ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/163.

İman eden, talep edip adım atan, Allah’a ve âhiret gününe kavuşmayı ümit edenler ve Allah’ı çok zikredenler için öykünülmesi gereken yegâne örnek hiç şüphesiz Allah’ın Elçisi Hz. Muhammed’dir.¹⁶⁹² Müminler ihtilafa düştükleri konuları Peygambere götürürler ve verilen hükme gönül rızası ile tam bir teslimiyetle bağlanırlar. Peygamber’e bağlanmayan ve verilen hükme de razı olmayanlar gerçek manada iman etmiş olamazlar.¹⁶⁹³ Bu bağlamda Kur’an’da, mümin erkek ve kadınlar için Allah’a ve Resûlü’ne uyma yükümlülüğü ve verilen hükmün bağlayıcılığı çok net bir şekilde ifade edilmiştir.¹⁶⁹⁴

Hiz. Peygamber gelmeden önce insanların tehlikeli bir şekilde ateş çukurunun etrafında debelendikleri, hatta bu çukura düşmek üzere oldukları, Allah tarafından haber verilmiştir. Hiz. Peygamber’in gelmesiyle birlikte ona tabi olanlar bu ateş çukurundan adeta çekip çıkarılmıştır.¹⁶⁹⁵ Bu bağlamda, birlik ve beraberlik içerisinde tefrikaya düşmeden, Hiz. Peygamber aracılığı ile gönderilen “*Allah’ın ipi*”¹⁶⁹⁶ olarak nitelendirilen Kur’an’a, yâni vahye tabi olmak Peygamber’i örnek almakla mümkündür. İnananlar için Peygamber’e uymak ve onu örnek almak, dünyevî ve uhrevî yükümlülük getirdiğinden ihtiyârî değil, zorunluluk teşkil etmektedir. Bu sebeple Kur’an rehberliğinde Hiz. Peygamber liderliğinde şekillenen birey, kişisel özellikleri ile topluma entegre olan, genel değerleri içselleştirerek özümseyen, ancak kimliğini de koruyarak tekâmül eden bir profil çizer ve böylece kâmil vasıflara sahip olur. Diğer bir deyişle, müminler için ahlâk açısından örnek alınması ve tabi olunması gereken başkarakter Hiz. Peygamberdir.

3.1.2. Hiz. Peygamber’in Örnekliği

Hiz. Muhammed kendisine risâlet gelene kadar kavmi tarafından kabul görmüş, benimsenmiş, emin ve güvenilir bir kimse olarak toplum nazarında yer edinmiştir. Risâletten sonra çeşitli bahanelerle kavmi ona karşı çıkıp direnç gösterse de Hiz. Peygamber tebliğ ve davet görevi¹⁶⁹⁷ gereği kararlı ve sabırlı biçimde insanî ilişkileri

¹⁶⁹² el-Ahzâb 33/21.

¹⁶⁹³ en-Nisâ 4/65.

¹⁶⁹⁴ el-Ahzâb 33/26.

¹⁶⁹⁵ bk. Âl-i İmrân 3/103.

¹⁶⁹⁶ Âl-i İmrân 3/103.

¹⁶⁹⁷ el-Müddessir 74/2; Taberî, *Câmi’u’l-beyân* 9/23; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 8/262. Ayrıca bk. eş-Şuarâ 26/224; el-Mâide 5/67; en-Nahl 16/82; er-Ra’d 13/40; eş-Şûrâ 42/48.

ve beşerî münasebetleri kesmeyerek muhataplarını potansiyel Müslüman olarak görüp onları iman dairesine çekebilmek için bütün yolları denemiştir. Hatta inkârda kalmalarından dolayı derinden üzüntü duymuş, bu durum “*İman etmiyorlar diye neredeyse kendini helâk edeceksin!*”¹⁶⁹⁸ âyetiyle dile getirilmiştir.

Allah peygamberlerin kavimleri ile iletişimde ve mesajı ulaştırmasında başarılı olması için her peygambere kendi kavminin dilinde ilâhî mesajlar göndermiştir.¹⁶⁹⁹ Peygamberler, topluma güvenilir elçiler oldukları vurgusunu yaparak onlardan bir ücret istemediklerini, mükâfatlarının Rableri katında olduğunu bildirmişlerdir. Allah’tan sakınmaları ve kendilerine itaat etmeleri gerektiği mesajını vererek bir çıkar ilişkisi içerisinde olmayacaklarını ve görevlerini sırf Allah rızası ve onun talebi doğrultusunda yaptıklarını ifade ederek¹⁷⁰⁰ tebliğlerini sağlam bir temel üzerine oturtmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda Kur’an da Hz. Peygamberi, tebliğ yaparken insanlarla en güzel yöntemle tartışmaya, hikmet ve güzel öğütlerle Rabbinin yoluna davet etmeye yönlendirmiştir.¹⁷⁰¹ Hz. Peygamber de tebliğ görevini yerine getirirken son derece hassas davranmıştır.

Hz. Peygamber, kendisine karşı çıkıp asi olanlara karşı dirayetli tutumunu sürdürerek onların kötü fiillerinden uzak olduğunu¹⁷⁰² net bir şekilde ortaya koymuştur. Onlara yaranmak için veya şirin görünmek için asla taviz vermemiştir. Kendisini yolundan döndürmek için sunulan cazip tekliflere asla iltifat etmemiş bu konuda bir karşılık bulamayacaklarını, inançlarının kendilerini bağladığını, kendi dininin de kendini bağladığını bildirerek istikrarlı tavrını sürdürmüş, kâfirlerin ümitlerini de sonlandırmıştır.¹⁷⁰³

Hz. Peygamber Müşriklerin iman etmemesinden dolayı üzüntü duymuştur. Kendisine karşı kötü muamelede bulunan Mekke halkına karşı kin ve intikam gütmemiş, özellikle Mekke’nin fethinde elinde güç bulunmasına rağmen intikam almamış, Hz. Yûsuf’un kardeşlerini affettiği gibi¹⁷⁰⁴ o da af yolunu seçerek iletişimini sıcak tutmuştur.

¹⁶⁹⁸ eş-Şuarâ 26/3.

¹⁶⁹⁹ İbrâhîm 14/4; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/539; Râzi, *el-Mefâtîh*, 19/63.

¹⁷⁰⁰ eş-Şuarâ, 26/107-110, 125-127, 143-145, 162-164, 178-180.

¹⁷⁰¹ en-Nahl 16/125; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/644.

¹⁷⁰² eş-Şuarâ, 26/216.

¹⁷⁰³ el-Kâfirûn, 109/1-6.

¹⁷⁰⁴ Yûsuf 12/92; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, 7/274; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/502-503.

3.1.2.1. Adâletli ve Emniyetli Tutumu

İnsan ilişkilerinde adâlet ve güvenilir olmak son derece önemlidir. Özellikle örnek alınabilecek konumda olan kişiler için bunun önemi had safhaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Hz. Peygamber adaleti ve güvenilirliği ile ön plana çıkan bir önderdir.

İnsanlar arasında adâletle hükmetmek, adâleti yerine getirmek, emanetleri ehline vermek Allah'ın emri¹⁷⁰⁵ ve toplumsal barışın da en önemli unsurlarındandır. Adâlet herkes için geçerlidir. Bu bağlamda Kur'an'da bir topluma duyulan kin ve düşmanlığın dahi kişiyi adâletten uzaklaştırmaması konusunda uyarılar bulunmaktadır.¹⁷⁰⁶ Adâletli davranmak takvâya daha yakındır¹⁷⁰⁷ ve bu, gerçek manada takvâ sahibi müminlerin özelliğidir. Hz. Peygamber ve Müslümanlar, bu ilkeleri hayata geçirmekle sorumlu tutulmuştur.

Adâletin yanında, zulmün karşısında olmakla ilgili yönlendirmeler Kur'an ahlâkı ile câhiliye ahlâkı arasındaki anlayışı ortaya koyan en belirgin göstergelerdendir. Câhiliye döneminde, haklı veya haksız da olsa, zâlim veya mazlum olmasına bakılmaksızın kabile bağlılığı gereği asabiyet anlayışıyla hareket edildiği belirtilmiştir. Ancak Hz. Peygamber, bu tür asabiyet anlayışını reddetmiş ve örneğini “Kuyuya düşüp de kurtarılmak için kuyruğundan çekilen deve”¹⁷⁰⁸ benzetmesiyle aslında bu durumun kişiye olumlu bir katkı sağlamadığına ve durumun olumsuzluğuna işaret etmiştir. Bu nedenle her durumda adâletin ön planda tutulması öncelenmiştir.

Diğer yandan kendisi de zâlim de olsa mazlum da olsa mümini, kardeşinin yardımına koşmaya çağırmıştır. Ancak bu çağrıyı duyan ve anlamakta zorlanan arkadaşları; mazluma yardımı anladıklarını ama zâlime nasıl yardım edebilecekleri Peygambere sormuşlardır. Hz. Peygamber, zâlim kardeşe yardımı, “zalimin zulüm yapmasını engellemek”¹⁷⁰⁹ olarak açıklayarak¹⁷¹⁰ olumsuz davranışların ortadan kaldırılmasına dikkat çekmiştir. Böylece yardımlaşma, emniyetli, adâletli güvenilir bir toplum oluşturmak için farklı bir bakış açısı geliştirmiştir.

¹⁷⁰⁵ en-Nahl 16/90; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 7/346; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 4/589. en-Nisâ 4/58; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/523.

¹⁷⁰⁶ el-Mâide 5/8; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/62.

¹⁷⁰⁷ el-Mâide 5/8; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/62.

¹⁷⁰⁸ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 120 (5117).

¹⁷⁰⁹ el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ayn*, 7/108.

¹⁷¹⁰ Buhârî, “Mezâlim”, 4; “İkrâh”, 7; Tirmizî, “Fiten”, 68 (2256).

Câhiliyede zalim de olsa her durumda kavminin yanında olma yükümlülüğüne karşın Kur'an zâlimin zulmünü engellemeyi ön plana çıkarmıştır. Hz. Peygamber'in öğütleri de müminleri bu doğrultuda yönlendirerek kardeşliğin ve adâletin ön plana çıktığı ahlâkî yapıya sahip bireyler yetişmesine öncülük etmiştir. Bu yönüyle de zalim-mazlum ayırımına bakmadan her durumda kabilesinin yanında yer alan asabiye dayalı câhiliye anlayışından farkını ortaya koyarak müminlerin gelişimine ve dönüşümüne katkı sağlamıştır.

3.1.2.2. Doğruluğu ve Güvenilirliği

Hz. Peygamber doğruluk ve güvenilirlik bakımından insanların en hassas davrananıdır. Bu konuda “*Öyleyse, seninle birlikte tövbe edenlerle birlikte emr olunduğun gibi dosdoğru ol...*”¹⁷¹¹ âyeti Hz. Peygamber'in şiarı olmuştur.

Hz. Peygamber, arkadaşlarını da doğru sözlü olmaları ve yalandan kaçınmaları konusunda uyarmıştır. Süfyan b. Abdullah es-Sakafi'nin (ö. ?) “İslam'la ilgili bana bir söz söyle ki bu konuda senden sonra başka hiç kimseye bir şey sormayayım.” demesi üzerine Hz. Peygamber'in “Allah'a inandım de ve dosdoğru ol!”¹⁷¹² cevabı konunun önemini açıkça ortaya koymaktadır. Bu hususta bir başka örnek de sahabîlerinin Hz. Peygamber'e “Mümin korkak olur mu, mümin cimri olur mu?” sorusuna “olabileceği”; “yalan söyler mi” sorusuna ise “asla” diyerek¹⁷¹³ tepki göstermesidir. Bu, doğru ve güvenilir olma hususunda Hz. Peygamber'in ne kadar hassas davrandığının bir başka göstergesidir.

Hz. Peygamber'in doğru ve güvenilir olması, müşriklerin de kabul ettiği bir vasfıdır. Bu bağlamda peygamberlikten önce Kâbe'nin tamiri esnasında Hacerü'l-Esved'in yerine konulması hususunda çıkan tartışmada onun hakemliğini itirazsız herkesin kabul etmesi ona duyulan güvenin yansımasıdır.¹⁷¹⁴ Kur'an öncesi dönemde yaşadığı toplum tarafından “el-emin” lakabıyla vasıflanması¹⁷¹⁵ güvenilirliğin onun şahsında mücessem hale gelmesinin ve toplum tarafından güvenilirliğinin tescillendiğinin göstergesidir.

¹⁷¹¹ Hüd 11/112; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 15/499-500.

¹⁷¹² Müslim, “İman”, 62 (37).

¹⁷¹³ Muvatta, “Kelam”, 7.

¹⁷¹⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/223-224.

¹⁷¹⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/207-208, 223-224.

3.1.2.3. İstikrar ve Sebatı

Peygamberler çile çekme ve eziyet konusunda en zorlu sınavlara tabi tutulmuşlardır. Hz. peygamber de eziyet, sıkıntı, iftira, işkence ve yalanlama gibi ciddi sıkıntılara maruz kalmıştır. Bu ıstıraplara karşı Hz. Peygamber, Kur'an'ın “*Sabır ve namazla yardım isteyin.*”¹⁷¹⁶ gibi pek çok âyetin yönlendirmesi gereği sabır argümanını kullanarak metanetli davranış göstermiştir ve bu konuda da müntesiplerine diğer peygamberler gibi örnek olmuştur.

Yapılan işte tekrar, ısrar sabır ve sebat sonucunda istikrarlı hareket neticeye ulaşmada önemli bir aşamadır ki Hz. Peygamber her türlü işkence, yıldırma ve çeşitli cazip tekliflerle vazgeçirilme çabaları karşısında sebat gösterip kararlılığını sürdürmüş ve asla taviz verip gevşememiştir. Bu konuda müminler, “*Gevşemeyin, üzülmeyin; eğer inanmış kimselerseniz üstün olan sizlersiniz.*”¹⁷¹⁷ âyetinin moral değerleri yükselten destekleyici yönlendirmesinde olduğu gibi Kur'an'da zihinsel olarak da sürekli desteklenmiştir.

Önceki kavimlerden büyüklük taslayan önderlerin yaptığı gibi¹⁷¹⁸ müşrikler de Hz. Peygamber'i yolundan döndürmek için baskı, yıldırma, tehdit vb. pek çok yola başvurmuşlardır. Hatta ona mevki, iktidar, itibar, mal-mülk, zenginlik gibi maddî-manevî celbedici pek çok teklifler sunarak davasından vazgeçirmeye çalışmışlardır.¹⁷¹⁹ Hz. Peygamber onların celbedici bu tekliflerine itibar etmemiştir. Bilakis Kur'an'ın Rahman ve Rahîm olan Allah tarafından kendisine indirildiği teyidi gereği¹⁷²⁰ Kur'an'ın hükümlerini yerine getirme konusunda Allah'ın sabır ve günahkâr inkârcı nankörlere uymama tavsiyesini kararlılıkla yerine getirmede sebat göstermiştir.¹⁷²¹

Mekke'de Müslümanlara yönelik her türlü baskı, yıldırma ve işkence politikaları, savaş ve çatışma yerine Hz. Peygamber'in önderliğinde sabır ve tahammül yolu ile atlatılmıştır. Hz. Peygamberin bu istikrarlı, sebatlı ve sağlam duruşu müminlerin ahlâkî kişiliklerini geliştirme ve değişimde önemli bir etkiye sahiptir.

¹⁷¹⁶ el-Bakara 2/45,153. Ayrıca ilgili birkaç âyet için bk. el-Bakara 2/155; Âl-i İmrân 3/200; en-Nahl 16/127; Tâhâ 20/130.

¹⁷¹⁷ Âl-i İmrân 3/48.

¹⁷¹⁸ el-A'râf 7/88.

¹⁷¹⁹ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1/101-102.

¹⁷²⁰ Fussilet 41/2; el-İnsân 76/23; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 21/425, 24/115.

¹⁷²¹ el-İnsân 76/24.

3.1.2.4. Yumuşak Davranması

Kaba ve sert tavır insan ilişkilerinde ve iletişimde başarısızlık sebeplerinin başında gelmektedir. Özellikle öğretici, tebliğci, önder ve rehber konumunda olanlar için bu durum daha da önem kazanmaktadır. İnsanları doğru yolu göstermek ve onlara rehberlik etmek için gönderilen peygamberler genelde tüm insanlara karşı yumuşak ve merhametli davranırken özelde kendileri için asıl olan müminlere karşı son derece hassas davranmış, değer vermiş ve onları her iki dünyada da mutluluğa ulaştırabilmek için çaba sarf etmişlerdir. Kur'an bu konuda Hz. Peygamber'e, Allah'ın rahmeti sayesinde etrafındakilere yumuşak davrandığını; kaba ve sert davranması durumunda dağılıp gideceklerini ve etrafında kimseyi bulamayacağını¹⁷²² hatırlatarak uyarıda bulunmuştur. Aynı şekilde ümmetine karşı yumuşak davranması, yakınlık göstermesi, alçak gönüllü olması, tevâzu kanatlarını gemesi, onları üzecek katı, kaba söz ve davranışlardan kaçınması konusunda yönlendirmiştir.¹⁷²³ Âyetlerin işaretinden de anlaşıldığı gibi Hz. Peygamber de bu uyarı ve yönlendirmeleri uygulamalarına yansıtmıştır.

Müşriklerin câhilce, kaba ve sert tavırlarına, sefihçe, kötü ve boş sözlerine karşılık ilâhi yönlendirmeye Hz. Peygamber ve onun örnekliğinde müminler aldırnamış, Kur'an'da ifade edildiği gibi “*selam*”¹⁷²⁴ deyip geçmişlerdir. Hz. Peygamber onları, affetmiş onlara hayırdan başka bir şey söylememiştir. Câhillerin Hz. Peygamber'e şiddetli tavrı onun ancak hilmini arttırmıştır.¹⁷²⁵

Kur'an, geçmiş toplumların olumsuz tavırlarına atıf yaparak dikkat çekmekte ve eleştiriye tabi tutmaktadır. Bu bağlamda kendilerine deliller gelmesine rağmen Hz. Peygamber dönemindeki Ehl-i Kitab'ın tavırları ve Hz. Mûsa dönemindeki İsrailoğullarının kendilerine birçok nimet verilmesine rağmen sergiledikleri katı kalpli tutumları “*taştan bile daha katı*”¹⁷²⁶ benzetmesi ile örneklendirilmektedir.¹⁷²⁷

Kaba davranışlara karşı Hz. Peygamber yumuşak ve hoşgörülü davranarak eğitici uygulamalarla örnek olmuştur. Nitekim Bedevilerden birinin Mescid-i

¹⁷²² Âl-i İmrân 3/159.

¹⁷²³ el-Hicr 15/88; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 17/142.

¹⁷²⁴ el-Furkân 25/63; el-Kasas 28/50.

¹⁷²⁵ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 6/122; el-Merâğî, *Tefsîr*, 19/36-37.

¹⁷²⁶ el-Bakara 2/74.

¹⁷²⁷ Râzi, *el-Mefâtih*, 3/555.

Nebevî'ye idrarını yapması üzerine orada bulunan insanların öfkelenerek adamı cezalandırmak istemelerine Hz. Peygamber müdahale etmiştir. Onu bırakmalarını ve idrarının üzerine bir kova su dökerek temizlemelerini isteyerek; “Siz kolaylaştırıcı olarak gönderildiniz, zorlaştırıcı değil.”¹⁷²⁸ buyurmuş, bu kaba davranışa karşı hoşgörölü ve yumuşak bir şekilde müdahalede bulunmuştur.

3.1.2.5. Kolaylaştırıcı Tutumu

Allah sizin için kolaylık diler zorluk dilemez¹⁷²⁹ âyetiyle perçinleştirilen kolaylaştırma stratejisi, anlaşılması için kolaylaştırılan¹⁷³⁰ Kur'an'ın temel ilkelerinden biridir. Allah, insanları güçlerinin yetmeyeceği bir sorumlulukla yükümlü kılmamıştır.¹⁷³¹ Hz. Mûsa'nın “*İşimi kolaylaştır.*”¹⁷³² duası hem kendi işlerimizde hem de diğer insanlarla olan ilişkilerde kolaylaştırmanın prensip edinilmesine işaret etmektedir.

Zorluklarla karşılaşıldığında ardından gelebilecek kolaylığın müjdelenmesi¹⁷³³ hayatla mücadelede başarıya ulaşabilmek için motivasyonun artmasında etkili bir yönlendirmedir. Affetme yolunu tutup işleri kolaylaştırmak ve ma'ruf olarak benimsenen iyilikleri emretmek,¹⁷³⁴ beşerî münasebetlerde önemli adımlardır. Allah, iman edip sâlih amel işleyen, cömert, günahlardan kaçınan takvâ sahibi kişilerin işlerini kolaylaştıracağını ve onlara işlerin kolay olanını emredeceğini bildirmiştir.¹⁷³⁵

Allah, insanların yolunu kolaylaştırdığı¹⁷³⁶ gibi Peygamber'i Hz. Muhammed'e de dinin kurallarını uygulamada kolaylık ve huzurun yollarını açacağını,¹⁷³⁷ hayır işlerini kolaylaştıracağını bildirmiştir. Bu kolaylaştırma eyleminin, Kur'an'ı ezberleme konusuna işaret ettiği yorumları da müfessirler

¹⁷²⁸ Buhârî, “Edeb”, 80.

¹⁷²⁹ el-Bakara 2/185; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/210.

¹⁷³⁰ Meryem 19/97; ed-Duhân 44/58; el-Kamer 54/17, 22, 32, 40.

¹⁷³¹ el-Bakara 2/286.

¹⁷³² Tâhâ 20/26.

¹⁷³³ el-İnşirâh 94/5-6; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 5/564.

¹⁷³⁴ el-A'râf 7/199.

¹⁷³⁵ el-Kehf 18/88; el-Leyl 9/7.

¹⁷³⁶ Abese 80/20.

¹⁷³⁷ el-A'lâ 87/8.

tarafından dile getirilmiştir.¹⁷³⁸ Ancak kanaatimizce âyetlerin içeriği, genel manada yaşam boyu her alanda kolaylaştırıcılığın ilke edinilmesi mesajını ön plana çıkarmıştır.

Hiz. Peygamber'in uygulamalarında kolaylaştırıcı yaklaşımını görmekteyiz. Örneğin, namaz esnasında bir çocuk ağlaması duyduğunda, annesinin bunalmaması için namazı kısa tutması; birisi namaz kıldırıldığında da zayıf, yaşlı ve ihtiyaç sahibi kişilerin olabileceğini göz önünde bulundurarak namazın uzatılmamasını tavsiye etmesi¹⁷³⁹ bu konuda önemli örneklerdir. Ayrıca, Hiz. Peygamber'in Muaz b. Cebel'i Yemen'e vali olarak gönderirken "Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız; müjdeleyiniz nefret ettirmeyiniz."¹⁷⁴⁰ tavsiyesi ve "Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; yumuşak davranın, sakinleştirin, nefret ettirmeyin."¹⁷⁴¹ telkinleri somut örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Hiz. Peygamber, arkadaşlarını göreve gönderdiğinde onlara sık sık kolaylaştırıcı ve müjdeleyici olmalarını; zorlaştırmamalarını ve nefret ettirmemelerini¹⁷⁴² tavsiye ederek, sosyal ilişkilerde anlayışlı, merhametli ve hoşgörülü olmanın önemini vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, toplumsal uyumun ve bireyler arasındaki ilişkilerin güçlenmesine katkı sağlayarak ahlâkî değerlerin içselleştirilmesine önemli bir zemin hazırlamıştır.

3.1.2.6. Ashabıyla Etkileşimi

Hiz. Peygamber, müjdeleyici bir üslup takınıp sevgi dili kullanmış ve nefret dili kullanmaktan kaçınmıştır. Müminler söz konusu olunca bu durum çok daha hassas bir boyut kazanmıştır. Kur'an bu konudaki hassasiyetini "*Müminlerden sana uyanlara kanatlarını indir.*"¹⁷⁴³; "...*Müminlere karşı da alçak gönüllü ol.*"¹⁷⁴⁴ âyetleriyle ortaya koymaktadır. Bir başka âyette ise Kur'an; "*Andolsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir, size çok düşkündür, müminlere karşı şefkat ve merhamet doludur.*"¹⁷⁴⁵ ifadesiyle Peygamber'in bu

¹⁷³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/739; Râzi, *el-Mefâtiḥ*, 31/131-132.

¹⁷³⁹ Ali Nâsîf, *et-Tâc*, 1/255.

¹⁷⁴⁰ Buhârî, "Edeb", 80.

¹⁷⁴¹ Buhârî, "Edeb", 80.

¹⁷⁴² Buhârî, "İlim", 11; "Edeb", 80; Müslim, "Cihad", 6 (1732), 7 (1733).

¹⁷⁴³ eş-Şuarâ 26/215.

¹⁷⁴⁴ el-Hicr, 15/88.

¹⁷⁴⁵ et-Tevbe, 9/128.

konudaki yaklaşımına dikkat çekmiştir. Âlemlere rahmet olarak gönderilen Hz. Peygamber,¹⁷⁴⁶ müminlerin sıkıntıya düşmesi karşısında rahatsızlık duymuş ve onların bu durumlarına tahammül edememiştir. Onlara karşı çok şefkatli ve merhametli davranmıştır.

Alçak gönüllü olmak, şefkatli ve merhametli davranmak eğitimde bir tercih meselesi değil zorunluluktur. Bu değerler aynı zamanda insan ilişkilerini düzenleyen ahlâkın da temel değerlerini oluşturmaktadır.¹⁷⁴⁷ Hidayet rehberi olan Kur'an¹⁷⁴⁸ rol model gösterdiği ve ahlâkını övdüğü¹⁷⁴⁹ Peygamber'ini alçak gönüllü şefkatli merhametli olmaya yönlendirmesi, onun yolundan giden müminleri de eğitmekte ve güzel ahlâka özendirmektedir.¹⁷⁵⁰ Kendi aralarında birbirlerine merhametli ve şefkatli davranan Peygamber ve müminler, kâfirlere karşı ise kararlı, dirayetli ve şiddetli davranarak¹⁷⁵¹ inançlarında taviz vermeden Kur'an yolunda istikrarlı adımlarla ilerlemiştir.

Hz. Peygamber, müminlerin üzerine âdeta titremiştir. Yemek daveti için evine girip çıktıklarında, davranışları ona rahatsızlık verse bile bu durumu onların yüzüne vurmaktan hayâ etmiş, eziyet çekmiş ama müminleri azarlamamıştır. Bu konuda Allah, müminleri uyararak nasıl hareket edebileceklerine dair âdâb-ı muâşeret kuralları oluşturmuştur.¹⁷⁵²

Hz. Peygamber ashabının pek çok olumsuz davranışına karşın onlara müsamahakâr ve affedici tavırlar sergilemiştir. Yaptıkları hataları bağışlayarak tolere etmiştir. Onlara eğitici tutumlar sergileyerek durumlarına göre muamelede bulunmuştur. Haddi ve ölçüyü aşarak kötü ve çirkin konuşmamış, bağırıp çağırmamış, kötülöklere karşılık vermemiş ve bağışlamıştır.¹⁷⁵³ Sergiledikleri davranışların gerekçelerini dinlemiş, nedenlerini anlayarak ona göre hareket etmiş, daima yapıcı olmuştur.

¹⁷⁴⁶ el-Enbiyâ 21/107.

¹⁷⁴⁷ Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, 10/410-411.

¹⁷⁴⁸ el-Bakara 2/2; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/42.

¹⁷⁴⁹ el-Ahzâb 33/21; el-Kalem 68/4.

¹⁷⁵⁰ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 3/69-370.

¹⁷⁵¹ el-Fetih 48/29.

¹⁷⁵² el-Ahzâb 33/53.

¹⁷⁵³ el-Kandehlevî, *Hayâtü's-sahâbe*, 2/526.

Hız. Peygamber'in yumuşak davranması ve merhametli tutumu Rabbinin yönlendirmesi ile olmuştur. Özellikle arkadaşlarına yumuşak davranmış, kaba, katı ve sert davranmaktan kaçınmıştır. Onlara değer vermiş, bir işe kalkıştığı zaman onlara danışmıştır. Ancak bir işe karar verdiğinde de artık Allah'a dayanarak işi sonlandırmaya çalışmış ve kararlılığından vazgeçmemiştir.¹⁷⁵⁴ Bu bağlamda Allah, Hız. Peygamber'e, müminlere karşı af yolunu tutmasını, kaba ve sert tavırlardan kaçınarak yumuşak davranmasını, onları affetmesini ve onlar için Allah'tan bağışlanma dilemesini istemiştir. Aksi takdirde etrafında kimseyi bulamayacağını ve insanların dağılıp gideceğini bildirmiştir.¹⁷⁵⁵

3.1.2.7. Aile ve Yakın  evresiyle İlişkisi

Akraba ilişkilerinde yakınları gözetmek, onların ihtiya ını gidermek ve onlara ihsanda bulunmak Kur'an'ın önemli yönlendirmeleri arasında bulunmaktadır.¹⁷⁵⁶ Bu bağlamda Hız. Peygamber, müminlere karşı olduğu gibi ailesi ve yakın çevresiyle olan ilişkilerinde son derece hassas, nazik ve ilgili tutum sergilemiştir. Eş ve çocuklarına zaman ayırarak onlarla ilgilenmiş, eşlerine yardımcı olmuş onlara karşı şefkatli, hakkaniyetli ve ada etli davranarak müminlere bu konuda da örnek olmuştur.

Hız. Peygamber diğer insanlarda olduğu gibi hem dünya hem de  hret ilişkilerinde ailesi ve akrabalarına yol gösterici olmuştur. Onları sadece dünyevî işlerde değil,  hret hayatıyla ilgili de yönlendirmiştir. Bu konuda Kur'an'da önemli yönlendirmeler bulunmaktadır. Hız. Peygamber, tebliğ ve uyarılarına yakın akrabalarından başlamıştır.¹⁷⁵⁷ Allah, Hız. Peygamber'den ailesine namazı emretmesini, kendisinin de sabırla namaza devam etmesini istemiştir.¹⁷⁵⁸

Kur'an, aile reisine sorumluluk yükleyerek hem kendini hem de ailesini yakıtı insanlar ve taşlar olan cehennem ateşinden koruma konusunda uyarmıştır.¹⁷⁵⁹ Bu bağlamda Hız. Peygamber de aile reisliğinin önemli olduğunu, kişinin ailesinin

¹⁷⁵⁴  l-i İmrân 3/159; M t rid , *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, 1/326; Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 1/291.

¹⁷⁵⁵  l-i İmrân 3/159; Taberî, *Câmi' 'l-beyân*, 7/342.

¹⁷⁵⁶ en-Nahl 16/90; Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 2/314-315.

¹⁷⁵⁷ eş-şuarâ 26/214.

¹⁷⁵⁸ Tâhâ 20/132; Taberî, *Câmi' 'l-beyân*, 18/405; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 5/326.

¹⁷⁵⁹ et-Tahrîm 66/6.

çobanı/yöneticisi olduğunu; kadının, eşinin evinin yöneticisi olduğunu, özetle herkesin çoban/yönetici olduğunu ve yönettiklerinden sorumlu olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁶⁰

Allah, eşlerle iyi geçinilmesi konusunda müminleri de uyarmıştır.¹⁷⁶¹ Diğer konularda olduğu gibi burada da Hz. Peygamber eşlerine karşı iyi davranma ve onlarla güzel geçinmesi konusunda müminlere örnek olmuştur. Allah'ın Ehl-i Beyt'ten kir ve günahı giderip onları tertemiz yapmak istediğini ifade eden âyete¹⁷⁶² paralel olarak Hz. Peygamber de ailesinin kir ve günahının giderilip tertemiz olmaları için dua ederek onlara karşı duyarlılığını ortaya koymuştur.¹⁷⁶³

3.2. Hz. Peygamber'in Uygulamaları

Tarihte pek çok lider gelip geçmiştir. Bunların büyük çoğunluğu çevresindekilerin omuzlarına basarak yükselmiştir. Hz. Peygamber ise etrafındakilerle beraber onları büyüterek büyümüştür.¹⁷⁶⁴ Öncelikle kendinin lideridir. Şahsi konularda temayüz etmemiş, hatta arkadaşlarını öne çıkartmıştır. Dışarıdan gelen bir yabancı onu diğerlerinden ayıracak bariz bir alamet göremediği için ayırt edememiş, hatta kimin peygamber olduğunu ancak sorarak öğrenmiştir.¹⁷⁶⁵ Karşısında titreyen bir kişiye “Sakin ol! Ben kral değilim. Kurutulmuş et yiyen bir kadının oğluyum.”¹⁷⁶⁶ demesi kendisiyle herhangi birinin rahatlıkla iletişim kurabileceğinin göstergesidir.

Bir lider için belirlediği hedefe varma konusunda engel tanımamak ve ulaşmak istediği hedefi mensuplarına benimsetmek oldukça önem arz etmektedir.¹⁷⁶⁷ Bu bağlamda Hz. Peygamber âyetlerle sürekli desteklenmiştir. İşinde kararlı olması, bir şeye karar verdiğinde sebat etmesi, müminlerle birlikte Allah'a güvenip dayanması öğütlenmiştir.¹⁷⁶⁸ Hz. Peygamber de gittiği yoldan saptırılmak için etrafından gelen cazip tekliflere meyletmemiş, kararlılığını sürdürmüştür. Müşriklerin uzlaşma tekliflerini gelen vahiyle reddetmiş,¹⁷⁶⁹ onların dinlerinin kendilerine ait olduğunu ve

¹⁷⁶⁰ Buhârî, “Cuma”, 11; Müslim, “İmâre”, 20 (1829).

¹⁷⁶¹ en-Nisâ 4/19.

¹⁷⁶² el-Ahzâb 33/33.

¹⁷⁶³ Tirmizî, “Kitâbu'l-Menâkıb”, 3870.

¹⁷⁶⁴ Daryal, *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açıdan Tahlili*, 49.

¹⁷⁶⁵ Daryal, *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açıdan Tahlili*, 172.

¹⁷⁶⁶ İbn Mâce, “Et'ime”, 30.

¹⁷⁶⁷ Daryal, *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açıdan Tahlili*, 170.

¹⁷⁶⁸ Âl-i İmrân 3/159; el-Mâide 5/11.

¹⁷⁶⁹ Lings, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, 99.

dinlerine tapmayacağını ifade ederek onu kendi dinlerine çevirme ümitlerini kırmıştır.¹⁷⁷⁰

Hiz. Peygamber bu konuda kırmızı çizgilerini belirlemiştir. Meselâ Akabe biatlarında olduğu gibi yaptığı görüşmelerde önceliklerini ifade etmiştir. Bu bağlamda Allah’a ortak koşmamak, zina etmemek, hırsızlık yapmamak, iftira atmamak, çocukları öldürmemek, iyiliği emredip kötülüğe engel olmak ve peygambere itaat konuları¹⁷⁷¹ öne çıkan ve ahlâkî özellikli öncelikleri olmuştur.

Bu söylemler sözde kalmamış, zamanla gerekli adımlar atılarak kurumsallaşma yoluyla muhkem kökler salınmış, sağlam temeller atılmıştır. Bu bağlamda Mekke’de Erkam’ın evinde başlayan eğitim faaliyetleri Medine’de Mescid-i Nebi merkezli ilk İslam üniversitesi olan Suffa’da devam etmiş ve burada insanlar eğitilerek öğretmen ve tebliğci olarak mesajı ulaştırmada aktif rol almışlardır. Davanın yürütülmesinde Mescid-i Nebi karargâh konumunda işlev görmüştür.¹⁷⁷² Bu mekânlarda yeşeren yeni nesil, Kur’an ahlâkını özümseme imkânını elde ederek Mus‘ab b. Umeyr (ö. 3/625) gibi tebliğ için görevlendirilen öğretmenler¹⁷⁷³ vasıtasıyla gittikleri yerlere ve İslam’la şereflenene bireylere aktarmışlardır.

3.2.1. Hiz. Peygamber’in Etkinliklerinde Kurumsal İzler

Hicretten sonra Medine’ye yerleşen Müslümanlar inançlarını özgürce yaşayabilecekleri ve ibadetlerini gerçekleştirebilecekleri münbit bir ortam yakalama imkânına kavuşmuştur. Hiz. Peygamber temellerini Mekke’de attığı, din ekseninde örgütlenmiş, çeşitli organizasyonlarla geliştirmiş, güzel ahlâk sahibi bir toplum yetiştirmeye Medine döneminde de devam etmiştir. Sonuçta iktidar olarak da Arap yarımadasının büyük bir kısmının hâkimiyetini elde ederek dönemin süper güçleri konumundaki Sasanî ve Roma iktidarıyla kıyaslanacak duruma gelmiş,¹⁷⁷⁴ medenî bir toplum oluşturmıştır.

¹⁷⁷⁰ el-Kâfirûn 109/1-6.

¹⁷⁷¹ Buhârî, “Menâkıbü’l-Ensâr”, 43; Müslim, “Hudûd”, 41,42,43,43; Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 4/134; Lings, *Hiz. Muhammed’in Hayatı*, 116.

¹⁷⁷² Mustafa Baktır, “Suffe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/469-470; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1/768-771.

¹⁷⁷³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 3/454.

¹⁷⁷⁴ Hodgson, *İslâm’ın Serüveni*, 1/171.

3.2.1.1. Eğitim Mekânı Dârülerkam

Hız. Peygamber tebliğle görevlendirilmesinden sonraki en önemli etkinliğı, karşılaştığı insanlara ve topluluklara inen âyetleri okuyarak izah etmesi ve kendisinin Allah'ın elçisi olduğunu bildirmesidir. Tebliğ için okunan bu Kur'an, iç kafiyeli nesir tarzında şiirimsi farklı üslubuyla¹⁷⁷⁵ dinleyiciler üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Ancak, kendilerini bu etkinin tesirine kaptırmak istemeyen müşrikler, Kur'an'ın dinleyiciler üzerindeki etkisini engellemek amacıyla onu dinlememe kararı almışlardır.¹⁷⁷⁶ Kur'an'da da müşriklerin, üstün gelmek için gürültü çıkarak Kur'an'ı dinlememe kararlarını ifşa ederek bu gerçeğe işaret etmiştir.¹⁷⁷⁷

Hız. Peygamber İslamiyet'in ilk yıllarından itibaren özel olarak arkadaşlarını eğitmeye başlayarak onları şekillendirmeyi planladı. Hız. Peygamber bu konuda Mekke'de Erkam'ın evini mekân seçti. Bir eğitim kurumu gibi kullandığı bu mekânda arkadaşlarına Kur'an okuyor, onları dinî konularda eğitiyor ve davet faaliyetlerini yürütüyordu. Bu faaliyetlerin etkisiyle birçok kişi Müslüman oldu. Hız. Ömer'in de İslamiyet'i kabulünün gerçekleştiğı bu mekân Dârü'l İslam diye isimlendirilmeye başlandı.¹⁷⁷⁸ Hız. Peygamber burayı eğitim faaliyetlerini yürüttüğü ana merkeze dönüştürerek arkadaşlarını burada eğitti. Nitekim Hız. Peygamber buradaki eğitimle yetişen Mus'ab b. Umeyr'i Medine'ye öğretmen olarak gönderdi.¹⁷⁷⁹ Dârülerkam'ın faaliyetlerinin bir ürünü olarak Medine'nin İslamlaşmasında da Mus'ab'ın önemli katkıları oldu. Bu rolüyle Dârülerkam, İslâmî eğitim kurumlarının nüvesi niteliğinde bir rol üstlenmiş, Kur'an kültürü ve ahlâkının temelleri burada atılmıştır.

3.2.1.2. Mescid-i Nebi ve Ashab-ı Suffe

Hız. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra gerçekleştirilen ilk faaliyetlerden biri Mescid-i Nebvî'nin inşasıdır.¹⁷⁸⁰ Mescidin inşa süreci Muhacir ve Ensar'ın kaynaşmasına vesile olmuştur. Mescid-i Nebvî yapılışından itibaren

¹⁷⁷⁵ Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, 204.

¹⁷⁷⁶ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/342; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 21/460; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/197.

¹⁷⁷⁷ Fussilet 41/26; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 7/171.

¹⁷⁷⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/242-243; M. Asım Köksal "Dârülerkam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/520.

¹⁷⁷⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/82; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/117-118; Ziya Kazıcı - Halis Ayhan, "Talim Terbiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/516.

¹⁷⁸⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/239.

Medine'nin en önemli ilim, kültür ve eğitim merkezi olmuştur. Hz. Peygamber öğretmen vasfıyla eğitim ve öğretim faaliyetleri burada yürütmüştür. İlk dönemlerde başlayan bu faaliyetler artarak devam etmiş ve mescid, dinî ilimlerde önemli kültür merkezi olarak işlevini tarih boyunca devam ettirerek¹⁷⁸¹ toplumun şekillenmesinde etkin rol oynamıştır.

Hız. Peygamber'in önderliğinde oluşturulmuş toplumun ulaştığı aşamanın örneklerini Medine'de daha net görmekteyiz. Özellikle Mescid-i Nebevî ana merkez olmuş ve buraya bitişik inşa edilen "Suffa" adeta bir yatılı okul gibi faaliyet göstermiş, toplumun yetişmesinde ve şekillenmesinde bir merkez vazifesi görmüştür. Evi-barkı ve kalabilecek yakınları olmayan çoğunlukla fakir olan¹⁷⁸² pek çok kişi, Mescid-i Nebevî'nin bitişğinde yapılan bu odalarda ikamet etmiştir. Burada kalan, peygamber eğitiminden ve terbiyesinden geçen Müslümanlar "ashâb-ı Suffe" olarak bilinmektedir. Hız. Peygamber'i dinleyip soru soran ashâbı¹⁷⁸³ İslam'ı eğitim kurumu haline gelen Suffe'de öğrenme imkânını elde etmiştir.¹⁷⁸⁴

Süreç içerisinde meydana gelen olumlu değişime Kur'an da işaret etmektedir. Bu bağlamda Kur'an'da Medine'nin yerli halkı Ensar'ın edindiği kazanımlara *"Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarsa işte kurtuluşa erecekler onlardır."*¹⁷⁸⁵ âyetiyle işaret etmektedir. Âyet, Müslümanların fedakârlıklarına, birbirlerini canları gibi sevdiklerine, kendileri muhtaç olsa bile mümin kardeşlerini kendilerine tercih etmelerine, bencillik, kıskançlık ve cimrilik gibi olumsuz özelliklerden uzak¹⁷⁸⁶ durarak güzel ahlâk örnekleri sergilediklerine işaret etmektedir. Keza Kur'an, Hız. Peygamber ve beraberinde oluşturduğu ashâbı, kâfirlere karşı sert ama kendi aralarında merhametli, rükû ve secde ederek Allah'ın rızasını arayan ve yüzlerinde

¹⁷⁸¹ Nebi Bozkurt - Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mescid-i Nebevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/282, 288.

¹⁷⁸² Buhârî, "Salât", 58; "Mevâkîtü's-Salât", 41; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/255.

¹⁷⁸³ Buhârî, "Salât", 84.

¹⁷⁸⁴ Mustafa Baktır, "Suffe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/469-470.

¹⁷⁸⁵ Haşr 59/9; Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 3/561-562.

¹⁷⁸⁶ Kısa, *Açıklamalı Meâl*, 512.

secde izleri bulunan¹⁷⁸⁷ vasıflarıyla ön plana çıkararak ideal toplumun ahlâkî özelliklerinden kesitler sunmaktadır.

3.2.1.3. Medine Sözleşmesinde Toplum İnşası

Kur'an'ın yeni bir uygarlık inşa etme ve toplum bireylerini tek bir çatı altında toplama hedefini¹⁷⁸⁸ gerçekleştirmeye yönelik adımların manifestosu niteliğinde bir metin olan “Medine Sözleşmesi” öncelikle müminleri birbirine kenetleyen bir toplum mühendisliğidir. Sadece müminleri değil aynı zamanda kozmopolit bir yapıya sahip olan Medine halkını, etraftaki toplumları ve inanç gruplarını da kapsayacak maddeler içermektedir. Zira inşa edilen bu toplum, icraatlarıyla sadece küçük bir grubu değil, dünyayı değiştirip dönüştürmeyi hedeflemiştir.¹⁷⁸⁹

Câhiliye döneminde hâkim olan nefret, kin ve düşmanlık, basit sebeplerle kan akıtılması, kan davası ve savaşlar sıradan bir hal almıştı. Kur'an'ın yönlendirmesi ile meydana gelen değişim gönüllerde başladı. Bu sayede düşmanlıktan kaynaşmaya doğru bir değişim meydana geldi.¹⁷⁹⁰ Aşağıdaki âyet buna açıkça işaret etmektedir: *“Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı yapışın; bölünüp parçalanmayın. Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman idiniz de Allah gönüllerinizi birleştirdi ve onun nimeti sayesinde kardeş oldunuz. Siz bir ateş çukurunun tam kenarında iken oradan da sizi Allah kurtarmıştı. İşte Allah size âyetlerini böyle açıklıyor ki doğru yolu bulasınız.”*¹⁷⁹¹

Kalplerin kaynaşması Allah'ın bir lütfudur. Hz. Peygamber'in eğitim faaliyetleri ve Medine sözleşmesi gibi toplumu birleştirici uygulamaları sayesinde Allah'ın lütfuyla kalplerin birleşmesi ve kardeşlik gerçekleşmiştir. Yeryüzünde bulunan bütün şeylerin harcanmasının birleştiremeyeceği gönülleri Allah birleştirmiştir¹⁷⁹² ve bu sayede kardeş olan bir toplum meydana gelmiştir.¹⁷⁹³ Bu bağlamda, ahlâken tekâmül etmiş, birbirini düşünen, îsâr ve cömertliğin ön plana çıktığı, fedâkar ve merhamet sahibi bir toplum meydana getirmenin hayalî bir söylem

¹⁷⁸⁷ el-Fetih 48/29.

¹⁷⁸⁸ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/191.

¹⁷⁸⁹ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/239.

¹⁷⁹⁰ Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, 4/283.

¹⁷⁹¹ Âl-i İmrân 3/103.

¹⁷⁹² el-Enfâl 8/63.

¹⁷⁹³ Âl-i İmrân 3/103.

olmadığı; geçmişte gerçekleştiği gibi günümüzde de gerçekleşme potansiyeline sahip olduğu kanıtlanmıştır.

İslam, insanlar arasında birlik ve beraberliği sağlama konusunda son derece kaynaştırıcı bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Din kardeşliği, soy kardeşliğinden daha kuvvetli bir bağıdır. Zira geçmişte coğrafyası, dili ve ırkı aynı olan Araplar kendi aralarında kardeşlik, barış ve dayanışmayı sağlayamazken İslam hem Araplar hem de İslam tarihi boyunca örnekleri görülen farklı ırkları ve soyları barıştırıp kaynaştırmayı başarmıştır.¹⁷⁹⁴ Bu bağlamda Medine sözleşmesi, Kur'an'ın birlik, beraberlik ve dayanışma ruhunun kodlarını barındırmakta, bireye ve topluma kardeşlik ruhu aşılayarak ahlâken de gelişimlerine katkı sunmaktadır.

3.2.2. Yeni Nesil Oluşturma Aşamaları ve Pratik Yansımaları

Kur'an'ın genel muhtevasına ve kronolojik olarak inen ayetleri içeriği incelendiğinde iman ve inanç sisteminin temellerinin Mekke'de atıldığı gözlemlenmektedir. Medine'de ise, toplum yaşantısını düzenleyen uygulamalar ve etkinlikler devreye sokulmuştur. Bu bağlamda Medine'ye hicret, sadece inançlarını yaşama imkânı ve can güvenliklerinin kalmadığı Mekke'yi terk etmek anlamına gelmemekte, aynı zamanda yeni bir toplum oluşturma imkânı sunması bakımından büyük bir önem taşımaktadır. İnançları yavaş yavaş gelişen müminler, manen ve ahlâken de arınmayı önemseyen bir Allah inancı sayesinde toplum içinde adil davranan bireyler olma imkânına sahip olmuşlardır.¹⁷⁹⁵ Bu bağlamda, Bedevî Araplar medenileşerek yarımadanın sınırlarını aşarak dünyaya hükmetme potansiyeline ulaşmışlardır.¹⁷⁹⁶

Mekke'de bireyciliğin merkezde olduğu yaşam tarzının yerine Medine'de üstün hukuk otoritesine dayalı bir hayat biçimi gelişmiştir. Bu süreçte ahlâkî bakış açısı değişmiştir. Mekke'nin putperestliğe dayanan ahlâkî sistemi dönüşerek, Medine'de yeni bir ahlâkî düzen kurma başarısı oluşma imkânı bulmuştur.¹⁷⁹⁷ Böylece, Bedevî ahlâk değişerek kan bağından üstün herkesi etkileyebilecek bir düzen oluşturmuştur. Köklü bir rekabet içerisinde olan Evs ve Hazreç kabilelerinin

¹⁷⁹⁴ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/644.

¹⁷⁹⁵ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/223.

¹⁷⁹⁶ Heykel, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, 17.

¹⁷⁹⁷ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/246.

aralarındaki kan bağına rağmen sürekli çekiştikleri savaşların sona erdirilmesi,¹⁷⁹⁸ bu yeni ahlâkî bakış açısının bir yansımasıdır. Bu bağlamda, Medine’de oluşan bu yeni toplumun, hicret edenleri seven, onlara verilenlerden dolayı bir rahatsızlık duymayan, hatta ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih eden¹⁷⁹⁹ özelliklerinden Kur’an sitayişle bahsetmektedir.

Hz. Peygamberin yetiştirdiği toplum, Kur’an tarafından iyiliği emredip kötülükten sakındıran, insanlık için çıkarılmış en hayırlı ümmet olarak nitelendirilmektedir.¹⁸⁰⁰ Kur’an bu toplumun Allah’ın rızasını kazanmak için yurtlarını ve mallarını terk edip hicret ettiklerinden,¹⁸⁰¹ bu uğurda canlarını feda edebilecek kadar feragatlık gösterdiklerinden bahsetmektedir.¹⁸⁰² Aynı şekilde, onların takvâ sahibi,¹⁸⁰³ aşırılıklardan kaçınan vasat bir ümmet olduklarına işaret edilmektedir.¹⁸⁰⁴ Keza Kur’anda, küfürden hoşlanmayan imanlı bir kalbe sahip olduklarından haber verilmektedir.¹⁸⁰⁵ Bir başka özellikleri ise birbirlerine karşı merhametli iken, kâfirlere karşı dirayetli ve sert tavırlar sergilemeleridir.¹⁸⁰⁶ Allah’a ve Resûlü’ne yardım eden bu sâdik müminlerin¹⁸⁰⁷ tövbelerini kabul ettiğini Allah bildirmektedir.¹⁸⁰⁸ Muhacir-Ensar kardeşliğini ihtiyaç içinde olmalarına rağmen başkalarını kendilerine tercih ederek gerçekleştiren bu müminlerin kurtuluşu hak ettiklerini¹⁸⁰⁹ Kur’an müjdelemekte ve onları onurlandırmaktadır. Allah ve Resûlü’ne iman edip tam teslimiyet gösteren, bunda sebat eden ve ahde vefa gösteren bu müminler büyük mükâfat kazanacaklardır.¹⁸¹⁰ Bu vasıflara sahip olan müminler Allah’tan razı olmuş ve Allah da onlardan razı olmuş olarak ebedi kalacakları cennete gireceklerdir. Bu vasıfları taşıyan gerçek müminler bağışlanarak bol bol

¹⁷⁹⁸ Watt, *Hiz. Muhammed Mekke’de*, 190.

¹⁷⁹⁹ el-Haşr 59/9-10; Mâtürîdî, *Te’vîlâtü ehli’s-sünne*, 5/90-91.

¹⁸⁰⁰ Âl-i İmrân 3/110; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 7/100-1006; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, 2/89-91; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 2/93-94.

¹⁸⁰¹ el-Haşr 59/8.

¹⁸⁰² el-Bakara 2/207.

¹⁸⁰³ el-Fetih 48/26.

¹⁸⁰⁴ el-Bakara 2/143.

¹⁸⁰⁵ el-Hucurât 49/7-8; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 22/290.

¹⁸⁰⁶ el-Fetih 48/29; Râzî, *el-Mefâtîh*, 28/88-89.

¹⁸⁰⁷ el-Haşr 59/8; Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât*, 3/560

¹⁸⁰⁸ et-Tevbe 9/117; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/316.

¹⁸⁰⁹ el-Haşr 59/9-10; el-İnsân 76/8-11.

¹⁸¹⁰ Âl-i İmrân 3/172, 173; el-Ahzâb 33/22, 23.

rızıklanacakları cennette ebedi olarak kalacaklardır.¹⁸¹¹ Ashabın vasıflarına işaret eden bu ve benzeri âyetler Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla birlikte, toplumsal değişimi ve dönüşümü ortaya koyan önemli göstergeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mekkeli Müşriklerin güce, mal ve evlat çokluğuna dayalı zihniyetleri Kur'an'da eleştirilmektedir. Bu bağlamda, Ebû Leheb'in zenginliğinin ve çokça evlat sahibi olmasının ona bir şey kazandırmadığı açıkça ifade edilmektedir.¹⁸¹² Mal ve oğullar dünya hayatının süsüdür. Dünya hayatının nimetleri geçicidir. Kalıcı olan ise sâlih amelledir.¹⁸¹³ Bu bağlamda, Allah katındaki nimetler ve ahiret hayatının önemi vurgulanmaktadır.

Mala, mülke ve evlada güvenip dayanan değil, Allah'a itimat edip tevekkül eden ve ondan rızık bekleyen bir anlayış maddeci bir anlayışın hâkim olduğu câhiliye toplumunun zihniyet yapısını ortadan kaldıran bir yaşam tarzını ortaya koymaktadır.

3.2.2.1. Yerinde ve Zamanında Konuşma

Peygamberler aklını iyi kullanan, duruma ve zamanına göre hareket eden, fetanet sıfatına sahip liderlerdir. Bu bağlamda Hz. Peygamber de insanların anlayış seviyelerine göre onlarla konuşmayı tavsiye etmiş,¹⁸¹⁴ ashabıyla ve etrafındakilerle iletişim kurarken özenle hareket ederek onları uzaklaştıracak, kaçırarak tavırlardan sakınmıştır.

Hiz. Peygamber kâmil Müslümanı,¹⁸¹⁵ “Müslümanların elinden ve dilinden emin olduğu kişi”¹⁸¹⁶ olarak tanımlamış ve böylelikle incitmeden konuşmanın önemine vurgu yapmıştır. Arkadaşlarını hayırlı konuşmalara yönlendirmiştir. Bu bağlamda, “Allah’a ve âhiret gününe inanan kimse ya hayır söylesin ya da sussun”¹⁸¹⁷ şeklindeki önerisi, net ve anlamlı bir ifadedir. Kur'an'ın kurtuluşa eren müminlerin yararsız, boş ve batıl sözlerden yüz çevirdiğini¹⁸¹⁸ belirttiği gibi, Hiz. Peygamber de mâlâyânî konuşmayı hoş görmemiş ve mâlâyânî şeylerden kaçınmanın İslam'ın

¹⁸¹¹ et-Tevbe 9/100.

¹⁸¹² Tebbet 11/2.

¹⁸¹³ el-Ankebût 29/46; Âl-i İmrân 3/14.

¹⁸¹⁴ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 23 (4842).

¹⁸¹⁵ el-Kastallânî, *İrşâdû's-sârî*, 1/94.

¹⁸¹⁶ Buhârî, “İman”, 4, 5.

¹⁸¹⁷ Tirmizî, “Kıyamet”, 51 (2502).

¹⁸¹⁸ el-Mü'minûn 23/1, 3; Lokmân 31/6; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 19/9-10; 20/130.

güzelliklerinden olduğunu vurgulamıştır.¹⁸¹⁹ Böylece, yerinde ve zamanında konuşmanın önemine dikkat çekmiştir. Hz. Peygamber, az ve öz konuşma (câmiu'l-kelâm ve cevâmiu'l-kelim) yeteneğine sahip olması hasebiyle sözlerini kolayca öğrenilmesi ve anlaşılması için kısa tutmuş,¹⁸²⁰ konuştuğu zaman kelimeleri sayılabilecek kadar tane tane¹⁸²¹ ve dinleyenin rahatça anlayabileceği şekilde açık¹⁸²² olmasına özen göstermiştir. Ayrıca, konuşmasının anlaşılması ve üzerinde düşünülmesi için zaman zaman sözlerini üç kere tekrar etmiştir.¹⁸²³

Allah, Hz. Peygamber'in yanında müminlerin seslerini yükseltmemelerini emretmiştir.¹⁸²⁴ Burada Allah'ın terbiyesiyle belli bir konuşma güzelliğine sahip Hz. Peygamber'in konuşma tarzının da örnek alınması, onun önüne geçilmemesi ve seslerini yükselterek saygısızlık yapılmaması istenmiştir.¹⁸²⁵ Sesi yükselterek bağırıp çağırmak nezaketsizlik olarak görülmüş, bu durum eşeklerin anırmasına benzetilerek¹⁸²⁶ saygısız bir davranış olduğu mesajı verilmiştir. Hz. Peygamber'in konuşmada takındığı tavır ve iletişim üslubu yetiştirdiği ashabının olgunlaşmasında önemli etkenlerden biridir.

3.2.2.2. Dikkat Çekme, Merak Uyandırma ve Güdüleme

Müjdecî, uyarıcı ve şahit olarak gönderilen Hz. Peygamber,¹⁸²⁷ bir taraftan Allah'tan büyük bir lütufla müminlere müjde verirken,¹⁸²⁸ diğer taraftan onları uyarma görevini de yerine getirerek dikkatlerini çekmiştir. Müminlerin merak duygularını harekete geçirerek dünya ve âhîret hayatıyla ilgili hedeflerini ve amaçlarını belirlemiş ve bu şekilde onların motivasyonlarını artırmıştır. Özellikle konuyla ilgili âyetlerdeki yönlendirmeler yanı sıra, Hz. Peygamberin sohbetlerinde kullandığı yönlendirici ifadeler, ashabın konuya olan ilgisini canlı tutmuştur.

¹⁸¹⁹ Tirmizî, "Zühd", 11(2318, 2319); Muvatta, "Hüsnü'l-Huluk", 3.

¹⁸²⁰ Buhârî, "Cihâd", 122; "Ta'bîr", 22; Müslim, "Mesâcid", 5, 6, 7, 8; "Eşribe", 71; İbn Esîr, *Câmiu'l-usûl*, 4/534; 8/530.

¹⁸²¹ Buhârî, "Menâkıb", 23.

¹⁸²² Ebû Dâvûd, "Edeb", 21 (4839).

¹⁸²³ Tirmizî, "Menâkıb", 21 (3644).

¹⁸²⁴ el-Hucurât 49/2.

¹⁸²⁵ Duman, *Adâb-ı Muaşeret*, 47, 48.

¹⁸²⁶ Lokmân 31/19.

¹⁸²⁷ el-Ahzâb 33/45; Sebe' 34/28; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 3/49, 3/65.

¹⁸²⁸ el-Ahzâb 33/47; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 3/50.

Kur'an, zor ve sıkıntılı durumlarla karşılaşıldığında olumsuz görünen bazı durumların sonuç itibarı ile hayırlı olabileceğini vurgulayarak, aksine olumlu görünen durumların da hayırsız neticeler doğurabileceğini hatırlatılmaktadır.¹⁸²⁹ Bu bağlamda Kur'an, olayların değerlendirilmesinde bir vizyon ortaya koymakta, sabır, metanet ve temkinle hareket edilmesini istemekte; işin sonuna işaret ederek müminlerin dikkatini çekmekte, böylece ümitsizliğe kapılıp hayallerin yıkılmasını ve motivasyon kayıplarını önlenmektedir.

Hız. Peygamber ashabına sabır tavsiye etmiş ve bu tavsiyeyi kendi yaşamıyla örneklemiştir. Örneğin, “Beni nasıl namaz kılıyor gördüyseniz öyle namaz kılınız.”¹⁸³⁰ ifadesinde olduğu gibi başta ibadetler olmak üzere her alanda yönlendirmelerde bulunmuştur. Peygamberin bu uygulamaları ahlâken müminleri olgunlaştırmış, daha olgun ve sakin hareket etmelerine katkıda bulunmuştur.

3.2.2.3. Yumuşak Söz Söyleme ve Rencide Etmeme

Eğitimin temel unsuru olarak, bilginin aktarım aracı ve düşünce ile inancın tanığı olan sözün doğru ve etkileyici bir biçimde söylenmesi ve söyleniş üslubu etkileyicilik bakımından son derece önemlidir. Hız. Peygamber de bu konuda son derece hassas davranmıştır. Çünkü entelektüel derinliği sınırlı bir topluma gönderilmiştir. Bu nedenle, tebliğde anlaşılmayan veya yanlış anlaşılmalara yol açacak, doğru olmayan veya anlaşılması güç bir üslup kullanılması, böyle bir toplumun yaşamına etki etmekten uzak kalabilir. Dolayısıyla kendisine sözün en güzeli indirilen¹⁸³¹ Hız. Peygamber, sözünü açık, kısa ve en güzel bir biçimde ifade etmiştir. İnsanların anlayamayacağı şeylerden kaçınmış ve onların akıllarına, durumlarına ve seviyelerine göre konuşarak¹⁸³² zihinlerini karıştırıp anlayışlarını zorlamamıştır.¹⁸³³

Yumuşak üslup, kaba ve sert olmama Kur'an'ın iletişimde önerdiği genel bir yönlendirmedir. Allah, Hız. Peygamber'e kaba ve sert davranması durumunda

¹⁸²⁹ el-Bakara 2/216; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 1/248.

¹⁸³⁰ Buhârî, “Ezan”, 18.

¹⁸³¹ ez-Zümer 39/23; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 4/526.

¹⁸³² Buhârî, “İlim”, 49; Müslim, “Mukaddime”, 3, Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, 1/196.

¹⁸³³ Vatandaş, *Hız. Muhammed'in Hayatı*, 225.

etrafındakilerin dağılıp gideceğini bildirmesi bunun bir göstergesidir.¹⁸³⁴ Aynı şekilde incitici ve kırıncı sözlerden kaçınmak da bu paralelde bir yönlendirmedir. Kur'an'da sadaka verip ardından başa kakılarak insanların minnet altında bırakılıp incitilmesi hoş görülmemiş, bunu yapmaktansa güzel söz söylemek ve ardından bağışlamak daha hayırlı¹⁸³⁵ atfedilerek insanların rencide edilmemesi tavsiye edilmiştir. Aynı şekilde güzel söz, kökü sabit dalları göğe uzanan, her zaman meyve veren bir ağaca benzetilerek hoş sözün değerine işaret edilmiştir.¹⁸³⁶ Firavun'a tebliğe giden Hz. Mûsa ve kardeşi Hz. Harun'a yumuşak söz kullanmaları tavsiyesi konunun önemine ayrıca işaret etmektedir.¹⁸³⁷

Hz. Peygamber de arkadaşlarından birini bir iş için gönderirken müjdelemeyi, nefret ettirmemeyi, kolaylaştırmayı, zorlaştırmamayı tavsiye etmiştir.¹⁸³⁸ Onlara merhametli, şefkatli, dostça ve arkadaşça davranmış,¹⁸³⁹ şefkat ve merhamet kanatlarını gererek yumuşakça muamele etmiştir. Hz. Peygamber arkadaşlarını kırmadan rencide etmeden eğiterek sürece dâhil etmiştir. Mescid-i Nebevî'ye bevleden bedevî örneğinde bu durumu görmekteyiz.¹⁸⁴⁰ Ashabın bedevîyi azarlamasına karşın Hz. Peygamber duruma müdahale ederek kolaylık için gönderildiğini hatırlatmış¹⁸⁴¹ ve insanları rencide etmeme konusunda örnek bir tavır ortaya koymuştur. Hz. Peygamber'e önerilen bu üslup ve güzel ahlâkî tavır, insanların daha çok kenetlenmesine ve bu uygulamaları içselleştirerek hayata uygulamalarına imkân sağlamıştır.

3.2.2.4. Sabır ve Tedrîcîlik

İnkârcıların söylemlerine karşılık Allah, Hz. Peygamber'i sabırlı olmaya davet etmiştir.¹⁸⁴² Hz. Peygamber de sabırla, kararlılıkla nasıl bir sebat göstererek tebliğ

¹⁸³⁴ Âl-i İmrân 3/159; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/431.

¹⁸³⁵ el-Bakara 2/263; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 5/520.

¹⁸³⁶ İbrâhîm 14/24, 25; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 3/127.

¹⁸³⁷ Tâhâ 20/44; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 18/313.

¹⁸³⁸ Ebû Dâvûd, "Edeb", 20 (4835).

¹⁸³⁹ Buhârî, "Ezan", 17-18.

¹⁸⁴⁰ Buhârî, "Vudû'", 58; "Edeb" 80; Müslim, "Tahâret", 98, 100; Tirmizî, "Tahâret", 112; İbn-i Mâce, "Tahâret", 78.

¹⁸⁴¹ Buhârî, "Vudû'", 58; "Edeb" 80; Müslim, "Tahâret", 98, 100; Tirmizî, "Tahâret", 112; İbn-i Mâce, "Tahâret", 78.

¹⁸⁴² Kâf 50/39; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 23/376; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/392; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 7/409.

sürecini yürütmüşse ashabını da bu konuda yönlendirmiştir. Onların birtakım sıkıntılarla mutlaka karşılaşacaklarını hatırlatarak sabır ve kararlılıkla hareket etmelerini öğütlemiştir. Bu bağlamda, Allah daha önceki toplumları sınadığını, yokluk sıkıntı çektiklerini; hatta Allah'ın yardımı ne zaman gelecek diyecek kadar bunaldıklarını;¹⁸⁴³ ancak bu zorluklara katlanıp sabredenlerin cennete gitme imkânını elde edebileceklerini bildirmektedir.¹⁸⁴⁴ Kur'an'ın, ailene namazı emret, sen de sabırla namaza devam et¹⁸⁴⁵ tavsiyesi; müminleri sabır ve namazla Allah'tan yardım istemeye yönlendirmesi ve Allah'ın sabredenlerle beraber olacağını bildirmesi¹⁸⁴⁶ müminlerin teenni ile hareket etmesini, paniğe kapılıp fevri hareketlerle yanlışlara sürüklenmemesini sağlamıştır.

Tedricîlik Allah'ın evrene koyduğu bir yasadır. Evrenin yaratılışı¹⁸⁴⁷ insanın yaratılış süreci,¹⁸⁴⁸ meyvelerin oluşumu, mevsimler, eğitim süreci vb. yavaş yavaş ve belli bir süreçte gerçekleşir. Kur'ânî metodda nasıl bir tedricîlik kullanılmışsa Hz. Peygamber de ashabını yetiştirirken aynı metodu tatbik etmiş ve arkadaşlarını bu konuda yönlendirmiştir. Nitekim Muâz bin Cebel'i Yemen'e gönderirken öncelikle onları, Allah'tan başka ilâh olmadığına ve kendisinin Allah'ın elçisi olduğunu kabul etmeye davet etmesini söylemiştir. Kabul ederlerse, beş vakit namazı farz kıldığını bildirmesini istemiştir. Bunu da kabul ederlerse, zekâtın farz olduğunu bildirmesini söylemiştir.¹⁸⁴⁹ Bu örnekte görüldüğü gibi Kur'ânî gelişim stratejisinde olduğu gibi Hz. Peygamber de insanları aşama aşama yükümlü tutmuş ve ütopyadan uzak, makul ve pratikte karşılık bulabilen bir yöntem takip etmiştir.

3.2.2.5. Örnek Olay ve Öykünme

Peygamberlerin yaşamları ve Kur'an'daki kıssalar, müminler için ahlâkî değerler ve karakter inşası açısından önemli örnekler sunar. Bu bağlamda, müminler, bu örnekleri öykünme yoluyla kendi hayatlarına entegre ederek, ahlâkî değerleri benimseyebilir ve olumlu karakterler geliştirebilir.

¹⁸⁴³ el-Bakara 2/214; Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 1/159; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/571.

¹⁸⁴⁴ Âl-i İmrân 3/142.

¹⁸⁴⁵ Tâhâ 20/132; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/405; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 5/326.

¹⁸⁴⁶ el-Bakara 2/153; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1/87.

¹⁸⁴⁷ Yûnus 10/3.

¹⁸⁴⁸ el-Mü'minûn 23/12-14; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 3/393.

¹⁸⁴⁹ Buhârî, "Zekât", 41, 63; Müslim, "İmân", 29, 31.

Kur'an'da geçmiş toplumlara ve belirgin kişiliklere ait pek çok örnek olaya işaret edilerek dikkat çekilmektedir. Kur'an kıssaları bu konuda önemli bir rol üstlenmektedir. Özellikle rol model olarak gösterilen peygamberlerin yaşamları ve mücadeleleri müminlerin örnek alması için müfid ve müspet örneklerdir. Ayrıca ortaya koydukları kaçınılması gereken olumsuz davranışlardan dolayı da menfi karakterlerden prototipler sunulmaktadır.

Hz. Yûsuf Peygamber'in iffetini muhafazası,¹⁸⁵⁰ Hz. Yakup Peygamber'in metaneti ve sabrı,¹⁸⁵¹ Hz. Eyyûb Peygamber'in hastalık karşısında teslimiyeti ve sabrı¹⁸⁵² vb. peygamberlerin yaşamlarından kesitler müminlerin örnek alabileceği pek çok ahlâkî değer içermektedir. Diğer yandan peygamberlere karşı mücadele eden kavimlerden sunulan kesitler olumsuz tavırlardan kaçınılması için ortaya konmuş ibret vesikalarıdır. Bunun yanısıra Firavun,¹⁸⁵³ Nemrut,¹⁸⁵⁴ Kârûn¹⁸⁵⁵ ve Hâmân¹⁸⁵⁶ gibi olumsuz örnek teşkil eden karakterler de Kur'an'da yer almaktadır. Bu şahsiyetler bir nevi kaçınılması gereken kişilikler olarak sunulmaktadır. Bu bağlamda bütüncül bakış açısıyla doğru okumalar yapabilen bir mümin, Kur'an'dan ve Hz. Peygamber'in yaşamından ahlâkî değerleri benimsemiş örnek bir karakter inşası geliştirebilecek verilere ulaşabilmektedir.

3.2.2.6. Değişim ve Dönüşümü Yansıtan Spesifik Örnekler

Mekke'de bir kişi ile başlayan İslâmî hareket yirmi üç yıl gibi kısa sayılabilecek bir süreçte hızla çevreye yayılmış, “*Rabbîn sana verecek sen de razı olacaksın.*”¹⁸⁵⁷ müjdesiyle Hz. Peygamber'in hayatında İslam coğrafyası Arabistan'ın Güney sahillerinden Şam'a, Irak'a; doğudan Fars körfezine, batıdan Kızıldeniz'e kadar İslam'ın hâkimiyetine girmiştir. Bu bölgedeki insanlar İslam'a boyun eğmekle kalmamış, gönülden bağlanmış ve itikad, amel ve ahlâkta büyük bir inkılap

¹⁸⁵⁰ Yûsuf 12/23.

¹⁸⁵¹ Yûsuf 12/83, 86.

¹⁸⁵² Sâd 38/44; el-Enbiyâ 21/83.

¹⁸⁵³ el-Bakara 2/49; el-Enfâl 8/52,54; Yûnus 10/75.

¹⁸⁵⁴ el-Bakara 2/258; Âyette, Hz. İbrâhîm ile tartışanın Nemrut b. Kenan olduğu ifade edilmektedir. Fîrûzâbâdî, *Tenvîr'ul-mikbas*. 37; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 1/318.

¹⁸⁵⁵ el-Kasas 28/76.

¹⁸⁵⁶ el-Ankebût 29/39; el-Kasas 28/8.

¹⁸⁵⁷ ed-Duhâ 93/5.

gerçekleştirmiştir.¹⁸⁵⁸ Böylece bireyden başlayan değişim ve gelişim hareketi zamanla genişleyerek topluma ulaşmış ve dönüşümü en güzel şekilde yansıtmıştır.

Değişimin gerçekleşmesi hem müspet hem menfi anlamda toplumsal dinamiklerin harekete geçmesi ile mümkün olur. Bu bağlamda Kur'an'da bir kavmin kendi durumunu değiştirmedikçe, harekete geçmedikçe Allah da onların durumunu değiştirmeyeceği ve sahip oldukları nimetleri ellerinden almayacağı vurgulanmaktadır.¹⁸⁵⁹

Ebu Zer'in eşkıyalıktan mütevazı bir kişiliğe dönüşmesi, yeni nesil oluşumunda çarpıcı örneklerden biridir. Gıfâr kabilesine mensup olan Ebu Zer, haram aylarda bile yol kesen, yağmacılık yapan ve baskın yapmaktan çekinmeyen bir kabilenin üyesidir. Ebu Zer de gözü pek, cesur, Allah İslam'ı kalbine düşürüp Peygamber'i duyana kadar tek başına yol kesen ve atılgan bir yapıya sahip¹⁸⁶⁰ olduğundan o da kabilesinden geri durmamıştır.¹⁸⁶¹ İslam terbiyesi Ebu Zer'i tamamen değiştirmiştir. Yol kesen ve cana kıyan sert mizaçlı bir karaktere sahip olan Ebu Zer, iman ettikten sonra düşkünlerin hamisi olmuş, hizmetçisiyle aynı yemeği yiyecek ve aynı elbiseyi giyecek kadar mütevazı bir kişiliğe bürünmüştür.¹⁸⁶²

Habeşistan'a hicret eden Müslümanları geri almak isteyen Kureyşlilere karşı savunma yapan Ca'fer b. Ebî Tâlib'in (ö. 8/629); "Biz puta tapan, ölü hayvan eti yiyen, fuhşiyat işleyen, yol kesen akrabalık bağlarını koparan, komşulara kötü davranan ve güçlünün zayıfı ezdiği câhiliye ehli bir toplumduk. Ta ki Allah bizden doğruluğunu, güvenilirliğini, soyunu, iffetini bildiğimiz bir elçi gönderene kadar bu hal üzere devam ettik. Bu elçi bizi Allah'ı bir olarak bilmeye, bizim ve atalarımızın taptıkları putları terk etmeye davet etti. Bize doğru söylemeyi, emanete riayeti, sıra-i rahimi, komşuya iyi davranmayı, haramlardan sakınmayı ve kan dökmemeyi emretti. Namuslu kadınlara iftira atmayı, yetim malı yemeyi, yalan söylemeyi ve fuhşiyatı yasakladı. Allah'a ortak koşmamayı ona ibadeti emretti. Sadece Allah'a ibadet etmeyi ve hiçbir şeyi ona ortak koşmamayı, namaz kılmayı, zekât vermeyi ve oruç tutmayı emretti. Biz

¹⁸⁵⁸ Mevdûdî, *Tefhîm*, 7/150.

¹⁸⁵⁹ er-Ra'd 13/11; el-Enfâl 8/53.

¹⁸⁶⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/167-168; Mehmet Ali Kapar, "Gıfâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14/49.

¹⁸⁶¹ Abdullah Aydın, "Ebû Zer el-Gıfârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1994), 10/266-269.

¹⁸⁶² Aydın, "Ebû Zer el-Gıfârî", 10/266-267.

de onu tasdik ettik, ona inandık ve ona uyduk.”¹⁸⁶³ ifadeleri Hz. Peygamber’in gelişiyle meydana gelen ahlâkî dönüşümü açıkça ortaya koymaktadır. Câhiliye toplumunun yaşantısı ile Hz. Peygamber’in getirdiği değişimi Ca’fer b. Ebî Tâlib ile Habeş kralı Necâşî arasında geçen diyalog daha net bir şekilde ortaya koymaktadır.¹⁸⁶⁴ Ayrıca Hz. Peygamber’in yetiştirdiği toplumu oluşturan Ashab’ın vasıflarına işaret eden âyetler de değişimin göstergesidir.¹⁸⁶⁵

Toplumda köklü alışkanlıkların terk edilmesi ve değişimi yansıtan dikkat çekici bâzı özel örnekler Kur’an’da sunulmaktadır. Hz. Mûsa’nın Tur-i Sina’dan döndüğünde, İsrailoğullarından Samiri’nin Buzağı’dan put yapıp ilâh olarak tanıtması¹⁸⁶⁶ ve toplumu saptırmasına karşın bir nevi İsrailoğullarına buzağı kesme emri verilmiştir.¹⁸⁶⁷ Kanaatimizce bu emirle, onların yanlış inanç ve alışkanlıkları kırılmak istenmiştir.¹⁸⁶⁸ Zira buzağı kesme emrine karşın çeşitli sorularla neredeyse kesmemek için gösterdikleri direnç¹⁸⁶⁹ onların bu zaafına işaret etmektedir.

Toplumsal alışkanlıkların değişiminde bir başka çarpıcı örnek, câhiliye dönemindeki evlatlık algısının yıkılmasında görülmektedir. Hz. Peygamberin âyetle yönlendirilerek¹⁸⁷⁰ daha önce evlatlık edindiği Zeyd’in boşadığı eski eşi Zeynep’le evlenmesi câhiliye döneminde yerleşmiş köklü evlatlık algısının uygulamalı olarak değiştirilmesinde önemli bir örnek teşkil etmektedir.¹⁸⁷¹

¹⁸⁶³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/361-362. Arıca bk. Lokman Bedir, “Denî Bir Toplumdan Medenî Bir Topluma ‘Asr-ı Saadet’”, *İslam ve Yorum III Din Bilim ve Medeniyet (Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına)*, Editör Fikret Karaman (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2019), 2/332-323.

¹⁸⁶⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/362; Bedir, “Denî Bir Toplumdan Medenî Bir Topluma ‘Asr-ı Saadet’”, 2/332-323.

¹⁸⁶⁵ İlgili âyetler için bk. Âl-i İmrân, 3/110; el-Haşr 59/8; el-Bakara 2/207, 143; el-Fetih 48/26,29; el-Hucurât 49/7-8; et-Tevbe 9/117.

¹⁸⁶⁶ el-Bakara 2/54; el-A‘râf 7/148; Tâhâ 20/88.

¹⁸⁶⁷ el-Bakara 2/67.

¹⁸⁶⁸ Tâhâ 20/97-98; İsrailoğullarının kalplerine buzağı sevgisi yerleşmişti. Bu nedenle Hz. Musa, tapmakta oldukları bu buzağı heykelini onların gözleri önünde, geri dönmesi mümkün olmayacak şekilde yok etmek istedi. Bu amaçla, heykeli yakarak ve ezerek küllerini denize atıp cismini ortadan kaldırdı. Böylece İsrailoğullarının kalplerinde ona olan sevgiyi de yok etmeyi amaçladı. Çünkü nefisler batıla güçlü bir şekilde eğilimlidir. Buzağının batıllığı belli olduktan sonra, Hz. Musa, yalnızca ibadet edilmeye layık, tek olan ve ortağı bulunmayan yegâne ilâhın Allah olduğunu onlara bildirdi. Abdurrahmân b. Nâsır b. Abdillâh es-Sa‘dî, *Teyşîrü’l-kerîmi’r-rahmân fî tefsîri kelâmi’l-mennân*, thk. Abdurrahman b. Mualla el-Luveyhik (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2000), 512.

¹⁸⁶⁹ el-Bakara 2/67-71.

¹⁸⁷⁰ el-Ahzâb 33/37.

¹⁸⁷¹ Kutub, *fî zilâl*, 5/2864.

Hiz. Ömer'in Müslüman kimliği ile ortaya koyduğu karakter, değişim ve dönüşüm sürecine dair dikkate değer bir başka örnektir. Cahiliye döneminde kız çocuğunu diri diri toprağa gömecek kadar merhametten uzak, aynı zamanda Dârünnedve'de alınan Hiz. Peygamber'i öldürme kararını tek başına üstlenen, insanların en sert mizaçlısı ve şiddetlisi, Ömer b. Hattab, dinlediği âyetlerden etkilenererek İslam'ı seçtikten¹⁸⁷² sonra adâletiyile ön plana çıkıp İslam'ın sembol şahsiyetine dönüşmüştür. O, câhiliye döneminde sert karakteriyile tanınan bir kişiydi. Hiz. Peygamber ile muhatap olup onunla sohbet etme fırsatını elde etmesi, onu Ömer'den sahabe olan Hiz. Ömer'e dönüştürmüştür.¹⁸⁷³ Hiz. Ömer'in kişisel gelişimi ve değişimi İslam'ın etkisiyile gerçekleşen dönüşümün etkili örneklerinin başında gelmektedir.

Mekke'nin fethi ve Hiz. Peygamberin tebliği ve bu tebliğin bildirgesi olan ezanın Kâbe'den yükselmesi tevhid inancını dünyaya yayacak bir medeniyetin kurulduğunun habercisidir.¹⁸⁷⁴ Medine'ye hicret ve Hiz. Peygamberin burada kurduğu toplum düzeni, ardından Mekke'nin fethi ve paganist alışkanlıkların sona erdirilerek tevhid akidesinin yerleştirilmesi, toplumsal, kültürel ve dini değişimlerin gerçekleştiğini ve dönüşümün başladığını gösteren önemli kilometre taşları olarak değerlendirilmektedir.

3.2.2.7. Veda Hutbesi ve Evrensel Öğütler

Hiz. Peygamber veda hutbesiyile¹⁸⁷⁵ kurguladığı toplumun sahip olması gereken özelliklerden kesitler sunarak ana hatlarıyila bu vasıfları vesikalaştırmıştır. Bunlar arasında barış, kardeşlik, kul hakkı, temel haklar gibi genel insan hakları ve ahlâkî ölçütlere vurgu yapılmaktadır. Mükemmel vasıfları elde etmiş, olgun insanda bulunması gereken özellikler ve insanın sorumlukları, verilen bu mesajın içerisine serpiştirilmiş fikirler olarak karışımıza çıkmaktadır. Toplum, bireylerden oluşması hasebiyile öncelikle bireylerin mükemmel vasıflarla donatılması ve Kur'an'da model

¹⁸⁷² Hiz. Ömer'in Müslüman oluşu ile ilgili bilgi için bk. İbn İshak, *es-Sîre*, 160-163; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/370-273. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/202-204.

¹⁸⁷³ Salim Öğüt, *Modern Düşüncenin Kur'an Anlayışı 'Bir Zihniyet Eleştirisi'* (İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2. Baskı, 2013), 137.

¹⁸⁷⁴ Daryal, *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açından Tahlili*, 436.

¹⁸⁷⁵ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdusselam Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1418/1988), 2/31-33.

olarak sunulan Hz. Peygamber'in vasıflarını içselleştirmesi gerekmektedir ki hem uygulamaları hem de sözleri ile yönlendirmesi bakımından Hz. Peygamber'in yaşantısı ve öğütlerinin gündemde tutulması önem arz etmektedir. Bu bağlamda bir nevi son çağrı niteliğindeki veda hutbesi dikkate alınması gereken öz bir metindir.

Veda hutbesi, bütün insanların Hz. Âdem'den çoğaldığı, özde kardeş oldukları Hz. Âdem'in de topraktan yaratıldığı vurgusuyla tevâzuya işaret etmektedir. Üstünlüğün ölçüsünün de Hucurât sûresinde ifade edilen âyetin¹⁸⁷⁶ paralelinde takvâ sahibi olmaktan geçtiği¹⁸⁷⁷ vurgusu ile de insanların birbirlerine kardeşçe yaklaşım göstermeleri ve insan ilişkileri bakımından hayati önem arz eden bir mesaj niteliği taşımaktadır. Veda hutbesinde Hz. Peygamber, Müminlerin birbirlerinin kardeşi olduğunu, izinsiz birbirlerinin mallarına dokunmamalarını; kan, mal ve ırzlarının birbirlerine haram olduğunu tembihleyerek toplum ilişkilerine dikkat çekmiştir.¹⁸⁷⁸ Kadınların Allah'ın emaneti olduğunu ve kadın haklarına riayet edilmesini tembihlemiştir.¹⁸⁷⁹

Hz. Peygamber, kan davası gütmeye ve tefecilik gibi uygulamalar başta olmak üzere câhiliye adetlerini ayaklarının altına aldığını bildirerek¹⁸⁸⁰ yaşam biçimleri ile ilgili eleştirilerini net bir şekilde ortaya koymuştur. Aşırılıklardan kaçınılmasını vurgulamıştır.

Hz. Peygamber'in bir nevi yirmi üç yıllık faaliyetlerinin bilançosunu çıkarıp dinin özetini sunduğu¹⁸⁸¹ veda hutbesinde dikkat çekilen bir başka husus da âhiret gerçeğidir. Hz. Peygamber yarın Allah'a kavuşacakları ve yaptıklarından hesaba çekilecekleri konusunda ashabına hatırlatmalarda bulunarak¹⁸⁸² âhiret inancının kişiyi hesaba çekme, murakabe etme ve ölçülü hareket edip otokontrolü sağlamada etkinliğine dikkat çekmiştir. Hitabının sonunda dini tebliğ ettiğine dair ashâbını şahit

¹⁸⁷⁶ el-Hucurât 49/13.

¹⁸⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 5/411.

¹⁸⁷⁸ Buhârî, "Hac", 132; Tirmizî, "Tefsîrü'l-Kur'an", 10(3087); Müslim, "Hac", 19; İbn Mâce, "Menâsik", 76, 84; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 57; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 5/113,411; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/247-248; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/140-142. İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/151.

¹⁸⁷⁹ Müslim, "Hac", 19; Tirmizî, "Tefsîrü'l-Kur'an", 10; İbn Mâce, "Menâsik", 84; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 56; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/248-249.

¹⁸⁸⁰ Tirmizî, "Tefsîrü'l-Kur'an", 10; Müslim, "Hac", 19; İbn Mâce, "Menâsik", 76, 84; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 56; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/247.

¹⁸⁸¹ Berki - Keskiöğlu, *Hz. Muhammed ve Hayatı*, 434.

¹⁸⁸² İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/247-248.

tutmuştur.¹⁸⁸³ Ayrıca dinin kemale erdiğini ve Allah'ın nimetini tamamladığını ifade eden Mâide sûresi 3. âyetinin veda haccında, Arafat'ta son nazil olan âyet olması¹⁸⁸⁴ veda hutbesinin mesajlarını pekiştiren ve ilâhî mesajı hitama erdiren bir pekiştireç özelliği taşımaktadır. Veda hutbesi içerdiği evrensel mesajlarla ve insan haklarının öncelendiği, evrensel değerlerin öne çıkarıldığı, ahlâken devinimini tamamlamış bireyler yetiştirebilecek kodları barındıran bir metin olarak her zaman güncelliğini koruyup mümin toplumlara ışık tutmaktadır.

3.3. Hz. Peygamber'e Teselli, Müjde ve Uyarılar

Hz. Peygamber'in risâlet sürecinde karşılaştığı olaylar ve durumlar karşısında sürekli güncellendiği bir realitedir. İnzal sürecinin yirmi üç yıla yakın bir zaman diliminde tamamlanması bunun en açık göstergesidir. Hz. Peygamber bu süreçte bazen düştüğü zor ve sıkıntılı durumlarda teselli edilmiş, bazen uyarılmış ve bazen de müjdelenerek ümitler canlı tutulmuştur.

3.3.1. Teselli ve Müjdeler

Allah, Hz. Peygamber'i zaman zaman tesellilerle yönlendirilmiştir. Bu bağlamda ilk dönemlerde gelen Duhâ sûresi önemli bir yer tutmaktadır. Duhâ, mushaf sıralamasında 93. sırada yer almasına rağmen ilk gelen sûrelerdendir. İnşirâh sûresinden önce 11. sırada inmiş Mekkî bir sûredir. İlk âyetlerden sonra bir müddet vahyin kesilmesi üzerine müşrikler “Rabbi Muhammed'i terk etti.” gibi söylemlerde bulunmaya başladılar. Mekke'li müşriklerin bu kaba davranışları ve incitici sözleri üzerine bu âyetler inmiş¹⁸⁸⁵ ve Hz. Peygamber'i teselli ederek desteklemiştir. İlgili âyetlerde Allah peygamberini bırakmadığını, çocukluğundan beri desteklendiğini, yaşadığı sıkıntılı süreçlerin geçici olduğunu, her geçen günün daha iyiye gideceğini, ona darılmadığını, işin sonunun hayırlı olacağını bildirmiş; lütfuyla memnun edeceğini onun da razı olacağını haber vermiştir. Yetim bulup yol gösterdiğini, yoksulken zenginleştirdiğini bildirerek müjdelemiştir.¹⁸⁸⁶

¹⁸⁸³ İbn Mâce, “Menâsik”, 84; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 56; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/151.

¹⁸⁸⁴ Bu âyetin Cuma günü veda haccında Arafat'ta geldiği ve bundan sonra âyet gelmediği kaynaklarda belirtmektedir. Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 2/34,9/518,522,526; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/26-27; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/195; 2/137; 4/88.

¹⁸⁸⁵ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 24/485-487.

¹⁸⁸⁶ ed-Duhâ, 93/3-8 Bayraklı, *Kur'ân Tefsiri*, 21/192-195.

Mekke’li inkârcıların baskılarından dolayı sıkılan ve bunalan Hz. Peygamber’e ve müminlere teselli veren ve ferahlık aşıl原因 bir başka sûre de inşirâh sûresidir. Sûrede Hz. Peygamber’in kalbine genişlik ve ferahlık verildiğinden, yükünün kaldırıldığından, şanın yüceldiğinden zorluk, sıkıntı ve güçlüklerle beraber mutlaka kolaylıklar da verileceğinden haber verilmiştir. Boş durmaması ve Rabbine yönelmesi emredilmiştir.¹⁸⁸⁷ Sûrede Hz. Peygamber’e verilen nimetler hatırlatılmış, zorluklar yanında kolaylıkların da bulunduğuna vurgu yapılmış ve ümit aşılanmıştır. Hz. Peygamber’le beraber müminlerden de Allah’a yönelip çaba göstermeleri, ibadetle meşgul olmaları¹⁸⁸⁸ bu kararlı ve istikrarlı tutumlarını devam ettirmeleri istenmiştir.

Bir başka örneği de şu âyetlerde görmekteyiz: “Söyledikleri yüzünden canının sıkıldığını muhakkak ki biliyoruz. Ama sen rabbini hamd ile tesbih et, secde edenlerden ol! Kesin olan şey(ölüm) gelinceye kadar rabbine kulluk et.”¹⁸⁸⁹ Âyetlerin siyâkında Hz. Peygamber’den emredilene duyurması, müşriklerden yüz çevirmesi istenmiş, alaycılara karşı onun yanında olduğunu Allah bildirerek onu teselli etmemiştir. Ardından gelen bu âyetlerde Rabbine yönelerek ibadetlerine devam etmesi ve bu kararlılığını ölünceye¹⁸⁹⁰ kadar sürdürmesi istenmiştir. Hz. Peygamber bu sayede her türlü sıkıntıya ve zorluğa rağmen istikrarlı duruşunu sürdürmüş, vazifesini kararlılıkla yerine getirmeye devam etmiştir.

Müşriklerin Hz. Peygamber hakkında söyledikleri yalancı, mecnun, şair, kâhin, sihirbaz gibi sözleri onu son derece üzmüştür. Bile bile Kur’an’ın hakikat olmadığı ve İslam’ın da buna dayanarak gerçeği yansıtmadığı iddialarına karşı Allah Hz. Peygamber’e üzülmemesi gerektiğini, onların aslında Peygamber’i yalanlamadıklarını, Allah’ın âyetlerini inkâr ettiklerini, önceki peygamberleri de yalanladıklarını ama peygamberlerin sabrederek Allah’ın yardımına ulaştıklarını haber vermektedir.¹⁸⁹¹ Âyetler aslında müşriklerin karşı çıktıklarının Peygamber değil,

¹⁸⁸⁷ el-İnşirâh 94/1-8.

¹⁸⁸⁸ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, 24/493-497.

¹⁸⁸⁹ el-Hicr 15/97-99.

¹⁸⁹⁰ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, 17/161; es-Suyûtî, *Lübâbü’n-nükûl*, 212-213. Vâhidî, “Kureyşten bir kadının Peygamber’e; “Şeytanını göremiyorum sana veda mı etti?” demesi; Hz. Hatice’nin de Cebrail’in Peygambere gelmesinin gecikmesi ve bunun üzerine Hz. Peygamber’in bunaldığını görünce “Rabbin seni terketti” demesi üzerine indirildi gibi rivâyetlere yer vermektedir. Aynı rivâyetler Suyûtî’de de yer almaktadır. Vâhidî, *Esbâbu’n-nuzûl*, 481-482; es-Suyûtî, *Lübâbü’n-nükûl*, 212-213.

¹⁸⁹¹ el-En‘âm 6/ 33-34.

Allah'ın âyetleri olduğunu ifade ederek¹⁸⁹² teselli edici ve destekleyici ifadelerle Peygamber'inin yanında olmuştur. Bu suçlamalarla daha önceki Peygamberlerin de karşılaştığı; ama onların sabrettiği, Peygamber'in de onlar gibi sabretmesi, ibadetlerine devam etmesi¹⁸⁹³ tavsiye edilmiştir.

Hız. Peygamber ve müminler geçtikleri sıkıntılı süreçten sonra kavuşacakları ferahlık ve zaferlerle müjdelendiştir. Bedir savaşında müşrikleri sayı bakımından çok, müminleri az gören Hız. Peygamber, Allah'tan yardım talebinde bulunmuş,¹⁸⁹⁴ bunun üzerine Allah sayıları binlere varan meleklerle müminlere destekleme müjdesi vermiştir.¹⁸⁹⁵ Bu sayede müminler sayı ve kuvvet bakımından az olmalarına karşın zafere ulaşmıştır.

Allah, Peygamberine yardım için açık bir fetihle onu müjdelemiştir. Müminlerin imanlarına iman katması için kalplerine sekînet indirmiş, onları yatıştırmıştır. Yerlerin ve göklerin ordularının Allah'a ait olduğunu bildirerek onlara güven aşılamıştır.¹⁸⁹⁶ Bu bağlamda, *“Allah'ın yardımı gelip fetih gerçekleştiğinde ve insanların akın akın Allah'ın dinine girdiğini gördüğünde; Rabbine hamdederek şanınun yüceliğini dile getir ve ondan af dile; şüphesiz O, tövbeleri çok kabul edendir.”*¹⁸⁹⁷ âyeti müminleri teselli eden ve onlara umut aşılayan ilham kaynağı olmuştur.

Cin sûresinde görünmeyen varlıkların iman etmesinin haber verilmesi¹⁸⁹⁸ Hız. Peygamber'e yaşadığı sıkıntılı süreçte bir nevi teselli niteliğindedir. İsrâ olayı¹⁸⁹⁹ da bir başka teselli olarak Peygamberi destekleyen önemli hadiselerden biridir.

3.3.2. Uyarılar

Hız. Peygamber risâlet görevi konusunda hata yapma lüksüne sahip olmamıştır. Bu konuda sürekli takip edilmiş ve denetlenmiştir. Tebliğ görevini yerine getirme konusunda bir hata yapmamıştır. Peygamberler bu manada ismet sıfatını

¹⁸⁹² Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 11/330-332.

¹⁸⁹³ Tâhâ 20/130.

¹⁸⁹⁴ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 13/409; 7/173-174.

¹⁸⁹⁵ İgili âyetler için bk. el-Enfâl 8/9-10; Âl-i İmrân 3/124-125; es-Saf 61/13.

¹⁸⁹⁶ el-Fetih 48/1-4.

¹⁸⁹⁷ en-Nars 110/1-3.

¹⁸⁹⁸ el-Cin 72/1-3.

¹⁸⁹⁹ el-İsrâ 17/1.

barındırmaktadırlar. Ancak beşer olmaları hasebiyle dünyevî işlerde zaman zaman farklı durumlarla karşılaşmış, özellikle tecrübeye dayalı konularda arkadaşlarının daha isabetli görüşleri olmuştur. Meşhur “hurma hadisi”¹⁹⁰⁰ bu konuda önemli bir örnektir.

Hiz. Peygamber’in, Abdullah İbn Ümmü Mektûm’un kendisine yönelttiği sorudan rahatsız olarak yüzünü ekşitmesi, yönünü dönmesi ve ona cevap vermemesi¹⁹⁰¹ bir başka örnektir. Bu hususta Allah, Resûlü’nü yüzünü ekşitip çevirmesi nedeni ile sitemli ifadelerle uyarmıştır.¹⁹⁰² Bir başka örnekte de doğrulukları ve yalancılıkları ortaya çıkmadan mazeret ileri sürerek Tebuk seferine katılmayan münafıklara izin vermesi sebebi ile Allah Peygamber’ine uyarıda bulunmuştur.¹⁹⁰³

Sonuç olarak Hiz. Peygamber, İslam’ın ilk dönemlerinde karşılaştığı zorluklara rağmen Allah’ın sağladığı teselli ve desteklerle moral bulmuş ve görevini yerine getirirken sabırlı ve kararlı bir tutum sergilemiştir. Allah, Hiz. Peygamber’i ve müminleri cesaretlendirmiş, zorlukların geçici olduğunu ve sonunda ferahlık ile zaferin geleceğini müjdelemiştir. Ayrıca Hiz. Peygamber’in beşeri yönlerinden kaynaklanan hatalara ve eksikliklere dair yapılan uyarılar, onun tebliğ görevindeki ismet sıfatını korurken, dünyevi işlerde insanî hataların olabileceğini ve bu hatalara karşı ilâhi rehberliğin etkinliğini ortaya koymuştur. Neticede Allah’ın yönlendirmesi ve sürekli desteği, Hiz. Peygamber’in rol model olarak sunduğu örneklik, Kur’an’ın öngördüğü ahlâken gelişmiş bireylerden oluşan bir yapının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

¹⁹⁰⁰ Özetle; Hiz. Peygamber hurma aşılaman bir gruba rastlayınca ne yaptıklarını sorar. Onlar da daha kaliteli hurma elde etmek için aşılama yaptıklarını söylerler. Bunun üzerine değişen bir şey olmayacağı ve yapmalarının daha iyi olmayacağı anlamında bir şeyler söyler. Sonuçta hurma rekoltesi ve kalitesi düşünce durum Hiz. Peygamber’e arz edilir. O da “*Ben bir beşerim. Allah adına dininizle ilgili bir şey söylersem alın. Kendi görüşümle size bir şey söylersem dünya işlerini siz benden daha iyi bilirsiniz*” minvalinde cevap vererek yaptıkları işleri sürdürmelerine izin verir. bk. Müslim, “Kitâbu’l-Fezâil”, 38 (139/2361, 140/2362, 141/2363); İbn Mâce, “Kitâbu’r-Ruhûn”, 15 (2470; 2471).

¹⁹⁰¹ Abese 80/1-2. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 24/217-218; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/701.

¹⁹⁰² Abese 80/1-10.

¹⁹⁰³ et-Tevbe 9/43. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 14/272; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/274.

4. SONUÇ

Bu çalışmada, “Câhiliye Ahlâkından Kur’an Ahlâkına Değişim ve Dönüşüm” konusunu derinlemesine incelenmiş ve çeşitli boyutlarıyla ele alınmıştır. Araştırma câhiliye toplumunun ahlâk anlayışını, dayanaklarını ve ahlâkî değerlerini tetkik ederek dönemin ahlâkî değerler dizisini ortaya koymuştur. Ardından Kur’an’ın ahlâk algısını, getirdiği ahlâkî ilkeleri ve bu ilkelerin meydana getirdiği değişim ve dönüşümü analiz etmiştir. Elde edilen bulgular, Kur’an’ın indirdiği toplumun yaşam tarzına müdahale ederek Kur’an’a inananların ahlâk algısını değiştirdiğini, insanların bireysel ve toplumsal hayatlarını olumlu bir şekilde etkilediğini göstermektedir. Çalışma ayrıca imana, Allah rızasına, takvâya, adâlete, dürüstlüğe ve merhamete dayalı bir ahlâk sistemi oluşturulduğunu ortaya çıkarmıştır. Câhiliye ahlâkının aksine, Kur’an ahlâkî, insanları birbirine yaklaştırmış ve hoşgörü, anlayış ve empati temelinde bir toplumsal dayanışma sağlamıştır.

Çalışmadan elde ettiğimiz belli başlı sonuçları şu şekilde belirtebiliriz: Câhiliye dönemi, risâletten önce Arap Yarımadasına hâkim olan genellikle ahlâkî zafiyeti ifade eden, kabalığa ve zulme dayanan bir yaşam tarzının adıdır. Kabile kültürü, asabiyet, gelenek, kabile liderleri, şairler, kısmen semâvi dinler ve törenin câhiliye ahlâkını oluşturan ana etkenler olduğu görülmüştür. Câhiliye ahlâkında hazza dayalı, gününü gün etme, anı yaşa anlayışının etkili olduğu tespit edilmiştir. Câhiliye döneminde ahlâk yerine öne çıkan değerlerin asabiyete dayalı gösteriş ve övünmenin hâkim olduğu bir duygu ile gerçekleştirilen davranışlar olduğu görülmüştür.

İnsanı diğer varlıklardan ayıran ahlâkî yapısıdır. Kişi üstün ahlâkî özelliği ile hemcinslerinden ve diğer varlıklardan öne çıkmaktadır. Güzel ahlâkın kriterlerini belirleyen en önemli referans ilâhi mesajlardır. Diğer kaynakların yaklaşımı indî ve görecelidir ve Kur’an bağlamında geçerli değildir. Kur’an’ın getirdiği sistemde ahlâkî değerler imanla irtibatlı Allah’ın iradesine bağlı prensiplerle şekillendirilmiştir. Kur’an’ın kullandığı tüm ahlâkî terminoloji imanın kapsadığı Allah’ın birliği, âhiret ve nübüvvet kavramları etrafında dönüp dolaşmaktadır. Dolayısıyla Kur’an ahlâkının çatısını tevhid inancının oluşturduğu anlaşılmıştır. Kur’an kardeşlik bilinci ile hareket eden eylemsel ahlâk üreten bir toplum oluşturmuştur.

Kur'an'ın, ahlâkî dönüşümü oluştururken öncelikle peygamberler olmak üzere önceki toplumlardan örnekler alınılarak kıssalardan ve darb-ı meseller gibi argümanlardan yararlanıp bu yöntemle toplumu eğittiği bir strateji ortaya konduğu görülmüştür. Kur'an'ın ahlâkî gelişimde uyguladığı strateji içerisinde, uyarı ve güdülemenin de önemli bir yere sahip olduğu tespit edilmiştir. Tövbe ve istiğfarın, yeniden dirilme ve hesap verme bilincinin, iyilik ve kötülüklerin karşılıksız kalmayacağını bilmesinin bireyin otokontrolünü sağlamada etkili unsurlar olduğu anlaşılmıştır.

Kur'an, ibadetler ve sosyal hayattaki değerler aracılığıyla ahlâkî dönüşümü gerçekleştirmiştir. Ahlâk üreten ve toplumu şekillendiren ibadetlerin, kişiyi disipline etme, olumsuz davranışları kontrol altına alma ve olumlu tutumları destekleme gibi psikolojik, bireysel ve sosyal pek çok yararı olduğu tespit edilmiştir. Bu ibadetlerin aynı zamanda güzel ahlâklı bireyler yetişmesine katkı sağladığı anlaşılmıştır.

Kur'an, doğruluk, adâlet/kıst ve iffet gibi değerleri güzel ahlâkı ayakta tutan dayanaklar arasında ön plana çıkarmıştır. Adâletin olmadığı yerde diğer olumlu erdemlerden de söz edilemez. Bu sebeple Kur'an, adâleti bireye kazandırılması gereken erdemlerin başında değerlendirmiştir. Kur'an sosyal hayatta görgü kurallarına önem vererek ahlâkî değeri yükseltecek nezaket ve adâb-ı muaşeret ilkeleri geliştirmiştir.

Toplumsal ahlâkı zinde tutan değerlerden biri de iyiliği emredip kötülükten sakındırmaktır. Câhiliye döneminde ma'ruf ve münker algısı geleneklere göre şekillenmiştir. Kur'an'a göre ise Allah'a itaate götüren iyi ve güzel davranışlar ma'ruf, Kur'an ilkelerine aykırı davranışlar münker olarak değerlendirilmiştir.

Allah'a itaat etmek, Namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek, adaletli olmak ve haksızlıktan kaçınmak, yetimlere, fakirlere ve ihtiyaç sahiplerine yardım etmek, şefkatli ve Merhametli olmak, verilen sözlere ve emanetlere sadık kalmak, doğruluk, sabır, tevazu ve affedicilik gibi erdemler ma'ruf davranışlardır. Başkalarına zarar vermek, adaletsizlik yapmak, zulüm ve haksızlık, zinaya, ahlâksızlığa ve ahlâk dışı davranışlara yönelmek, yalan söylemek, insanları aldatmak, faizcilik ve haksız kazanç sağlamak, Allah'ın emirlerine karşı gelmek, isyan ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak münker davranışlardır.

Ahlâkî olgunluğun bir diğer göstergesi mâlâyânî denilen boş ve yararsız işlerden uzak durmaktır. Nefse hâkimiyet ve otokontrol bir diğer kazanılması gereken özelliktir. İnsanlarla iyi geçim, toplumsal sorunlara duyarlı olup sorun çözme ve arabuluculuk Kur'an'ın önemseddiği değerlerdendir.

Allah'a ve diğer varlıklara iftira atmak, yalan ve düzmece plan oluşturmak, şirk, küfür, nifak, ümitsizliğe kapılmak, haddi aşmak, kibir, gösteriş yapma ve başa kakma, alay, ayıplama, lakap takma, gıybet, dedikodu ve su-i zan, yalan, kıskançlık, sihir ve büyü ile meşgul olmak, zina, cinsel sapkınlık ve iffetsizlik, haksız kazanç, mali yolsuzluk, ticari sahtekârlık, iktisadi sömürü, faiz ve rüşvet, hırsızlık, gasp, mevki makam hırsı ve maddiyata düşkünlük, adam öldürme, bozgunculuk yapma ve fitne çıkarmanın ahlâkî sorun oluşturan toplumsal dengesizliklere yol açan davranışlar olduğu anlaşılmıştır.

Kur'an, reel bir yaşamdan ideal bir toplum oluşturmak için toplumu yoğurup şekillendirici ilkeler getirmiştir. Kur'an, câhiliye döneminde egemen olan ataların âdeti ve kabile geleneğine dayalı ahlâk anlayışına karşı yeni bir ahlâk algısı sunmuş ve topluma yeni bir vizyon getirmiştir. Ancak Kur'an, mevcut değerleri tamamen reddetmek yerine, câhiliye dönemi örf, âdet ve alışkanlıklardan Kur'an'la çelişenleri reddetmiş, bozuk olanları düzelterek veya değiştirerek yeni bir ahlâkî sisteme dönüştürmüştür. Bu süreçte, uygun olan değerler kabul edilmiş ve mevcut değerlerin ıslah edilmesiyle toplumsal bir değişim sağlandığı sonucu ortaya çıkmıştır. Kur'an'ın bu değişimi gerçekleştirirken olgudan hareketle zihinleri eğiterek, yumuşak üslupla kendine özgü bir yol ve metodoloji ile kalpleri ikna yolunu seçtiği anlaşılmıştır. Kur'an'ın toplumun ahlâkî manada değişim ve dönüşümünü gerçekleştirerek yeni bir yaşam tarzı ve kendi ahlâk anlayışını yerleştirdiği görülmüştür.

Câhiliye dönemi, bütün değerler dizisini geçici dünya hayatına endekslerken Kur'ânî bakış tüm paradigmasını geçici hayattan mutlu, ebedi hayata ulaşmak üzerine kurgulamış, bu amaçla var olan değerleri yeniden şekillendirerek ve geliştirdiği yeni kavramlarla vizyon belirleyerek farkını ortaya koymuştur.

Câhiliye döneminin mürüvvet anlayışına karşın Kur'an takvâ, ihlâs, hilim ve vakar erdemlerini kullanmıştır. Takvâ, Kur'an ahlâkının çatısını oluşturmuş ve câhiliye ahlâkının Kur'an ahlâkına dönüşümünü yansıtan en önemli gösterge olmuştur. Câhiliye dönemi ahlâkî erdemlerinden dönüştürülen bir diğer değer hilimdir. Kur'an,

hilim kavramını, güçlülük ve müstağniliği terk ederek tevâzu ve hürmetkârlıkla teslimiyet yönünde olgunlaştırarak İslam kavramıyla özdeşleştirmiştir. Kur'an ahlâkı kaba ve bencil kişilik yerine takvâ sahibi, ihlâslı, vakar sahibi bireyler yetiştirmeyi hedeflemiştir. Câhiliyenin kabile asabiyetine dayanan cesaret, şecaat ve yiğitlik algısı, Allah rızası düşüncesiyle temellendirilerek dönüştürülmüştür. Nefse dayalı övünme, üstünlük taslama ve kibir gibi hamiyet duygusu ile ortaya çıkan bireysel kıvançlar Kur'an'ın asla kabul etmediği tutumlardır. Kur'ânî bakışta büyüklük/kibriya, Allah'tan başkasına atfedilemeyen bir özelliktir. Câhiliye toplumunun dik başlı ve kaba ahlâkî yapısına karşın Kur'an'ın, tevâzuya sahip bireyler yetiştirmeyi amaçladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Kur'an algısına göre iyilik, iman esaslarına, takvâyâ ve Allah rızasına dayalı ameller üretmektir. Kur'an câhiliye döneminin iffet algısını değiştirmiştir. Câhiliye döneminde önemsenen ahde vefa, emaneti koruma Kur'an'ın da önemseydiği, geliştirerek yeni boyutlar kazandırdığı erdemlerdir.

Cömertlik, misafirperverlik gibi câhiliye döneminin ve Kur'an'ın önemseydiği bazı ortak değerler yapılış amacı bakımından birbiriyle örtüşmemektedir. Kur'ânî bakış, câhiliye Araplarının kibir, gurur, küstahlık, ukalalık, kendini beğenme gibi karakterlerini ve asabiyet, zulüm, kan dökme, intikam alma, misilleme, gasp, yetim malı yeme, faiz, zina, içki, kumar ve hırsızlık ve benzeri çirkin davranışlarını şiddetle kınayarak bunları ortadan kaldırmaya yönelik strateji geliştirmiştir.

Kur'an ideal mümin karakterlerini birçok âyetle dile getirmiştir. Kurguladığı ideal ahlâka sahip toplumu oluşturmak için taşımaları gereken ideal vasıfları ortaya koymuş, hem söylem hem de eylemlerle, teoriyi pratiğe yansıtmış, câhiliye toplumunun genel geçer değerlerini kaldırarak evrensel moral değerleriyle ideal toplum oluşturma gayreti gütmüştür.

Kur'an'ın hedeflediği ahlâkî değişimi gerçekleştirme ve gelişip dönüşmüş ideal bir topluma ulaşmada seçilip üstün vasıflarla donatılarak görevlendirilen elçiler rehberlik etmiştir. Bu bağlamda son Peygamber Hz. Muhammed, insanlara model olmuştur.

Kur'an'ın muhatap aldığı dönemdeki câhiliye ahlâkına yaptığı en önemli müdahale, hayatlarına yön veren ataların egemen âdeti ve kabile geleneğine karşı Allah'ın iradesine dayalı yeni bir ahlâk algısı geliştirme çabası olmuştur. Bu bağlamda

Kur'an insanlığa en güzel ahlâkı getirmiş ve yeni bir hayat yaşama fırsatını sunmuştur. Hz. Peygamber de Allah aşkıyla dolu, cömert, bağışlayan, kusurları örten hoşgörülü, hâsılı üstün ahâkî özellikleri bünyesinde barındırması yanında tüm insanlığa örneklik teşkil edecek bir ahlâk anlayışını ortaya koymuştur.

Hz. Peygamber'in uygulamaları, kavmi ile sağlıklı iletişimi, doğruluğu, güvenilirliği, istikrar ve sebatı, yumuşak davranması ve kolaylaştırıcı tutumu toplumu yönlendirmiştir. Hz. Peygamber hedefe ulaşırken arkadaşlarını yönlendirecek, eğitip şekillendirecek güzel ahlâkî değerleri kazandıracak kurumsal yapılardan yararlanmış, toplumsal sözleşmeler oluşturmuştur. Bu manada yerinde ve zamanında konuşarak, dikkat çekerek, yumuşak üslup kullanarak, sabırlı ve tadrîcî hareket ederek, kendini geliştirmiş ve câhiliye ahlâkını dönüştürdüğünü örneklerle kanıtlamıştır.

Çalışma, câhiliye zihniyeti ve ahlâk algısının, fırsat ve ortam bulduğunda ortaya çıkıp toplumlarda etkin olabildiği gibi, bunun karşıtı Kur'an ahlâkına dayalı Hz. Peygamber döneminde tekâmül etmiş ahlâkî yapının da uygun strateji ve yöntemlerle bireyden topluma, her dönem yineleme imkânı olduğunu ortaya koymuştur.

Kısa sürede kabile bağı ve menfaat ve hazdan başka bir kaygısı olmayan topluluktan köklü değişiklikler yaparak ideal bir toplum inşa eden Kur'ânî yol haritası bin dört yüz seneden beri yaymış olduğu bu enerji ile kıyamete kadar toplumları aydınlatma potansiyelini bünyesinde barındırmaktadır. Bu bağlamda Kur'an sıradan bir topluluğu dünyanın en büyük medeniyetine dönüştürmüş ve bunu yineleme potansiyeline sahiptir. Son Peygamber Hz. Muhammed tüm insanlığa yol gösterici ve rehber olarak hareketin öncülüğünü yapmıştır.

Kur'an kültürünü edinmeleri için câhiliye toplumuna âyetleri dinleme fırsatı verilmiş, bir tür negatif eğitim etkisi oluşturan bu durum, farkında olmadan bireylerin zihninde değişime neden olmuştur. Bu sayede, değişim öncelikle bireylerde düşünce boyutunda başlatılmıştır.

Kur'an, ahlâkî gelişimi hedefleyerek bireyleri eğitmeyi ve topluma kazandırmayı amaçlamıştır. Mevcut ahlâkî yapıyı tadrîcen olgunlaştırarak davranış haline getirme sürecini özümsemiştir. Öncelediği ahlâkî değerleri yalnızca geçmişte değil günümüzde de içselleştirerek, ideal bir toplum meydana getirme amacı taşıdığını kanıtlamıştır.

Sonuç olarak, bu çalışma, câhiliye ahlâkından Kur'an ahlâkına evrilmenin, bireyleri ve toplumları daha adil, insancıl ve etik bir yönü benimsemeye teşvik ettiğini ortaya koymuştur. Bu değişim ve gelişim süreci, insanların manevi ve ahlâkî olarak daha olgun bir seviyeye yükselmesine katkıda bulunmuştur. Bu araştırmada câhiliye toplumunun ahlâkî yapısının Kur'an ahlâkına evrilmesi konusu ele alınmıştır. İslamiyeti kabul eden Türk toplumlarının İslamlaşma sürecinde yaşadığı toplumsal ahlâk değişiminin incelenmesi farklı bir araştırma konusu olarak önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed Abduh b. Hasen el-Mısırî - Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîrû'l-menâr*. 12 Cilt. Kahire: Heyetu'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990.
- Abdulbâki, Muhammed Fuad. *Mu'cemu'l-mufehres li elfazi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1982.
- Abdulcevad, Abdulcevad Halef Muhammed. *el-Medhal ile't-tefsîr ve 'ulûmi'l-Kur'an*. Kahire: Dâru'l-Beyâni'l-Arabî, t.y.
- Abdurrahman, Taha. *Ahlâk Sorunsalı Batı Modernitesinin Ahlâkî Eleştirisine Bir Katkı*. Çeviren Tahir Uluç. İstanbul: Pınar Yayınları, 3. Baskı, 2021.
- Acar, Mustafa. *Allah'a İmanım Ahlâkî Boyutu*. Konya: Seçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî. *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlû'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-ehâdis 'alâ elsineti'n-nâs*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Seyyid Ebu' Mu'atî en-Nûrî. 6 Cilt. Beyrut: Âlimu'l-Kitab, 1419/1998.
- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1988.
- Aktaş, Faruk. *Kur'an'da Cehalet Kavramı*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2001.
- Akyüz, Vecdi. *Kur'an'da Siyasi Kavramlar*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998.
- Ali, Cevad. *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab*. 10 Cilt. Bağdat: Bağdat Üniversitesi, 1993.
- Alper, Hülya. "Münafık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/565-568. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Altıntaş, Ramazan. *Bütün yönleriyle Cahiliyye*. Konya: Ribat Yayınevi, t.y.
- Altıntaş, Ramazan. "Câhiliye Arap Toplumunda Kadın". *Diyanet İlmî dergi* (Diyanet Yayınları) 37, no. 1 (ocak şubat mart 2001): 61.
- Âlûsî, Mahmud Şükrî. *Bulûğü'l-ereb fî marifeti ahvâli'l-Arab*. şerh. Muhammed Behcet el-Eserî. 3 Cilt. Mısır: Mektebetü'l Ehliyye, 2. Baskı, t.y.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. thk. Ali Abdu'l-Bâri 'Atıyye. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, H 1415.
- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.

- Arslan, İhsan. *İslâm'da Eleştiri Kültürü*. İstanbul: Metamorfoz Yayıncılık, 2016.
- Askerî, Ebu Hilâl el-Hasan b. Abdullah el-Askerî. *Kitâbu cemhereti'l-emsâl*. nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm - 'Abdumecid Kutâmîş. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- Aydınlı, Abdullah. "Ebû Zer el-Gıfârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/266-269. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Azimli, Mehmet. *Câhiliyye'yi Farklı Okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Baktır, Mustafa. "Suffe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/469-470. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*. 21 Cilt. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2005.
- Bedir, Lokman. "Denî Bir Toplumdan Medenî Bir Topluma 'Asr-ı Saadet'". *İslam ve Yorum III Din Bilim ve Medeniyet (Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına)* içinde, düzenleyen: Fikret Karaman. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2019.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr - Osman Cum'a Damiriyye - Süleyman Müslim el-Harş. 8 Cilt. Riyad: Darü Taybe, 1417/1997.
- Belâzurî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ. *Ensâbü'l-eşrâf*. thk. İhsan Abbas. 13 Cilt. Beyrut: Cemiyeti Müsteşrikîn el-Âlmâniyye, 1400/1979.
- Berki, Ali Himmet - Keskioglu, Osman. *Hâtemu'l-Enbiyâ Hazreti Muhammed ve Hayatı*. Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *Şu'abü'l-îmân*. thk. Muhammed es-Saîd Besyûnî Zağlûl. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, H 1410.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsî'l-Arabiyye, H 1418.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Basın ve Yayınevi, t.y.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1987.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Akıl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/246-247. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Bozkurt, Nebi - Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mescid-i Nebevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/282, 288. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.

- Buhârî, Muhammed b.İsmail. *el-Camiu's-sahîh*. 8 Cilt. İstanbul: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, t.y.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Ruhu'l-beyan*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Kitabevi, H 1389.
- Câbiri, Muhammed Âbid. *Arap Akılının Oluşumu*. çev. İbrâhîm Akbaba. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Câhiz, Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz. *Kitâbü'l-hayevân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr, thk. Abdusselam Harun. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1418/1988.
- Cessâs, Ebû Bekr er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'an*. thk. Abdusselam Muhammed Ali Şahin. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Cevherî, Ebu Nasr İsmail b. Hammad, thk. Muhammed Muhammed Tamir. *Tâcü'l-Lügati ve sıhâhü'l-Arabiyye*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1430/2009.
- Cihan, Ahmet Kamil vd. *İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Hanefî. *et-Ta'rîfât*. thk. İbrâhîm Ebyârî. Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabî, 1405.
- Çağatay, Neşet. *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957.
- Çağrııcı, Mustafa. "Adâlet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/331-333. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Çağrııcı, Mustafa. "Ahlâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/1. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Çağrııcı, Mustafa. "Asabiyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/453. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Çağrııcı, Mustafa. "Cehâlet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/219-220. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlar, 1993.
- Çağrııcı, Mustafa. "Hamîyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/481. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Çağrııcı, Mustafa. "Hilim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/ 33. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Çağrııcı, Mustafa. "Hürriyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/502. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

- Çağrııcı, Mustafa. "Kibir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/562. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları Yayınları, 2002.
- Çağrııcı, Mustafa. "Mürüvvet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/61-63. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Çağrııcı, Mustafa. "Şecaat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 48/402-403. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları Yayınları, 2010.
- Çağrııcı, Mustafa. "Şükür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/ 259-261. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Çantay, Hasan Basri. *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. 3 Cilt. İstanbul: Elif Ofset, 1984.
- Çaybağır, Yaşar. *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.
- Çelebi, İlyas. "Sihir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/170-172. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları Yayınları, 2009.
- Çelebi, Katib. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetü'l-müsennâ, 1941.
- Çelik, İbrâhîm. "Taaddî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/283-284. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Çelikkol, Yaşar. *İslâm Öncesi Mekke*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Çubukçu, Asri. "Buâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/340. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Daryal, Ali Murat. *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açından Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Demir, Osman. "Tesânüd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/526-527. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Demircan, Adnan. *Câhiliye Arapları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Demirci, Muhsin. *Ku'ân'ın Ana Konuları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrû'l-hadîs*. 10 Cilt. Kahire: Daru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, H 1383.
- Dihlevî, Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî. *Hüccetullâhi 'l-bâliğa*. thk. Seyyid Sâbık. 2 Cilt. Lübnan: Daru'l-Ciyl, 2005.
- Dindi, Emrah. *Kur'an'da İslâm Öncesi Kültür Nassın Olguyla Diyalektik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

- Draz, Muhammed Abdullah. *Kur'an Ahlâkı*. çev. Emrullah Yüksel - Ünver Günay. İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.
- Duman, Zeki. *Adâb-ı Muaşeret*. İstanbul: Tuğra Neşriyat, 2. Baskı, 1986.
- Duman, Zeki. *Beyânu'l-Hak*. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınları, 2016.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*. İstanbul: Mektebetu'l-İslâmiyye, t.y.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsufel-Endelüsî. *Tefsîrû'l-bahri'l-muhît*. thk. Şeyh Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd - Şeyh Ali Muhammed Muavvid. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001.
- Ebû Şühbe, Muhammed b. Muhammed. *es-Sîretü'n-nebeviyye fî davi'l Kur'an ve's-sünne*. 2 Cilt. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, H 1427.
- Ebussuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî. *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.y.
- Ebyârî, İbrâhîm b. İsmail. *el-Mevsû'âtü'l-Kur'âniyye*. 11 Cilt. by.: Müessesetü Sicillî'l-Arab, H 1405.
- Eman b. Ali, Muhammed Eman b. Ali el-Câmî. *Sıfâtü'l-ilâhiyye fî'l-kitab ve's-sünneti'n-nebeviyye fî zav'i'l-isbât ve't-tenzîh*. Medine: Metâbi'u Câmî'ati'l-İslâmiyye, H1408.
- Emin, Ahmed. *Fecrû'l-İslam*. çev. Ahmed Serdaroğlu. Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976.
- Erdem, Hüsameddin. "Deizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/109-111. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Ersoy, Mehmet Âkif. *Safahat*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1987.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*. çev. Cahit Ertürk - Ahmet Koytak. İstanbul: İşaret Yayınları, 2000.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh el-Ezrakî. *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*. thk. Rüşdi Salih Melhas. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Endelüs, t.y.
- Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk el-Fâkihî. *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehr ve hadîsih*. thk. Abdü'l-Melik b. Duheyş. 6 Cilt. Beyrut: Daru Hazar, 2. Baskı, 1414.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Tarhan et-Türkî. *el-Medînetü'l-fâzıla*. çev. Ahmet Arslan. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Fayda, Mustafa. "Câhiliye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/17-19. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

- Fayda, Mustafa. "Nesî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/578-579. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Fazlurrahman. *Ana Konularıyla Kur'an*. çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâî. 8 Cilt. by.: Darü Mektebeti'l-Hilal, t.y.
- Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necati - Muhammed Ali en-Neccar - Abdulfettah İsmail eş-Şelbi. Mısır: Dârü'l-Mısriyye, t.y.
- Feyizli, Hasan Tahsin. *Câhiliye Zihniyetinin Kur'an'la Değişimi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Dârünnedve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/555. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kub. *Tenvîrül-mikbas min tefsîr-i İbn Abbas*. by.: Darul-Fikr, t.y.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Baskı, 2005.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî. *İhyâ-ü 'ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1985.
- Goldziher, Ignaz. *Muslim Studies*. çev. C. R. Barber and S. M. Stern. 2 Cilt. Chicago: Aldine Publishing Company, t.y.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 5. Basım, 1985.
- Gölcük, Şerafeddin. *Kur'an ve Mekke*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Günaltay, Mehmet Şemsettin. *İslâm Öncesi Arap Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Hamevî, Ebu Abdullah Yâkut. *Mu'cemü'l-buldan*. 5 Cilt. Beyrut: Darü İhyai't-Turasi'l-Arabiyyi, 1979.
- Fayda, Mustafa. "Hilfû'l-Fudûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/31-32. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Fayda, Mustafa. "Îlâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/63-64. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Fayda, Mustafa. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. Ankara: İmaj, 2003.

- Haruf, Muhammed Fehd. *el-Müeyesser fî'l-kıraati'l-erba'a aşere bi zeylihi l-Usulu'l-müeyesser fî kıraatil-erba'a 'aşer 2-Terâcimü'l-kurraü'l-Erba'a 'aşar*. Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 2000.
- Havva, Said. *el-Esas fî't-tefsîr*. 11 Cilt. Kahire: Daru's-Selam, H 1424 .
- Heykel, Muhammed Hüseyin. *H. Muhammed'in Hayatı*. çev. Vahdettin İnce. İstanbul: Kitabevi, 2015.
- Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik. *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. thk. Bekrî Hayyânî - Saffet es-Sekkâ. 16 Cilt. Halep: Müessetü'r-Risâle, 1401/1981.
- Hocaoğlu, Mustafa. *Kur'an'da Yolculuk Otuzucu Cüz'ün Tefsiri*. Konya: Hüner Yayınevi, 2014.
- Hodgson, Marshall G.S. *İslam'ın Serüveni*. Çev. Bekir Ersöz. 3 Cilt. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2020.
- Hökelekli, Hayati. "Adâlet". *DEM Dergisi*, 2/5(2009): 132-133.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dârü't-Tûnisiyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. Beyrut: Daru Kutubi'l-İlmiyye, H 1422.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Cemheretü'l-Luga*. thk. Remzi Münir Ba'lebekki. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlim li'l-Melâyin, 1. Baskı, 1987.
- İbn Esîr, Ebu'l Hasen İzzuddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târîh*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l Kitâbi'l Arabî, 1997.
- İbn Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn el-Cezerî. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Tâhir Muhammed er-Râzî - Mahmud Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979.
- İbn Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek el-Cezerî. *Câmiu'l-usûl fî ehâdisi'r-Resûl*. thk. Abdulkadir Arnavut. 12 Cilt. by.: Mektebetu'l-Hılvânî, 1390/1970.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ. *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*. thk. Abdusselam Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1979.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb el-Hâşimî. *el-Münemmak fî ahhbâri Kureys*. thk. Hurşit Ahmet Faruk. Beyrut: Âlimu'l-Kitap, 1985.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb el-Hâşimî. *Kitâbü'l-muhabber*. thk. Eliza Lichten Stadter. Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, t.y.

- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdulmelik. *es-Sîretu'n-nebeviyye*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, 1990.
- İbn İshak, Muhammed İbn Yesar. *Sîret (Kitâbu'l-Mubtede ve'L-mebas ve'l Megazi)*. Düzenleyen: Muhammed Hamîdullah. Konya: Hayra Hizmet Vakfı, 1401/1981.
- İbn İshak, Muhammed İbn Yesar. *Sîret (Kitâbu'l-Mubtede ve'L-mebas ve'l Megazi)*. Düzenleyen: Muhammed Hamidullah. Konya: Hayra Hizmet Vakfı, 1401/1981.
- İbn Kayyım, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dîmaşkî. *Medâricü's-sâlikîn*. thk. Muhammed Mu'tasimbillâh el-Bağdâdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 3. Baskı, 1416/1996.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme 8 Cilt. Riyad: Dârü Tayyibe, 2. Baskı, 1999.
- İbn Kesîr, İmadu'd-Dîn Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr. *Kıyasü'l-enbiya*. thk. Mustafa Abdü'l-Vâhid. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü Dâri't-Te'lîf, 1388/1968.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1395/1976.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Meâni'l-kebîr fî ebyâti'l-meânî*. thk. Salim el-Kerenkevî - Abdurrahman b. Yahya b. Ali el-Yemânî. 3 Cilt. Haydarâbâd-Dekkan: Matbaatu Dâireti'l Osmaniyye, 1949.
- İbn Mâce, Ebî Abdillâh Muhammed bin Yezid el-Kazvînî. *Sünen*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâit-Turâsi'l-Arabî, 1975.
- İbn Manzûr, Cemâluddin Muhammed b. Mukerrem. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sadr, 1. Baskı, 1990.
- İbn Mukaffa', Ebû Muhammed Abdullah b. el-Mukaffa'. *Kelîle ve dimne*. Kahire: el-Matbaatu'l-Emiriyye, 1937.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Muni' el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî. *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*. thk. Fehim Muhammed Şeltut. 4 Cilt. Cidde: y.y., t.y.
- İnbü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Cevzî. *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî 'ilmi'l-vüücûh ve'n-nezâ'ir*. thk. Muhammed Abdulkerim Kazım er-Râzî. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1984.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh. *Delâilü'n-nübüvve*. Düzenleyen: Dr. Muhammed Revvas Kal'aci. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'n-nefâis, 2. Baskı, 1406/1986.

- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî. *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a*. thk. Ebü'l-Yezîd el-Acemî. Kahire: Dârü's-Selam, 1428/2007.
- İsfahânî, Ragıb Ebu'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*. by.: Mektebetü Nezar Mustafa el-Baz, t.y.
- İşler, Emrullah. "Tarafe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/14. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2013.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. çev. M. Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 2014.
- Kallek, Cengiz. "Pazar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/195. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Kandehlevî, Muhammed Yusuf. *Hayâtü's-sahâbe*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru sa'b, t.y.
- Kandemir, Yaşar. *Örneklerle İslâm Ahlâkı*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1993.
- Kapar, Mehmet Ali. "Eyyâmü'l-Arap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/14. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Karaçam, İsmail. *Sonsuz Mûcize Kur'an*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1987.
- Karadağ, Onur. *ABD'de Köleliğin Kaldırılması ve Siyahi Hakları*. tarih yok. Erişim 19.05.2022. <https://www.stratejikortak.com/2020/08/abd-kolelik-kaldirilmesi-siyahi-haklari.html>.
- Karaismailoğlu, Adnan. "Kelîle ve Dimne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/211. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Karaman, Fikret vd. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2008.
- Karaman, Hayrettin - Topaloğlu, Bekir. *Yeni Kamus*. İstanbul: Elif Ofset, 1980.
- Karaman, Hayrettin. "Adâlet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/343-344. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Karaman, Hayrettin. *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.

- Kastallânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *İrşâdu's-sârî lişerh-i sahîhi'l-buhârî ve bihâmişihî ahîh-i müslim bişurûhi'n-nevevî*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü İhyai't-Türâsi'l-Arabiyyi, t.y.
- Kattân, Mennâ' Halîl el-Kattân. *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 17. Baskı, 1990.
- Kazancı, Ahmet Lütfî. "Câhiliye Devrinde Müspet Davranışlar". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1(1986): 106.
- Kazıcı, Ziya - Ayhan, Halis. "Talim Terbiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/516. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Kazvînî, Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrrahmân el-Kazvînî. *el-İzâh fî ulûmi'l-belâga*. thk. Behîc Gazzâvi. Beyrut: Darü İhyâi'l-Ulûm, 1998.
- Kefevî, Eb'ul-Bekâ Eyyub b. Musa el-Hüseynî, thk. Adnan Derviş - Muhammed Mısıri. *el-Mu'cem fî'l-mustalahât ve'l-furûkû'l-lugeviyye(Kitâbu'l-külliyât)*. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1419/1998.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Darü İhyai't-Turâsi'l-Arabiyyi, ty.
- Kelbî, Ebu'l-Münzir Hişâm b. Muhammed, nşr. Ahmet Zeki Paşa. *Kitâbü'l-esnâm*. Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Mısıriyye, 2000.
- Keskin, Hasan. *Kur'an'da Birlik Öğretisi*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Kılınçlı, Sami. "Yüce Allah'ın Kula Yardımının Bir Şekli Olarak Kalbe Sekînenin İndirilmesi". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/1 (2021): 219-250.
- Kısa, Mahmut. *Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali*. Konya: Armağan Kitaplar, 2012.
- Kitâb-ı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1988.
- Köksal, Mustafa Âsım. *İslâm Tarihi*. 18 Cilt. İstanbul: Şâmil Yayınları, 1987.
- Köksal, Mustafa Âsım. *Peygamberler Târihi*. 2 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990.
- Köse, Saffet. "Rüşvet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/303-306. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Kur'an Yolu Meâli*. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 27. Basım, 2014.

- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Berdûnî & İbrâhîm İtfıyyış. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *Risâletü'l-kuşeyriyye*. 2 Cilt. Kahire: Daru'l-Meârif, t.y.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin. *Letâifü'l-işârât*. thk. İbrâhîm Besyûnî. 3 Cilt. Mısır: el-Heyetu'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, 3. Basım, t.y.
- Kutub, Muhammed. *20. Asrın Cahiliyesi*. çev. Ahmet Ağırakça. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019.
- Kutub, Seyyid. *fî zılâli'l-Kur'an*. 6 Cilt. Kahire: Darü's-Şurûk, 1972.
- Lings, Martin. *H. Muhammed'in Hayatı*. çev. Nazife Şişman. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- M.J.Kister. "Peygamber'in Pazarı". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, no. 2 (2002): 27-29.
- Mâğlus, Sami b. Abdullah. *Siyer Atlası*. çev. Abdullah Karakaş. İstanbul: Siyer Yayınları, 2011.
- Malik b. Enes. *Muvatta*. tsh. Muhammet Fuat Abdalbâki. 2 Cilt. Beyrut: Darü İhyai't-Turasi'l-Arabiyyi, 1985.
- Martı, Huriye. *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî. *Te'vîlâtü ehli's-sünne*. thk. Fatıma Yusuf el-Haymî. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Naşırûn, 2004.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-uyûn (Tefsîrû'l-Mâverdî)*. thk. Seyyid b. Abdi'l-Maksûd b. Abdurrahim. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- Merâğî, Ahmed b. Mustafa. *Tefsîrû'l-Merâğî*. 30 Cilt. Mısır: Matbaat-ı Mustafa, 1365/1946.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'an*. çev. Muhammed Han Kayanî vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen b. Beşîr. *Tefsîrû Mukâtil b. Süleyman*. thk. Ahmet Ferit. 3 Cilt. Beyrut: Dâru Kutubî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Mustafa, İbrâhîm vd. *Mu'cemu'l-vasît*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986.

- Müslim, Muslim b. Haccac el-Kuşeyri. *Sahîh-i Müslim*. 5 Cilt. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1955.
- Nâsîf, Mansur Ali. *et-Tâc el-câmi ' li 'l-usul fî ehâdîsi 'r-Rasûl*. 5 Cilt. İstanbul: Pamuk Yayınları, 1962.
- Nass, İhsan. *el-Asabiyyetü'l-kabeliyye ve eseruhâ fî 'ş-şî'ri'l-Emeviyye*. Beyrut: Dârü'l-Yakaza, 1964.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl en-Nahvî. *Me'âni'l-Kur'ân*. nşr. M. Ali es-Sâbûnî. by.: Câmiatu ummu'l-Kurâ, 1409.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb. *Sünen-i kübrâ*. thk. Hasan Abdu'l Mün'in Şelbî. 12 Cilt. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmeddin Ömer en-Nesefî. *et-Teysîr fî't-tefsîr*. thk. Mahir Edip Habbuş. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Lübâb, 2019.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed. *Tefsîrû'n-nesefî*. 4 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *Sahîh-i müslim şerhi (Kastallânî'nin İrşâdu's-sârî hâmişinde)*. 10 Cilt. Beyrut : Dârü İhyai't-turâsi'l-Arabî, t.y.
- Okumuş, Ejder. *Toplumsal Değişme ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.
- Okumuş, Namık Kemal. *Bütün Yönleriyle Şirk*. Ankara : Araştırma Yayınları, 2015.
- Okumuş, Namık Kemal. *Nifâk'ın Kıyân Hâli Mescid-i Dırar*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Okumuş, Namık Kemal. *Tahrif edilen Hakikat*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2016.
- Öğmüş, Harun. *Câhiliyye Döneminde Araplar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Öğüt, Salim. *Modern Düşüncenin Kur'an Anlayışı 'Bir Zihniyet Eleştirisi'*. İstanbul: Ravza Yayıncılık 2. Baskı, 2013.
- Öğüt, Salim. "Sa'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/206-207. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Öngören, Reşat. "Zikir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/409-412. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Önkal, Ahmet. *Rasulullah'ın İslâm'a Davet Metodu*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016.
- Özel, Ahmet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Dinî Terimler Sözlüğü*. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023.

- Özkuyumcu, Nadir. "Hilf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/29-30. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Özsoy, Ömer -Güler, İlhami. *Konularına Göre Kur'an*. Ankara: Fecr Yayınları, 2016.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*. Ankara: Ankara Okulu, 2015.
- Paçacı, Mehmet vd. *Hayat Rehberi Kur'ân*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, 2. Baskı, 2021.
- Râzi, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer et-Taberistânî. *Mefâtihü'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Darü İhyai't-Turasi'l-Arabiyyi, H 1420.
- Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *Muhtârü's-sihâh*. thk. Yusuf Şeyh Muhammed. Beyrut: Mektebetü'l-Asrıyye, 1420/1999.
- Resmî Gazete. "Sıfır Atık Yönetmeliği". no. 30829. 2 Temmuz 2019.
- Sa'dî, Abdurrahmân b. Nâsır b. Abdillâh es-Sa'dî. *Teyisîrü'l-kerîmi'r-rahmân fî tefsîri kelâmi'l-mennân*. thk. Abdurrahman b. Mualla el-Luveyhik. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 2000.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-tefâsîr*. by.: Dersaadet, 3 Cilt. t.y.
- Sâlih, Subhî. *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'an*. İstanbul: Dersaadet, t.y.
- Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî. *Bahrü'l-ulûm*. thk. Mahmud Madracî. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, t.y.
- Serinsu, Ahmet Nedim vd. *Dinî Terimler Sözlüğü*. 2009: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Sîbeveyhi, Ebû Bîşr Amr b. Osmân el-Hârisî. *el-Kitâb*. Düzenleyen: Abdüsselâm Muhammed Harun. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Ciyl, t.y.
- Sifiratik.gov.tr, Resmî Web Sitesi. "Sıfır Atık Nedir?". *Sıfır Atık*. 2022. <https://sifiratik.gov.tr/sifir-atik/sifir-atik-nedir>. (erişildi: 11 16, 2022).
- Suruç, Sâlih. *Kâinatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı*. İstanbul: Nesil Yayın Grubu, 2016.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâlüddîn. *el-Câmiü's-sağîr fî ehâdisi'l-beşîr'ne-nezîr*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâlüddîn es-Suyûtî. *el-Muhâdarât ve'l-Muhâverât*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslami, H 1424.

- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. by.: el-Heyetu'l-Âmmetu'l-Mısıryye, 1394/1974.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed eş-Şâfiî. *ed-Dürü'l-mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Lübâbü'n-nukûl fî esbâbi'n-nüzûl*. Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, t.y.
- Sülün, Murat. *41 Temsil ile Kur'an Gerçeği*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017.
- Sülün, Murat. *Kur'an Kılavuzu Mutlak Gerçeğin Sesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Şa'râvî, Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî. *Tefsîru's-Şa'râvî*. 19 Cilt. by.: Metâbi'u Ahbâri'l-Yevm, 1997.
- Şafak, Ali. "Bağy". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/451-452. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *er-Risâle*. İstanbul: Kültür Yayınları, 1985.
- Şekeroğlu, Sami. *Mâtürîdî'de Ahlâk*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Şener, Mehmet. "İ'tikaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/457-459. İstanbul, 2001.
- Şerif, Ahmed İbrâhîm. *Mekke ve Medine fi'l-câhiliyye ve ahdi'r-Rasul*. Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1985.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *Fethü'l-kadîr*. Dımeşk: Darü İbn Kesîr, H 1414.
- Tabbâre, Afîf Abdu'l-Fettah. *Me'a'l-enbiyâ fîl-Kur'âni'l-Kerîm kısas ve dürûs ve iber min hayatihim*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, t.y.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî. *Târihü't-taberî târihü'r-rusul ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâsi'l Arabî, H 1387.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2009.
- Tanyu, Hikmet. "Büyü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/501-506. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali. *Keşşâfü ıstılâhâti'l-fünûn*. thk. Ali Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.

- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. 10 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, t.y.
- Topaloğlu, Bekir. "Hamd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/442-445. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Turgut, Ali. *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Ahlâk Esasları*. İstanbul: Şâmil Yayınevi, 1980.
- Tüccar, Zülfikar. "Semev'el el-Ezdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/487-488. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Tülücü, Süleyman. "Câhiliyye Kelimesinin Mana Ve Menşe'i". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1980): 279-285.
- Uludağ, Süleyman. "Amel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/14. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Uludağ, Süleyman. "Takvâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/484-486. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed en-Nisâbü'rî. *Esbâbü'n-nüzûl*. thk. Kemal Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dârü Kütübî'l-İlmiyye, H 1411.
- Vatandaş, Celaledin. *H. Muhammed'in Hayatı ve İslâm Daveti (Medine Dönemi)*. İstanbul: Pınar Yayınları, 8. Basım, 2012.
- Vikipedi. *Özgür Ansiklopedi*. tarih yok. Erişim 19.05.2022. https://tr.wikipedia.org/wiki/Kölelik_Karşıtlığı.
- Watt, W. Montgomery. *H. Muhammed Mekke'de*. çev. Süleyman Kalkan. İstanbul: Kuramer, 2016.
- Wensinck, Arent Jan. *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Hadisi'n-Nebevî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986.
- Yaşar, Fatma Tunç. "Âdâb-ı Muâşeret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Ek-1/34-36*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Lânet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/101. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Namaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/351. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Guluv". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/192-195. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.

- Yılmaz, Muhammet. *Kur'an'da Siyasi Düzenin Temel İlkeleri*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.
- Yurdagür, Metin. "Tesbih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/527-528. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Yurdagür, Metin. "Tuğyan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/618. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *et-Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. 40 Cilt. Kuveyt: Matbaatü'l-Hukûme, 1925.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm ez-Zeccâc el-Bağdâdî. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. Beyrut: Âlimu'l-Kütüb, nşr. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. 1988.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l Kitabi'l Arabî, 3. Baskı, H 1407.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî. *Esâsu'l-belâga*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Zengin, Fethullah. "Câhiliye Araplarında Bazı İyi Ahlâk Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2016): 55.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır eş-Şâfiî. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ-i Kütübî'l-Arabî/Dâru'l Ma'rife, 1376/1957.
- Zevzenî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed. *Şerhü'l-mu'allakâti's-seb'a*. Beyrut: Darü İhyai't-Türâsi'l-Arabiyyi, 2002.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Fevvaz Ahmed Zemerli. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kitabi'l Arabî, 1995.